

Testes Veritatis

KEVEHÁZI LÁSZLÓ

„A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”

Sztárai Mihály élete és szolgálata

LUTHER KIADÓ

Sorozatszerkesztő
KORÁNYI ANDRÁS

KEVEHÁZI LÁSZLÓ

„A keresztt igéjét hirdetni kezdtem”

Sztárai Mihály élete és szolgálata

A kötet megjelenését a Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület támogatta.

Lektorálta

BALÁZS MIHÁLY

KORÁNYI ANDRÁS

Anyanyelvi szerkesztő

NYERGES JUDIT

SZÉKÁCS JUDIT

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Keveházi László, 2005

© A Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója, 2005

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója, 2005

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Műszaki szerkesztés és borítóterv: Galgóczi Andrea

Tördelő: Fodor Gábor

A térképet Sebők László készítette.

A függelékét összeállította: Székács Judit

A hátsó borítón Sztárai Mihály pecsétje látható. Forrása: Sztárai Mihály levele Sopron városhoz, Pápa, 1570. febr. 7. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára: Sopron Város Levéltára, Lad. XII. et M. Fasc. I. Num. 29.

Nyomdai kivitelezés: Pauker Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető: Vértés Gábor ügyvezető igazgató

ISBN 963 9571 32 6

ISSN 1786-8777

TARTALOM

Előszó	9
--------	---

BEVEZETÉS

A Sztárai-kutatás története	13
„Bár tsak valaki a Sztárai ügyét felfogná”	16
A 19. századi irodalomtörténeti kutatás	22
Sztárai kora	26
Magyarország Mohács után	28
A Perényi család „históriája” és megítélése	30
Sztárai kora – Sztárai szemével	32
Perényi és a reformáció	34
„Török világ Magyarországon”	37
A reformáció terjedése az országban	40

SZTÁRAI MIHÁLY ÉLETE

Sztárai származása	47
Siklós	53
Siklósi Mihály és Siklós reformációja	53
Sztárai és Siklós	55
A deák értelmiség	57
Pádua	60
Sárospatak	65
A város múltja és eredete	65
A Ferenc-rend Magyarországon	68
A Sztárai-hagyomány Sárospatakon	70
Sztárai Patakon?	73
A küldetés	81
Készülés a küldetésre	84
Laskó	90
Tolna	106
A mezőváros	106
A reformáció Tolnán	108
Sztárai tolnai ellenfele	111

Sztárai Tolnán	113
Szegedi Kis István	115
Thuri Farkas Pál	122
Sztárai tolnai művei	124
Újra Laskón	126
A laskói évek	131
Gyula	136
A reformáció Gyulán	136
Sztárai Gyulán	141
Katolikus–lutheránus disputa Gyulán?	146
A Melius–Sztárai-vita	147
A pataki évek	152
Sztárai nyomai Patakon	153
Pápa	158
Pápa és a reformáció	158
Sztárai Pápán	160
Sopron	166
Sopron és a reformáció	166
Sztárai és Sopron	167
Sztárai halála	169
„A kemény erkölcsű Sztárai”	170
Az életpálya summája	173
SZTÁRAI MIHÁLY SZOLGÁLATA	
A misszionárius	177
A püspök	189
Dokumentumok a püspökségről	189
A magyar protestáns egyházszervezet kialakulása	192
„Képzelt” vagy valóságos püspök volt-e Sztárai?	198
Az egyházszervező püspök	200
Zsinatok és disputációk	200
Zsinati „idézetek”	202
A zsinatok tartalmáról	203
A disputációk lefolyása és célja	205
Egyházi rendtartások, kánonok	208
Az egyházépítő püspök	214
Az ige hirdető	215
Az ordináló püspök	224
Az ordinációs rend	229
A püspöki tiszt <i>corpus iuris canonici</i> alapján	236

A költő	238
A reformáció és az irodalom	238
Az énekköltő	239
Az énekek jegyzéke	240
A zsoltárátíró	243
Az átdolgozott zsoltárok	244
A históriás énekek szerzője	254
A históriás énekek	255
<i>Az istenfélő Eleázár papról és az kegyetlen Antiochus</i> <i>királyról való história</i>	255
<i>Historia Ezsdrás harmadik könyvéről</i>	257
<i>Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból</i>	259
<i>Az Holofernes és Judit asszony históriája</i>	263
<i>Historia de vita Athanasii Alexandriae episcopi fidelissimi.</i> <i>Ad notam: Röttenetes bűn lám volt a fösvenység</i>	265
<i>Historia Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való</i> <i>állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát</i> <i>hamisolnája, Angliában Mária királyné asszony által</i> <i>szörnyű halált szenvedett</i>	270
A drámaíró	275
Comoedia lepidissima matrimonio sacerdotum	276
Comoedia lepidissima de sacerdotio authore Michael Starino, Altiniensis Ecclesiae Ministro	277
A drámák teológiája	280
A drámák egyháztörténeti háttere és keletkezési ideje	285
A drámaírás forrásai és előzményei hazánkban	288
A drámák célja	291
História Perényi Ferenc kiszabadulásáról	295
Sztárai műveinek keletkezési kronológiája	297
Befejező vagy vitaindító következtetések	298
FÜGGELÉK	
Hivatkozások jegyzéke	303
Személynévmutató	307
Helynévmutató	314

ELŐSZÓ

Egyháztörténeti tanulmányaim „kezdete” és „vége” Sztárai Mihály. Még teológus voltam, amikor élete már megragadott engem. Tanulmányaim végeztével Súlyom Jenő professzorom irányításával kezdtem a levéltárunkban kutatni, akkor, amikor ő annak kényszerű, de lelkes dolgozója és kutatója lett. Később más irányú egyházi szolgálatom „elcsábított” ettől a témától, de kőszegi nyugdíjas éveimben visszatértem hozzá. Ezekben az években Fabiny Tibor professzor ösztönzött kutatásaim befejezésére és írásba foglalására.

Munkámat adósságtörlesztésnek is érzem, hiszen erről a nagy reformátorról összefogó monográfia még nem jelent meg. Pedig „éppúgy úttörő jelenség a hódoltsági magyar területen, mint Dévai a két Pannoniában” – írja róla Zsilinszky Mihály *A Magyarhoni Protestáns Egyház Története* című összefoglaló művében. S úttörő jellegén túl a hódoltságban neki adatott az egyház újjászervezésének óriási feladata is.

S akkor még nem szóltunk munkájának irodalomtörténeti jelentőségéről, hiszen mindhárom műnemben (líra, epika, dráma) nagyot alkotott, s mindhárom területen az elsők között volt. „A magyar reneszánsz irodalom felvirágoztatója” – írja róla tisztelettel Nemeskürty István.

De megkapott az életében felsejlő, tragikusnak nevezhető vonás is. A régi – katolikus – egyházzal győzelmesen vitázott, százhusz gyülekezetet alapított, s azok első püspöke volt. De a reformáció svájci vagy „helvét” irányával szemben már nem tudott győzni. El kellett hagynia Baranyáját, s onnan kezdve élete minden állomásán védekező szerep jutott neki.

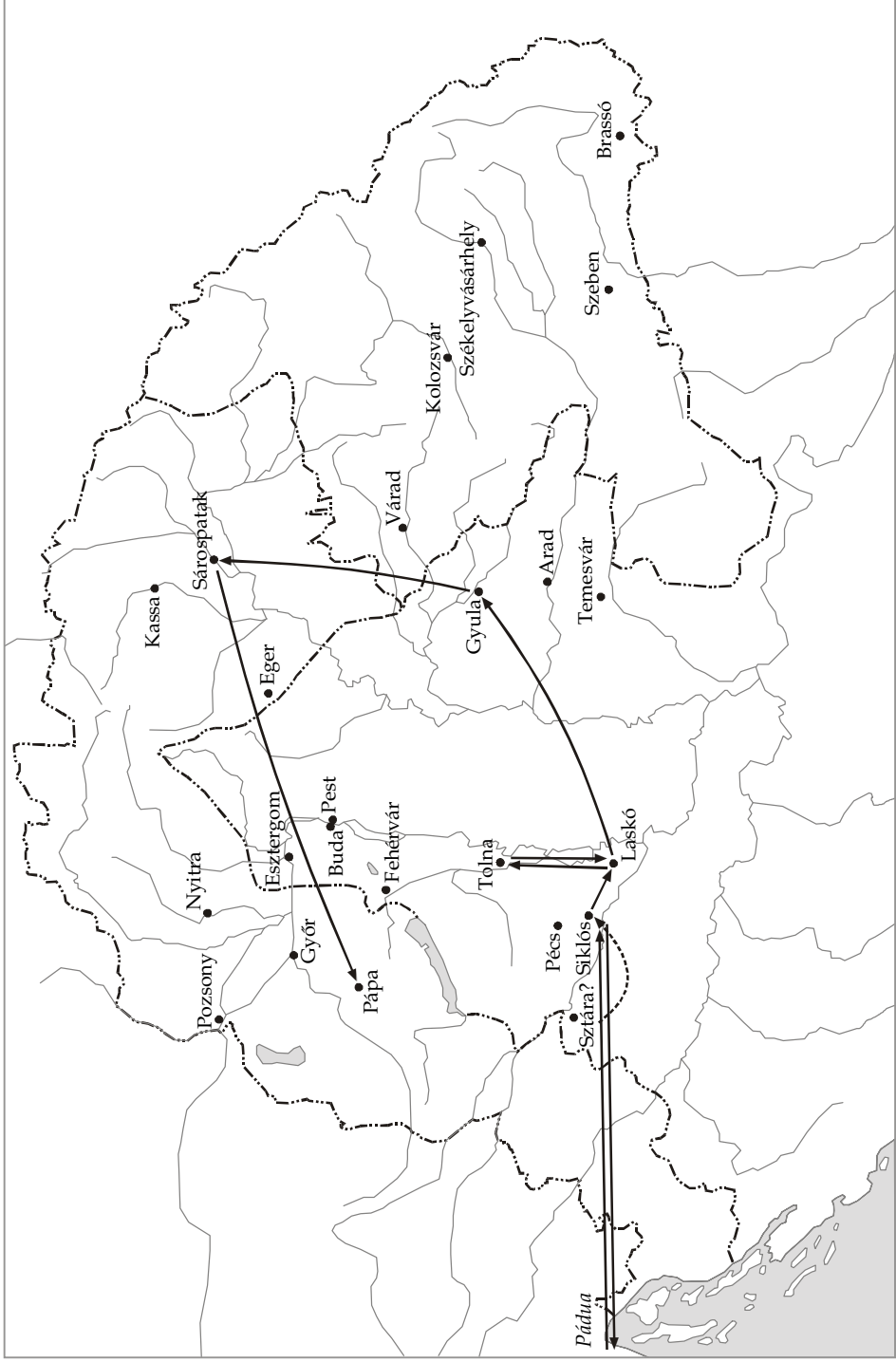
Ki volt ez a harcos reformátor és költő, később megtört ember? Ez az írás erre szeretne választ keresni, alakját, műveit kibontani, s összegyűjteni azt, ami ma tudható róla.

Hálásan emlékezem azokra a professzorokra, akik ösztönöztek munkámban, s hogy kiknek tartozom köszönettel, az kiviláglik majd jegyzeteimből. De külön meg kell említenem Balázs Mihály szegedi irodalomtörténész professzor és Korányi András munkatársam nevét, akik munkámat jó szívvel, türelemmel átnézték, lektorálták. Legfőképpen pedig köszönöm feleségem türelmét, segítőtársi készségét, biztatását.

Szívből kívánok mindenkinek örömet az olvasásban, a következő nemzedéknek pedig kedvet a további kutatáshoz.

A szerző

SZTÁRAI ÉLETÚTJA

Bevezetés

A Sztárai-kutatás története

Sztárai Mihály élete és szolgálata kikerülhetetlen a hazai történelem, az egyháztörténet, különösképpen a magyar reformáció története feldolgozásában. Minden magyar történelemmel – és különösen az egyháztörténettel – foglalkozó nagy és összefoglaló műben megtalálható a neve. A vele foglalkozó írások száma pedig alig behatárolható. Felsorolásuk szinte lehetetlen feladat lenne, de szükségtelen is. A jegyzetek majd eligazítást nyújtanak ebben a tekintetben.

Mindez fokozottan érvényes az irodalomtörténeti írásokra és művekre. Akár régebbi, akár újabb irodalomtörténeti könyvet veszünk kézbe, Sztárai Mihály neve újra és újra „kikerülhetetlenül” felbukkan. Ennek persze megvan az oka, amivel foglalkoznunk kell, de a jegyzetek e téren is segítséget nyújtanak.

Mindezzel csak a Sztárai-kutatás témájának kiterjedtségét, szélességét szerettem volna érzékeltetni. Ebben a perspektívában a Sztárai-irodalom szinte beláthatatlan, az ember nem tud a „végére” érni, állítom ezt három évtizedes kutatás után. Reformátorunk valóban „beírta nevét” történelmünkbe, egyház- és irodalomtörténetünkbe is. Annál meglepőbb eredményre jutunk azonban, ha a Sztárai-kutatás mélységét igyekszünk követni. Azt lehet mondani, hogy sok kisebb íráson túl és néhány igen tiszteletreméltó és alapos feldolgozástól eltekintve Sztárai-monográfia, tehát életének, szolgálatának, műveinek és korának összefoglalása alig akad, legalábbis elismert jelentőségéhez képest igen kevés. Ezek többsége is a 19. században született. Nélkülük a Sztárai-kutatás ma is elképzelhetetlen, még akkor is, ha álláspontjuk, véleményük ma már több tekintetben meghaladott. A 20. században azonban Esze Tamás könyvén kívül átfogó, alapos írás nem is jelent meg róla, a periodikákban megjelent cikkeket leszámítva. Esze Tamás is voltaképpen Sztárai életének egyetlen pontján áll meg, ott ás nagyon mélyre, onnan nézi a reformátor egész életét és szolgálatát.¹ Ezzel persze utat is mutat az igazi egyháztörténet művelésére. A könyv alaposságát és objektivitását csak tisztelettel lehet említeni. Egyedülálló abban a tekintetben is, hogy a tudós református egyházi vezető és kutató Sztárai lutheránus voltát és meggyőződését nem kérdőjelezi meg. Szándéka első sorban Sztárai gyulai tartózkodására fényt deríteni, de innen nézve végigtekinti

¹ Esze Tamás: *Sztárai Gyulán*. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. Debrecen, 1973. (A továbbiakban: Esze, 1973.)

a reformátor egész pályáját. A könyv a Sztárai-kutatás mai alapművei közé tartozik, amelyre támaszkodni lehet és kell is.

A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy különösen századunk első évtizedeiben, de attól kezdve egészen napjainkig is egyre több kisebb-nagyobb cikk, tanulmány jelent meg – egészen különböző folyóiratokban – reformátorunkról, a vele kapcsolatos új vagy újra felmerülő kérdésekről, egy-egy művéről, jelezvén, hogy Sztárai nem került ki az érdeklődésből. Persze van, aki csak „beleütközik”, s van, aki kutatja őt. Akár egyházi vagy nem egyházi irodalmat olvasunk, az érdeklődés nem szűnt meg. Ezek az írások olykor egymással vitatkoznak, máskor kiegészítik egymást, és sok tekintetben új eredményekre is jutnak. A téma részletes tárgyalásánál mindezek elő fognak kerülni. Az egészet figyelembe véve látni lehet, hogy egyre több probléma oldódik meg, ma már talán kevesebb a homály a kutatásban, mint régebben volt. Sajnos azonban ez nem jelenti azt, hogy minden kérdés megoldódott volna, ma sem tudjuk például pontosan, mikor született Sztárai Mihály. Az érdeklődés azonban nem szűnt meg, és ez biztató vele, de az egész reformációtörténet kutatásával kapcsolatban is. Talán még azt is mondhatjuk, mint ha a reformáció történetének ideje újra a kutatás homlokterébe került volna. S ez éppen az a szakasz, amelynek megértése nélkül a jelent sem értjük igazán, és a jövőt sem értjük jól.

A kutatás teljessége szempontjából szeretnék valamit hangsúlyozni ezen a ponton, még akkor is, ha kitérőnek vagy „előreugrásnak” tűnik. Az egyháztörténet helyes művelése sokszor rászorul a történetírók és az irodalomtörténészek segítségére, nélkülük „légüres” térben folyik. De meggyőződésem szerint ez fordítva is áll, a történetírás teológiai, egyházi kérdéseiben talán mi tudunk helyesebb választ adni. Ezt látni és vallani azért is fontos, mert évtizedekig el voltunk egymástól szigetelve, néhány kivételes jelenségtől eltekintve. Miért beszélek erről éppen a Sztárai-kutatás „ürügyén”? Mert az ő élete és szolgálata nagyszerű példa lehet az „összmunkára”. Életét és műveit valójában az irodalomtörténészek bontották ki számunkra. Viszont az egyháztörténészek olyan kérdésekben tudnak megoldást találni, amelyekre az irodalomtörténetben nincsen válasz.

Állításomat egy konkrét példával kell alátámasztanom, méghozzá éppen a Sztárai-kutatás területéről. A „pataki hagyomány” kérdését részleteiben elő kell majd vennünk. Itt csak a vita lényegéről kell említést tenni: mikor indult a protestáns iskolázás Patakon? S a mi kérdésünk ezzel kapcsolatban: mikor tartózkodott és dolgozott Sztárai Patakon? A kérdés eldöntése a Sztárai-kutatás egyik alapkérdése, ettől függ sok más döntés is. Most és itt azonban csak a nekünk is tanulságos példáról szeretnék szólni azzal kapcsolatban, hogy egymásra figyelünk kell, sőt együtt kell dolgoznunk.

A vita itt is egy irodalomtörténész és egy egyháztörténész között folyt: Szűcs Jenő és Barcza József között.² Szűcs Jenő idézett cikkében, „A források és irodalom

² Szűcs Jenő: Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről. Az 1531-es évszám ere-

számbavétele” című fejezetben írja a következőket: „Fél évszázada, hogy Zoványi Jenő mintegy mottóként idézte fel az idősebb Révész Imre csaknem évszázados (1878) találó szavait az egyháztörténetet behálózó vélekedésekről, melyek még – szerinte – a történeti krikának nevét és fogalmát is alig ismerő múltban alakultak ki, hogy aztán ellenőrizhetetlen vándormotívum gyanánt második és harmadik kézben már egyenesen történeti tényként felmutatva öröklődjenek nemzedékről nemzedékre. Mondani sem kell, hogy a jelenség korántsem korlátozódik az egyháztörténetre. Zoványi volt az első, aki a sárospataki protestáns iskolázás kezdeteit is behálózó hagyományos tévedések káoszában megpróbált ismételtlen (1908, 1916, 1930) rendet teremteni,³ immár csakugyan modern kritikai eszközökkel, noha itt-ott a hiperkritika nevében a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntve. Alapelve mindenesetre, hogy az örökletes tévedésekre nézve a valót megállapítani a tudomány iránti erkölcsi kötelesség, váltig érvényes.

Nem elég azonban a másod- és harmadkezek által továbbított vándormotívumok tarthatatlanságát kimutatni – folytatja Szűcs Jenő –, ha nem bagozzuk ki egyszersmind kialakulásuk mozzanatait, félmunkát végeztünk, mert a motívumok óhatatlanul megmaradnak egyfajta mitikus igazság szintjén. A meséket – mint Zoványi nevezte – nem elég visszautasítani, keletkezésüket meg kell érteni. Ez áll a pataki iskola alapításának archaikus histográfiai tételére csakúgy, mint néhány más forráskritikailag megszűrendő motívumra” – fejezi be Szűcs Jenő. Ebben a kérdésben tehát az egyháztörténet és irodalomtörténet „összecsaptak” a vitában. De nem is jó a kifejezés, nem a fent említettek csaptak össze, hanem egy hagyományos és egy kritikai alapon álló nézet. S talán nem is egyedüli eset ez. Nem kellene megtanulnunk vitatkozás helyett, vagy ha kell, vitatkozva is jobban egymásra figyelni és egymástól nyitottabban tanulni? S ami a döntő: nem kellene az objektivitásnak engednünk? Itt nem Zoványi „hiperkritikájára” gondolok, ezzel fogunk még találkozni, s magam sem tudom mindig elfogadni. De egyszer ki kellene lépünk a múlt elefántcsonttoronyából, jobban kellene hallgatnunk egymásra, mert van kölcsönösen egymástól tanulnivalónk! S ha az igazság meggyőző, meg kellene tanulnunk a tradícióról lemondani. Ez lehetne a közös munka egyik konzekvenciája.

De előfordulhat egy másik eset is. Az, amikor talán mi értjük jobban a kérdéseket. Méghozzá azokat, amelyek a teológia vagy az egyházi élet kérdései, mert itt talán mi találjuk meg előbb és jobban a választ. Itt is konkrét példára kell hivatkoznom, s megint a Sztárai-kutatás területéről. Sztárai és Szegedi Kis István betöltött tisztségeire, kapcsolatára gondolok. Tudjuk, hogy Sztárai „episcopus” címet viselt, Szegedi pedig 1554-ben – Skaricza szerint – baranyai „generalis superin-

dete. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. III. Budapest, 1984. (A továbbiakban: Szűcs, 1984.) 142–164. o. A cím utal egy régebben megjelent írásra is, amelyet idézni fogunk.

³ Zoványi Jenő: Sárospatak reformációja. In: *Kisebbségi dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*. Sárospatak, 1910. 50–62. o. (Első megjelenés: Századok, 1908.)

tendens” lett. Nagyon sokan félreértették és magyarázták ezt, egyháztörténészek is. A történész és irodalomtörténész Szakály Ferenc számomra példászerű és nagyon becsületes mondatát szeretném itt idézni: „Szegedit eredetileg nem lelkésznek, hanem rektornak vitték Laskóra – azon feltevést, hogy itt is csupán iskolameszter lett volna, teljességgel kizárja azon megjegyzés, miszerint 1554-ben egész Baranya fő szuperintendensének nyilvánították. E közlés meglehetősen zavarba ejtő, hiszen ez idő tájt Sztárai töltötte be a baranyai püspök tisztét, az ellentmondás hátterének felderítésére itt nincs mód kitérni.”⁴ Hogy ez az „ellentmondás” feloldódjon, ahhoz az akkori egyházi élet belső ismeretére van szükség. S ezt a kérdést a teológus-egyháztörténész Botta István oldotta meg, amikor megfejtette, hogy éppen wittenbergi példán az „epicopus” mellett „generalis superintendenst” választottak a vizitáció és a püspök helyettesítésének ügyében. Itt most elég ennyi arról, hogy olykor az egyháztörténet oldaláról jöhet a megoldás.⁵

A példák talán érthetőek. Az irodalomtörténetnek és egyháztörténetnek, kinek-kinek a maga aspektusából – tekintve, hogy sokszor közös a téma – nem csak egymás mellett kell élnie és dolgoznia. A kettő egymást kiegészíti és „teljesíti” a szó legszorosabb és legnemesebb értelmében. Ezt belátva talán ezek a sorok sem tűnnek már kitérőnek, hanem inkább kiegészítőnek.

„Bár tsak valaki a Sztárai ügyét felfogná”

Ezzel a furcsának tűnő idézettel és címmel most már valóban a Sztárai-kutatás történetébe tekintünk bele. S ez a cím egyben ösztönzés is: a Sztárai-kutatásban még mindig sok a homály, felderítetlen kérdés. Ez a dolgozat csak az eddigi eredményeket igyekszik összefogni. De jó lenne, ha a következő nemzedék a még hátralévő feladatokat is megoldaná, Sztárai ügyét „felfogná”!

De történetileg éppen ehhez a mondathoz kapcsolódik a Sztárai-kutatás, vagy ehhez az időhöz. 1829-ben a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősége az alábbi levelet kapta:

„Tekintetes Úr! Tekintetes Jankovich Úrnak Sztárai Mihályról való vélekedése, melyet a Tud. Gyűjt. VI-ik kötetében közönséggé tett a Baranyai olvasó Közönségnek, s különösen a Protestáns Papságnak figyelmét magára vonván, közönséges óhajtásunk vala, hogy »Bár tsak valaki a Sztárai ügyét felfogná!« – Ezen közönséges óhajtásnak eleget akarván tenni, írtam én ezen kis értekezést, több Tiszti Társamnak ösztönzésére. Ha a T. T. Redactio érdemesnek ítéli a bé iktatásra – igen örömmel fogjuk azt venni – s kívált ha a tzél szerént még ezen esztendőben meg-

⁴ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*. Budapest, 1995. (A továbbiakban: Szakály, 1995.) 100. o. /Humanizmus és reformáció 23./

⁵ Botta István: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. *Theológiai Szemle*, 1989. (A továbbiakban: Botta, 1989.) 152. o.

történhetik. Alázatos szolgája: Gyöngyösi Benjámin zalátai prédikátor msk. Vaiszlóban I. Oct. 1829.”⁶

Amint a levélből kitűnik, Gyöngyösi Benjámin „Jankovich Úrnak Sztárai Mihályról való vélekedése miatt” reflektált annak publikációjára.

Mert Jankovich Miklós írása vitát kiváltó, már a címében is „kihívó” volt, így hangzott: „A Sociniánusok eredetéről, Magyarországban volt Ecclesiájukról.”⁷ Amint az írás teljes címe is érzékelteti, egy 1588-as disputációt publikál, s a vita két ellenfele Válaszúti György és Skaricza Máté „kewei” (ráckevei) református prédikátor voltak. Az izgalmas kérdés a tanításbeli különbségeken túl (már 1588-ban, s azután 1829-ben is) az volt: honnan került az antitrinitarizmus a Dunántúl déli részébe, Pécs környékére, és amint látni fogjuk, ez a kérdés tartósan felszínen is maradt.⁸ Mondhatjuk, a mai napig sem jutott igazán nyugvópontra.

Jankovich „kihívása” abban rejlett, hogy a „sociniánus” eretnekséget összekötötte Sztárai Mihály szolgálatával. Más szóval Baranyában – véleménye szerint – ő gyökereztetette meg az antitrinitarizmust. Érvei – Esze Tamás summázásában – így hangzanak:

1. Sztárai Páduában tanult. Jankovich ebből a tényből több következtetést is levon: a „vétkes tévelygésüknek Patavium volt a bölcsője... onnant repültek ki az Új Ariana Vallásnak hirdetői... miért ne vélekedjek Sztárai Mihályról is, mint Pataviumi tanítványról azonképen, kit noha két rendbeli Confession levő Protestánsok hozzájuk tartozandónak állítanak: ha azonban ilyen okokból, hogy ő sehol másutt, mint Pataviumban tanulván... onnan egyenesen Hazájába visszajött...”

Ellenérvként hadd említsem meg, nem tudom, honnan vette Jankovich, hogy az antitrinitáriusok itáliai ága Páduából („Patavium”) indult ki. Mindkét Sozzini (Lelio 1525-ben, unokaöccse, Fausto 1539-ben) Sienában született, igaz ugyan, hogy mindkét város észak-itáliai, de Siena Páduától jóval lejjebb fekszik. De ez csak „földrajzi” ellenérv. Az antitrinitarizmus itáliai indulásának témája azonban meghaladná dolgozatunk kereteit, de nem is ez a lényeg.

2. Még feltűnőbb Jankovich következő állítása: „legkisebb, annál bizonyosabb nyomdoka nincsen, a Genevei, vagy Augustai Cethechezisre...” s ebből következik logikája szerint: „a híveket félrevonván, új ecclesiákat formált” – vagyis unitárius gyülekezeteket alapított. Sztárai mai tudásunk szerint sem fordult meg Wittenbergben vagy Genfben, tehát Nyugat-Európában. De hogy ebből az következzene, hogy sem lutheránus, sem kálvinista nem volt, elég merész állítás.

⁶ Gyöngyösi Benjámin levele a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjéhez. In Esze, 1973. 181. o.

⁷ Jankovich Miklós: A Sociniánusok eredetéről, Magyarországban volt Ecclesiájukról. Különösen Pétsi Prédikátorjok Válaszúti Györgynek Kewei Skaricza Máthéval 1588. eszt. tartott Disputatiojáról értekezik W. J. M. *Tudományos Gyűjtemény*. Pest, 1829/VI. (A továbbiakban: Jankovich, 1829.)

⁸ Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII.-ik száz évben. *Keresztyén Magvető*, 1889. 252–292., 344–353. o. 1890. 81–94., 245–261. o.

E tétel cáfolatára most azért nem térünk ki, mert voltaképpen az egész írás erről a témáról szól, s a továbbiakban cáfolat nélkül is világos lesz Jankovich téves állítása.

3. Az „új Ecclesiák” – tehát a Sztárai által alapított gyülekezetek és egyház Jankovich szerint független volt mind a lutheránus, mind a helvét iránytól. „Egyházi Gyülekezeteket ben tartván, az Egyházi függést és kapcsolást nem kívánta” – írja, nem tudni, mire alapozva vélekedését. Egész szervező munkája azt mutatja, hogy a wittenbergi fejlődésre figyelt, de Európa történéseit is szem előtt tartotta. Munkáját alaposan ismerve, az inkább a „függés és kapcsolat” irányába mutat határozottan, mint valamiféle independentizmus irányába.

4. „Éneklésben helyeztetvén az Isteni tiszteletet, szembetűnőképen a Valdensiek és Anabaptisták módjához alkalmaztatta Egyházi foglalatosságát.” Akkor tehát mégiscsak volt „függés és kapcsolás”, de mai szóval szabadegyházi irányban? S ezt „éneklésbe helyeztetett Isteni tisztelete” mutatná?

Nem kell a cáfolatra időt szentelni. Liturgiája és énekei mélyen lutheránus gyökerűek és tartalmúak voltak, ennek megmutására is sor kerül.

5. A laskói gyülekezet „valósággal Unitaria Vallásban volt” – írja végül –, ahol „Sztárai Mihály elsősorban reformált és székét helyeztette.”⁹

Jankovich érvei közé tartozik Melius Juhász Péter debreceni kálvinista püspöknek egy levele, amelyet János Zsigmond fejedelemnek írt 1570. augusztus 10-én, s ebben felsorolja többek közt Laskót is, ahol unitárius-református hitvitára került sor.¹⁰

Így jut el Jankovich az első nagy vitát elindító végkövetkeztetésre: „Sztáray Mihályt sem Calvin, sem Luther, hanem Socin követőjének gyanítom... Ilyen bár józan okoskodással támasztott, azonban a közönséges véleménnyel ellenkező ítéletemet mindaddig, amíg a Vallásbéli Reformationnak közönséges Története, nagyobb tökéletességgel és világosságra nem hozatik, különösen pedig Sztáray Életírása, foglalatossági és Dogmáji körülállásosan előnkbe nem adatnak, mint igazat, vitatni nem kívánom.”

Szinte természetes, hogy kirobbant az első, Sztárainról szóló vita, amely azután a kutatásnak is ösztönzést adott. S persze nem csak olyanok voltak, akik már akkor szembenálltak ezzel a véleménnyel. A *Hazai s Külföldi Tudósítások* szerkesztője ezt írta például: „Különös figyelemreméltó a... történelmi értekezés, mely a Sz. Háromságot tagadók vallásának eredetéről, Erdélybe lett beviteléről, s Magyar Országos fennlétéről, hiteles tanúbizonyosságokkal megerősítve, olly ismereteket terjeszt, hogy azok által részint a Történetírók tévelygése megigazittatik, részint a homályba takart események, melyekről eddig semmit sem tudtunk, napfényre jönek. Nevezetes benne az említett két felekezetű Papoknak vetélkedése is, mely-

⁹ Esze, 1973. 96. o.

¹⁰ Debreceni Ember [Lampe] Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. 1728. (A továbbiakban: Ember, 1728.) 263–268. o.

ben az akkori magyar nyelvnek tisztaságát lehet tsudálni. Ezen értekezést a nagy tudományú szerző (idősb Wadasi Tek. Jankovich Miklós Úr) külön kötetben is kiadta, melyért neki Hazánk Tudósai köszönettel tartoznak.”¹¹

Csakhogynem mindig és minden igaz, ami „napfényre jön”, sőt néha éppen a szenzációnak tűnő újdonságok terjesztik a homályt. Ezt vette észre Gyöngyösi Benjámín, amikor megírta válasát „Sztárai Mihály Baranyai Reformátornak Apológiája” címmel.¹²

Gyöngyösiről, erről a zalátai prédikátorról írja Esze Tamás már említett könyvében, hogy tudós ember volt. Bécsben tanult az egyetemen, különösen járatos volt az egyháztörténetben. Nagyapja, Gyöngyösi Árva Pál (1668–1743) itthonról való száműzetése után az odera-frankfurti egyetem tanáraként dolgozott, apja pedig, Gyöngyösi Dániel, szintén íróember volt. Az unoka, Gyöngyösi Benjámín pedig írásában „erőtlen szavát felemeli, s róla [Sztáraitól] a motskos gyanút, a mennyire tudja, letörölni igyekszik”. Érvei meggyőzőek. Szerinte Sztárai Páduában még ifjúkorában járt, akkor és ott még nem hallhatta az antitrinitarista tanítást, mert akkor „a Sociunus tudománynak ott híre sem volt”. S itthon sem az „új arianizmust” hirdette.

Mi pedig hozzátehetjük, akik már írásait, zsoltárait jobban ismerjük, hogy azoknak tartalma bizonyítéka annak, hogy Sztárai nagy harca éppen az „új arianizmus” ellen folyt. Gondoljunk csak az Athanasiusról szóló énekére. Jankovich azt írja verseiről, hogy „az ő énekei soha Protestáns Graduálba be nem iktatódtak”. Mi már tudjuk, hogy kortársai és az utána jövő nemzedékek hosszú sora sokáig énekelte énekeit; nem tették volna, ha azok valóban antitrinitárius énekek lettek volna. Jankovich a Graduál 171. énekére utal, s ebből ezt a két sort emeli ki: „Háromságos egy Istenség, kérünk, hogy te légy segítség.” Szerinte ez a sor árulkodik Sztárai antitrinitarizmusáról. Árulkodik, de ennek éppen ellenkezőjéről. Ha csak a két sort nézzük, akkor is. De ha ez kevés, nézzük az egész éneket, a Miatyánk feldolgozását:

*Az irgalmas Úristen
Miérthogy nem kegyetlen,
Ezt kiáltja szüntelen:
Nincsen senki büntelen,
Én vagyok igaz Isten,
Térjete meg hirtelen,
Leszek irgalmas ingyen.*

¹¹ Hazai s Külföldi Tudósítások, 1829/4.

¹² Gyöngyösi Benjámín: Sztárai Mihály Baranyai Reformátornak Apológiája – vagyis az új arianizmus gyanúja alól való kimentése. *Tudományos Gyűjtemény*, 1830/V. (A továbbiakban: Gyöngyösi, 1830.)

*Ezért küldte szent fiát,
Ez világ megváltóját,
És megszabadítóját,
Ki megalázza magát,
Ádámnak ábrázatát
Felvövé ő állatját
Szenvedé bűneink kínját.*

*Legyen örök dicsőség
Az Atyának, ki felség,
Az Fiúnak tisztesség,
Szent Léleknek egy hívség,
Háromság egy Istenség
Kérünk, hogy légy segítség
Légyen köztünk békesség.¹³*

Elemzés helyett most elégedjünk meg a teljesen világos szöveggel. Az Atya, Fiú, Szentlélek megszólításon túl más és több is van ezekben a sorokban, ami az antitrinitárius tanítás ellen szól („nincsen senki büntelen”), s bátran mondhatjuk, hogy az ének az „egyedül kegyelemből” alapon álló tanítást szolaltatja meg.

Gyöngyösi egyébként Jankovich Miklóssal vitázva így érvel tovább: „Genevai, vagy Augustai Catechezist tanított-e?... ezt kérdésbe sem lehet venni órála, és az ővele egyidőben éltekről. Mert tudva van, hogy eleinte, az ő idejében még, Magyar Országon a két Protestáns felekezet nem volt külön válva, későbbetskén is lassan történt az elválás.” Alapjában igaz és elfogadható, amit Gyöngyösi a vita hevében állít. Igaz, hogy Sztárai Mihályt élete nagy fordulataiban, indulásában a lutheranizmus tanítása ragadta meg, még akkor is, ha akkoriban már születőben, sőt erősödőben volt a reformáció helvét iránya is hazánkban. S azt is tudjuk, hogy élete második szakaszában éppen a helvét iránnyal konfrontálódott, mert akkor már nemcsak az elválás történt meg, hanem a szembenállás is szomorú valóság volt.

Abban viszont Gyöngyösi teljesen helyesen argumentál, hogy Sztárai Valkón és Vukováron egyházi gyűléseket tartott, azután papokat is ordinált (wittenbergi példát tartva szem előtt) azzal szemben, hogy „egyházi gyűléseket nem tartván, az egyházi függést s kapcsolatokat nem kívánta.”

Azzal szemben pedig, hogy Sztárai „éneklésbe helyeztette az Isteni tiszteletet, mint a valdensiek és anabaptisták”, Gyöngyösi a 23. zsoltárnak erre a versére hivatkozik:

¹³ Az Úr Krisztus születése innepére. II. ének. RMKT V. 109. o.

*Reggel, hogy kiviszen, én előttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és élő kútfnének szép tiszta folyásával,
Evangéliumnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.*

Az énekekben ugyanis a „lelki folyóvíz”, amellyel „minden napon kétszer... megitat” az „anyaszentegyházban”: az ige és annak hirdetése az egyházban, mondhatjuk mai szóval: napi két istentisztelet.

Végül pedig így ír Gyöngyösi a laskói „unitárius” gyülekezettel kapcsolatban: Sztárai „Laskón Pappá lévén, sem tanította az új arianizmust, ha így lett volna, nem ajánlotta volna utódjának éppen Szegedi Kis Istvánt.” Ami pedig az említett Melius-levelet illeti, amelyre Jankovich hivatkozott, abban éppen arról van szó, hogy a laskói és tolnai unitárius-református vitában az utóbbiak győztek.

Azért is írtam részletesebben erről a vitáról, mert kevésbé ismert, a későbbi Sztárai-vitában viszont fontos volt. S talán még azt is érdemes megemlíteni, hogy már ebben a vitában is felmerült Sztárai születésének helye, sőt születésének idejét is megkísérelték a vitában argumentációképpen előbbre vagy későbbre helyezni. De mai tanulságul mindenképpen el kell mondani ennek a vitának korrekt lezárását. Az igaz, hogy Jankovich nyilvánosan nem válaszolt Gyöngyösinek, de egy levelében, amelyet Ecsedi József békési prédikátornak írt, elismerte Gyöngyösi igazát, sőt további kutatásra biztatta őt.¹⁴

A vita azonban tovább folytatódott, de most egy másik oldalon. Gyöngyösi írására Sándor István (1804–1879) erdélyi unitárius prédikátor írt választ: „Sztárai Mihály Baranyai úgy nevezett Reformátornak Gyöngyösi Benjámin által írt Apológiájára – vagy is az Új Arianizmus gyanúja alól való kimentésére tett Reflexio” – címmel.¹⁵ Ez az írás azonban már nem a régi vita tartalmához kapcsolódik, inkább csak Gyöngyösi „intoleráns-szeretetlenségét” veszi sértésnek, hiszen ő az unitárius „gyanút” – „motsok” jelzővel illette. Ezt a sértést pedig ki kell védeni! Viszont említ egy érdekes adatot is. Az erdélyi unitárius egyházban is élt egy Sztárai Miklós nevű prédikátor, aki 1576-ban Balázsfalván, majd Ótordán működött, és énekeket is írt. Írásának lényege pedig, hogy az igaz tanítás az unitarizmus, ez folyamatos az apostoloktól az egyházban.

Gyöngyösi erre „Lámpás” című iratával válaszolt. Esze Tamás könyve függelékében teljes terjedelemmel hozza.¹⁶ Érdekes olvasmány, különösen azért, mert a vita a mai napig sem zárult le, sőt századunkban is folytatódott. Szabó Gyula „Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécs és Baranyában” című írásában a régi vita elevenedik meg, vagy tovább él a gyanú: „Nem teljesen tisztázott kérdés, hogy az unitarizmus mely úton és pontosan mikor hatol be Baranyá-

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár. Quart. Hung. 929.

¹⁵ *Tudományos Gyűjtemény*, 1831/I. 118–125. o.

¹⁶ Esze, 1973. 181–192. o.

ba, ver gyökeret Pécssett... A magunk részéről hajlandók vagyunk azokkal tartani, akik Sztárai Mihály személyéhez és munkásságához kötik e tanok elterjedését. Ő is a páduai egyetem falai közül került ki... bizonyos, hogy agitációs munkájának ekevasa nyomán mind a lutheri, mind a kálvini reformáció sikerrel vethette el a maga ideológiájának magvait, így állhatott elő az a helyzet, hogy a reformáció mindkét ága úttörőjének vallotta őt... Sztárai ideológiája... mindkét ágazatnál radikálisabb lehetett... noha a baranyai reformáció úttörőjének Sztárait szokás emlegetni, a baranyai – s általában a hódoltsági – reformáció lutheri formájának egyházilag gyökeresen megerősödni sohasem sikerült.”¹⁷ Tény, hogy 1964-ben nem kis dolog volt egyáltalán egyházi témáról írni. Azt is elismerhetjük, hogy a kezdetben győzelmes lutheranizmus valóban nem maradt meg olyan nagy arányban, mint indulásakor; az új helvét hullámmal és a katolicizmus újraerősödésével kisebbséggé lett, s ez a folyamat már Sztárai korában elkezdődött. Ezen túl azonban Szabó írása érdekes kísérlet arra, hogy Sztárait valamilyen „népi és szabadgondolkodó” irány, mozgalom élére állítsa (mint akkortájt az NDK-ban Münzert?), s szemléletének jelzései az „agitáció” és „ideológia” kifejezések is.

S ez a szinte máig tartó vita az alapkérdést veti fel: kikhez, hová tartozott Sztárai Mihály? Ha ezen a ponton hamis megoldás születik, minden más hamis lesz. S a helyes válaszhoz nem elég „ideológiát” alkotni, ehhez Sztárai életét és egész művét ismerni kell. Felületes ismerettel mindenki a maga oldalára állíthatja őt, mint ahogy erre voltak és vannak is kísérletek.

A 19. századi irodalomtörténeti kutatás

A Sztárai-kutatás újabb – mondhatnánk, igazi nagy – lendülete a 19. század utolsó harmadában indult meg. Ezt a kutatási időszakot most nem részletezzük, mert ezekre a kutatókra sokszor kell még hivatkoznunk. Az eddig leírt vitát nagyjából – még akkor is, ha, amint láttuk, búvópatakként újra meg újra feltör – lezártnak tekinthetjük. Végeredményben a „gyanú”, amelyet akkor felvetettek, eloszlott. A most említett második, nagy kutatási hullámra azonban nem mondhatjuk, hogy lezárt, még akkor sem, ha egy-egy állásfoglalás ma már meghaladott is. Sőt azt kell mondani, hogy a mai kutatás is a 19. századi eredményekre épül, akkor is, ha sok kérdésben tovább is léphettünk. Ezért itt most a témák helyett csak arra szorítkozom, hogy felsorolom a kutatók, az irodalom- és egyháztörténészek neveit és alapműveit.

Toldy Ferenc nevét, írását és akadémiai előadását kell elsőként említeni. Vele indult a mostani kutatás, azt mondhatjuk, ő „fedezte fel” a „költőt”, ő hívta fel a figyelmet Sztáraitra a 19. század vége felé.¹⁸ Gondolataira és eredményeire ma is

¹⁷ Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1964. Pécs, 1965. 241–262. o.

¹⁸ Toldy Ferenc: *Magyar költők élete*. I. Pest, 1870.

sokszor hivatkoznak. Ugyanebben az időben publikált adatokat Sztáiról – persze nem csak róla írva – Haan Lajos is.¹⁹ Az ő írása elsősorban Sztárai alföldi, gyulai tartózkodásával foglalkozik.

Ezután jelent meg reformátorunkról elsősorban mint költőről az első összefoglaló mű Nagy Sándortól, életét és műveit egyetlen írásban összefoglalva.²⁰ Három év múltán pedig Szilády Áron tollából jelent meg nagyon precíz, alapvető, s bizonyos szempontból már Nagy Sándor eredményein is túllépő összefoglalás.²¹ Irodalomtörténeti aspektusból a mai napig is ez mű a legalaposabb.

Toldy Ferenc, Nagy Sándor és Szilády Áron művei máig hatóak és ma is eligazítóak tehát. Nélkülük a Sztárai-kutatással ma sem lehet igazán foglalkozni. Ők publikálták először Sztárai műveit összegyűjtve (ebben Szilády a legprecízebb). Ez az időszak volt a Sztárai-kutatás akadémiai korszaka és „csúcsa”. A problémák feltárásában is a lehető legmélyebbre jutottak. Ez a korszak egyébként is nagyon gazdag és gyümölcsöző volt, sok tekintetben adott ösztönzést a későbbi, még a mai kutatóknak is.

Az igazság kedvéért hozzá kell ehhez tenni, hogy volt sok más írás, Sztáiraival foglalkozó mű az említettek előtt is. Mai ismereteink szerint azonban ezek inkább „másoló” és tradíciót őrző, az emlékeket rögzítő írások voltak. Kihagynunk nem szabad őket sem, elő is fognak kerülni. Mégis azt kell mondanunk, hogy az önálló kutatás a 19. században indult el az említett nagy művekkel.

De ez a kutatás – anélkül, hogy ismétlésbe bocsátkoznék – alapjában irodalomtörténeti indíttatású és tartalmú is volt. A költő Sztáiraival foglalkoztak, s alig jutott szóhoz az igehirdető és a reformátor. És bár hálásak vagyunk a nagy kutatási lendületnek és eredményeknek, ugyanakkor érezzük, hogy ez még nem a teljes Sztárai-kép. Ezért lenne jó, ha irodalom- és egyháztörténészek együtt dolgozhatnának. S ezért öröm, hogy a Sztárai-kutatásba – ha utólag is – egyháztörténészek is bekapcsolódtak egyre nagyobb intenzitással.

Az egyháztörténeti írások közül is csak az alap- és összefoglaló műveket említem itt, a többieket, a nehéz részletkérdésekkel vívódó írásokat és cikkeket a maguk helyén kell elővennünk. Egyháztörténészként Payr Sándor nevét kell elsőként megemlítenünk, aki a mi témánkhoz is sok anyagot gyűjtött és publikált.²² A sorban rögtön Zoványi Jenő következik, akinek munkái alaposak, adataira támaszkodni lehet, még akkor is, ha Szűcs Jenő (nem egyedül!) „hiperkritikusnak” nevezi, s eredményeiben inkább negatív a Sztárai-kutatás területén, talán többször is,

¹⁹ Haan Lajos: *Békés vármegye hajdana*. I. Történelmi rész. Pest, 1870.

²⁰ Nagy Sándor: *Sztárai Mihály élete és művei*. Budapest, 1883. Uő: Sztárai Mihály. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1883. (A továbbiakban: Nagy, 1883.) 785–803., 969–997. o.

²¹ Szilády Áron: Sztárai Mihály. RMKT V. Budapest, 1886. (A továbbiakban: Szilády, RMKT V.) 293–369. o.

²² Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. I. Sopron, 1924. (A továbbiakban: Payr, 1924.) Uő: *Egyháztörténeti emlékek (a dunántúli ágostai hitvallású evangélikus egyházkerület történetéhez)*. I. Sopron, 1910. (A továbbiakban: Payr, 1910.)

mint kellene.²³ Ugyanebbe a sorba tartoznak Révész Imre publikációi,²⁴ és természetesen Zsilinszky Mihály művei is.²⁵ Az utóbbi kettő inkább összefoglaló munkákat írt, de értékes adatokkal szolgáltak részkérdésekben is. S ebből a sorból mint-ha Zoványi ragadta volna meg leginkább Sztárai élete, vagy éppen a vele kapcsolatban felmerült történetkritikai kérdések, mert alapvető írásain túl sok cikke jelent meg vitás részletkérdésekben is.

Vitathatatlan, hogy ettől az időtől napjainkig tart a 16. századra vonatkozó érdeklődés, máig fontos a „humanizmus és reformáció” kora (amely nem csak a 16. századra terjed ki). S itt kell utalnom a *Humanizmus és Reformáció* kiváló sorozatára, amelynek szinte minden kötete sokat segít a mi témánkban is, ha nem is mind közvetlenül.

Ettől kezdve egyre több egyháztörténeti írás látott napvilágot különböző periodikákban is. A hosszú sorból talán Miklós Ödön nevét érdemes kiemelni, aki részletkutatásaiban sokat segített a világos látásban, s nemcsak Sztárai személyével foglalkozott, hanem a kor hátterével és alakulásával is. Cikkei elő fognak kerülni másokéival együtt.

Egy újabb irodalomtörténeti hullámról sem szabad megfeledkeznünk. Horváth János munkáját,²⁶ a Sötér–Klaniczay *Irodalomtörténet*²⁷ és Nemeskürty István könyveit²⁸ nem hagyhatjuk ki ebből a felsorolásból mint alapvető, a részletkérdésekben is megbízható, máig érvényes publikációkat. S ezeken az írásokon érezhető, hogy az egyháztörténetben is sokkal jártasabbak elődeiknél. Főként Sztárai műveiről adnak biztos felvilágosítást az irodalomtörténetben járatlan egyháztörténeteseknek is.

Ezzel a csoporttal, elsősorban talán Klaniczay Tibor, de később Keserű Bálint nevével és munkájával összekapcsolva kell megemlíteni azokat az egyrészt már sajnos elhunyt egyháztörténészeket – de a még élőket is –, akiket ők segítettek, amikor néhány komoly egyháztörténésznek az egyházon belül nem volt módja kutatni. Schulek Tiborra kell elsősorban gondolni, aki Bornemisza Péterrel foglalkozott disszertációjában, de a korra nézve is rengeteg anyagot gyűjtött össze, s akinek

²³ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, 1922. (A továbbiakban: Zoványi, 1922.) Uő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. S. a. rend. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Zoványi, 1977.)

²⁴ Ifj. Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. Budapest, 1924. Uő: *Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen, 1938. (A továbbiakban: Révész, 1938.) Id. Révész Imre: *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*. Pest, 1863. (A továbbiakban: Révész, 1863.)

²⁵ Zsilinszky Mihály: *A magyar honi protestáns egyház története*. Budapest, 1907.

²⁶ Horváth János: *A reformáció jegyében*. Budapest, 1957. (A továbbiakban: Horváth, 1957.) Uő: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest, 1976.

²⁷ Klaniczay Tibor – Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. I. Budapest, 1964. A továbbiakban: Sötér–Klaniczay, 1964.)

²⁸ Nemeskürty István: *A magyar népnek, ki ezt olvassa. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története 1533–1712*. Budapest, 1975.

könyve máig is példa lehet az egyháztörténet művelőinek.²⁹ Ebbe a vonalba tartozik Kathona Géza neve, aki az említett *Humanizmus és Reformáció* sorozatban sok anyagot gyűjtött a Sztárai-kutatáshoz is, Dunántúl és Tolna vonatkozásában is, miközben alapvetően a hódoltsági reformáció alakulását kutatta.³⁰ S itt kell megemlíteni Botta István nevét is, nemcsak nagyobb műveit a már előbb említett sorozatban, de majd sorra kerülő cikkeit különböző periodikákban. Mindig a forráso-kig hatoló, a vitás kérdésekben teológiaiilag és józanul ítélő véleményét a legtöbb tekintetben „perdöntőnek” vehetjük ma is. Ebben a sorban láthatunk abból is sokat, mit jelent teológusnak és egyháztörténésznek lenni együtt és egyszerre.³¹ De ennek a sornak az elején említett „szegedi” segítséget a mai napig élvezzük, magam is sokat köszönhetek ennek.

Ezen a ponton kénytelen vagyok megállni kissé. El tudom képzelni, hogy néhányan, akik Botta István publikációit ismerik, azt mondják, igaz, hogy erről a korról, Huszár Gálról, Meliusról, Dévairól valóban iránynt mutató írásokat adott közre. De Sztáirairól? – kérdezhetik sokan. Eerre feleletül utalni kell egyrészt arra, hogy említett írásai is „tele vannak” Sztárai-adatokkal, erről alaposan meggyőződtem. Ezenfelül pedig személyesen tudom, hogy Sztárai Mihály őt mindig érdekelte, s készült is monográfiája megírására. Halála után jutott el hozzám a hír, hogy fiókjában vagy polcán komoly összegyűjtött Sztárai-anyag maradt. Ennek feldolgozására és publikálására már nem maradt ideje. Feleségéhez fordultam, aki volt szíves 12 dossziét elküldeni nekem. Ezek a dossziék jelzik, hogy Botta István talán életének legnagyobb művére készült: egy Sztárai-monográfiára. Az anyag a tőle megszokott precizitással életállomások, művek, különböző témák szerint volt dossziékba gyűjtve. Csak sajnálhatjuk, hogy a monográfia megírására már nem jutott idő. De örülhetünk is, hogy gyűjtése rendelkezésre állt, és rengeteg segítséget adott. Ezért kellett itt most megállni, nemcsak emlékezni, hanem köszönetet is mondani a kapott segítségért. Természetesen az anyagára való utalást mindig jelölni fogom.

S annak jeléül, hogy a kutatás nem állt meg, még legalább két nevet kell említenem. Téglásy Imre és publikációja az egyik.³² A könyv megjelenése nagy biztatás: mindig előfordulhat új anyag még ezen a téren is. Téglásy Imre így bukkant rá kutatásai során Rómában egy Sztárai-írássra, amelyről eddig fogalmunk sem volt. A mű tulajdonképpen Perényi Ferenc kiszabadulásáról szól. Alapvetően azonban gazdagítja az általunk ismert Sztárai-irodalmat, méghozzá egy egészen speciális

²⁹ Schulek Tibor: *Bornemisza Péter (1535–1584)*. Sopron–Budapest–Győr, 1939. (A továbbiakban: Schulek, 1939.)

³⁰ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, 1974. /*Humanizmus és reformáció 4.*/ (A továbbiakban: Kathona, 1974.)

³¹ Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Budapest, 1991. (A továbbiakban: Botta, 1991.) Uő: *Melius Péter ifjúsága*. Budapest, 1978. (A továbbiakban: Botta, 1978.)

³² Sztárai Mihály: *Historia Perényi Ferenc kiszabadulásáról*. (Perényi Péter élete és halála.) Válogatta, gondozta, a jegyzeteket írta: Téglásy Imre. Budapest, 1985. (A továbbiakban: Sztárai, 1985.)

írással. De ezeken túl adatokkal szolgál Sztárai életére nézve is. Sőt ez az izgalmas, fordultatos írás szinte átrendezi a Sztárai életéről alkotott eddigi képünket. S a költő és ígéhirdető műveit egy „politikai” írással gazdagítja, levele korának érdekes szemléletére is példa.

Befejezésül még egyszer vissza kell térnünk Szűcs Jenő említett írásaira. Írása arra akar tanítani, hogy az egyháztörténet művelése ne csak hagyományok rögzítése, tradíciók őrzése legyen, hanem éljünk a források kritikai használatával is: nem biztos, hogy mindig és mindenütt a legrégebb tradíció a helyes, a dokumentumokat „szűrésnek” is alá kell vetnünk. Ha meglepő, eddig nem ismert eredmény jön ki ebből, azt is el kell fogadnunk, minimálisan meg kell fontolnunk. Vagy legalábbis a tradíciók őrzésének és a források kritikai megméréttetésének egyensúlyban kell lenniük. S ha le kell mondanunk egy hagyományról, az nem biztos, hogy a kutatás hátrányára válik.

Azt hiszem, ennek a „kutatástörténetnek”, rövid kis összefoglalásnak két konklúziója lehet, s ez alapján egy: együtt kutatni, egymásra figyelve, sőt egymástól tanulva is. Úgy vélem, ez vezethet helyes eredményekre.

A Sztárai-kutatás pedig így foglalható össze a kezdettől napjainkig: öröm, hogy „Sztárai ügyét” eddig ennyien felfogták, segítették, s reménységünk szerint a jövőben is lesz, aki meghallja a régi óhaját: „bár tsak valaki a Sztárai ügyét felfogná.”

Sztárai kora

Anélkül, hogy itt és most Sztárai születésének és halálának dátumát rögzíteni akarnánk, megállapíthatjuk, hogy életének ideje a 16. század legnagyobb része, valamivel talán kevesebb mint háromnegyede, 1510–1575 közötti időtartama.

Rögtön le kell szögeznünk, hogy ezt a kort nem tudjuk és nem is akarjuk teljességében feldolgozni. Egyrészt életének csak a „háttérét” akarom kissé megmutatni, másrészt időben is csak addig haladni ezzel, amíg Sztárai élt. Harmadrészt és leginkább pedig korrajz helyett a jelzett kort Sztárai szemével és gondolataival szeretném bemutatni.

„Nagyságos uram és igen tisztelt patrónusom, mindig igen szerencsétlen országnak tartottam Magyarországot, mert mindenféleképpen bővelkedik ugyan, de a deáki tudomány mégis oly rideg fogadtatásra talál benne, hogy tudtommal máig sem akadt senki, aki az ország történetét papírra akarta volna vetni... megírom talán valamikor, ha csekély képességeimet kiművelem majd itt a ti egyetemeten... ha mindez megtetszene, abban sem kételkedem, hogy nagyságod költségén – ne lássék ez kérdésnek – az általam magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek is ki lesznek nyomtatva, és akkor majd elviszem ezeket a szegény magyarok földjére, akiket, jaj, már teljesen leigáztak a kegyetlen törökök, hogy a törökök kemény rabságában nyögő Krisztushívők, akik közt már nyíltan nem szabad ígét hirdetni, legalább titokban saját nyelvükön olvassák és érthessék mind-

ezt, nehogy teljesen elfelejtsék a keresztyén hitet, és legyen nekik valami, ami a végveszélyben vigaszukra szolgál.”³³

Elsősorban most ne azt keressük, ami Sztárai személyét illeti, hanem amit országaról mond. S akkor ilyen kifejezésekbe ütközünk: „szerencsétlen ország” – „szegény magyarok” – „végveszély”. Ezek tehát Sztárai kifejezései, ez a látása hazáját és korát illetően 1543-ban Páduában. S ha mi azóta talán nagyon is megszoktuk ezeket a kifejezéseket történelmünk során, Mátyás uralkodása és Mohács után azért ezek „újak” voltak, bár bizonyára azelőtt is előfordultak. De most éppen „szemléletváltó” korszakban vagyunk, s lám, Sztárai is ezt tanúsítja. Igaz, hogy a szöveg szerint ő a szerencsétlenség egyik fő okának azt tartja, hogy a „deáki tudomány rideg fogadtatásra talál” ebben az országban. S ezzel a vélekedéssel sem áll egyedül korában, sőt elődei is voltak. A helyzet illusztrálására azt írja, nem tud olyanról, aki hazánk történetét megírta volna, bár később szól egy „Cronicáról” (sajnos nem tudjuk, melyikre gondol), de azt nem sokra becsüli. Mi már persze tudjuk, hogy volt több krónika is. Abban azért alapvetően mégis igaza lehet, hogy a „deáki tudományt” nemigen kedvelték, s hozzáteszi: „bizony nem is csodálkozom ezen, mert – mint a vers mondja – a megbecsülés táplálja a tudományokat.” Finoman, „költőien” fejezi ki az örök igazságot, hogy a tudományt általában nemigen becsülték hazánkban, sok mindent értékesebbnek tartottak annál. Hozzátehetjük, hogy ez a fájdalom öröknek tűnik, még modernnek is mondható.

De a „végveszélyben” élő „szegény magyarok” kifejezései mögött nemcsak az előbbiek vannak, hanem a Mohácsot megélt, az ország szétszakadását látó és a török elnyomás borzalmait megtapasztaló fájdalom is. S ha az előbbiről esetleg azt is mondhatjuk, hogy költői túlzás, itt már nem arról van szó! Itt a „végveszély” igen reális valóság. S ne vessük szemére, hogy ebben a végveszélyben csak a „lelki ügyre” koncentrál: „nehogy teljesen elfelejtsék a keresztyén hitet és legyen nekik valami, ami a végveszélyben vigaszukra szolgál.” Ezzel egyáltalán nem a politikai nemzetvesztés veszélyét akarta kisebbiteni. A prédikátor mégis a hit elvesztését látja most a legakutabb veszélynek. Mert éppen a hitet tartja ebben a helyzetben megtartó, „átmentő” erőnek. Ezért készítette posztilláskönyvét is. Ma látjuk igazán, hogy ez a „lelki” szolgálat mennyire nemzetmentő volt a hódoltságban. Vajon nem ezért írta később Thuri Pál is az *Idea Christianorum Hungarorum*-ban a törökről, hogy „éjjel nappal fondorkodnak és cselet szőnek, hogy azokkal a papokat és iskolákat elpusztítsák. Mert ezek okai annak, hogy kevesebb magyar lesz törökké, mint amennyien áttérnek hozzánk.”³⁴ Legalábbis reformátorainknak – s

³³ Sztárai, 1985. 30–31. o.

³⁴ Thuri Farkas Pál: *Idea Christianorum. Keresztyén magyarok élete a török uralom alatt*. Thuri Pálnak, a tolnai iskola rektorának egykori barátaihoz írt levele stb. Most Bocatius Jánosnak, Kassa város bírójának és gimnázium igazgatójának fáradozásával napvilágra adatott és kinyomtatott Kassán Fischer János nyomdásznál, 1613. évben. In Kathona, 1974. 69. o.

köztük Sztárainak is – ez volt a meggyőződésük: a török ellen a legerősebb „védelem” az evangélium hirdetése, s a szabadulás útja a megtérés Istenhez.

Hogy mikor és mi történt Sztáiraival Páduában, arról még lesz szó. Itt csak arra érdemes felfigyelni, hogy 1543-ban Páduában a keresztényeket „Krisztushivőknek” vallja, s már formálódik küldetéstudata is. De lám: ugyanakkor ilyennek látta Sztárai ezekben az években az országot.

Ha azonban Sztárai életével szeretnénk foglalkozni, akkor nem csak az a fontos, hogy ő hogyan látta az országot. Nekünk is képet kell alkotnunk Sztárai országaról, fel kell vázolnunk röviden korát – háttérként –, hogy azután ebben őt is elhelyezhessük. De nem egyszerűen ismert tényeket kell ismételgetnünk, hiszen ezzel a korról sokan foglalkoztak, és ma is jelennek meg róla publikációk. A kor vázlatát három csomópontban kell összefogni, amelyek Sztárai életével és szolgáltatásával is összefüggnek. Szólni kell néhány szót az ország általános politikai helyzetéről, a vezetésről, és Sztárait illetően különösen a Perényi családról. De néhány szót kell ejteni külön a török elnyomásról, hiszen Sztárai szolgálata alapvetően a hódoltság reformációja volt. S említést kell tenni ebben a korban a reformáció szolgálatáról és annak terjedéséről is. Még egyszer: minderről csak annyit, hogy ezen a rövid összefoglaláson és háttéren jobban kidomborodjék Sztárai Mihály élete és szolgálata.

Magyarország Mohács után

Sztárai Mihály élete első szakaszának idején II. Lajos volt a király. Apja, II. Ulászló 1490–1516 között volt a trónon, uralma utolsó esztendeiben zajlott a Dózsa György vezette parasztfelkelés. S ez már jelzés is volt: hazánk életében távolról sincs minden rendben. II. Lajos 1516–1526 között uralkodott, tanácsadói Bakócz Tamás, Bornemisza János és Brandenburgi György voltak; ez különösen arra az időre érvényes, amikor Mária királyné már Lajos felesége volt.

Érdekes – vagy természetes? –, hogy II. Lajost, ezt a tragikus sorsú királyt kortársai is többféleképpen látták és ítélték meg. Brodarics István például így írja le őt: „Lajos nyúlánk ifjú volt. Testalkatának szépségére nézve is kitűnt kortársai közül, oly különös természeti jóssággal és oly erőnyes jellemmel volt felruházva, hogy ha magasabb kort érhetett volna, kétségkívül igen-igen jó és kiváló fejedelmet bírtunk volna benne. Nagyon szelíd, a legkevésbé sem durva, minden jó és nemes iránt fogékony, s arra önként hajló jellemű volt, azonkívül a fegyverforgatásban, lovaglásban, vadászatban és más hasonló, vitéz ifjúhoz illő foglalkozásban serény, melletti igazságszerető és állhatatos volt: a rábízott titkot is jól tudta őrizni.”³⁵

³⁵ Brodarics István *historiája a mohácsi vésről*. Fordította és a jegyzeteket összeállította Szentpéteri Imre. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1976. Az eredeti: *De conflictu Hungarorum cum Turci ad Mohatz verissima descriptio*. Krakkó, 1527.

Ugyancsak nála olvasunk János királyról is: „Zápolya János szepesi gróf... Aki nemsokára a királyi trónt nyerte el... már gyermekkorától fogva mindenki úgy tekintette őt, mint a trón örökösét, ha az törvényes utód nem léteben ürülne meg...”

S talán hozzátehetjük rögtön a harmadik személyt, Perényi Pétert illetően: „Temesvárt s az ország alsó részét Perényi Péter védelmezte... ő őrizte az ország koronáját is.”³⁶

Aki Sztárai Mihály életével, annak állomásaival foglalkozik, annak különösen is megkapó lehet, ahogyan Brodarics a magyar sereg Mohács felé vonulásának állomásait leírja: „...elérjük Paksot, azontúl Tolnát, mely 16 magyar mérföldnyire van Budától... a Dráva felé van Siklós, a Dráván túl Valpó hatalmas erődítményekkel...” Tolna különösen is fontos volt az előkészületekben: „A Szűzanyának Erzsébetnél való látogatásáról nevezett napon, mely július hónap második napjára szokott esni, az ország összes főurai, úgy az egyháziak, mint a világiak, s az egész nemesség fejenként bizonyos számú jobbággal jelenjenek meg Tolnán, hogy innen a királlyal az ellenség ellen menjenek...”³⁷ Mennyire egybeesett a tragédia helye a később Sztárai által is beutazott helyekkel!

A mohácsi csata leírása nem a mi feladatunk. Annyit azonban a későbbi egyházi és más események megértése szempontjából rögzíteni kell, hogy a király halálán túl veszteség volt az ország sok főpapjának halála is. Elesett Szalkai László esztergomi érsek, Tomori Pál kalocsai érsek, fővezér, s rajtuk kívül a váradi, pécsi, győri, csanádi és boszniai püspök is. Összesen tehát hét magas rangú egyházi vezető. S az urak közül a király után csak legnagyobbakat említve: Zápolya György, Perényi Gábor, Pálóczy Antal. Rajtuk kívül több mint tíz főúr, mintegy 500 nemes, és 9–10 ezer gyalogos katona – Brodarics szerint. S hozzáteszi súllyal: a vajda (Szapolyai János) már Szeged környékén volt az erdélyi csapatokkal.

Mindezzel csak a „sokkot” akartam érzékeltetni, amit Mohács politikai és egyházi szempontból jelentett. A történeti hűség kedvéért: Mohács után mind az ország, mind az egyház bénult helyzetben volt. S ha a reformációnak előtte is már komoly jelei mutatkoztak, ez volt első nagy lendületének ideje is.

Mohács után már két helyen folyt a tanácskozás az ország helyzetéről, jövőjéről. Az egyik hely Pozsony volt, ahol Ferdinánd főherceg szeptember 9-én bejelentette igényét a magyar koronára, s erre szerződéses alapja is volt. A másik „centrum” – nagyon rövid ideig – Tokaj volt, ahol október 14-én Dóczy János kincstartó, Perényi Péter temesi ispán, koronaőr és Várday püspök vezetésével jött össze sok nemes és birtokos az ország jövőjéről tanácskozni. Ferdinánddal szemben egyre többen gondoltak az erdélyi vajdára, Szapolyai Jánosra, aki rangban a nádor után következett. Miksa király és Perényi Imre nádor halála után igen sokan őt tekintették az ország leendő törvényes vezetőjének.

³⁶ Uo. 10., 23. o.

³⁷ Uo. 15., 23. o.

Így következett be a későbbi szakadás első lépéseként, hogy 1526. november 11-én Budán Jánost, 1527. november 3-án pedig Székesfehérvárott Ferdinándot is megkoronázták ugyanazzal a koronával, sőt ugyanazon koronaőr adta a koronát ehhez mindkét helyen: Perényi Péter. János király mögött a szultán állt: „...országá eddig az enyém volt, szablyával szereztem meg azt. De nemcsak rá (Szapolyaira) szállítom az országot, hanem megsegítem az ausztriai Ferdinánd ellen is.”³⁸ Sokaknál pedig éppen a török „oltalma” játszott szerepet abban, hogy Ferdinánd felé forduljanak: „...márciusban a rendek egységesen állást foglaltak az idegen királlyal szemben, novemberben pedig megkoronázták Ferdinándot.”³⁹ Zavar támadt tehát az ország vezetésében, akiknek szavuk volt, azok egyre inkább kétféle orientálódtak. Ez az ország két nagyhatalom közti beékeltségéből következett. Itt kezdődött a kétféle gondolkodás a kiútról, és a sokáig tartó vita: a törökkel kell a németet legyőzni, vagy a némettel a törököt – leegyszerűsítve. S ez nemcsak egyszerű, de nagyon sematikus megfogalmazás is, hiszen a kétféle elgondolás között sok „szín” volt még. De ugyanitt kezdődött az a szomorú folyamat is, amelyet így lehet összefoglalni: az átállások története.

A Perényi család „históriája” és megítélése

Perényi Péter (1502–1548) Perényi Imre nádor fia volt. Péter 1519-ben már temesi ispán és temesvári főkapitány, ugyanebben az évben kapta meg a koronaőri címet is. A mohácsi csatából megmenekülve Szapolyai János pártjára állt, aki maga helyett erdélyi vajdává tette, és a Pálóczyak kihalásával megüresedett pataki várat, területet is neki adta. 1527 végén aztán átállt Ferdinándhoz, aki meghagyta őt az egri püspökségi javak és Sárospatak birtokában, sőt koronaőri és vajdai méltóságában is megerősítette. Aztán 1529-ben Szapolyai, 1532-ben pedig Szulejmán foglya lett, ahonnan csak Ferenc fiának túsul adásával menekülhetett meg. Persze közben – az említett események sodrában – ismét Szapolyai híve lett. A váradi béke megkötése után ő kérte meg Krakkóban Izabella kezét Szapolyai Jánosnak. De János király halála után ismét Ferdinándhoz csapódott, aki jutalmul kancellárrá tette. Azután az 1542-es sikertelen hadjárat után – koholt vádak alapján? – Ferdinánd fogatta el, és szinte haláláig rab maradt.

Pálffy Géza a századról szóló könyvében úgy fogalmazza a helyzetet, hogy volt egy „Bécsbe vezető út”, s a másik út „Isztambulba vezetett.” De külön fejezetet szentel egy csoportnak ezzel a címmel: „harmadikutas önjelöltek”. S ebben a részben írja: „Közülük a leggátlátalanabb politizálás a birtokszerzési és hatalomvágytól majd szétpukkadó Perényit jellemezte.”⁴⁰ Pálffy az előbb általam röviden

³⁸ Barta Gábor: *A Sztambulba vezető út (1526–1588)*. Budapest, 1983. 170. o.

³⁹ Pach Zsigmond (szerk.): *Magyarország története*. II. Budapest, 1985. (A továbbiakban: Pach, 1985.) 163. o.

⁴⁰ Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000. 97. o.

összefoglalt történetet úgy írja le, hogy az átállások története egyben birtokszerzések és azok „legalizálásának” története is, amely csúfos kudarccal végződött. A könyv írója Szulejmán egyik levelét idézi: „A világ teremtmése óta nem volt és nincs nagyobb áruló a földön, mint Perényi Péter. Kétszer árult el engem, elárulta János királyt, elárulta a németek királyát, elárulta saját fiát, saját vérét, aki a markomban van.”⁴¹ A könyv írója ugyanebbe a sorba állítja Török Bálintot és Mayláth Istvánt is. Legyen szabad ehhez önálló véleményként megjegyezni, hogy ha Perényi Péter néhány társával együtt „harmadikutas”-nak nevezhető, akkor ez azt is jelenti, hogy legalább – bizonyos keretek között és a két nagyhatalom harapófogójában – megkísérelt egy önálló utat. Amikor a jövő kialakítása kérdésében gyűlések és találkozások sorozata zajlott, akkor – a már említett Barta Gábor-könyv szerint – 1531-ben a bélavári gyűlésen még az ő királyságának gondolata is felmerült. Ami pedig megítélését illeti, úgy látom, hogy a régebbi írások inkább tisztelettel, az újabb kutatók inkább kritikával illetik.

Talán az az igazság, hogy nem egyszerű megítélni őt akkor, amikor az országban mindenki utat keresett. Az előbb említett Pálffy-könyv a 16. századot az „útkeresés századának” nevezte. Valóban, mintha az ország vezetői Mohács után elvesztették volna az irányt, orientálódni akartak, persze sokan sokféle úton. S ennek a tanácsalanságnak, útkeresésnek áldozatai is voltak. Nem szeretnék a tényekkel vitázni, Perényit sem akarom „tisztázni”, mert útkeresésébe egészen biztosan belejátszott a „birtokkeresés” ténye is. Perényi megítélése tehát „vegyes”, pontosabban az olvasottak alapján időben hozzánk közelítve egyre negatívabb. S ebben biztosan sok igazság van. Magam csak annyit tennék ehhez hozzá: kora sem volt könnyű, zavaros időkben nem könnyű helyesen ítélni, jó irányt választani.

Perényi megítélésének ez a politikai aspektusa. Egyházi szemmel nézve, jobban mondva Perényi egyházi kapcsolatait, tetteit nézve a döntés legalább ugyanilyen nehéz, s az általános megítélés szintén vegyes. Kialakult egy hagyomány – katolikus oldalról indulva –, amely szerint Perényi volt az első a főurak közül, aki a reformációt pártolta. Pontosabban Istvánffyra támaszkodva maga Pázmány Péter fogalmazott úgy, hogy „Prinyi” volt az első az urak közül, aki Sztárait, Gál-szécsit birtokain prédikálni engedte. Ez a tradíció komoly kérdéseket vet fel, amelyekkel még szembe kell néznünk: mikor fordult Perényi a reformáció irányába? Hogyan áll ez összefüggésben Sztárai Mihály életével? A kérdés tehát a „pataki hagyomány”, amellyel őszintén meg kell küzdenünk majd. Ettől függetlenül azonban itt is leszögezhetjük, hogy Perényi Péter életének egy fordulópontja után valóban „oltalmazója” lett a reformáció ügyének, minden más jellemvonása és vitatottsága mellett. S talán hozzátehetjük, hogy alapvető feladatunk nem a szereplők megítélése, hanem életük és tetteik leírása.

Képünk, megítélésünk alakításában segíthet az is, hogyan látta Sztárai korának vezetőit.

⁴¹ Uo. 98. o.

Mindez Sztárai sok művéből kiolvasható, de különösen hálásak lehetünk azért, hogy Téglásy Imre rátalált az említett írásra. Itt sűrítve, részletesen és első kézből olvashatjuk véleményét, s ez kevésbé ismert is, mint többi írásai. Talán ezért lesz különösen érdekes.

Sztárai kora – Sztárai szemével

„Lengyel László (Ulászló), a magyaroknak ez a tehetetlen királya, a fényes-séges és jóságos magyar király, Mátyás halála után inkább a főurak szokásos viszálykodásaival, mint választásával került be, és amennyire az őt ismerő embe-rektől megérthettem, ugyancsak olyan ember volt, aki kormányzás helyett inkább rest tunyaságra és ágyasokkal való szakadatlan hentergésre termett, de hogy egy szóval kimondjam, inkább bálvány volt, mint ember, mert tudniillik az ő nagyon gondtalan uralkodása alatt veszték el Magyarországnak a törökkel határos ama várai, melyeket a fényességes és jóságos magyar Mátyás király fáradságos hábo-rúk árán még megtartott Magyarországnak.”⁴²

Ez a király „hátrahagyott egy fiút, az ő szakasztott mását, az utolsó Lajost, aki még gyermekifjú volt. Őt még apja életében megkoronázták, a táncokon kívül semmi máshoz nem értett, úgyhogy akkor már jaj volt Magyarországnak, melynek királya ez a gyermek volt, és amelynek fejedelmei már korán reggel dőzsöléssel kezdtek. Ahogyan az apát csaknem az összes magyarországi főúr az aiszoposzi faképhez hasonlóan mélységesen megvetette, a gyereket is ugyanolyan lenézéssel kezelte, mert ez még gyermekként (ez ezzel a korrall jár) minden talpnyaló előtt szélesre tárta kapuját, és a már apja idejében Magyarország fölprédálására szoktatott törököt is nagyobb bátorságra kapatta. Ezért aztán Magyarország főerősségének, Nándorfehérvárnak és más határmenti váraknak nemtörődomség miatt való elvesztése után azt is eltúrte, hogy az ellenség végül országának belsejébe jöjjön, majd miután Mohács mezején haditerv nélkül és jóformán össze sem gyűlt seregével megtámadta, országának jobb részét övéi és a maga életével elvesztette.”⁴³

De érdemes megnézni, mint ír a Mohács utáni eseményekről: „Miután ez így történt, a pártoskodó magyar főurak (ezt az ő körükben még a legkisebb dolgok-ban is bölcsességgel egyenrangúnak tartják), némelyek inkább félelemből, mint jószántukból, vagy az ország érdekétől vezérelve Szapolyai János erdélyi vajdát választották királlyá, aki már gyermekora óta vágyott Magyarország trónjára. So-kan beszélnek (ha ugyan hinni lehet nekik) más és más csodajelekről, melyek szü-letésekor a magyar trónra leselkedő veszélyeket mutatták, hogy ugyanis, mikor anyjának méhéből kibukott, mindkét keze vértől ázott, és hogy aznap még a nap-sugarak is véresnek látszottak. Ezek közül az elsőt, ha nem igaz, úgy gondolom,

⁴² Sztárai, 1985. 32. o.

⁴³ Uo. 32–33. o.

Parisz születésének mintájára koholták, akinek anyja azt álmodta, hogy égő fáklát szül, az utóbbiról azt gondolom, napfogyatkozás volt, amit az asztrológusok igen nagy baj előhírnökének tekintenek... mert ha nem jár együtt isteni elhivatottsággal, szinte sosem lehet úgy kormányozni egy hatalomvágygal megkaparintott országot, hogy az ne eredményezné az alattvalók nagy kárát és veszedelmét. De hogy röviden elmondjam a lényegét, elhivatottság nélkül senki sem tud tisztességgel uralkodni. Ez bizony János király esetében is igazolódott, mert az előkelők közül némelyek, akik egészségesebben gondolkoztak és megéreztek, hogy már eleve a trónt áhítozza, és megsejtették, hogy valami frigyre lépett a törökkel, méltatlannak tartották, hogy neki mint a legfőbb hazaárulónak engedelmeskedjenek. Ennek legfőbb jelét akkor kapták, amikor a mohácsi csata idején, a magyarok legnagyobb ütközetében [amelyben maga Lajos király elesett], bár nem volt messzire, nem akart részt venni hadseregével és azokkal, akik vele egy párton voltak.”⁴⁴

Nem egészen „egyéni” gondolatok ezek, hiszen Sztárai sokszor hivatkozik arra, hogy mindezt másoktól hallotta, elsősorban kortársaitól, akikkel ezekről beszélt. Talán még a sokszor használt kifejezés is illik ide: ez a „történelem alulnézetben”.

Nem marad ki Sztárai beszámolójából Ferdinánd és Szapolyai „párhuzama” sem. „Ezért [hogy bár közel volt, de nem sietett Mohácsra], de más okok miatt is olyan hatalmas utálatot keltett bennük, hogy még az országból is elűzték [Szapolyait], és helyére Ausztria hercegét, Ferdinándot választották. Ezzel azután új háborúskodások születtek, és mindkét fél kölcsönös gyűlölettel esküdött föl a másik elvesztésére, amíg azután kenyértörésre nem került sor. Végül János, bár belátta, hogy nem olyan erős, de mégsem akart visszalépni, és a hazán sem könyörült, hanem még több török segítség kérésével is, mindenáron uralkodni akart...”⁴⁵

Az uralkodók után most már közeledhetünk Perényi Péterhez, aki Sztárai ura volt, ő pedig most éppen fiának nevelője és kísérője Páduában. Róla ezt olvassuk az idézett levélben: „A Ferdinánd-párti főurak közül Perényi Péternél senkit sem üldözött kíméletlenebbül [Szapolyai], akit később csellel elfogatott, és a török császárnak mint birodalmi ítélőmesterének kiszolgáltattott. Akkor csak azzal engedték el, ha esküvel kötelezi magát, hogy örökké János királyt szolgálja, ráadásul még nagyobb pénzbüntetés kifizetésére is kényszerítették. Így bocsátották el. Mivel tudta, hogy még az ellenségnek tett ígéretet is meg kell tartani, hűségesen is szolgált a király életének utolsó napjaiig.”⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy a családhoz – régóta? – kötődő Sztárai véleménye elfogult. S nem ennek az írásnak a feladata eldönteni, hogy Perényi – Téglásy Imre szavaival – „Júdás” volt-e vagy „Jób”. Lehet, hogy mindkét vonás keveredett benne. Kétségtelen, hogy azon vezetők közé tartozott – de ebben nem volt egyedül –, akik nem

⁴⁴ Uo. 33–34. o.

⁴⁵ Uo. 36. o.

⁴⁶ Uo. 35. o.

tudtak dönteni, ígéreteknak is engedtek, s akiket éppen ezért sorsuk ide-oda vetett. Kétségtelen az is, hogy ezért meg is bűnhődött, igaz, kiszabadult fogságából, de már nem sokáig élt.

Két dolgot azonban még érdemes megjegyeznünk róla azzal a gondolattal, hogy élete talán egy külön monográfiát is megérdemelne. Mindkét adatot Téglásy Imre közli. Egyrészt közreadja a *Historiában* Perényi Péternek egy verses összeállítását is: „Az Ó- és Újtestamentum párhuzamos helyei Perényi Pétertől. Miket Augustin Hirschfogel még több képpel és írással bővített és kinyomatott.” Ebből idézünk magyarázat helyzett:

*Tizenkét vesszőt vesznek elé,
Köztük kiszökölt Ároné,
Kit az oltárra helyeztek ott,
S ez mindnyájunknak üdvöt hozott.*

Numeri 17. a.

*Így zöldelt nekünk is Krisztus veszeje,
Amelyet Isten keze ültete,
Igaz áldozat értünk valóban,
Ökör s számár közt egy istállóban.*

Luc. 2. a.

A börtönben tehát ezzel foglalkozott, mondhatnánk vigasztalódott Perényi Péter.

S a már ilyen gondolatokat hordozó Perényinek írta Melanchthon 1545-ben bátorításul és ösztönzésül: „Ámde Isten nemcsak figyelmeztet, hogy külön kell választani egyházát a világi birodalomtól, hanem az országok romjai közt csodálatosképpen meg is őrzi azt... Nem kételkedem, hogy nem sokkal a török pogányság viaszszorítása után Isten az erény és tudás iskolái mellett az egyházakat is újjáépíti majd Magyarországon, de már most is gondoskodni kell arról, hogy így legyen...”⁴⁷ Érdekes dokumentum ez nemcsak Melanchthon gondolkozásáról, hanem talán arról is, milyen reménységgel – vízióval – élt többek között Perényi is, úgy is fogalmazhatnánk: miben erősítette őt a reformációval való kapcsolata.

Perényi és a reformáció

Különösen is nehéz kérdés: hogyan született meg ez a kapcsolat Perényi és a reformáció között? Erre a vitás kérdésre vissza kell térnünk részleteiben. Itt most legyen elég megszólaltatni egy régi dokumentumot, talán éppen az eddig elhangzottak „ellensúlyául” is, a negatív ítéletekkel szemben, példaként arra, hogy volt más vélemény is róla.

⁴⁷ Melanchthon Fülöp levele Perényi Péterhez 1545-ben. In Sztárai, 1985. 173–174. o.

Sinay Miklós ezt írja: „A megtisztított vallás ugyanez időben kitűnő haladást vett Perényi Péter birtokain is, aki az Ulászló alatt élt Perényi Imre [nádor] fia volt, s akiről már a mohácsi vész előtti események is hírt adtak. Az evangélium első pártfogói közül való volt. Atyja, Perényi Imre sok éven át Magyarország nádora volt, s akit I. Miksa császár „siklósi vezér” címmel tüntetett ki. Perényi Péternek igen nagy birtokai voltak és atyjától örökségképpen maradt roppant nagy kincsei, azonkívül Abaújház megyének örökös főispánja volt. Ugyancsak örökös joggal bírta Zemplén megye helységeit és főbb városait, mint Terebest, Sátoraljaújhelyt. De hatalma alá tartozott a túl a Duna Magyarországon a Dráva folyó mellékein Valkóvár és Siklós vidéke is a hozzátartozó várakkal együtt...” Eddig inkább csak hatalmáról, gazdagságáról olvasunk. Lényegesebb a folytatás:

„Ugyanis az evangéliumi tudománynak lelki szemeire eső első sugarát észrevette, ezekre irányítván munkáit Szilvási Mihály, a sátoraljaújhelyi egyház pástora, ki ezt az egyházat jókor, már 1521 (?) körül reformálni kezdte. Nincs ugyan semmi akadálya annak, hogy eleve elhiggyük, miszerint Szilvási Mihály, aki Perényi Péternek udvari papja volt, mozdította elő azt a megkezdett jó dolgot, hogy ő kezdte a főurat megismertetni az evangéliumi hit elemeivel és oltotta belé, mind mikor Siklóson, Baranyában, mind pedig Terebesen, Újhelyen és másutt, birtokaiban forgolódott: mindezekről bizonyosságot nyújtanak egybevetés folytán a hazai írók, akik először húzzák meg a magyarországi reformáció alapvonalaait, névszerint Gönczy György a Félegyházi Tamás debreczeni pástor által magyar nyelvű Újszövetséghez írt előszavában (Ujtestamentum, Debreczen, 1586. Megvan a debreczeni könyvtárban), Geleianus névtelen, akit Pesti Gáspárnak tartanak, Laskói Monedolatus Péter »A reformatio keletkezéséről és terjedéséről« című munkájában és végül Szatmárnémeti Mihály »Vasárnapi beszédek« című előszavában.

Mi tehát a lutheranizmus első pártfogójának és főpátrónusának Magyarországon Perényi Péter grófot tartjuk, aki roppant kiterjedésű birtokain a Bodrog vidékén, azután Baranyában a Dráva folyó mellett védelmezte és pártfogolta az evangéliumi igazság követőit s az abban buzgólkodókat. Ki világosította föl ezt a főurat?” – kérdezi Sinay, és kérdésére még vissza kell térnünk.⁴⁸

Ehhez hozzátehetjük Gulyás Józsefnek a 20. század elején megjelent könyvében írt véleményét: „Mint irodalom pártolóról is meg kell a Perényiekről emlékeznünk, Péter pártfogolta Siklósit (1527), Kopácsit, Sztárait, aki annyira elkedvetlenedett ura fogsága miatt, hogy elhagyta Patakot is, támogatta még Batizit, Czikeit, Dobait. Barátságot tartott Istvánffy Pállal, a Voltaire és Grizeldisa írójával, aki vele

⁴⁸ Sinay Miklós: *A Magyar és Erdélyországi reformáció története 1564-ig*. Fordította Herpay Gábor. Debrecen, 1911. 156–157., 207–210. o. Ugyanitt: „Geleji Névtelenje: Geleji Katona István Praeconium Evangelicum c. latin egyházi beszédeinek Praefatiojába egy érdekes, régi kéziratot szőtt be. E kéziratot, mint mondja, egy kegyes, tudós ember könyvtárában találta. A kézirat címe: *Modus et tempus reformationis apud Hungaros*. – Ezt a kéziratot idézi több helyen Sinay, Anonymus Geleianum címmel. Budai egyébként nem Pesti Gáspárnak, hanem Gábornak tartja.”

együtt került Mohácson fogságba. Az első protestáns imakönyv a Péter pártfogásával jelent meg Krakkóban Gálszécsi Istvántól (1536): Az nagysagos Pereny Péternek Aba Vyarmegye eoreok Ispannyanak a galzechy estwan mester hyw zolgalatjat ees ew maga ayalasat mondja mynt nagysagos urnak.” – 1538-ban adja ki Benczedy István Istenes énekeit Prini Péter nagy Urnak ajánlva. Félegyházi Tamás Újtestamentuma (1586) kiadásának ajánlásában is szó van Perényiről.⁴⁹

Kötelességem megemlíteni, hogy Zoványi Jenő az itt felsorolt történetírókat mind meghaladottnak állítja. „Hála Istennek túl van már az irodalom azon lelkiismeretlenségén és hozzáértésén, a mellyel Sinnyi Gerzsonok kezelték a kútfőket, kik még ott állanak, hogy Pázmány Péterrel, Gönczy Györggyel, Patai P. Sámuellel bizonyítgatják a születésük előtt lett dolgokat és főleg az Istvánffy Miklós tanúságát tekintik döntőnek abban a tekintetben, hogy a lutheri tanokat legelőször Perényi Péter hozta Magyarországra...” Zoványi ítélete Perényiről is negatív: „Ami Perényi Péter jellemét illeti, az utolsó betűig fenntartom róla nyilvánított véleményemet... óvatos volt és haszonratörő politikus még a vallás ügyében is. Meggyőződése szilárdságát eléggé szomorúan jelzi az a tény, hogy éppen annyiszor cserélt gazdát, ahányszor a hírhedt Balassa Menyhért.”⁵⁰ Ami a történetírókról és történetírásukról való véleményét illeti, sok mindenben igaza van, de ez nem jelenti azt, hogy ezeket nem kellene már ismerni, vagy róluk már hallgatni kell. Ami pedig magáról Perényiről való véleményével kapcsolatos, minden bizonnyal abban is sok igazság van. De ezzel együtt igaz az is, hogy végeredményben mégis pártolta az irodalmat, és még az sem túlzás, hogy – legalábbis egy darabig, mint látni fogjuk – oltalmazta a reformáció szolgáit. Perényi „összetett” egyéniség volt, s talán éppen ez a tény, hogy jellemvonásai „színes palettát” mutatnak, sokakat foglalkoztatott. Hozzátehetjük, hogy nyilván Sztárai is elfogult volt vele szemben, s a régiek inkább dicsérték, az újabbak inkább kritizálják. De még Gulyás József is megkockáztatja említett könyvében, hogy e tragikus sorsú főúr talán jobb fejedelmé lett volna országának, mint akár Szapolyai, akár Ferdinánd voltak. Így viszont – írja Gulyás – a kettő között „bukdácsolt” az országgal együtt.⁵¹

Így lett Perényi vitatható életével együtt mégiscsak „első” vagy az első között lévő, aki oltalmazta a reformáció ügyét. S ennek történeti forrása valóban Istvánffy István 1605. február 1-jén Pozsonyban kelt levele Pázmány Péterhez: „Pe-

⁴⁹ Dr. Gulyás József: *Perényiek a magyar irodalomban*. Sátoraljaújhely, 1926. 5. o.

⁵⁰ Zoványi Jenő: Sárospatak reformációja és a róla szóló hamis tudomány. *Debreceni Prot. Lap*. 1910. ápr. 23. (A továbbiakban: Zoványi, 1910.) 259–261. o.

⁵¹ Talán éppen ez a sors indította meg sok író fantáziáját is. Szigligeti *Perényiné* című 12 énekes költői elbeszélésének is öt választotta hősét:

Kapzsi voltál, mint a legtöbb főúr akkor. / Párthagyó is voltál, de mentséged a kor. / Trónra vágytál – gyenge volt a másik kettő. / A magyart is verted, téged is megvert ő. / Hitvesed áltattad, mert nagyon szeretted, / A bosszú vezérelt, fiadért tetted.

De felsorolhatjuk P. Szathmáry Károly *Sirálly*, Jósika A zöld vadász, Kemény Zsigmond *Zord idő*, Mitrovics Gyula *Pálótzai özvegye*, Jókai Fráter György című műveit és mások munkáit is, amelyek mind róla vagy róla is szólnak.

rényi Péter volt az első, aki magát ama sectához adta...” Pázmány a levélíró véleményét elfogadva terjeszti a hírt: „Az urak közül első Prinyi Péter, Kopácsi Istvántul és Sztárai Mihálytul megadatván, Luther után indult.”⁵² Innen indult a „hír”, amely egyre erősebben terjedt. S ha voltak is Perényivel kapcsolatban mindkét oldalon elfogultak, ide sorolhatjuk még Sztárai Mihályt is. De azért mások is neki ajánlották könyveiket, amint olvastuk. Perényi tehát minden hibájával együtt mégiscsak a reformáció egyik oltalmazó alakja lett. Ezért is, meg Sztáraival való – még kutatandó – kapcsolata miatt is kellett vele többet foglalkoznunk.

„Török világ Magyarországon”

Mohács szomorú következménye nem csak az ország belső megosztása, a „pártoskodás” volt, amelyről eddig szoltunk. Külsőleg, valósággal is részekre szakadt az ország. Az évek során kialakult a királyi Magyarország, Erdély és a török hódoltsági terület.

Erről is szólni kell, ha röviden is, mivel Sztárai Mihály reformátori munkájának ez volt első fő területe. Innen indult reformátori szolgálata. Ha meg akarjuk ismerni Sztárai Mihály életét, igazán látni akarjuk páratlan szolgálatát, akkor azt is meg kell ismernünk, mit is jelentett a magyaroknak török hódoltságban élni. Most már tudjuk – az előzőekből –, hogy Sztárai tudatosan éppen ide készült, ez világos páduai írásából. El akarta vinni az evangélium vigasztalását „a szegény magyarok” közé.

A török világról Magyarországon sokat lehetne írni, nagyon sok írás meg is jelent erről a témáról. Ha az előbb „Sztárai szemén keresztül” igyekeztünk a Mohács utáni helyzetet nézni, akkor most legjobb, ha a török világról és hódoltságról munkatársa írását vesszük elő. Ez pedig Thuri Farkas Pál volt, írásának címe: „Keresztyén magyarok élete a török uralom alatt.” Az írás nyomtatásban 1613-ban jelent meg.⁵³ Ez visz legközelebb témánkban a lényeghez és Sztáraihoz is.

„A most részemre kínálkozott alkalomból akarok neked a mi török zsarnokság alá vetett országrészünk szörnyűségéről írni egy keveset” – írja barátjának vagy baráti körének, de azzal a céllal, „hogy értesülve a szomorú Pannoniát e tájakon gyötrő bajoknak Iliászáról, a szabadulásért Istenhez buzgóbban imádkozál.” Ezután következik a levél írójának tapasztalata szerint a török elnyomás lényege: „Ennek a zsarnokságnak legfőbb törekvése nem az, hogy a hatalmas fejedelmek szokása szerint hódítson, hanem hogy az egész világot a maga vallására formálja.” Lehet erről vitatkozni, de a levél írója tapasztalatát és meggyőződését írja le: itt a politikai elnyomáson túl az iszlám agresszív missziójáról van szó, amely sokszor jellemezte ezen vallás megnyilvánulásait azóta is. S éppen ez a legna-

⁵² Révész, 1863. 60. o.

⁵³ Thuri Pál: *Idea Christianorum* in Kathona, 1974. Latin és magyar szöveg egyaránt 61–70. o.

gyobb veszély. A szerző hozzáteszi: ennek eszközeiben sem válogat a török... „de vajha csak pusztá fegyverekkel törekedne erre! Hallottam, hogy e célból milyen fufanggal él a barbár géta.” – Thuri szerint ennek a hódításnak és misszióknak „fokozatai” vannak.

„Először is minden vidéken kihirdetteti, csak az uralomért, nem a vallásért harcol, nem törődik azzal, hogy alattvalói milyen istentisztelettel élnek, csak az adót fizessék meg az ő szokásos kiváltságaik szerint. Ez az álnokság első foka, és a habozó jobbágyok meghódolását ezzel nyeri meg.” – Az „első fokozat” módját olyan helyen használja a török, ahol igazán még nem telepedett meg, nincs helyi igazgatási szerve, az adóért is csak időnként jelenik meg annak beszédője. Ez a „megnyugtató” kezdet.

„Másodszor, ahol a meghódolás már megtörtént, mint az én szülőföldemen, Túron is, egy darabig józanságot színlel...” Itt azonban már török „szubasi” székel, helyben képviselve a török hatóságot. „Mégis, ha bármilyen jelentéktelen okból kegyetlenül megölik a szubasit, vagy a török tisztet, az adó emelkedik...” A meghódított terület vallása még nem kerül elő nyíltan, de ez csak látszat.

Mert „harmadszor, ahol egyszersmind állandó tartózkodásra is van alkalom, mint itt Tolnán, először szétzavarja a világi kormányzatot és török hatóságot szervez, és pedig a bírói tisztet a kádia, a bilincsré és börtönre méltó dolgok látásáért vagy hallásáért az utcákon mindenfelé járkáló poroszlok főtisztjének hivatalát az emeng, az adószedőét viszont a szubasi amandor foglalják el.” – Itt persze első sorban a nagyobb községekről vagy városokról van szó, ahol sok török is könnyen megtelepedhet. Itt fejlődik és erősödik leginkább az elnyomó, zsarnoki, kizsákmányoló és korrupt rendszer. S ehhez most már kifejezetten hozzájárul a lelki zsarnokság is.

„Azt kérdezed, hogyan törekszenek ezek a zsarnokság főcéljára, miként kényszerítik alattvalóikat az ő vallásukra? E rettenetes nemzetség a maga nemében a kígyónál is eszesebb, tekintettel van a soron következőkre, akiket egykor fel fog falni. Országos rendelettel senkit sem kényszerítnek e cselekedetekre, de a harmadik [fokozat] mindenütt annyira általános, hogy csak kevésbé különbözik a rendeletről. Nyilvánosan teljes szabadságot, teherviselés alól való mentességet és bármely gonosztett elkövetésére szabadságot hirdetnek azok számára, akik alávetik magukat a körülmetélésnek. A többiek elviselhetetlen terhekkel sanyargatják. Idetartoznak az alábbi fogások is. Ha valaki a gétát csak a legenyhébb pirongatással illeti – amivel a tisztességes emberek is élni szoktak, mert valóban szükség van a másik megvédésére –, ezért vagy máglyára lép, vagy aláveti magát a körülmetélésnek. Harmadik lehetőség nincs. Mégis ritkán nagy összegű pénzért eltemetik a dolgot, ha az mindenki előtt nem lett nyilvánvalóvá... egy evangélikus prédikátor, amikor a velünk szomszédos mezővároskában hívatlan török vendégei voltak, s azok a papi főveget fejükre tették, e példától indítva ő maga is bátran fejére helyezte a török patyolatját, amiből az következett, hogy nem került el a körülmetélést... török szokás így szólítani a szembejövőt: Paturxica kardos, ami annyit

tesz: légy törökké, atyámfia! Bizony okos és nagyon okos, aki csendben elmegy mellette, mert semmi olyat nem tud felelni, ami ne lenne veszedelmes. Ha valaki azt mondaná: légy magyar te, akkor én török leszek, nem úszná meg körülmetélés nélkül... csodálatos módon ólálkodnak az asszonyok és leányok körül, akik feleségeik is lesznek, ha a nekik nyújtott gyümölcsöt tőlük elfogadják... török ünnepeken minden munkától tartózkodni kényszerülünk, sőt ez időben még a lelkiokat sem tarthatom meg... szokásuk mind egyebeket, mind egyházi embereket kérdezgetni a vallásról... bizonyára, amíg tehetjük, a feleletet mesterkéltséggel megkerüljük, sokat színlelünk. De amikor semmi lehetőségünk a kétértelmű beszédre, ez a formája válaszuknak: mi tudjuk, hogy a mi tudományunk igaz, a ti szokásaitokról semmit sem olvastunk... erre elhallgat a Belial...

Itt mindennek török szaga van... a nép nyelve több mint felerészben török... nincs itt semmi szégyen, félelem a gonosztól... éjjel és nappal fondorkodnak és cselet szőnek, hogy azokkal a papokat és az iskolákat elpusztítsák. Mert ezek az okai, hogy kevesebb magyar lesz törökké, mint amennyien áttérnek hozzánk... nincs az egyháznak olyan szolgálója, aki ne tapasztalta volna meg az ő verésüket az én kivételemmel, és vajha örökös kivételemmel.”

De nem áll meg az elnyomás leírásában, a lelki terhek lefestésében. „A török álnokságnak negyedik fokozata... ez a mi helyzetünk úgy viszonylik a negyedik fokozathoz, mint a tiétek ahhoz, amelyben mi sóhajtozunk. Ilyenfajta emberek vannak a Dráva folyónál, ahol Eszék városa van, és az azon túl fekvő vidéken. Itt a fiúgyermekből a legnagyobb zsarnoknak minden évben tizedet fizetnek. Ezek közül választják ki a szép termetűeket, ezekből nevelik azokat a vadállati és az ördögnél is rosszabb gyalogosokat, akiket janicsároknak neveznek... nem tudják, mi a vallás... az elfoglalt feljebb eső részeken, így a mi városunkban és a körülötte fekvő falvakban is ugyanez lesz a helyzet. Erdély elfoglalása után egész Magyarország állapota megegyezik majd a Dráva mentén lakóéval...

...A végső cél tehát ez, szinte valamiféle rabszolgaállapot. Ezeknek a jobbágyoknak nincs semmi sajátjuk. Szántanak, kapálnak, kaszálnak szüntelenül, mint a barmok. A termésből kapnak élelmet, a többi a főemberé.”

Végül Thuri Pál összefoglalása így hangzik: „Az első fokozat, ahol egy török sem tartózkodik, a második, ahol csak tiszt van, a harmadik, ahol bíró működik, a negyedik, ahol a fiúkat tizedelik. Ezek mind azt a főcélt szolgálják, hogy egyforma legyen a vallás, és ez a török legyen az egész világ.”

Túl sötétnek tűnhet a kép. Mások másképpen is írnak róla. S az is lehet, hogy a helyzet helyenként változó volt. De valóban lehet, hogy Thuri – szánalmat akarván kelteni – sötétebbre festette a képet. Leírása azonban mégis figyelemreméltó, mert a török uralommal kapcsolatban erről az aspektusról nem szoktak írni, hanem annak inkább politikai, gazdasági részéről. Eddig minden bizannyal a kép így teljes: ez egyszerre volt politikai és lelki terror a kizsákmányoláson túl. Thuri mondatai ezt az aspektust húzzák alá, erre figyelmeztetnek.

Az külön témánk lesz, hogy a reformáció olykor úgy tapasztalta, mintha a

török uralom az ő „pártján” állna a katolikusokkal szemben. Kétségtelen, volt ilyen tapasztalat, s ennek is megvolt a maga történelmi és politikai oka. De előfordult ennek pontosan az ellenkezője is. A legrosszabb ebben az uralomban éppen a ki-számíthatatlanság volt.

Hogy mindez Sztárai Mihály életében és szolgálatában hogyan jelentkezett, mit jelentett, arról külön kell szólnunk. Itt csak egy általános képet vázoltunk fel, méghozzá Sztárai munkatársa szemével és írásával. S talán jobban megértjük a páduai sóhajt: „mindig igen szerencsétlen országnak tartottam Magyarországot.”

A reformáció terjedése az országban

Ez a harmadik tényező, amit „háttéranyagként” vázlatosan át kell tekintennünk. „Nincsen hiteles adatunk arra, hogy mikor érkeztek hazánkba Luther iratai. De valószínű, hogy már 1518-ban hoztak magukkal a kereskedők a külföldi városokból néhány példányt az odakint sok szóbeszédet okozó könyvekből. A búcsútételek hamarosan német fordításban is megjelentek, tehát a német ajkú kereskedők is olvashatták. A tételek pedig alkalmasak voltak arra, hogy a nem teológusok kíváncsiságát felkeltsék.”⁵⁴

Ehhez hozzá kell tennünk egy másik ténytet is: az ellenintézkedések sorozatát. A reformáció első nyomait furcsa módon hazánkban nem annyira az evangélium terjedésében, mint az ellenintézkedések, védekező és támadó rendeletek sorozatában láthatjuk, mérhetjük le. „Ha tehát már 1521-ben elkezdődik nálunk a római katolikus egyház védekezése a lutheri áramlattal szemben, akkor bátran következtethetünk arra, hogy már 1520 előtt kezdődött meg Luther könyveinek hatása.”⁵⁵ Ennek az írásnak nem feladata a Mohács előtti terjedést számba venni, de annak leszögezése a mi tárgyunk szempontjából is fontos, hogy a reformáció terjedésének első hulláma még Mohács előtt indult el. Igaz, hogy inkább német ajkú területeken, tehát az ország nyugati és északi részén (a későbbi királyi Magyarország területén), de már az első hullám elérte Erdélyt is, legalábbis annak néhány városát. Ennek legbiztosabb jelei a hazánkból Wittenbergbe induló diákok. 1526 nyaráig 11 hallgatóról tudunk a wittenbergi egyetem bejegyzései szerint.⁵⁶ S talán érdemes megemlíteni, hogy legalább a vita szele elérte már a királyi udvart is. „1522 júniusában a prágai várban ebédnél ültek II. Lajos (1506–1526) magyar-cseh király és felesége, Mária (1505–1558), továbbá Andrea da Burgo, a császár követe, Jacobus Piso, erdélyi humanista, két cseh úr, valamint a brandenburgi örgrófok: Georg (1484–1543) és Albrecht (1490–1568). Valahogyan Lutherre terelődött a szó, s az egyik brandenburgi megjegyezte, hogy Luther alapján mindent

⁵⁴ Súlyom Jenő: *Luther és Magyarország*. Budapest, 1933. (A továbbiakban: Súlyom, 1933.) 60. o.

⁵⁵ Uo. 20. o.

⁵⁶ Uo. 171. o.

Erasmustól merített, s nincs is kettejük között nézetkülönbség. Piso ezt cáfolta, s nézetét az akkoriban kapott Erasmus-levéllel alá is tudta támasztani, ezt elsőnek a királyné kapta ki kezéből. Piso Erasmushoz intézett beszámolója arra is utal, hogy a királyi pár rokonszenve inkább a humanista fejedelmet, mint a wittenbergi reformátort tünteti ki.⁵⁷ Mindehhez még egy harmadik tény is csatolni kell: úgy tűnik, hogy a ferences rendet is hamar elérte ez a hullám. „Ugyanakkor a magyarországi ferencesek rendeletet kaptak fejuktól: küzdjenek mindennapi imádsággal a lutheri tanítás négy éve fellépett pestise ellen, s álljanak ennek ellen az Isten igéje kardjával és a szent teológia fegyverével.”⁵⁸

Több tény is fel lehetne sorakoztatni, de legyen elég most ennyi. Kis túlzással azt lehet mondani, hogy a reformáció témává lett, s amint láttuk, nemcsak az udvarban, hanem egészen bizonyosan – s ennek is vannak nyomai – a főurak és nemesek között, de beszéltek arról a polgárok is, talán pontosan úgy, ahogy ezt később Sztárai drámáiban leírta, tehát az ügy – lassan – eljutott a falvakba is. És amint láttuk, érintette a szerzetesrendeket is. A ferences rendre különösen is gondolhatunk, nemcsak az előbbi figyelmeztetés miatt, hanem azért is, mert több ferences reformátorrá is lett.

Ennél azonban lényegesebb, ami a reformáció tartalmát illeti. Sólyom Jenő professzor ezt így foglalja össze említett könyvében: az igehirdetés hangja és tartalma változott meg több helyen első lépésben. Ebből a szempontból lehet érdekes számunkra Ferdinánd 1527. augusztus 27-én kiadott rendelete. Egy évvel a mohácsi csata után jelent meg, tehát minden bizonnyal a reformáció Mohács előtti jelenségeire is utal és támaszkodik. S itt nem az „ellenintézkedésekre”, a büntetések szigorúságára szeretném a figyelmet felhívni (nem is tudták mindenütt következetesen végrehajtani). Most arra figyeljünk, ami a rendelet szerint büntetést kíván, amit tehát a rendelet a reformáció tanításának és gyakorlatának vélt közvetlenül Mohács után.

„A kik az örökké tiszta királynőt, Szűz Máriát megvetik, gyalázzák, s felőle azt mondják, vélik, írják, vagy prédikálják, hogy ő csak olyan nő, mint bármelyik földi nő, hogy ő halált érdemlő bűnös, s Istennek nem szülője, s hogy ő az égbe nem ment: az ilyenek, vagy effélék bűneikhez képest testi büntetéssel, halállal, jószágvesztéssel büntetessenek.

A kik az Isten anyját, Máriát, apostolokat, evangyelistákat, vértanúkat, Istennek más kedves szentjeit s azoknak érdemét, közbenjárását és bizonyos csodatételeit megvetik, el mellőzik, gyalázzák: fogsággal, számkivetéssel s a körülményekhez képest másként büntetessenek.

A ki a keresztséget, misét és az utolsó kenetet a hagyományos szokástól eltérően szolgáltatja ki: annak büntetése fogság, számkivetés, vagy újításaihoz képest más.

⁵⁷ Csepregi Zoltán: Mária királyné és udvari papjai. *Lelkipásztor*, 2000/6. 202. o.

⁵⁸ Sólyom, 1933. 20. o.

A kik eretneki módon az úrvacsorájában – mint ők nevezik – akként része-sülnek, hogy egymásnak kenyeret és bort adnak: azok testi büntetéssel, halállal, s jószágvesztéssel büntetessenek, azon házak pedig, hol az ilyen bűnt elkövetik, el-koboztassanak, vagy földig leromboltassanak.

Hol a keresztelő kövek, oltárok és sákramentomtartók lerontatnak: egy hónap alatt visszaállítassanak, a kik ezt nem teszik meg, szabadságukat veszítik.

A kik a keresztyén egyház rendtartása szerint áldozópapokká fel nem szen-teltetnek, s mégis a szentséges sákramentumot megszentelni merészelik: megéget-tesseken, vízbe fojtassanak, vagy fejük vétessék.

Ki az áldozások előtt évenként legalább egyszer meg nem gyónik: fogsággal, számkivetéssel, vagy másként büntetendő.

A mely barát vagy pap formaruháját elvetette, fejének leborotvált részét haj-jal kinőni hagyta, s megházasodott: fogsággal büntetessék, saját felsőségének át-adassék, s ha még eretnekségben is találtatna, ahhoz képest fenyíttessék.

Kik Krisztus Urunk keresztfai képét, vagy a mi édes Asszonyunk s más ké-pét szétrombolják, megégetik, vagy meggyalázzák: azok bűnükhöz képest, testileg vagy jószágvesztéssel büntetessenek.

Kik a szent bőjti napokon húst esznek, annyi napon át, a hányon nem böj-töltek, kenyéren és vizen, fogságban tartassanak.

Kik azt hiszik és védelmezik, hogy a holtak szegény lelkei javára már sem-mi nem történhetik: az országból kergetessenek ki.”

Ez a rendelet szövege, amelyet érdemes lenne elemezni, háttérét megnézni, de most erre nem térhetünk ki. Legyen szabad azonban Révész Imrét idézni, aki a rendeletet közli, és azokhoz a következőket fűzi 1863-ban: „...kitűnik egyfelől az, hogy a mohácsi vész előtt már mély gyökeret vert s ágait is messze kiterjesztette hazánkban a reformáció életfája, s noha az üldözés folytonos viharai által zakla-tott, s a fejsze több ízben gyökerére vettetett, végképpen ki mégsem irtathatók, sőt az áldozatok vére és hamvai táplálták és erősítették azt, másfelől a közös rajzból az is kétségen felül kitűnik, hogy Dévait nem illeti a dicsőség, mintha az ő ajkáról zendült volna meg először hazánkban a reformatio szózata, mert előtte már, mind hirdetői, mind követői valának annak szerteszét a hazában.”⁵⁹

Ha mégis elgondolkozunk a rendeleten, talán azt is meg kell említeni, mint-ha olykor a külföldi példákból is merített volna. Nem gondolom, hogy a reformá-ciónak minden jelensége nálunk már megjelent volna 1527-ig. Ezen túl azonban igazat kell adnunk Sólyom Jenőnek, aki szerint nálunk nem annyira a búcsú kér-dése állt a vita homlokterében, bár természetesen ez is súlyos téma volt. A rendelet „katalógusa” szerint a „bűnőknek” három fő csoportja volt. Az első csoportba a tanítás, a hit kérdései tartoztak. A rendelet csak a „negatívumokat” emeli ki: tehát az út nem Márián és a szenteken át vezet az életre, hanem az út „egyedül Krisz-

⁵⁹ Révész, 1863. 24–26. o.

tus”. A második csoportba a kultusz kérdései tartoztak. Itt olvasunk hazai egyháztörténetünkben talán először az „úrvacsora” kifejezésről áldozás helyett. S ráadásul így: egymásnak adnak kenyeret és bort! Vagyis a hittel és tanítással együtt változott az istentisztelet lényege és gyakorlata is. Amit a rendelet az oltárok és képek rombolásáról ír, arról hazánkban – ebből az időből – még nem tudunk, ha mégis előfordult volna már, új jelenség lenne. Ezért gondoltam arra, hogy Ferdinánd rendelete talán külföldi példákból is gyűjtött és merített. A harmadik csomópont a papság kérdése. Érdekes, hogy már 1527-ben is előkerült a formaruha elhagyása, a tonzúra megváltoztatása, és a papok házasságának kérdése. Eszerint itt merül fel először „az igaz papság” vitatémája csírájában, s nekünk ez különösen is érdekes: mindaz, amit Sztárai későbbi drámáiban megfogalmazott, ilyen mélyen gyökerezett. Ami pedig a büntetéseket illeti, érdemes azok túlságos szigorúságára figyelni, bár sok helyen végrehajthatatlanok voltak.

Meg kell jegyezni, hogy a történelmi háttér felvázolásánál nem tekintettünk végig Sztárai egész korán. Amikor azonban későbbi szolgálati helyei előkerülnek, akkor a háttéranyagot is igyekszünk megadni, és az itteni hiányokat pótolni.

S még egyet újra: Sztárai korát Sztárai és társai szemén keresztül próbáltuk megmutatni. Más szóval itt is az volt a cél – ami meggyőződésem szerint minden egyháztörténeti munkában alapvető –, hogy szólaljon meg az, akivel foglalkozunk.

Ezután megkísérljük Sztárai életútját, annak állomásait végigkísérni, s műveit is bemutatni. De összefoglalásul álljon itt egy verse, amely korát az ő meggyőződése szerint rajzolja meg:

*Sok Ákháb királyok mostan támadtanak,
Kik az Isten ellen nagyon viaskodnak,
Hamis tar papokban az kik bizakodnak
Nagy sok bálványokat véllek imádtatnak.*

Egyik Ákháb király az Bécsben lakozik...

Másik Ákháb király barátból lett király...

*És két Ákháb után nagy sokan barátok,
Kik az Krisztus ellen most tanácsot tartnak...*

*Mert nagy sok Illések mostan támadtanak,
Kik az Krisztus által Istenben biztanak,
Hamis papok ellen prédikállottanak,
Nagy sokat ő benne immár megöltének.⁶⁰*

⁶⁰ Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról. RMKT V. 134–135. o.

Sztárai Mihály élete

SZTÁRAI SZÁRMAZÁSA

„Sztárai míg harcol, küzd és diadalmaskodik, teljes világításban látjuk nemes alakját, mihelyt visszavonul... lassanként feledésbe merül, élő halottá válik, mintegy bizonyosságul annak, hogy csak addig élünk, meddig munkálkodni meg nem szűnünk” – írja Nagy Sándor⁶¹ Sztárai élete végéről. Azóta azonban életének későbbi szakasza már jobb megvilágításba került, mi már tudhatjuk: ő soha nem volt „élő halott”. Nagy Sándor szép és elgondolkoztató mondata számunkra inkább életének kezdetére érvényes, ezt még mindig homály fedi. Ezért kell ezzel külön is foglalkoznunk. Az azonban még ma is igaz, hogy a „teljes világítás” Sztárai életének legküzdelmesebb és egyben leggyümölcsözőbb korszakára esik.

Ami származását, családját illeti, itt még ma is teljes a homály. Érvényes Nagy Sándornak egy másik mondata is: „A reformátor és költő alakja aránylag még eléggé kidomborodik, de a magánember csaknem homályba vész.”⁶²

„Az bizonyosnak tűnik, hogy – miként kortársai közül oly sokan – vezetéknévét szülővárosától vette. Oly divat volt ez nálunk ama korban, mint külföldön a nevek lefordítása latin vagy görög nyelvre, s költőnk követte ezt a divatot. A Sztárai név e szerint biztos útmutatásul szolgál költőnk szülőhelyének kutatásában.”⁶³

Közbevető gondolatként érdemes megjegyezni, hangsúlyozni, hogy ha ez igaz – és miért ne fogadhatnánk el –, akkor a Sztárai név nem eredeti családi név lenne, hanem származási helye. Ezért is írom én – másokkal szemben – „i”-vel és nem így: Sztáray. Meggyőződése, hogy az „y” bizonyos megfontolásból később került a nevéhez, s ebben is származásának kérdése volt a vitatéma. Mindez persze azt is jelenti, hogy ezt a nevet vagy kapták, vagy a család maga vette fel a későbbiekben. Erre rengeteg példa van történelmünkben. Mindenesetre ő maga vagy a magyar „Sztárai”, vagy a latinos „Starinus” formában jelölte meg önmagát. S ha itt elgondolkozunk, felmerülhet a kérdés: ha a Sztárai név származási helyet jelölt, nem volt-e a családnak azelőtt valamilyen más, ősi, eredeti neve?

Szűcs Jenő már hivatkozott írásában egy érdekes idevágó adat található: miközben a történetírás problémáiról gondolkodik, s ezzel kapcsolatban Istvánffy Miklósról, a „magyar Liviusról” ír, akinek forrásértéke ambivalens, ezt olvassuk:

⁶¹ Nagy, 1883.

⁶² Uo. 4. o.

⁶³ Uo.

„Ugyanakkor Istvánffy genealogikus érdeklődése gyakran máshonnan nem ismert, hiteltre számot tartó neveket tartott fenn. Ez esetben sem elképzelhetetlen, hogy a latinositott Rotarius mögött Sztárai (vagy Siklósi?) eredeti családneve, Kerekes vagy Kerékgyártó rejtőzik, Pázmány mindenesetre Sztáraitra értelmezte.” Ennek az egésznek előzménye és magyarázata: „Pázmány Péter személyes kérésére, hogy mutattassék ki, mely időben és kik által nyomult be a »lutheránus eretnokség« Magyarországra, Istvánffy Miklós 1605. február 1-jén szakvéleményt adott. Eszerint Perényi Péter volt, aki elsőként »csatlakozott e szektához«, és megengedte, hogy birtokain két prédikátor, Kopácsi István és »Rotarius« Mihály szabadon tevékenykedjék. A pataki refomáció kezdeteinek és az ezzel kapcsolatos Sztárai-hagyománynak a kérdésére a maga helyén vissza kell térnünk. De amit itt Sztárai névvel kapcsolatban olvasunk, azt érdemes megjegyezni. Lehet, hogy a származást jelentő Sztárai név mögött eredetileg a Kerekes vagy Kerékgyártó (Rotarius) név rejtőzött? Érdekes feltételezés, melyet nem lehet kizárni.”

De mindezzel még korántsem dőlt el: hol született Sztárai, pontosabban melyik Sztára nevű községben? A kérdés mára – véleményem szerint – eldőlt, de a keresés és a vita hosszú útját azért érdemes végigjárni.

„...Sinay Miklós debreczeni tanár volt az első, aki Sztárai szülőhelyének a biharmegyei Esztár falut gyanította, mire a két névnek [Esztár – Starinus] rokon hangzásán kívül egyéb, talán semmi oka nem volt.”⁶⁴ – „Az ő pusztá gyanítását Budai Ézsaiás és Tóth Ferenc minden habozás nélkül tény gyanánt fogadták el”⁶⁵ – írja Nagy Sándor már idézett művében. Volt tehát idő és feltételezés, amely szerint Sztárai a Bihar megyei Esztár község szülőtte lett volna. Ez azonban hamar megdőlt, s igaza van Nagy Sándornak: nem tudjuk, miért döntöttek így az írók, vagy hogy csupán döntés nélkül másolták-e egymástól az olvasottakat.

A Zemplén megyei „Ztara” már a 13. század óta ismert, amikor ezt a falut IV. László király 1273-ban Perecse községgel együtt az innen származó Sztáraiak őseinek, Jákónak és vele az utána következő „ugi és zempléni főispánoknak adományozta”.⁶⁶ Szilády Áron, aki szerint Sztárai a Zemplén megyei Sztárából származott, megjegyzi, hogy „ismerünk egy ügyes könyvmásoló Sztárai Mátét, aki a váradi püspökség kormányzójának, Egervári Lászlónak megrendelésére 1475-ben másolta le Guido de Columna: Historia trojanájának, ma a budapesti egyetemi könyvtárban őrzött példányát.”⁶⁷

Szirmay Antal is – igaz, másokra hivatkozva – a Zemplén megyei Sztárát írja a reformátor szülőhelyének.⁶⁸ Sőt, szerinte Sztárai (Sztáray!) az itteni, később gró-

⁶⁴ Nicolaus Sinay: *Praelectiones Publicae in Historiam Eccl. Saeculum XVI.* Debrecen.

⁶⁵ Budai Ézsaiás: *Magyarország története*. II. Pest, 1883. 101. o. Tóth Ferenc: *A magyar és erdélyi országai protestáns egyházai története*. Komárom, 1808. 31. o.

⁶⁶ Hazai Okmánytár VI. 192. o.

⁶⁷ Codexek, címjegyzékek, 71. sz. – *Magyar Könyvszemle*, 1879. 302. o. In RMKT V. 293. o.

⁶⁸ Szirmay Antal: *Notitia Historiae Cottus Zempleniensis*. Buda, 1804. 59. o.

fi rangra emelkedett családból származott. Szirmay forrása Csécsi Miklós sárospataki tanár kézirata, amelyben Sárospatak történetét dolgozza fel. Ez a kézirat a Zemplén megyei levéltárban van. Erre hivatkozik Szombathy János is egy későbbi feldolgozásában.⁶⁹ Az említettek hitelességére majd vissza kell térnünk, de forrásként nem szabad őket elhallgatnunk.

Ezekhez a nézetekhez csatlakozik jóval később Nagy Sándor is: „Költőnk ifjúkori nevelkedése s pályájának első éveit kétségtelenné teszi zempléni születését. Mert megengedve, hogy a somogyi Sztáran született, hol keressük az utat, mely őt innen még talán gyermekéveiben az ország másik szélére, a ferencesrendiek sárospataki klostromába vezette?”⁷⁰

Ehhez a feltételezéshez tartozott az is, hogy a zempléni és előkelő családból származó Sztárai talán még rokonságban is volt Pálóczy Antal Zemplén megyei főispánnal. Szilády Áron legalábbis így vélekedik: „Olyan főrangú úr, a milyen Pálóczy Antal főispán volt... örömmel választhatta udvari papjává a megyéjébeli, egyik előkelő család ifjú tagját... így conferálja 1524-ben július 13-án [Szombathy szerint 1526-ban] a sárospataki plébániát: dominus Michaeli de Raska, fratri nostro, praeposito majori almae ecclesiae Csanadiensis.”⁷¹ Szilády így folytatja: „Ráskai Mihály testvére volt Ráskai Györgynek, ki Pálóczy Katalint, Pálóczy Antal nővérét bírta nőül. Innen van a frater noster nevezet. Érdemes volna felderíteni, hogy nem létezett-e azon időben ily rokonsági összeköttetés a Pálóczy, Ráskai és Sztárai család közt is. S hogy nem ezen a réven lett-e Sztárai Mihály Pálóczy Antal udvari papjává.”⁷²

És – bár ezzel előre kell szaladnunk – Szilády pontosan ezzel a származással és rokonsággal erősíti a páduai egyetemi éveket is. „Ha Sztárai – mint Szirmaynak kifejezéséből (nobilissima progenie ortus) hinni lehet – csakugyan a fényes Sztárai nemzetségből származott: akkor nincs miért csodálkoznunk azon, hogy nem a Zemplénhez közelebb eső Krakkóban, hanem a Báthory, Forgách, Kapy, Révai, Székely előkelő felsőmagyarországi családok gyermekeivel együtt Páduában tanult.

Ha pedig, ami nemigen hihető, Szirmayt a névazonosság tévedésbe ejtette volna, s Sztárai nem az ily előkelő családoknak, hanem közrendű háznak lett volna fia, páduai tanulásán akkor sem akadhatunk fenn, mert azon korabeli egyházi és világi főuraink jeles számmal szoktak tehetséges, szegény tanulókat külföldi egyetemekre küldeni. Mindkét esetben Zemplén megyei származásának tekinthetjük, ahonnan a Ferenc rendi szerzetesek sárospataki háza legközelebről kapta növendékeit.”

⁶⁹ Szombathy János: *Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis*. S. a. rend. Erdélyi János. Sárospatak, 1860. / Magyar Protestáns Egyháztörténeti Emlékek/ 11. o.

⁷⁰ Nagy, 1883. 5. o.

⁷¹ *Századok*, 1871. 660. o. In RMKT V. 294. o.

⁷² RMKT V. 294. o.

Ha summázni akarjuk ezt a feltevést: Sztárai Mihály ezek szerint a Zemplén megyei Sztárai család nemes sarja lenne, s mint ilyen a nemesek, sőt a főnemesek közé tartozott volna. Ez magyarázná a sárospataki iskolába, később a Ferenc-rend itteni kolostorába lépését, sőt még az udvari kápláni állást is a Pálóczy családban. Hiszen – ezek szerint – talán még rokonok is voltak! S innen azután nem Krakóba, hanem Páduába ment, és ez is az említett nemesek közé tartozását erősítené. Egy valamit nem tud a „nemesítés” elmélete megmagyarázni – azon túl, hogy Páduáról is egészen más adataink vannak –: hogyan került később ez a zempléni nemes Tolna és Baranya környékére? Persze keresik erre is a feleletet, itt azonban már eltérőek a vélemények. Annyit azonban jelezhetünk: a származás kérdésére adott helyes válasz világítja meg igazán későbbi küldetését és szolgálatát is.

Az eddig vázolt felvetéssel a már említett Gyöngyösi Benjámint szállt szembe. Ő volt az első, aki szerint Sztárai Mihály a Dráva környéki Sztára – akkor még Tóth-Sztára községben született. Meggyőző érvelését egyre többen fogadták el: Csorba József, Toldy Ferenc, Ipolyi (Stammer) Arnold is.⁷³ Ők természetesen azt állítják, hogy Zemplén megyéből inkább Krakóba ment volna tanulni, de ez még nem perdöntő érv. Abban azonban meggyőződéseim szerint igazuk van, hogy Sztárai nem „menekült” (különböző okokból) Sárospatakról, s nem taszította valamilyen esemény oda, hanem „vonzotta”. Itt még csak beszúrom, hogy a kutatás mai állása szerint már az is kérdéses, hogy egyáltalán Patakról ment-e Baranyába. De az előbbieket szerint is: Sztárai egyszerűen „hazament” a megtalált evangéliummal a „szerencsétlen magyaroknak” szolgálni, azokat vigasztalni, hitben maradásukat erősíteni, akik ráadásul földijei voltak. Döntését a történelem alakulása, élete nagy fordulata, honvágya és küldetése együttesen érlelték.

Nagy Sándor is igyekszik magyarázatot adni a „homályra”: miért szakadt Sztárai messze vidékre, mivel magyarázható ez, és hogyan reagált (volna) erre a zempléni család? „Költőnk bizonyára kora ifjúságában, talán már gyermekkorában kilépett a családi körből. Egyházi pályára szánta magát s a Ferenc-rendiek sárospataki klostromába lépett, mi által aztán megszűnt számottevő tagja lenni a családnak. Ha már az egyházi pálya is ennyire elválasztotta a családi körből – protestáns hitre térése meg egyenesen kizárta belőle örökre. Vérszerinti rokonai, kik hívek maradtak az ősi hithez, kétségkívül lelki fölháborodással vehették tudomásul, és soha meg nem bocsáthatták neki e lépést, mely felfogásuk szerint kárhozatos hitehagyás, Istentől bűnös elszakadás volt, kivált éppen papi személy részéről. Ez adhatná magyarázatát, miért nem tud költőnk a Sztárayak családjára semmit.”⁷⁴

Ez a megfontolás a „törést” akarja megmagyarázni Sztárai és vidéke, családjának és régi egyháza között. Logikussá akarja tenni: miért nem maradt Sztárai a pataki

⁷³ Gyöngyösi, 1830. 55. o. Csorba József: *Somogy vármegye ismertetése*. Pest, 1875. 211. o. Toldy Ferenc: *Magyar költők élete*. I. Pest, 1870. 43. o. Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály élete*. Budapest, 1875–1878. (A továbbiakban: Ipolyi, 1875.) 10. o.

⁷⁴ Nagy, 1983. 5. o.

vidéken a beindított munka után, ha idevaló volt? Mert egyszerűen hazament, és ez már nem is illogikus, még Nagy Sándor logikája alapján sem. Valójában persze mégis az ország legelnyomottabb vidékét, részét választotta szolgálati helyértül.

Sztárai Mihály szülőföldje tehát a mai eredmények alapján a Somogy megyei Sztára. Ez eldöntött kérdés. Más dolog, hogy erről a településről sajnos ma már semmit nem tudunk.

De hátravan még születésének az időpontja. Nagy Sándor így ír erről: „születési idejét megállapítani még nehezebb... Gyöngyösi Benjámint 1496-ra int.⁷⁵ A számítás azonban kissé erőltetett. Gyöngyösi, csakhogy kimenthesse költönket az unitarizmus vádjából, mellyel Jankovich illette,⁷⁶ születését s ifjúkori tanulmányait minél korábbi évekre, az unitarizmus keletkezését jóval megelőző korszakra igyekszik visszatolni. E törekvéséből származnak többi téves állításai is. Toldy pedig általánosságban a XVI. század elejére teszi. Költőnk életének későbbi mozzanataiból következtetve szintén a XVI. század első éveibe jutunk, s részletesebb adatok hiányában be kell érünk az általános meghatározással.”⁷⁷

Botta István kéziratos gyűjteményében így foglalja össze mindazt, amit Sztárai születésével kapcsolatban összegyűjtött:

„1496–1505 közé tehető születési ideje. A korábbi dátumot Gyöngyösi adja, aki azonban azért tehette ilyen korai időpontra, hogy az unitarizmus vádja alól mentse. 1505-nél későbbre nem eshetik születési ideje, mert 1524-ben már vissza kellett térnie Páduából, 1526-ban Pálóczy Antal zempléni főispánnal részt vesz a mohácsi csatában...

A biharmegyei Esztáron született: Sinay Miklós, Budai Ézsaiás, Tóth Ferenc és Tóth Dániel szerint.

A zemplénmegyei Sztárán született: Csécsi Miklós, Szirmay Antal, Szilády Áron és Nagy Sándor szerint.

Feltételezik egyesek a gróf Sztáray családból származását is.

A somogy megyei Sztárán született: Gyöngyösi Benjámint, Polgár Mihályt, Csorba Józsefet, Ipolyi Arnold szerint.”⁷⁸

Természetesen a Téglásy Imre által megtalált és publikált írás az egész páduai ügyet új és más megvilágításba helyezi, hiszen ha 1543-ban járt Páduában Sztárai, akkor bizony az eddigi 1505-ös „felső határ” még feljebb is tolódhat.

Szűcs Jenő szintén foglalkozik ezzel a kérdéssel. Pontos időpontot ő sem tud megállapítani, de az egész kérdést realisabb talajra helyezi. Igaz, elsősorban Kopácsiról ír, de a mi kérdésünkben is segít, amikor említett első dolgozatában ezt olvassuk: Kopácsi „aligha születhetett sokkal 1510 előtt. Az 1575-ben elhunyt Sztárai nemzedéktársa volt. Mindketten már a magyar reformáció második nemzedé-

⁷⁵ Gyöngyösi, 1830. 76. o.

⁷⁶ Jankovich, 1829. 42. o.

⁷⁷ Nagy, 1883. 6. o.

⁷⁸ Botta István kéziratos gyűjtésében.

kéhez tartoztak...”⁷⁹ Ugyanebben a tárgyban írt második dolgozatában, Zoványi⁸⁰ adataira is támaszkodva, a kérdést jobban körüljárja. Megint kettőjükéről ír így: „...mindketten még fiatal emberek voltak [1530 és 1544 között, amikor Kopácsi bécsi és wittenbergi tanulmányi évei között Siklóson volt iskolamester, Sztárai pedig 1544-ben kezdi baranyai munkáját], fiatalabbak magánál az 1502-ben született Perényi Péternél, ennél fogva nehezen képzelhető el, hogy ők lettek volna szellemi mentorai... Perényi Gábor egy 1561. évi oklevelében még csak az öregedéshez közeledőként (ipse aporinquantem senectam) jellemezte jól ismert lelkészét, Kopácsit [ezen az alapon hivatkozik Szűcs iménti mondatára: »aligha született 1510 előtt«]. (...) Hogy Kopácsi István mely életkori nemzedékbe tartozott, azt világosan mutatja, hogy az 1542–43. években nevezetesebb wittenbergi társai, Batizi András, Heltai Gáspár 1510 körül születtek, csupán Szegedi Kis István volt néhány évvel idősebb (1505), de például a bártfai Stöckel Lénárd is az ő évtársuk volt (1510), ez már a második reformátor nemzedék. Az első, az úttörő nemzedék tagjai, akik 1529–30. években tanultak Wittenbergben, mint Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János, vagy a Wittenbergben nem igazolható Honterus születtek 1500 táján, vagy valamivel korábban. Közéjük tartozott Szilvási-Siklósi Mihály, aki ilyenformán valóban idősebb lehetett Perényi Péternél, s már csak ezért is – miként minden egyéb hiteles nyom szerint – sokkal inkább elképzelhető az 1532-ben harmincéves főúr hitbeli fordulatainak siklósi mentoraként, mint az akkoriban még húsz év körüli, még bécsi egyetemi évei előtt álló Kopácsi István. Ami pedig Sztárait illeti, ő minden életkori adata szerint Kopácsi nemzedéktársa volt.”⁸¹

Azt hiszem, a lehetőségek feltárása után a legbecsületesebb megvallani: még mindig nem tudjuk, hogy Sztárai Mihály pontosan mikor született. Talán a jövőben még talál valaki erre nézve pontos adatot. De ehhez azt is hozzátenném: Szűcs Jenő gondolatmenetét el tudom fogadni, meggyőzőnek tűnik, a legvalószínűbbnek, de ennek súlyos következményei vannak: Szűcs Jenő vélekedése és Téglásy Imre felfedezése együtt „átírják” a Sztárai-életrajzot. S tegyük gyorsan hozzá, ha Sztárai 1510 körül született, mindjárt nem elfogadhatatlan – mint például Nagy Sándor számára –, hogy 1575-ben, 65 éves korában hunyt el Pápad.

A származás és születés kérdéseiről való gondolkodás után nézzük végig Sztárai életútját, életének állomásait, amelyekről tudunk, vagy amelyek felmerülnek a régebbi és újabb kutatások fényében.

⁷⁹ Szűcs Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei. In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*. II. Budapest, 1981. (A továbbiakban: Szűcs, 1981.) 20. o.

⁸⁰ Zoványi Jenő: Sztárai Mihály sárospataki lelkészsége és ebbéli társai. *Irodalomtörténet*, 1940. (A továbbiakban: Zoványi, 1940.) 163–165. o.

⁸¹ Szűcs, 1984. 160. o.

A mezővárost Perényi Péter örökölte „atyjától, Perényi Imre nádortól... és ennek környékét Baranya és Somogy megyében, anyjától, Kanizsay Dorottytól pedig Valpó várát és ennek járulékait a Dráván innen és túl. A kettős uradalomnak a központja a Zsigmond király fogságáról nevezetes Siklós vára volt (az említett esemény még 1401 nyarán történt, amikor a vár még a Garaiaké volt). Kiváló szép hely, melyről Pathai Sámuel tolnai lelkész még 1647-ben is ezt írja: »Igen kellemes hely, vára is igen szép, kellemesség dolgában alig valamelyiknek áll mögötte Magyarország.«⁸²

Ami pedig Sztárai korát illeti, Szakály Ferenc szerint a szinte kereskedelmi központtá lett városban elsősorban marhakereskedéssel foglalkoztak: „Báta vására az a hely, ahol a siklósi és a pécsi tőzsérek a marhákat idáig hajtó szegedieket várni, s a tőlük átvett jószágokat a szomszédos tartományokba továbbítani szokták.”⁸³ Megjegyzi azt is, a siklósiak textilkereskedéssel is foglalkoztak.

Az 1543-as év igen veszélyes volt: április 10-én Szaniszló püspök jelentette Ferdinándnak, hogy Murád pozsegai szandzsákbég Valpóval szemben erődöt emelt, és hídverésre készült a Dráván. 1543 májusában éppen a pécsi és siklósi őrség úzte el a Valpót ostromló Murád béget. Murád célja Pécs, Székesfehérvár, majd Esztergom volt. 1543-ban Pécs török kézre került. S idetartozik Siklós sorsa is: „még mielőtt Szolimán Siklós elfoglalása után megindította volna táborát, kötelességükről és tisztségükről megfélelkezve, úgy látszik, remegni és csaknem asszonyok módjára reszketni kezdtek” a parancsnokok, írja Istvánffy Miklós.⁸⁴

Siklósi Mihály és Siklós reformációja

Siklósi Mihály életének és munkájának kutatása meghaladja dolgozatom kereteit. Valamennyire azonban mégiscsak foglalkozni kell vele ebben az írásban is, méghozzá éppen Siklóssal kapcsolatban.

⁸² Payr, 1924. 494. o. Vö. még Ember, 1728. 664. o. Földváry László: *Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja*. Budapest, é. n. [1894.] (A továbbiakban: Földváry, 1894.) 98. o.

⁸³ Szakály, 1995. 53. o.

⁸⁴ Uo. 60–61. o.

„A magyar föld eme legelső reformátorának életét és működését a legsűrűbb homály borítja” – írja Földváry László,⁸⁵ s ebben sajnos igaza van a mai napig is. Természetesen aki ezzel a korral foglalkozik, róla is írt, tehát sok szerzőt fel lehetne sorolni, bár inkább csak érintőlegesen foglalkoztak vele, egymástól átvéve adatokat. Pedig Siklósi Mihály megérdemelné egy önálló monográfiát, sajnos azonban – tudomásom szerint – ehhez még nincs kellő anyag együtt.

Szűcs Jenő ezt írja róla említett második tanulmányában: „Perényi Péter első protestáns lelkészéről, Siklósi Mihályról kétféle megbízható hagyomány maradt fenn. Az egyik az ifjúkorában Laskón iskolamesterkedő Pathai Sámuel idős baranyai emberektől vett és 1647-ben rögzített értesülése, hogy Siklósvár és város környéke celebrálja a jeles Siklósi Mihály emlékét – mert ama vidéken még szülőfalujáról [Szilvás 20 kilométerre fekszik Siklóstól észak felé] Szilvásinak nevezett Mihály volt az első reformátor.”⁸⁶ A másik Gönczy Fabricius György emlékezése a már említett Félegyházi Tamás 1586-ban megjelent Újtestamentumának ajánlásában, hogy Szilvási (Siklósi) Mihály „az felföldön, Újhelyben” volt az első reformátor. Ez látszólag két egymásnak ellentmondó hagyomány. De Siklósi Perényivel jött „fel”, annak udvari papjaként. Azt azonban újra rögzíteni kell, hogy ez nem 1531-ben történt, hanem 1533–34 fordulóján, s még ekkor sem Patakra jöttek, mert akkor ott még nem lehetett lakni. Dokumentumok bizonyítják, hogy a Vöröstorony mai formára építése csak 1536–37 folyamán lett készen. Addig Perényinek és udvarának máshol kellett laknia. A „kettős” információ úgy lesz teljes, ha tudjuk, hogy Siklósi (és természetesen Perényi) költözésével változott a munka helyszíne. Summázva tehát, az eredetileg Szilvási Mihály Szilváson született, Siklóson dolgozott reformátorként, majd Újhelyen, és itt lett a neve „Siklósi”.

Adatok azt is bizonyítják, hogy a baranyai és „felföldi” működés között Siklósi Mihály Wittenbergben is járt, s tanulmányait befejezve 1531 őszén vagy 1532 tavaszán tért vissza onnan. S csak ezután költözött urával Terebesre, majd Újhelyre, azután Patakra. Itt végezte munkáját pataki és egyben udvari lelkészként, míg 1539 őszén Dévai Bíró Mátyás fel nem váltotta.

Bennünket most az érdekel a legjobban, hogy minden bizonnyal Siklós környékén is ő volt a legelső a reformáció munkájában. Földváry már idézett könyvében azt írja, hogy a század közepén Siklóst és környékét egészen a Rinya folyóig az „új hit” követőjének tudhatjuk, s ez alapvetően Siklósi Mihály érdeme (még akkor is, ha társai is lehettek). Ugyancsak Földváry írja, hogy amikor még Perényi is itt élt, „annyira szívén viselte a török iga alatt nyögő hitsorsosainak ügyét, hogy vallásuk szabad gyakorlása végett védlevelet eszközölt ki számukra, mely a Budán székelő ozmán parancsnok által évenként megújított.”

Payr Sándor még hozzáteszi: „...biztos tanúbizonysága munkás életének a szép egyházi ének: Mennynek és földnek kegyes Istene, amelyben a pogány töröktől

⁸⁵ Földváry, 1894. 103–110. o.

⁸⁶ Szűcs, 1894. 157. o.

szabadulásért esd Istenhez.”⁸⁷ S fennmaradt az LIII. Psalmus: *Deus in nomine tuo...* címmel. A versfőkből ez olvasható: „Michael Sucljosi”.⁸⁸

Úgy tűnik, ma még nincs sokkal több adatunk Siklósról. De érdemes volna személyével többet is foglalkozni. Délen és északon egyaránt maradandó hatása volt munkájának. Zoványi lexikona szerint 1547–49 között volt Patakon lelkész, 1548-tól az ekkor alapított triviális iskolában dolgozott. „Mindez azonban... nem tökéletesen bizonyos” – olvassuk.

Azt azonban bátran leszögezhetjük, hogy minden bizonnyal ő hatott Perényire is. Kérdés, nincs-e azok között, akikre Skaricza utal Sztáraival kapcsolatban, hogy „Luther iratai és mások buzgalma által vetette el tévelygéseit”? Én mindenestre erre hajlok. Hiszen Sztárai „siklósi iskolamester” volt, tehát egyáltalán nem lehetetlen, sőt valószínű a kapcsolat kettejük között, ha nem is úgy, mint a régi hagyomány tartotta, azaz nem Patakon, hanem éppen Siklós környékén. Erre adataink még nincsenek.

Sztárai és Siklós

Itt kell számot adnom arról, miért Siklóssal kezdtem Sztárai életútjának állomásait. A válasz: ma ez az első biztos adatunk róla.

Ennek bevezetésül Szakály Ferenc egy mondatára, utalására szeretnék hivatkozni. „Ami a reformációtörténeti kutatással kapcsolatos gondokat illeti, azok végső soron mind a relatív forrásszegénységre vezethetők vissza. A reformáció első évtizedeinek vizsgálatán mintha átok ülne, az elmélyült honi és külhoni [hungarica] kutatások ellenére az elmúlt évtizedekben egyetlen olyan forráscsoport, sőt tulajdonképpen egyedi forrás sem került elő, amely jelentősen lendített volna a recepció valamely fontos problémájának megoldásán.” Ehhez azután jegyzetben teszi hozzá a nekünk lényegeset: „Csupán a dimenziók érzékeltetése végett említjük meg: e téren a legjelentősebb felfedezésnek Sztárai Mihály eddig ismeretlen kéziratát tartjuk. Ebből kiderül, hogy a reformátor valóban megfordult a padovai egyetemen, s hogy előtte siklósi rektor volt.”⁸⁹

Érdekes volna kitérni a „relatív forrásszegénység” kifejezésre akkor, amikor az ember úgy gondolná, gazdag forrásanyagunk van. Csakhogy itt is felmerül a már említett probléma: nem mindegyik fogadható el mindenestül és kritika nélkül.

Amire Szakály Ferenc utal, az a Perényi Ferenc kiszabadulásáról szóló történetben olvasható. Eszerint maga Sztárai írja 1543-ban Páduában, hogy amikor Perényi Ferenc hazaérkezett „Soklyos” várába, „kinek szerencsés visszatérte alkal-

⁸⁷ Payr, 1924. 496. o.

⁸⁸ Szegedi Gergely énekeskönyvében (Debrecen, 1569), Bornemisza könyvében (Detrekő, 1582), Gönczy György könyvében (Debrecen, 1592).

⁸⁹ Szakály, 1995. 16. o.

mából ezt a verset költöttem Vas Mihálynak, a siklósi várnagynak, amikor én siklósi iskolamester voltam:

*Végtelen isteni gondviselés az, jó fejedelmem,
hogy bajaink boruján ő maga jó mifelénk.
Kétszeri tömlőcből kiragadta korábban urunkat,
most kiragadta fiad, megsegítette bizony
Rég ugyanúgy szabadult meg József a szörnyű bilincsből,
kit sok idő múltán apja kezébe adott.”⁹⁰*

S ehhez még hozzátesszi: „akinek kiszabadulása után nevelője lettem.”⁹¹

Perényi Péter tehát régebbi fogságából csak kisebb fiának (Ferencnek) kezesül, túsul adásával szabadult ki.⁹² Sztárai a fiú fogságba kerüléséről ezt írja: „... így aztán a még zsenge gyermeket (mert hiszen még dajkáján csüngött, és mert nyolc éves volt), apja és anyja könnyzáporral vetette a kegyetlen tigrisnek...”⁹³

Most azonban elsősorban arra figyeljünk, amit Sztárai magáról ír, s ezt igazán elfogadhatjuk perdöntőnek, ha megdönt is sok más feltevést: „amikor én siklósi iskolamester voltam” (kiemelés tőlem). Azt jelenti ez a rövid kis mondat, hogy Sztárai – saját maga által dokumentált – életállomásai közül az első, amelyről bizonyossággal tudunk: Siklós volt. Tehát Sztárai az említett években Siklóson dolgozott, mégpedig tanítóként! Sajnos erről bővebbet nem tudunk, pedig igen jó lenne.

Mikor is voltak ezek a jelzett évek? Ebben egy másik mondat segít, amelyet Contarininek írt levelében olvasunk ugyanebben a könyvben: „Nem akárkitől, hanem magától nagyságos Perényi Ferenc úrtól vettem ezt, akinek kiszabadulása után nevelője lettem.” A tényeket összeadva: Sztárai Siklóson tanítószkodott (mióta?), majd amikor az ifjú Perényi kiszabadult, annak nevelője lett. Két eddig ismeretlen tény, de vitathatatlan! S ha itt a gondolat megindul, talán magunkban még azt is hozzátehetnénk: Sztárait Siklósi Mihály ajánlhatta nevelőnek, aki talán élete fordulataiban is segítette, s akivel kapcsolatot is ápolhatott. De az is lehetséges, hogy a Perényi család már előbb is ismerhette – miért is ne? – a siklósi rektort, akit talán nagyra is becsültek. S ha most verset írt, talán ezt már előbb is megtette, s erről az oldaláról is ismert lehetett, ahogyan képességeiről, megbízhatóságáról is. De nem véletlenül idéztem az előbb Perényi gondoskodását a török hódítás alatt élők-ről, talán erről is tudott Sztárai iskolamester, s talán téma is volt ez közöttük. Ezek azonban eddig csak feltételezések.

Térjünk azonban vissza a tényekre. Perényi Péter kétszer volt a szultán fogságában, 1529-ben és 1532-ben, amikor csak fia túsul adásával szabadult ki.

⁹⁰ Sztárai, 1985. 50. o.

⁹¹ Uo. 30. o.

⁹² Gulyás József: *Sárospatak és vidéke*. Budapest, 1933. /Magyar városok monográfiája./ (A továbbiakban: Gulyás, 1933.) 15. o.

⁹³ Sztárai, 1985. 50. o.

Sztárai így jelzi a fiú szabadulásának terminusát: akkor „fogságának tizenkettedik évében volt”. Ha nyolcéves korában került fogságba, akkor ezek szerint húszéves korában szabadult. Ez is érdekes, de ezen az úton nem tudjuk meg a pontos dátumot. Tudjuk viszont máshonnan, hogy a fiú kiszabadulása 1541-ben történt, a budai ostrom idején, „amikor Ferdinánd király utolsó hadserege ostrom alá vette Pest városát” – írja maga Sztárai is. S ekkor – Sztárai írása szerint – a szultán elhatározta, hogy „Perényi Péter régóta fogságban tartott és még körül is metélt fiát... a beglerbéggel Magyarországra küldi...” – janicsárként hazája és apja ellen is. A fiú látszólag készségesen elfogadta a „küldetést”, de amikor tehetett, megszökött.

A fiú tehát ekkor szabadult, s ezek szerint Sztárai 1541-ben lett nevelője. Rögzítsük tehát: előtte iskolamester, 1541-től Perényi Ferenc nevelője volt, mégpedig saját írásának tanúsága szerint. Azt sajnos még mindig nem tudjuk, hogy mikortól volt siklói rektor, honnan és hogyan került ide, hol tanult. Ezt még sok más kérdéssel együtt homály fedi. Az említett életrajzi tény azonban cáfolhatatlan, s Szakály Ferencsel együtt valljuk, hogy ez nagyon jelentős felfedezés, hiszen sok eddigi feltevést megcáfol. Ez azt is jelenti, hogy nem volt pap, szerzetes, hanem úgynevezett „deák értelmiségi”. Tisztában vagyok azzal, hogy ez az állítás sokaknak „botránkoztatónak” új, egészen más kép alakult ki, rakódott le bennünk eddig Sztáraitól. De a tényekkel nem szabad vitázni.

A deák értelmiség

Abból kell tehát kiindulnunk, ami minden eddigi elképzeléseinket cáfolja, hogy Sztárai Mihály nem papként, szerzetesként indult pályájának. Ezek szerint ahhoz a réteghez tartozott, amelyet így jelölhetünk: deák értelmiség.

Kik tartoztak ide? „Feltehetőleg már a XV. század második felében, Hunyadi Mátyás idején, oly viszonylag fejlett, több ágú, magyar nyelvű világi költészet virult, amelyet mennyiségileg és – Janus Pannonius egyedülálló, kivételes életművét nem számítva – jelentőségében sem szabad az egykorú hazai latin poézis mögé messze helyezni” – írja Gerézdi Rabán.⁹⁴ Gondolatmenetét így folytatja: „1526 előtről tán egy tucatnyi világi versünk maradt... korábbiak pedig egy fia sem.” Ennek oka: ez a költészet akkor kizárólag szóbeli volt. De a megmaradt versek már az írásbeliség felé mutattak. És a lassan létrejövő írásbeliség alkotói már „nem a népi, hivatásos énekmondók közül kerültek ki, hanem a több-kevesebb latin iskolát végzett kis- és középpertelmiségek soraiból”.⁹⁵

⁹⁴ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest, 1962. (A továbbiakban: Gerézdi, 1962.) 6. o.

⁹⁵ Uo. 11. o. Ezek a művek megtalálhatók az RMKT I. kötetében Szilády Áron, Horváth Cyrill említett feldolgozásaiban, és Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Budapest, 1935. című munkájában.

Kardos Tibornál már így olvasunk erről az írástudó, művelt rétegről: „deák osztály”, s ez nála azt jelentette: egyháziak és világiak, akik külföldi egyetemen és hazai iskolában végeztek. Kardos később ennek a rétegnek huszita eredetéről, gyökereiről is ír.⁹⁶

Összefoglalva: megjelennek a hazai világi értelmiségiek – a deákok. Persze kérdésesnek tűnhet, hogy szabad-e ebben a korban egyházit és világit különválasztani? Gyakorlatilag azonban kétségtelen, voltak köztük papok, szerzetesek és világiak is. Sőt lassan „kialakulóban találunk egy viszonylag széles, többszörösen tagolt világi értelmiségi réteget a mindennapi és szellemi élet egész területén” – írja Gerézdi Rabán említett könyvében. A 12. század közepéig összes oklevelünk egyházi úton született. 1231-ben a „hiteles helyek” is mind egyháziak, de volt olyan káptalani, konventi iskolából kikerült fiatal, aki világi úr szolgálatába állt, ezek voltak a világi értelmiség ősei – Gerézdi szerint.

Lassan már a „clerici” szó sem egyszerűen a papokat jelöli. „Clerici fuerant viri literati” – olvassuk a 14. századból.⁹⁷ A „clericus” szónak ezt az értelmét világítja, erősíti meg a diák szó. A diák, deák szavak – a magyar nyelvtudomány tanúsága szerint – délszláv közvetítéssel az egyházi latin „diaconus” (szerpap) szóból alakultak ki – írja Gerézdi Rabán, de így folytatja: „A hazai deák – kezdeti kialakulását adatok híján nem kísérhetjük nyomon – nem diaconust jelöl, hanem általában klerikust, s a jelek szerint ama megkülönböztető jellegének kiemelésével, hogy az tanult értelmiségi, latin iskolát végzett. Ezért nevezik a latin nyelvet is deáknak.”

A 13. században a „clericusok” notariusok és protonotariusok lesznek (Anonymus Béla királynál, Kézai Simon Kun Lászlónál), „papi szálakkal”, de „jegyzői” minőségben. 1279-ben a hiteles helyen is van már világi személy. És „a világi értelmiségiek az Anjou-korban fejlődnek különálló réteggé.”⁹⁸ A 14. században feltűnik az új kifejezés, a „literatus”, amelynek jelentése (a „clericus” helyett) iskolát végzett világi ember. Persze még mindig úgy, hogy iskola után döntöttek egyházi vagy világi szolgálat mellett. „A deák terminus a literatus jelentésében a XIV. század harmincas éveiben jelenik meg (»Dyak«)” – olvassuk Gerézdinél, de ekkor a clericus már egyházit, a literatus pedig polgári értelmiséget jelent. A 14. század későbbi évtizedeiben a literatus magyarul deákot jelent már, „tudományos gradus” jelölésként. Nálunk a deák nem jelentett mindig egyetemi végzettséget, itthon a káptalani iskolák töltötték be a hiányzó láncszem szerepét a trivium és quadrivium tanításával. „Hogy valakit deáknak nevezzenek, annak középfokú iskolát kellett

⁹⁶ Kardos Tibor: Deák műveltség és a magyar renaissance. *Századok*, 1939. 295–338., 449–491. o. Uő: A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakulásában. *Századok*, 1950. 141. o.

⁹⁷ Fejér Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. 8/8. Buda, 1829–1844. 164. o.

⁹⁸ Gerézdi, 1962. 28. o.

végeznie, s a grammatikai végzettséget kell az alsó határnak tekintenünk” – olvasuk Gerézdi Rabánnál.

Talán szabad ehhez hozzátennünk, hogy a 16. században már a külföldi egyetemet végzettek (a teológiát tanultak) sem lettek azonnal pappá, hanem nevelőként vagy iskolában tanítóként dolgoztak először. Erre sok a példa, sőt arra is, hogy „megmaradtak” a világi, tanítói hivatásban.

Sztárai Mihály tehát a kutatás mai állása szerint ehhez a réteghez, a deák értelmiséghez tartozott, abból nőtt ki. Úgy tűnik idézett első verséből, amit Perényi Ferenc kiszabadulása alkalmából írt, hogy a versírást is gyakorolta. Sajnos még ma sem tudjuk, mit és hol tanult ifjúkorában. De ha Gerézdi Rabán általános állítását rá is alkalmazzuk, akkor ez középfokú iskolát jelentett, a grammatikai végzettséget kell alsó határnak tekintenünk nála is. Így készülhetett az oktatásra és érte el az iskolamesteri címet.

Az azonban bizonyos, hogy ez a félmondat: „amikor én siklósi iskolamester voltam”, sok eddig őrzött tradíciót megdönt. De nézzük a folytatást.

⁹⁹ Sztárai, 1985. 31. o.

¹⁰⁰ Skaricza Máté: *Stephani Szegedini vita auctore Mattheo Skariczaeo Pannonio*. Kassa, 1582. In Kathona, 1974. 90. o.

PÁDUVA

Az ismert életúton ez a második állomás, amelyet számba kell vennünk. A már említett Contarininek írt levél így fejeződik be: „Padovában, az Úr 1543. esztendejében, november 24-én.”⁹⁹ S ebben a levélben olvassuk ezt is: „...ha csekély képességeimet jobban kiművelem majd itt a ti egyetemeteken...” Sztárai tehát a nemrég kiszabadult Perényi Ferenc kísérője és nevelője, s ilyen minőségben él most az itáliai városban. Nyilván az út fő célja a főúri fiú művelődése. De bizonyos, hogy a nevelőnek is megadatott a lehetőség „képességeinek... kiművelésére”. Kétségtelen tehát, hogy ekkor járt Páduában az egyetemen.

S ez ismét változtat az eddig kialakult hagyományos képen. Páduáról a legrégibbi említést Sztáraival kapcsolatban Skaricza Máténál olvassuk a Szegedi Kis Istvánról írt életrajzában: „Nem kell itt az áldott emlékü Sztáirairól, korszakunknak valóban nagy teológusáról szólanom, mivel ő nem másutt, mint az olaszországi Paduában, éppen a pápizmus kebelében gyűjtötte a tudományok bőségét, de a Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében könnyen örökre elvetette tévelygését.”¹⁰⁰

Eddig a legtöbb kutató ebből a mondatból kiindulva úgy vélte, hogy Sztárai tehát a pataki kolostorból kiküldve „gyűjtötte a tudományok bőségét” Páduában, még hozzá mindenki számára egyértelműen Mohács előtt!

Még Botta István is ezt írja erről kéziratában: „1524 körül jött haza külföldről Sztárai Mihály, aki a páduai egyetemen tanult a XVI. század húszas éveiben.”¹⁰¹ Nem kell őt védenem, de el kell mondani, hogy nem ért végére kutatásának, s halála miatt az újabb felfedezésekről már nem tudhatott. Botta István Veress Endréről is hivatkozik e kérdésben.¹⁰²

Veress Endre említett könyvében azt írja a páduai egyetemről, hogy ennek az 1222-ben alapított főiskolának már 1231-ben volt magyar tanulója. Az Árpádok korából kilenc, az Anjouk idejében tizenhét, Zsigmond uralkodása alatt huszonkettő, Mátyásig további harmincegy magyar hallgatóról tudunk. Mátyás halálától Mohácsig 160 hallgatója volt itthonról az egyetemnek. Vagyis a kezdettől Mohácsig összesen 239 magyar tanulóval van adatunk, ami igen tekintélyes szám.

¹⁰¹ Botta István kéziratosa gyűjteménye (Tordas).

¹⁰² Veress Endre: *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*. Stephaneum Kiadó, Budapest, 1917. 27. o.

Veress Endre az anyakönyvből másolta ki a hallgatókat. 1524-ről ezt írja: „1524 körül jött haza külföldről Sztárai Mihály, aki a paduai egyetemen tanult, talán a XVI. század húszas éveiben [Skaricza Máté szerint, Szilády, RMKT V. 294. o.].”¹⁰³ Szeretném leszögezni: az egyetem könyveiben Veress sem talált konkrét adatot Sztárai páduai tanulmányairól. Az előző mondatot Skariczára és a tradícióra építve írta le, s hozzá kell tennünk, hogy az egyetem anyakönyvében az 1543-as évből sincs adat vele kapcsolatban. Összegezve: a páduai egyetem anyakönyvei nem tudnak Sztáraitól, és Perényi Ferenc sincs a bejegyzettek között.

Ettől függetlenül elfogadhatjuk, amit maga Sztárai ír: kísérőként 1543-ban Páduában van, ahol minden bizonnyal „képességeit kiművelni” is volt alkalma. Csak megemlítem, hogy Szakály Ferenc már említett könyvében Endericus Máté kálmáncsehi tanítóval kapcsolatban írja (aki meggyőződése vagy legalábbis feltevése szerint Szegedi Mátéval, a későbbi dunántúli kerület első megválasztott püspökével azonos), hogy ő is Páduában tanult, de adat nincsen róla, „hiszen az igazolhatóan Padovában deákoskodott Sztárai Mihály [I. Sztárai, 1985.] neve sincs az anyakönyvben.”¹⁰⁴ El tudom fogadni, hogy utazásuknak más célja is volt, vagy legalábbis jelenlétüket Contarini más célra is fel akarta használni. Vagy talán – másokkal együtt – csak kíváncsi volt a történetekre? „Francesco Contarinit, a Velencei Köztársaság új államtanácsosát és lovagját is ez a kérdés érdekelte. [Már Ferdinánd is kapcsolatot látott a töröktől jött ifjú – Perényi Ferenc – gyanús felbukkanása és a törökpárti liga megalakulása között.... Szulejmán politikai megoldást is keresett magyarországi hódításának megerősítésére!] Contarini – aki már a Gritti haláláról szóló beszámoló megírására sem annyira buzdította, mint inkább utasította az 1534-ben, Erdélyben felkoncolt velencei kalandos prédikátorát – ezért szorította Sztárait arra, hogy megírja Perényi Ferenc kiszabadulásának történetét” – írja Téglásy Imre.¹⁰⁵ Ha ezt tudjuk, még azt is mondhatnánk, hogy Sztárai Mihály itt és most került be a nyilvános közéletbe, s mindjárt irodalmi feladatot is kapott. Hiszen ez első „nyilvános publikációja”. Más kérdés, hogy írása végül is nem jelent meg akkor nyomtatásban.

De ez az 1543-as páduai tartózkodás további kérdéseket is felvet. Az eddigi kutatók szerint Mohács előtt kellett Páduában járnia, szerzetesként. S ezután következett a pataki tartózkodás Pálóczy udvari papjaként, káplánjaként, majd pedig urával együtt járt volna Mohácson is. Itt most az a kérdés: mikor járt Sztárai Páduában? Először talán még Mohács előtt, majd Perényi Ferencsel 1543-ban? Ha elfogadjuk, hogy 1510 körül született, akkor ez valószínűtlenné, lehetetlenné teszi a Mohács előtti páduai utat. Bár a középkorban olvasunk ilyen korai iskolázásról, de az nem valószínű, hogy ő is tizenéves korában járt volna az itáliai egyete-

¹⁰³ Uo. 29. o. Uő: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864.* Budapest, 1941.

¹⁰⁴ Szakály, 1995. 99. o.

¹⁰⁵ Sztárai, 1985. 17. o.

men. Számunkra bizonyossá vált – saját írásából –, hogy 1543 őszén járt Páduában az egyetemen, egyedül ekkor.

De ha minden Sztáraitól szóló adatot össze akarunk gyűjteni, akkor itt a helye egy másik hír megemlékezésének is. Erről Florimond de Raemond ír. „Florimundus Raimundus” bordeaux-i városi vezető volt, születésének évét nem ismerjük. Párizsban tanult, ifjúságában csatlakozott a reformációhoz, azután rekatolizált és hevesen üldözte a hugenottákat, miután azok egyszer el is fogták, és csak váltságdíj ellenében engedték el. A lexikon megemlíti, hogy így beszéltek róla: Raemundus judicat sine conscientia, libros scribit sine scientia et aedificat sine pecunia. (Raimund lelkiismeret nélkül ítél, tudás nélkül ír könyveket és pénz nélkül építkezik.) Traktátust írt az eretnekségről, könyvét latinra, németre és hollandra is lefordították, tehát olvasott író volt. 1602-ben halt meg.

Az „Umständliche und Wahrhaffte Historie vom Ursprung, Auf- und Niedergang der Ketzereyen, und was von Anno 1500 schier aller Orten in der Welt, besonders Teutschland, Böhmen, Ungarn, Siebenbürgen, Polen, Dannemarck, Schweden, Norwegen, Engelland und Frankreich für wunderbahrliche Veränderungen, Weitlaufftigkeiten, Jammer, Noth und grosse Gefahren durch dieselbe verursacht worden” című írásában rólunk, magyarokról is ír. A német fordítás 1746-ban jelent meg. Florimundus könyvének „Die ersten lutheranern in Ungarn” című részében olvasható: „A legelső lutheránus prédikátor, aki Magyarországot megmérgezte, Sary Mihály volt, Melanchthon egykori tanítványa. Ez és hozzá hasonló mások, elsősorban a hegyekben, amely a cseheket, lengyeleket, németeket és magyarokat egymástól elválasztja, édes szavakkal sok embert az új tanításhoz vittek, és a pápa ellen lázítottak, olyan mértékben, hogy ők a régi vallásukat elhagyták, a lutherit felvették, német vezetőket kértek és állítottak az iskoláikba Wittenbergből és Nürnbergből. Nyíltan prédikáltak és tanítottak lutheri módon, anélkül, hogy Ferdinánd király védekezni, vagy azt akadályozni tudta volna.”¹⁰⁶

A tendencia világos. A részletekbe nem is kell belemennünk. Sztárai Mihály azon kevesek közé tartozik, akik mindvégig lutheránusok maradtak anélkül, hogy Németországban vagy Nyugaton jártak volna. S ez is egyik jellegzetességéhez tartozik. Talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy nem annyira Melanchthon, mint Luther tanítványa volt, személyes ismeretség nélkül.

Botta István kéziratában még ezt is megjegyzi: „az 1529. nyári félévben beiratkozott Michael Salei ex ungaria szept. 7. 136. b. 11., melyet Salaj-nak is olvasnak – nem ő az? Bartholomaides gyanítja, id. Révész Imre is megemlíti Dévayról írt művében.”

¹⁰⁶ Jöcher: *Allgemeines Gelehrten Lexikon* II. Leipzig, 1750. 647. o. „Florimundus, siehe Raimundus”. Országos Széchényi Könyvtár. Florimundus könyvének 462–463. oldaláról az idézet Botta kéziratoss gyűjteményéből való.

Mindezt csak a teljesség és nem a valószínűség kedvéért emlitem. Ami az egyetemet illeti, kétségtelen: Pádua, 1543. Más egyetemen megfordulásának semmi nyoma.

Ezt elfogadva, további kérdés támadhat: hol történt Sztárai életében a fordulat? Skaricza szerint: „mivel ő nem másutt, mint az olaszországi Paduában, éppen a pápizmus kebelében gyűjtötte a tudományok bőségét, de a Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében könnyen örökre elvetette tévelygéseit” – tehát itt, a „pápizmus kebelében” történt volna a fordulat? Sztárai mesélte volna így Skariczának? Vagy Skaricza emlékezett így (1582-ben), amikor könyvét írta vagy kiadta? Maga Sztárai erről hallgat. Nekem az a meggyőződés, hogy a két félmondatot: „a pápizmus kebelében gyűjtötte a tudományok bőségét” és „Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében... elvetette tévelygését” – nem kell összekötni, ahogyan Skaricza sem biztos, hogy így érthette. A bizonyos az, hogy „éppen a pápizmus kebelében gyűjtötte a tudományok bőségét” – ez Paduában történt. S „Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében” a fordulat – szintén megtörtént. De nem bizonyos, hogy egy helyen. Sajnos ezt nem tudjuk pontosan.

1541-ben már biztosan siklósi rektor volt Sztárai, amikor a kis (hexameteres) verset írta Perényi Ferenc kiszabadulásával kapcsolatban. Érdemes ebből néhány sort újra felidézni:

*Végtelen isteni gondviselés az, jó fejedelmem,
hogy bajaink boruján ő maga jó mifelénk...
...Rég ugyanigy szabadult meg József a szörnyű bilincsből,
Kit sok idő multán apja kezébe adott.*

Időben az általunk ismert első Sztárai-verssel állunk szemben. Lehet, hogy nem az első, hiszen az iskolamester írhatott már korábban is. De műveit időrendbe helyezve számunkra ma ez az első. Ez a vers az ószövetségi József-történetre hivatkozik. Arra, ahol azt olvassuk: „ti gonoszt gondoltatok... de Isten jóra fordította azt.” Ez a gondolat érződik a versben is, mélyen, szépen és költőien: „bajaink boruján ő maga jó mifelénk...” S igaz, hogy ószövetségi történetet idéz, de maga a gondolat szinte újszövetségi. Igaz, Krisztus nevét nem említi, de vajon nem róla (is) szól a sor, újszövetségi mélységében és perspektívájában: „bajaink boruján” és „ő maga jó mifelénk”? Mintha Pál apostol szavát hallanánk: „Isten volt Krisztusban...”, aki eljött hozzánk, bűnösökhöz. S ha ez nem elég meggyőző, tegyük hozzá, hogy a verset Vas Mihály siklósi várnagynak írta, akiről máshonnan tudjuk, hogy a reformációhoz hajlók közé tartozott. Vagyis ez a kicsinek tűnő adat arra utal, hogy a fordulat megtörtént, legalábbis elkezdődött már ekkor Sztárai életében (1541–1543, Siklós) Pádua előtt. Lehet, hogy még nem volt olyan tudatos és hitvalló, mint később. Ezt nem is szeretném „belemagyarázni” ebbe a néhány sor-

ba. Azonban mégiscsak utalás és nyom ez a vers ebben a tekintetben is. Talán az első „nyom”.

Ettől függetlenül Páduában is történhetett még valami, ami erősítette őt. Ska-ricza írásán kívül erre nincs más utalás. Később elő fog kerülni részletesen, de itt is meg kell említeni, hogy amikor Sztárai a Perényi-fiú szabadulásának történetét írta Páduában, akkor a kísérőlevélben már Krisztus-hitről szól. S éppen annak akarja Contarinit megnyerni, hogy segítse kinyomtatni az evangéliumok és levelek alapján összeállított, fordított ígehirdetési könyvét, amellyel elkészült, hogy a „vég-veszélyben” élők „hitüket ne veszítsék el”. A nemrég felfedezett Sztárai-írás arról árulkodik: Páduában Sztárai már tudatosan készül a nagy küldetésre.

Mindezzel persze nem adtunk pontos feletetet arra, mikor és hol történhetett életében a nagy fordulat. A kutatás mai állása szerint erre még nincs válasz. Ska-ricza beállítása és fogalmazása „romantikusnak” tűnik, a nemrég felfedezett írá-sok arról szólnak, hogy a fordulat előbb történhetett. Páduában már a formálódás, érlelődés jeleit látjuk.

Van azonban Sztáraival kapcsolatban ennél nehezebb kérdésünk is. Ez pe-dig a „pataki hagyomány” ügye. Ezzel is szembe kell néznünk.

Mai tudásunk szerint az életállomások útján Siklós és Pádvia után nem Sárospatak következik, hanem a tolna-baranyai küldetés. Hogy itt most mégis előrevesszük ezt a várost, az azért van, mert még ma is tartja magát a „pataki hagyomány”. S ennek tudatában a kérdést úgy is fel lehetne tenni: Sztárai élete első, általunk ismert állomása Sárospatak vagy Siklós volt? Ha ezzel a kérdéssel nem nézünk szembe, nem lesz igazi és teljes a Sztáraitól alkotott képünk. Ezért vettük ide ezt a fejezetet, illetve a pataki tradíció ügyét és kérdését. Feladatunk a hagyományt feltárni, ugyanakkor szembenézni azzal: igaz-e vagy nem, hogy Sztárai Patakról indult? Ehhez át kell tekintenünk a pataki hagyomány kérdését annak minden mozzanatával.

A város múltja és eredete

„A sárospataki hospesek 1201. évi kiváltságlevelében, a magyarországi gyakorlattól eltérően a bíró neve latinul »praepositus«-ként szerepel. Mivel ez az elnevezés a mai Észak-Franciaország területén dívott a középkorban, joggal gondolhatjuk, hogy Patak alapításában a vallonoknak is szerepük volt. Sárospatak közelében, a Bodrog mellett a 13. században két korábbi falu neve mutat vallon lakosságra: Bodrogkeszi és Liszkaolaszi (ma Olaszliszka) neve” – olvassuk újabb történelemkönyvünkben.¹⁰⁷

Karácsonyi János is ezt erősíti: „E várost is a XII. században bevándorolt francia-olaszok alapították, és ezért már a tatárjárás idején szívesen látott vendégek voltak itt a Ferenc-rendűek. 1261-ben pedig őket rendeli ki igazlátóknak a király, ha a sátorhegyi várnagy a sátorlajújhelyi polgárokkal igazságtalanul bánik.”¹⁰⁸

1255-től a Domonkos-rendieknek is volt itt háza, van dokumentum, amely szerint 1285-ben a tatárok itt régi iratokat égettek el. Ezt a kolostort valószínűleg 1440-ben alapították és a pataki várhoz, „erősséghez” csatolták.¹⁰⁹ Más vélemény szerint ez a kolostor 1232-ben leégett.

¹⁰⁷ Pach, 1985. 1098. o.

¹⁰⁸ Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon, 1711–ig*. I. Budapest, 1923. (A továbbiakban: Karácsonyi, 1923.) 244. o.

¹⁰⁹ Uo.

A Ferenc-rendi kolostor ettől távolabb állt, s megmaradt a viharos időkben is. 1307-ben is itt tartották a közgyűlést. A rendelkezésre álló adatok szerint ez a kolostor 1548-ig működött. A kolostort és egyházát a Boldogságos Szűz tiszteletére alapították.

A városban plébánia is volt, amelyet Keresztelő Szent Jánosról neveztek el. Mivel Sárospatak hajdan uralkodók átmeneti lakóhelye is volt, a plébánia kiváltságot is kapott. Helyzetét mutatta, hogy kivették a megyéspüspök joghatósága alól, és közvetlenül az esztergomi érseknek rendelték alá. A Pálóczyak szép gótikus plébániatemplomot építettek a városban.

„Sárospatak plébánosai közül János prépostot említik elsőnek az írások Imre király idejéből. Nagy Lajos uralkodása alatt, 1366-ban került ide Sándor plébános, a következő században, 1477-ből Agárdi Mihály pataki papról tudunk. 1507-ben a plébánián élt György bodoki püspök, s ettől kezdve egészen a mohácsi csatát követlen megelőző időig ismeretlenek a pataki plébánosok. A régebbi kutatók egyöntetű véleménye szerint Pálóczy Antal főispán udvari papja Sztárai Mihály volt, a község plébánosa pedig 1524. július 13-tól Ráskai (Literatus) Mihály, Pálóczy sógora lett. Vele együtt került ide vikáriusként testvére, Ráskai Pál is.”¹¹⁰

A kolostor a 15. században a várossal a Pálóczyak kezére került. 1448-tól három előkelő Pálóczyt ismertünk: László országbíró, Simon főlovászmester és János Ung megyei főispán. Mindhárman támogatták a ferenceseket (akiket cseri barát néven emlegettek). A három Pálóczy az ide érkező pápai követnek – 1448-ban – előadta, hogy a sárospataki Ferenc-rendi közösség ruhákkal, kelyhekkel, kereszttekkel és egyéb szolgálatra szükséges dolgokkal szépen fel van szerelve, és a kolostorban sok a szerzetes. Magyarország főurai és nemesei közül sokan ott temetkeztek, és adományaikkal erősítették a rendet. De ez – 1448-as jelentésük szerint – már a múlté. Mert „mostanában a szerzetesek rendetlen és hanyag magaviselete miatt visszahúzódtak [az emberek], és csekély alamizsnát adnak, ezért a kolostor pusztulásnak indult, sőt szerzetesek nélkül szűkölködik. A zsolozsmázás benne megszűnt, mert alig egy-két Ferenc-rendű lakik benne, ha ugyan bent lakik, és nem kint csavarog. Ezen előadottaknál fogva kérték a pápai követet, hogy szerezzen a bajokra orvoslást.”¹¹¹

A pápai követ elvette a kolostort a mariánusoktól, parancsa értelmében három nap alatt kellett azt kiüríteniük. Az üres kolostort pedig a salvatoriánusok kapták meg. A végrehajtást a pápai követ az esztergomi érsekre bízta, annak joghatósága alatt állt a kolostor és a plébánia is. Így került 1448-ban a kolostor címérebe az Üdvözítő (Salvator) szenvedésének jele, a kereszt.

1523-ban a feljegyzések szerint 98 szerzetest tartottak nyilván, vagyis az említett események után újabb fellendülés következett.¹¹²

¹¹⁰ Szabó József: *Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában*. Debrecen, 1916. (A továbbiakban: Szabó, 1916.) 6–18. o.

¹¹¹ Szabó, 1916. 244–245. o.

¹¹² Karácsonyi, 1923. 385. o.

A mohácsi csata nemcsak a katolikus egyházra, hanem a ferences rendre is bénító hatással volt. Ezekben az években indult a reformáció nagyobb hulláma is, amelynek erejét leginkább az ellenintézkedésekből mérhetjük le. S itt újra utalni kell arra, hogy a generális 1521-ben naponkénti imádkozásra és harcra buzdított a „lutheri dogmatizálás pestise” ellen.¹¹³ Később, „1533-ban a gyulai közgyűlésen az ebédlőben Mágócsi Márton új provinciális felolvasta Kassai Kristófnak, Ferdinánd király hitszónokának levelét, s abban az állt [persze hamis hírként], hogy János szász herceg visszavonta minden tévedését, elégette a lutheránus könyveket és katolikus módon megáldozva halt meg, Luther pedig megőrült.” A „pestis” ennek ellenére egyre inkább betört a rendbe is. Egyre több olyan intézkedés történt, amely több volt, mint imádság és szentbeszéd. Olyanokról is tudunk, akik a gyanú miatt börtönbe kerültek; ha megbánták, szabadultak, ha nem, fogva maradtak.

Pálóczy Antal Mohácsnál életét vesztette. Vele a család is kihalt. Ekkor a „kapzsi és lutheránus” Perényi foglalta el Patakot.¹¹⁴

1546-ban „a sárospataki őrséget feloszlatták... a kolostorok közül... a sárospataki... kolostort a nagybányaihoz csatolták” – írja Karácsonyi idézett könyvében.

Majd megint új fellendülés nyomát látjuk: 1572-ben ismét 58 szerzetes élt itt, s ezután következett a véglegesnek látszó apadás, 1603-ban már csak 34 szerzetestről tudunk.

Azonban hogy ne csak a Ferenc-rendiekkel foglalkozzunk, érdemes Gulyás József írását idéznünk: „A várral egyidős, sőt nála régibb Patakon a római katolikus egyház. A legrégebbi idejéről nem maradtak fenn adatok. Valószínűleg már az Árpádok korában létezett, és a „parochia exempta” az ország primásának volt alárendelve. Említettük, hogy hat zárdája volt Patakon. Négy bent a városban, kettő (a döméseké és premontreieké) azon kívül. A vallásnak és a tudománynak ezek voltak az őrtornyai...

1. A dömések zárdája...

2. A premontreiek rendjének a Tolcsva és Sárospatak közt levő Darnó hegyen volt a kolostora és temploma.

3. A ferences minoriták rendháza is régi lehetett...

4. A Ferenc-rendi apácáknak Szentlélekről elnevezett zárdájáról egy 1503-ból való okmányban van szó...

5. A Szent Klára apácák Szent Anna tiszteletére emelt zárdája a Széllidombon állt...

6. Az Ágoston-rendiek zárdája a Héve legelején állott, ahol a mai kocsmá van...

¹¹³ KEE = Bunyitai Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I. Budapest, 1902. 49. o. (Zoványi ezzel a rövidítéssel hivatkozik a mai szakirodalomban ETE rövidítéssel jelzett egyháztörténelmi munkára.) In Zoványi, 1922. 20. o.

¹¹⁴ Karácsonyi, 1923. 404. o.

A városiak részére is volt templom, amely Szent Miklósról volt elnevezve. Hogy ez hol feküdt és mi lett a sorsa, nem tudjuk. Divald szerint V. István után a régi templomot újjáépítették. Annyi bizonyos, hogy később egy másik templomról van szó, mely Keresztelő János nevét viselte.”¹¹⁵

Az iskolákkal kapcsolatban pedig ugyanő írja idézett írásában: „...már azelőtt is székhelye volt a tudománynak, négy zárda volt a városban, kettő azon kívül. A női zárda épületében, a mai gesztenyefasor helyén nyílt meg a főiskola, amely kezdetben csak kicsiny triviális iskola lehetett, de ebből a kisded makkból idővel hatalmas koronájú tölgyfa fejlődött, mely dacolt a viharral...”

És: „...az iskola 400 éves életre tekinthet vissza. Első korszaka a főúri pártfogók kora volt.” Gulyás József azok közé tartozik, aki szerint a reformáció idejében az iskolát Perényi Péter alapította 1531-ben, ez a kérdés később kerül sorra. Az bizonyos, hogy plébániaiskola már a legrégebbi időktől működött, s valószínűleg régi lehetett a ferenceseké is.

A Ferenc-rend Magyarországon

Az Assisi Ferenc (1181–1226) nyomán született rend prédikáló korszaka III. Ince pápa jóváhagyásával 1210-ben kezdődött. Magyarországon II. Endre uralkodása alatt jelentek meg, 1228-ban. Első alapításuk Esztergomban volt, de 1270-re már 25 kolostort tartottak számon. Sok kiváló képviselőjük volt: Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, Gáthy Demeter és Tomori Pál. Az Ordo Sanctae Clarae is hamar gyökeret vert nálunk, 1239-től Nagyszombaton, Pozsonyban, Óbudán és Pesten voltak kolostoraik.

„A régebbi rendek elsődleges célja a rendtagok önmegszentelődése volt az illető rend sajátos keretei között és a rend sajátos szellemében. Bár ez az életforma is nemesítőleg hatott a tömegekre, de egyik régebbi rend sem törekedett kifejezetten a társadalom nevelésére. A régebbi rendekkel szemben... a koldulórendek tagjai a nép közé mentek, hogy a teljes szegénységet vállaló életük példájával, de igehirdetésükkel és lelkipásztori tevékenységükkel is növeljék az emberekben a hitet, és tegyék őket az egyház és társadalom hasznos tagjaivá. A koldulórendek, főleg a ferencesek és dominikánusok, igen gyorsan, kevéssel a rend megalapítása után meghonosodtak Magyarországon” – írja Szántó Konrád.¹¹⁶

1238 körül már működött a független magyar rendtartomány (Provincia S. Mariae Hungariae). A tatárjárást is viszonylag kis veszteséggel átvészelve az erősödő rend egyre kiterjedtebb lett a századok folyamán. Ezért írhatta Karácsonyi János a maga szemszögéből a 16. századról: „...elhagyták az urak, a nemesek, el-

¹¹⁵ Gulyás, 1933. 47–48. o. Idézi Botta kézírata.

¹¹⁶ Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. I. Budapest, 1987. 405. o.

hagyták a tanítók és lelkészek a magyar katolikus népet, de megmaradt velük, szenvedett velük a cseri barát, és fenntartotta, megszentelte őket.”¹¹⁷

Amit ír, tagadhatatlan. Nagyjából ugyanerről olvasunk Szűcs Jenő *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében* című írásában.¹¹⁸ Nem véletlenül idéztem a teljes címet a szövegben is, mert az is sokatmondó. A ferences rend kétségkívül „népi”, a néppel tartó rend volt. Szűcs Jenő pontosan rögzíti, hogy a parasztfelkelés és -háború forrongásának vidékei szinte egybeestek a Ferenc-rendi kolostorok helyeivel már 1514-ben is. A szerző – miután számba veszi az egyházi személyeket a parasztháborúban – azt is rögzíti, hogy minden jel szerint a ferencesek egy-egy csoportjának lázadásáról is szó lehetett helyenként, nemcsak egyes szerzetesek csatlakozásáról. Ennek a szinte mozgalommá lett gondolkodásnak mélyek voltak a gyökerei. Ceglédi Egyed már 1505-ben azt írja körlevelében, hogy „némely barátok a világiak előtt az egyház főpapjait, nemkülönböztetve tetteiket gúnyosan támadják”. Később ez még fokozódott. 1510-től, egy egyébként pestissel terhelt évtől két szlavóniai barát víziói terjedtek el, apokaliptikus látomások erősödtek a rendben, ezért „tartományunk szegény fráterei sok főpap előtt gyűlöletesekké lettek” – vagyis az apokaliptika és a társadalomkritika egy tőről fakadva, együtt erősödött a rendben. Innen azután 1514-ig egyre gyakrabban előforduló jelző a „hamis barát” és a „hamis keresztpredikátor”, vagyis a vezetők küzdöttek a renden belül terjedő mozgalom ellen. A forradalom leverése után sok szerzetest is kivégeztek, a szellemi áramlat azonban – úgy tűnik – elnyomhatatlan volt. Dézsi Balázs helytartó írja 1516-ban, hogy „a predikátorok ne ócsárolják a nép előtt a főpapokat”. És ugyanebből az időből olvashatjuk: „az apostoli Szentszék és az egyház gazdagsága ellen se prédikáljanak!” Luther fellépése előtt egy évvel vagyunk! És ezért olvasunk olyanokról, akik „nyakasak, pártosak, nyugtalan zavargók és újítók” (az utolsó szóra különösen felhívnám a figyelmet 1520-ban). Aztán 1533-tól és 1535-től már ez a megjelölés olvasható a körlevelekben: „lutheri tévelygők”. Nagyjából ekkor jelennek meg az első nevek a reformáció táborából, 1530 és 1540 között: Szkhárosi Horvát András, Sztárai Mihály, Siklósi Mihály, Kopácsi István, valószínűleg Ozorai Imre is ferences volt a hagyomány szerint.

E gondolatmenetből érdemes még megjegyezni, hogy Sztárai és Kopácsi a hagyomány szerint patakiak, Székely István az abaúji Szikszóról indult, Szkhárosi pedig a váradi rendházból. S ha Ozorait is ide számítjuk, ő Békésből indult. „Innen csapott fel a láng”, s indult a parasztháború is előtte – írja Szűcs Jenő.

S ezt a gondolatmenetet akkor is érdemes megjegyezni, ha Sztárait kivesszük ebből a sorból.

¹¹⁷ Karácsonyi, 1923. 405. o.

¹¹⁸ Szűcs Jenő: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974/4.

A Sztárai-hagyomány Sárospatakon

Gondolom, érezhető, hogy szembekerültünk a „pataki hagyománnyal”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy számba se vesszük, hiszen alaposan ismernünk kell, ha vitatkozunk vele.

Horváth János még nem vitatkozik a hagyományos kutatás addigi eredményeivel, mégis felteszi a kérdést: hol volt Sztárai a pataki évek után 1543-ig?¹¹⁹ Ez az a kérdés, amellyel nekünk is szembe kell néznünk, de már talán így: hol volt Sztárai 1541-ig, hiszen akkortól tudunk róla saját írása szerint.

A régebbi, 19. századi és utána következő kutatás eredményeit, tehát a pataki hagyományhoz ragaszkodók gondolatait így lehet összefoglalni:

„Pálóczy Antal zempléni főispán... mily örömmel választhatta udvari papjává... mindenesetre a pataki plébánia adományozásának ideje táján történhetett az ifjú ferencrendi szerzetes, Sztárai Mihály alkalmazása is az udvari papságra (aulae capellanum), úgy lehet, ennek Páduából való hazatérése után azonnal. Főuraink háztartásának annyira kiegészítő tagjául tekintett az udvari pap, hogy olykor az inventariumkészítő tisztek jámborsága az összeírásba is be szokta foglalni az új szolgálatba álló barátokat. Rendes lakása helyén s birtokán Sárospatakon, mint láttuk, Pálóczy is gondoskodott arról, hogy a plébánia betöltve legyen, de azonkívül udvari papot is tartott, ki nemcsak házi kápolnájában végezte a szolgálatot, hanem utazásaiban is kísérte, hogy szüntelen oldala mellett legyen. Midőn 1526. június 12-én Magyarország összes uraihoz és nemeseihez kiadatott a parancsolat, hogy az országgyűlés rendelkezéseihez képest hadi erejükkel és jobbágyaikkal együtt július 2-án a tolnai táborban megjelenjenek, Pálóczy is útra kelt a Patakon megmustrált zempléni hadakkal. Körülötte volt a megye nemessége, köztük az alispán is, de Sztárai sem hiányzott a kíséretből. Pálóczy dandára is azok közül való volt, amelyek már Tolnán fogadták az augusztus 6-án odaérkező királyt, s 14-én vele indultak Szegszárdon, Bátán át Mohács felé.

Pálóczy Mohácsnál veszett, udvari papja megmenekült. A szintén megmenekülő Perényi Péternek első gondjai közül való volt a Pálóczyban urát vesztett Sárospatak elfoglalása, melynek bírásához ősei után némi jogát tartotta. Birtokában ezért János király által erősítettet meg, midőn azonban ahhoz hűtlenné lett, akkor meg Ferdinándtól nyert adományt, aki ezeket számára vissza is foglaltatta.”¹²⁰

Nagy Sándor még régebbre megy vissza: „Költőnk bizonyára kora ifjúságában, talán még gyermekéveiben kilépett a családi körből. Egyházi pályára szánta magát, s a ferencesek sárospataki kolostorába lépett, miáltal megszűnt számottevő tagja lenni a családnak... gyermekkoráról, neveltetéséről s tanuló pályája kezdetéről semmit sem szólhatunk: forrásaink e tárgyat egészen mellőzik. Valószínű, hogy gyermekéveiben bekerült a ferencrendiek sárospataki iskolájába, s itt végez-

¹¹⁹ Horváth János: *A reformáció jegyében*. Budapest, 1957. 62. o.

¹²⁰ Szilády, RMKT V. 294–295. o.

te tanulmányait. Minő lehetett a képzés, melyet e helyen nyert, csak gyanítani lehet...”¹²¹

Pintér Jenő is hasonlóan summázza Sztárai ifjúkorát: „1526-ban Sztárai Mihály ferencrendi szerzetes, Pálóczy Antal zempléni főispán káplánja, a zempléni hadakkal együtt a mohácsi csatába vonul s az ütközet után hazamenekül a sárospataki kolostorba (több tudósítás őt mondja az utolsó pataki ferencrendi gárdiánnak).”¹²²

A régiek eredményét összefoglalva: születési dátumát senki nem tudja. S abban az időben, amikor az idézett mondatokat leírták, még születési helyének vitája sem dőlt el. A többség véleménye szerint Zemplén megyei nemesi származásúként került a pataki iskolába, kolostorba. A későbbi kutatás kiderítette somogyi származását, de onnan hogy kerülhetett Patakra? Mert a pataki iskolai és kolostori tartózkodás sokáig „vitathatatlan” volt.

Ehhez tartozott a még Mohács előtti páduai tanulmány is. Ez a vélemény Skariczának a Szegedi Kis Istvánról írt életrajzára támaszkodott, amely – mondjuk ki őszintén – erősen tendenciózus. A „főszereplő” Szegedi. „Istvánunk, mint híresebb zászlóvivő után, végre a mi nemzetünknek szabadultabb szellemű ifjai elsőként kísérelték meg a Németországba való járást, akik közül a legjelesebbek (hogy eközben másokat ne mutassak) Abádi Benedek, Ozorai Imre, Vizaknai Gergely, Kálmácsi Sánta Márton, Kopácsi István, Heltai Gáspár és az egyháznak a maguk nemében leghűségesebb pásztorai most jutnak eszembe. De mindnyájuk közül maga Heltai, akit többek közt személyesen ismerek, ezelőtt tizenöt évvel Kolozsvárott már öreg korában a köztem és Szegedi közt lévő szoros összeköttetés ismeretében mesélte el nekem, hogy ő Szegedivel Wittenbergben mint bizalmas barátjával érintkezett.” S ezután következett a sokat idézett, minket érdeklő mondat: „Nem kell itt az áldott emlékü Sztáraitól, korszakunk valóban nagy teológusáról szólnom...” – a mondat további részét már ismerjük. Talán annyit leszögezhetünk, hogy a wittenbergi sort „nyitó” Szegedivel és a hosszú sorral szemben egyedül áll a „páduai” Sztárai. Egy másik megjegyzést Kathona vet papírra ezzel kapcsolatban: „Skaricza most már a tények feledésével vagy megkerülésével arra törekszik, hogy Szegedit a magyar reformáció úttörőjéül mutassa be, aki más reformátoroknak, így Abádi Benedeknek, Ozorai Imrének, Vizaknai Gergelynek, Kálmácsi Sántának, Kopácsi Istvánnak és Heltai Gáspárnak indítást adott a Wittenbergbe kimenetelre. Minden sorából érződik azonban, hogy rá Szegedi úgy is, mint humanista, úgy is, mint reformátor, életre szóló hatást gyakorolt.” Ezen túlmenően Kathona alaposan utánanézett, mikor írhatta Skaricza az életrajzot. Írása egyik mondata így hangzik: „eodem anno (1564) Dorothea secunda illi est nata, iam annorum 18.” Ha Szegedinek Dorottya nevű második lánya 1564-ben, 18 éve született, akkor az életrajzot Skaricza 1582-ben írta. De más adatokkal is alátá-

¹²¹ Nagy, 1883. 6. o.

¹²² Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténet*. II. Budapest, 1930. 455. o.

masztható ez a keletkezési év. A *Theologiae sincerae loci communes*, vagyis a teljes mű 1585-ben jelent meg Bázelen. Tehát legalább negyven, de más kutató szerint hatvan év telt el idáig az események, mondjuk Sztárai páduai tartózkodása óta. Számításom szerint pontosan 39 év.

Ez jelentheti azt, hogy a fültanú írta le az első kézből hallottakat. De jelentheti azt is, hogy a négy évtized elmosta a terminusok pontosságát.

Szilády álláspontja Páduával kapcsolatban: „A páduai magyar tanulók teljes névsorát még nem ismerjük, s azt, hogy Sztárai itt tanult, csupán Skaricza után tudjuk... mindenesetre a pataki plébánia adományozásának ideje táján történt az ifjú ferencrendi szerzetes Sztárai Mihály alkalmazása is az udvari papságra..., úgy lehet, ennek Páduából való hazatérése után azonnal...”¹²³

Nagy Sándor ennél bővebben foglalkozik a kérdéssel: „A páduai egyetem anyakönyve – legalább tudtommal – ezideig kiadva nem lévén, Skaricza ezen adatának hitelességére közvetlenül meg nem győződhetünk, de mégis megbízhatunk benne, mert föltehető, hogy Skaricza, ki akkor tájban tanult Tolnán, mikor Sztárai ott, mint prédikátor működött, azonfölül szintén megfordult a páduai egyetemen is, költőnk élete folyását – legalább fő vonásokban – igen jól ismerte. Ez okból valóban sajnálnunk kell, hogy csupán egy pár adatot jegyzett fel róla mellékesen.”¹²⁴ Ezután lett itthon Nagy Sándor szerint is udvari káplán Patakon, majd mohácsi utas is. S a végzetes csata rá kettős gyászt hozott: elveszett hazája és ura is.¹²⁵

Ami pedig élete nagy fordulatát illeti, arról Nagy Sándor így ír: „Skaricza csak annyit tud, hogy költőnk Luther irataiból s mások buzgólkodása folytán ismerkedett meg a reformáció tanával. Valószínűleg a felvidéki német kereskedők által juttott Luther műveihez, s talán a Perényi udvarban megforduló idegenek nyújtottak új meg új tápot fogékony lelkének. Annyi bizonyos, hogy míg hazánk többi reformátorai alig egy-két kivétellel mindnyájan külföldi egyetemeken, az első éppen Luther és Melanchthon élőszóbeli előadásaiából szívják magukba az új eszmét, addig Sztárai itthon pataki magányában gyullad lángra. S éppen ez az, ami az ő érdemét fokozza. Az időpontot bajos volna megállapítani. Szirmay Antal a Patakon élő hagyomány alapján elég körülményesen elmondja Sztárai áttérését és házasságát, s idézi a szinte közmondásossá lett szavakat (sequere Kopácsi!), de évszámot ő sem tud. Egyébiránt e tény nem is lehet pontosan évhez kötni, mert nem pillanat műve, hanem lassú átalakulás eseménye... e nagy forradalom, úgy látszik, már 1530-ban egyelőre lecsillapult. Ez időpontra teszik forrásaink Perényi áttérését, ami – legalább részben – költőnk érdeme...”¹²⁶

Pintér Jenő is erre az időpontra helyezi nagyjából a fordulatot: „1531. – Sárospatakon Luther Márton szellemében prédikál, s egykori ferencrendi társával,

¹²³ Szilády, RMKT V. 294–295. o.

¹²⁴ Nagy, 1883. 6. o.

¹²⁵ Uo. 6–8. o.

¹²⁶ Uo. 8–9. o.

Kopácsi Istvánnal együtt latin iskolát alapít (ebből az iskolából fejlődött ki a református kollégium). Védőjük Sárospatak ura: Perényi Péter.” Az iskolai hagyomány kérdésével foglalkoznunk kell majd, itt csak azt szeretném aláhúzni, hogy az említettek – Skariczával ellentétben – mind itthonra teszik a fordulatot, s időpontjául 1530–31-et adják meg.

A Mohács után következő pusztításnak 15 Ferenc-rendi kolostor esett áldozatul. Így történt meg, hogy a rend 1527 Jubilate vasárnapján (május 12-én) Sárospatakon tartotta provinciális választógyűlését. Ekkor választották meg ötödízben a már nagyon idős Pécsváradi Gábort.

E hagyomány summája tehát: a mohácsi csata után Sztárai visszatért Patakra, ahol az 1530-as évek elején megtörtént életében (és Kopácsiéban) a fordulat, ők hatottak Perényire is, majd oltalmában elindították a pataki reformációt és az új iskolát. E hagyomány védői tehát 1531-től őket teszik a pataki reformáció indítóinak.

Ezzel szemben van egy újabb, egészen más vélemény is.

Sztárai Patakon?

Az előbbiekkal már Zoványi is vitatkozik: „...történelmi tévedés... hogy amikor Perényi elfoglalta Sárospatakot (s az is kérdés: mikor?), már akkor híve volt a reformációnak. Nem volt. Azt a Perényi Pétert, aki még 1531-ben Loretóba zárandokolt,¹²⁷ sehogysem tekinthették a mohácsi vészre következő években olyan félelmes egyénnek a szerzetesek és apácák, hogy mint új földesuruk elől »megriadva fussanak szét« előle, vagy az új hitre térjenek át ijedtségben... kétségbevonhatatlanul hiteles forrás, a salvatoriánus-ferencrendieknek az 1531–1567 évekről vezetett jegyzőkönyve bizonyítja ugyanis, hogy ennek a rendnek 1546-ban még fennállott kolostora Sárospatakon.”¹²⁸

Ehhez tartozó adat Szerémi György írása, amelyre egyébként Zoványi is hivatkozik. Azt írja, hogy 1527-ben Perényi saját kérésére küldött neki papot, Verebényi Gáspárt.¹²⁹

S ezzel előrelépünk ugyan, de Zoványi a pataki iskolaalapítás korai dátumát is vitatja. „Hogy Sárospatakon 1530-ban protestáns egyházat, 1531-ben pedig protestáns iskolát alapított volna Kopácsi István és Sztárai Mihály, az ő (Perényi) engedelmével, vagy támogatásával, ami az utóbbi évben Loretóba zárandokló földesúr részéről ekkor különben is ki volt zárva, akár pedig a maguk erején: arra

¹²⁷ Bunyitai Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. II. Budapest, 1902–1912. (A továbbiakban: ETE) 210. o.

¹²⁸ Zoványi Jenő: Sárospatak reformációja. *Századok*, 1908. (A továbbiakban: Zoványi, 1908.) 806–817. o.

¹²⁹ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Kiad. Székely György. Budapest, 1961. 49. o.

nézve egyetlen egy elfogadható bizonyítékkal sem rendelkezik egyháztörténetírá-sunk...”¹³⁰

Zoványi egyetlen dolgot enged meg: „Ha föltesszük, hogy a még 1537-ben is fennállott katolikus egyházközség mellett külön megalakult protestáns egyház is...”¹³¹ Ez tulajdonképpen a pataki egyház és iskola megalapítása körüli vita, amely elkerülhetetlen számunkra is. Mert ha nem indult meg a reformáció, akkor Sztárai és Kopácsi itteni működése is kérdéses ebben az időszakban. Zoványi tagadja az ő „missziós”-reformációs munkájukat itt ezekben az években. Az ügyben Zoványi egyetlen engedménye: „Perényi Péter, aki különben is tartott udvari papot, nem áldozott a [pataki] protestáns pap fizetésére, azok pedig, akik netalán híveivé lettek a reformációnak, szintén nem tartottak ilyet, mert hiszen hallgathatták az udvari pap prédikációit” – írja idézett munkájában. Ezért „legfeljebb egyesek lehettek tehát, akik már csatlakoztak a reformációhoz.”¹³²

Végül is nem Zoványi, hanem Szűcs Jenő e tárgyban írt két dolgozata győzött meg teljesen.¹³³ Elkerülhetetlen, hogy gondolatmenetét – ha röviden is – meg ne ismerjük. Kiindulásul leszögezi, hogy a pataki reformáció és iskola kérdésében a legilletékesebb a kortársi szemlélet. Szikszai Fabricius Balázs, aki kétszer is volt az iskola rektora (1561–64, 1566–76) Perényi Gábor temetésén az elhunytat nevezi meg az iskola mecénásának és első pártfogójának. Perényi Gábor pedig 1548-tól, atyja halála után lett a földesúr, bár még kiskorú volt. Szikszai egy másik orációjában az iskola működéséről csak Kopácsi 1549-es idehívása után beszél. A kortársi emlékezet tehát az iskola (és a reformáció) kezdeteit a 40-es évek végére teszi.

Ez a nézet a későbbi időben kezd megváltozni. S ehhez két írás járult hozzá alapvetően. Az egyik Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum... Commentarii* című, 1630-ban befejezett, de csak 1684-ben kiadott könyvecskéje volt.¹³⁴

A szerző a reformáció kezdeteiről szólva írja, hogy Kopácsi István és Sztárai Mihály 1531-ben Perényi Pétert „megajándékozták az Evangélium fényével”, aki ezután a reformáció védelmezője lett. Így született meg a pataki iskola korai kezdéséről szóló hagyománya.

A másik mű Iratosi János *Az ember életének bódogul való igazgatásának módgyáról* (Lócse, 1614) című traktátusa volt, amelyben már az 1523-as országgyűlés ellenintézkedéseiről ezt írja: „Vallyon kik ellen lón ez? Kopatsi István, Siklyosi Mihály sárospataki és ujhelyi tanítók és azoknak patrónusa Prini Péter ellen.” S velük sok más reformátor fellépését is Mohács előttre tette.

¹³⁰ Zoványi, 1908. 809. o.

¹³¹ Uo. 810. o.

¹³² Zoványi, 1910. 259–261. o.

¹³³ Szűcs, 1981. 7–56. o. Szűcs, 1984. 143–164. o.

¹³⁴ Pápai Páriz Ferenc: *Rudus Redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum... commentarii...* Nagyszében, 1684.

A pataki iskola korai kezdeteinek és a reformáció Mohács előtti – innen való – indulásának hagyományát Debreceni Ember Pál kötötte össze. Egy korábbi írásában: *Geographica situatio, descriptio et specificatio Ecclesiarum, Scholarum...* (1701–1703, szatmári lelkészsége idején) éppen Iratosira hivatkozva írja a pataki iskoláról: „Alapított tudniillik az iskola... az 1524 év körül.” És természetesen ott vannak nála is az Iratosi által említett nevek. Másik könyvében (*Historia ecclesiastica*, 1707) Perényi Péter megvilágosodását 1531 körülre teszi, és hozzáfűzi: Perényi Péter alapította az iskolát Patakon.

Füleki András pataki tanár ezekre építve írta meg könyvét *Fata collegii reformati Sárospatakiensis* címmel 1711-ben – kompromisszumot keresve – ezzel a szöveggel: „A Perényi család két nagy hőrsza, Péter és Gábor alapította meg a sárospataki református kollégiumot... a Krisztus utáni 1530 év körül.” Gábor 1532. augusztus 9-én született!

Mindezek alapján 1712-ben a kollégium feliratot intézett az országgyűléshez (*Gravamina communitatis collegii...*), amelyben ezt írták: „mintegy az 1524. évtől fogva és a következőkben alapított” a kollégium. Erre Füleki is kijavította előbbi terminusát.

A következő lépéseket ifj. Csécsi János (1689–1769) tette meg három írásában, előadásaiban. Ő ugyanis az előzőekre építve kimondta, hogy Kopácsi István „ab anno circiter” 1524-től már Patak reformátora, s első lelkésze is volt, az iskola viszont 1531-től kezdett működni („scholae... ab anno 1531 crescentis...”). És amikor szakvéleményt kértek tőle, azt írta, hogy az iskola a mohácsi vész után, 1531-ben alapított.

A szakvélemény és vita voltaképpen egy telekjogi konfliktus miatt született. S voltak, akik megírták őszintén, hogy az alapítás évét nem lehet megállapítani. A korai alapítás tradíciójához pedig inkább tekintélyi elven ragaszkodtak, mint a források figyelembevételével és vizsgálatával.

A következő történetíró, akiről itt szólnunk kell, Szombathy János volt (1749–1823). Ő volt az első, aki 18 szöveget gyűjtött össze a témára vonatkozóan. S azal kellett szembesülnie, hogy Szikszai Fabricius Balázs forrása ellentmond a későbbieknek. Ezt a dilemmát úgy oldotta meg a *Historia scholae seu collegii reformati Sárospatakiensis* című művében (1789-ben fejezte be, 1860-ban adták ki), hogy az iskola alapítása bizonyosnak nem mondható, de igen valószínű, sőt „szinte bizonyos” alapítási éve 1530 vagy 1531, Prinyi Péter által.

De minket a terminus problémájánál jobban érdekel az, hogyan kerültek ebbe a hagyományba a nevek. A kezdeti időkre visszatérve, amint erről szó volt: Szikszai Fabricius Balázs (1576) még Kopácsi Istvánról szól, de 1549-től. Gönci Fabricius György (1577) Siklósi Mihályról írja, hogy Perényi első udvari papja volt, aki vele jött Siklósról Patakra. Skaricza Máté pedig (1582) csak annyit ír Sztárai korai szakaszáról, hogy Páduában tanult.

Ezután következett Pápai Páriz Ferenc írása, aki Perényi protestáns fordulatának hatását Kopácsinak és Sztárainak tulajdonítja. Majd Iratosi ír Kopácsiról és Siklósiról. Ami pedig Sztárait illeti, róla először a már említett Istvánffy levelében olvashatunk (1605), amely szerint Prinyi Péter volt az első, aki az urak közül ehhez a „szektához” csatlakozott, és birtokain Kopácsi István és „Rotarius Mihály” dolgoztak. Pázmány Péter ennek alapján rögzíti: „Az urak közül első Prinyi Péter, Kopácsi Istvántul és Sztárai Mihálytul megcsalatván, Luther után indula...”¹³⁵

Szűcs Jenő mindezeket végiggondolva írja ezt: „Sztárai Mihályról – a kronológiailag elrendezhetetlen padovai egyetemi évein kívül – baranyai prédikatori tevékenységének kezdete (1544) előtti időből semmi pozitív tudásunk nincs. Hogy... Pálóczy udvari papja lett volna Patakon, az egyedül egy ügyetlen XVIII. századi hamisítványon alapul, a mohácsi csatába induló Zemplén megyei csapatok állítólagos lustráján (»Lustra gentium comitatus Zempleniensis«), mely hajmeresztő anakronizmusainak sorát (huszárok, puskás gyalogok, lándzsás gyalogok!) azzal zárja, hogy Mihály páter sárospataki „conventualis custos” mondta volna a misét – mely cím fából vaskarika, minthogy a ferences konvent főnöke gvárdián, az őr viszont nem valamely konvent, hanem kerület („custodia”) előljárója volt. Sztárai korábbi pataki működését tehát csak egy XVIII. századi kegyes család próbálta hihetővé tenni” – írja Szűcs a kemény konzekvenciát levonva.¹³⁶

De tovább is megy, szerinte Kopácsit és Sztárait „duumviri”-ként három körülmény hozta össze a tradícióban. Az első: mindketten baranyaiak. „Kopács a Dráva-Duna összefolyásának szögletében, Sztára nyugatabbra, szintén a Dráva mellett, Somogy határán feküdt, miként Siklói Mihály szülőfaluja a Siklós és Pécs között fekvő Szilvás falu, azaz szülőföldjük Perényi Péter eredeti, siklói váruralma vidékére esett.” A másik tény, hogy mindketten minden bizonnyal ferencesek voltak (írja még Szűcs Jenő, aki ezt megfontolandónak vélte). S a harmadik, hogy mindkettőjüknek nagy szerepe jutott Sárospatak reformációjában – csak később, mint az eddigi hagyomány tartotta.

Kopácsi „parochus et pastor primarius” volt 1549–1564 között, s ebben követte Sztárai 1564–1567 között. S ami Szűcs szerint „lefejthető” a századokon át kialakult hagyományból: Kopácsi István, és minden valószínűség szerint Sztárai Mihály is – mint sokan a reformáció első nemzedékéből – „a ferences renddel már ifjú korukban meghasonulva lettek reformátorok, de teljességgel ismeretlen, mely kolostorból aposztatáltak. Ezt a magot viszont nincs okunk kétségbevonni, hiszen ezt az ellenreformáció korán át mind a katolikus, mind a református hagyomány továbbította – olyan korszakban, amikor egyik oldalon sem számított nagy dicsőségnek.” Csak csendesen kérдем, nem esett itt Szűcs Jenő is a mindenáron való

¹³⁵ Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalauz*. 1637.

¹³⁶ A Szűcs Jenő által említett írás: Szirmai Antal: *Notitia hist. Com. Zempleniensis*. Budae, 1804. 47. o.

hagyományörzés hibájába? Éppen abba a hibába, amit egyébként a másik oldalon támad? De amikor ő írt erről, akkor a szerzetesként indulás még biztos tradíciónak tűnt!

Egy másik cikkében Szűcs Jenő – vitázva a régi hagyományokhoz ragaszkodókkal – újra végiggondolja a kérdést.¹³⁷ Most a pataki ügyet Perényi aspektusából nézve nyomozza végig. Érdekes volna egy Perényi-kronológiát összeállítani, de minket most az érdekel, hogy „Perényi Péter csak 1533–34 fordulóján jutott egyáltalán abba a helyzetbe, hogy miután ténylegesen átvette a pataki adománybirtokát, és megindította (1534 első hónapjaiban) az elpusztult vár átépítési és a város helyreállítási munkáit, kegyúri jogát gyakorolhatta volna iskolaalapítással.” Amikor erre a tájra költözött, sokáig Terebesen lakott, onnan indította meg az említett munkát is. És igaz, hogy udvari papja volt, még hozzá protestáns (Siklósi Mihály), de a város plébániatemplomában 1537 karácsonyán még mindig misét tartottak, erről maga Johannes Wese lundi érsek tudósít, aki akkor Patakon tárgyalt. Ami pedig Perényi protestáns fordulatát illeti, az minden valószínűség szerint az 1532–33-as évekre esik (a loretoi zarándokút után), és a helyszín még Siklós vára lehetett.

Tehát akár a pataki iskolaalapítás vagy a pataki reformáció elindítása kérdését nézzük, akár a reformátorokat, a korai kezdés kérdéses. De kérdéses Perényi szemszögéből nézve is; egyáltalán nem valószínű, hogy az események a 16. század húszas vagy harmincas éveiben indultak, történetek volna. S a mi részünk kimondani: nem valószínű, hogy ebben akkor Sztárai részt vett volna.

De akkor hogyan is állunk Sztárai pataki reformátorságának kérdésében? Mert ez eddig megdönthetetlennek tűnt. S az előbb idézett hosszú hagyományra építve, itt is hosszú sora van a hagyományörzésnek.

Szilády szerint „az elagott (iam senio confectus) Pécsváradi kormányzása idejére esik tehát az, amit Bertalanffy Pál jezsuita a maga szerzetének évkönyvei alapján mond, hogy a pataki franciskánusok közül is sokan hitehagyottakká s az új tévelygés követőivé lettek némelyek, kik a klastromot elhagyták. Midőn Perényi ezt látta, azokat, akiket még ott talált a barátok közül, kiűzte, házukat, javaikat a kálvinistáknak adta.”¹³⁸ Csendben jegyzem meg, hogy annál a Perényinél, akinél még 1537-ben is volt katolikus mise a városban, nem valószínű a kiűzés. S még kevésbé a „kálvinistáknak” adás.

Szilády így folytatja és konkretizálja gondolatát: „A klastromot önként oda-hagyott barátok közt említetnek Kopácsi István és Sztárai Mihály, kik közül hol az egyiket, hol a másikat mondja a hagyomány utolsó pataki gvárdiánnak. Hihetőbb, hogy ez Kopácsi volt. Perényi megtérítését Siklósi Mihálynak szokás tu-

¹³⁷ Szűcs, 1984.

¹³⁸ Szilády, RMKT V. 296. o.

lajdonítani. Aminek idejét 1528-ra tehetjük, amikor az őrizetére bízott koronával többnyire Siklóson tartózkodott... 1530 vehető már azon évnek, amelyben ő a Bertalanffy által említett módon és szellemben Patakon intézkedett, hol Sztárai és Kopácsi már előre tudhatván Perényinek a reformáció elveihez való ragaszkodását, aggodalom nélkül foghattak munkához, s midőn Perényi megérkezett, már nemcsak a klastromot találhatta félig kiürülve, hanem részben az egyházat is megreformálva. 1531-ben a kiürült klastrom helyén egy triviális iskola felállításával a mai kollégium alapját vetették meg, Kopácsi gondját az iskolára fordította, Sztárai az ígehirdetésnél maradt.” S innen erősödött az egymásnak adott hír: „Azok, akik Wittenbergből, mint a kárhuzatos tanok főhirdetői térnek vissza, főként pedig azok, akik ellen egyházi vizsgálatot indítottak, mind őhozza [Perényihez], a kósza hitnek ehhez a leghatalmasabb és leghevesebb védőjéhez menekültek.”¹³⁹

Gulyás József említett írásában így állította össze a pataki lelkészek névsorát: „Pálóczy Antal udvari papja Sztárai Mihály, Perényi Péteré Verebélyi György, Siklósi Mihály, Dévai Biró Mátyás, Dobai András.

Parochus lelkészek: Pap Tamás, Kopácsi István (1549–62), Czeglédy Ferencz (1564), Balsarati Vitus János (1549–1562), Szegedi István, Császár György (1586), Pastoris Ferenc, Biró Márton, Pesti Gáspár (1590), Tolnai Fabricius Tamás (1596).”¹⁴⁰ Ő írja azt is, hogy sokan Kopácsi és Sztárai hatására léptek ki a rendből, s ők „a protestáns iskola és egyházi szellem megalapítói.”

Szilády tovább is megy kérdésében és erre a hagyományra építésében: „Sztárai volt-e kezdettől fogva... talán egészen 1543-ig a pataki reformált gyülekezet prédikátora?” – S itt utal arra, amiről Szirmay számol be már említett írásában, amely szerint Sztárai egy Zemplén megyei nemesnek, Bánóczy Istvánnak „szép formájú özvegyét” vette volna feleségül, akit már barát korában is, tehát az asszony férjének életében is szeretett. Ehhez fűzi: „Csupán a barátkori viszonyra kell annyit megjegyeznünk, hogy Bornemisza Péter, aki Kálmáncsehi Mártonról egy ennél semmivel sem kényesebb természetű hírt, forrásra hivatkozva mond el (IV. r. 829. lev.), noha Sztárairól is jegyez fel (megbírja őt níha az harag és bor), erről éppen nem emlékezik. Kálmáncsehi akkor sátoraljaujhelyi pap volt, midőn titkát elárulta, Sztárai ugyanakkor Patakon lehetett, s ha volt a dologban valami, Bornemisza nemigen titkolta volna.”¹⁴¹

Ha már a pataki hagyomány leírásánál tartunk, meg kell említenünk még két kérdésfelvetést. Az egyiket az idősebb Révész Imre teszi fel: vajon Sztárai pataki prédikátor volt, vagy pedig inkább a Perényi családhoz tartozott? Dévairól szóló könyvében említi a már ismert tény: Perényi a harmincas évek vége táján Zápolyától Ferdinándhoz kívánt pártolni. Akkor feltételeit egy okmányban közölte

¹³⁹ Schmitt M.: *Episcopi Agriens Tyrnaviae*. 1768. 324. o. Idézi Szabó, 1916. 39–40. o.

¹⁴⁰ Gulyás, 1933. 9–14. o.

¹⁴¹ Szilády, RMKT V. 297. o.

Ferdinánddal, amelyet prédikátora írt. Vajon nem Sztárai volt ez? Hiszen – folytatja – tőle tudjuk, hogy 1541-től Perényi Ferenc nevelője is volt. Miért ne állhatott volna előzőleg is a család szolgálatában? – kérdi Révész. A kérdést jogosnak tartom még akkor is, ha mi már tudjuk, hogy Sztárai siklósi iskolamester volt, de lehet, hogy a Perényi családhoz is kötötte már régebben valamilyen szál. Sajnos a siklósi és azelőtti időkről még semmit sem tudunk.

A másik kérdést Botta István teszi fel: találkozott-e Sztárai Dévaival, amikor az utóbbi 1539-ben Patakon volt? Botta abból a kérdésből indul ki, hogy a „Szentek aluvása” rokonságban lehet-e a Sztárai–Meliuss-vitával. Érdekes gondolat és kérdés, még akkor is, ha számunkra a Patakról indulás hagyománya megdőlt, s tudjuk, hogy itt nem találkozhattak. A téma azonban valóban „közösnek” tűnik, érdemes volna a gyökereket megkeresni.

Igyekeztem a pataki hagyomány kérdésének, vitájának mindkét álláspontját objektíven feltárni. Meggyőződése, ez a kérdés az, amiben döntenünk kell nekünk is. A vita felvázolója talán legszívesebben nyitva hagyná a kérdést, ez lenne a legkényelmesebb is. De ez nem lenne becsületes. Volt-e, lehetett-e Sztárai ebben a korai időben Patakon, vagy nem? Az egyik – hosszú – sor állítja: igen. Talán azt is lehetne mondani, ez az oldal a „másolt hagyomány” tápora. A dolgot mai szemmel átgondoló, történeti tényekre és forrásokra építő vélemény azt mondja: nem. Bármily szép a hagyományokhoz ragaszkodás, a történetkritika véleményem szerint győzött. A magam részéről – fájó szívvel – kénytelen vagyok lemondani erről az évszázadok alatt tartósan fennálló, sőt erősödő hagyományról.

De igazán végül is maga Sztárai mondta ki a vitában a végső szót: „amikor én siklósi iskolamester voltam.” Ez a félmondat teszi kérdésessé a pataki hagyományt, Sztárai szerzetesi múltját. Ha erőm lenne még hozzá, akkor a siklósi levéltárban kutatnék, hátha akadna ott támpont. De ha nincs is, ez a félmondat akkor is mindent átír eddigi eredményeinkből.

Tisztában vagyok vele, hogy ezzel a döntéssel valószínűleg újabb vitát indítok el. Hiszen évszázados berögződést támadok és kérdőjelezek meg, valami olyat, amit annak idején magam is így tanultam. De az igazság mindennél nagyobb, nemcsak a jelenre, hanem a múltra nézve is. Nincs meggyőző bizonyíték sem a Mohács előtti páduai útról, sem a pataki reformáció Sztárai (és társai) által való elindításáról, sem a mohácsi részvételről. Viszont van meggyőző bizonyítékunk a siklósi iskolamesterségről, magától Sztáraitól. S van bizonyíték a Perényi családhoz kötődésről, az ifjú melletti nevelősködésről, s az 1543-as páduai útról. Szerintem ez minden más elképzelést megdönt.

Tudom, hogy ezzel az álláspontommal református kutatókat és érdekeket sértek, mert ez az álláspont azt is jelenti: nem tartom elfogadhatónak az 1531-es kezdést a sárospataki iskolában. Véleményem szerint a kortárs Szikszai Fabricius emlékezése a döntő, minden más bizonytalan, ez pedig 1549-ről szól és Kopácsiról.

A többi vélemény „egymásra rakódott” a századokon át. De szeretném hangsúlyozni itt azoknak, akik csorbítva érzik álláspontjukat, hogy ezzel a véleményemmel elsősorban a „lutheránus” tradíciót sértem. Hiszen arra voltunk büszkék századokon át – magam is hallottam ilyen előadást –, hogy a református kollégiumnak mégiscsak rövid lutheránus kezdete volt Sztáraival és Kopácsival. Nekünk kell letennünk erről a szép elképzelésről, a reformátusoknak csak annyiban kellene változtatni álláspontjukon, hogy az iskola és a reformáció később indult. De hát kinek kell hinnünk? Zoványi kissé bántó fogalmazása szerint: történészek legyünk vagy „mesemondók”? Azt hiszem, akkor teszünk jól közösen, ha fejet hajtunk a történeti igazság előtt.

A KÜLDETÉS

A régebbi kutatók szerint Sztárai „eltűnt” Patakról. Csak így tudták megmagyarázni a számukra felvetődő kérdéseket. A kérdés így hangzott: mikor és miért „tűnt el” Sztárai „első munkaterületéről”? S itt volt szokás homályos évekről, egy eltűnt évtizedről beszélni. Mert Sztárai *Historiájának* felfedezése előtt az első nyom az 1551-es levél volt, s ebben olvasható, hogy hét éve dolgozik már a szerző ezen a területen. Ha 1551-ből hét évet levonunk, akkor világos, hogy Sztárai a munkát 1544-ben kezdte el Baranyában. Ha abból indultak ki a kutatók, hogy Sztárai már az 1530-as években Patakon dolgozott, akkor hol volt eddig? Miért kellett Sztárainak a sikeresnek látszó munkát abbahagyni, és teljesen más vidékre menni? Számunkra ezek a régi kérdések már nem időszerűek, mégis érdemes röviden összefoglalni azokat a válaszokat, amelyeket ezekre a kérdésekre adtak a kutatók. Az egyik válasz: Perényi, Patak és Sztárai ura fogságba került. Néhány kutató szerint ez keseríthette el Sztárait, és ez vitte el Patakról. Ebben az esetben elmenetele még „menekülésnek” is vélhető. Mások szerint magánéletében történt valami: Sztárai megözvegyült. Felesége – a Bánóczy-özvegy – meghalt. Sztárai tehát gyászában hagyta el a tájat. Ezek a „hézagpótló” feltételezések a hiányzó tíz évvel kapcsolatban.

Ezért írja Szilády is: „...egyéb adat hiányában, családi életében történt valamely nagyobb változással, például neje halálával függhetett össze az az elhatározása, hogy évek múlva odahagyván első munkálkodásának színterét, Perényi fogságban sínylődése alatt, arra a vidékre indult, mely felé 17 év előtt [1543–17=1526] megtett útjának emlékezete kecsegteté. Le a Duna mentén, merre akkor az a nehezen gyülekezett maroknyi had s vele ő is közelített a nemzeti lét nagy temetőjéhez...”¹⁴²

Ezek nagyon szép gondolatok, de a Téglásy Imre által felfedezett könyv és írás mindent teljesen új megvilágításba helyez. Ezért – mielőtt bármilyen következtetést vonnánk le vagy új válaszadást fogalmaznánk – olvassuk el magának Sztárai Mihálynak a levelét, hiszen ez az új felfedezés bizonyára sokaknak még egészen ismeretlen, Téglásy 1985-ben publikálta.

„A velencei Francesco Contarini nagyságos urat, tisztelt pártfogóját üdvözlí a magyar Sztárai Mihály.

¹⁴² Uo. 297. o.

Nagyságos uram és igen tisztelt patrónusom, mindig igen szerencsétlen országnak tartottam Magyarországot, mert mindenféleképp bővelkedik ugyan, de a deáki tudomány mégis oly rideg fogadtatásra talál benne, tudtommal máig sem akadt senki, aki az ország történetét papírra akarta volna vetni, leszámítva egy barbárnál barbárabb kifejezésekkel megírt és tetszetős hazugságoktól hemzsegő Cronicát, melynek bárki is volt a szerzője, úgy sohasem tanult Itáliában, sőt még magába a Grammatikába sem kapott bele. Nem tagadom, akadt Magyarországon is számtalan sok, igen bölcs férfiú, különösen azok között, akik elméjük kiművelésére nem röstellték bejárni Itáliátokat, de mert semmi becsben nem tartották őket a zsarnok királyok, senki sem vette rá őket e dolgok megírására. Bizony nem is csodálkozom ezen, mert – mint a vers mondja – a megbecsülés táplálja a tudományokat, és az erény dicsérve gyarapszik. Mindezt nem azért írom, mintha én mindenkiel szemben magamnak követelném e dolgok megírását, mert ha még szerencsés tehetséggel és tökéletes ékesszólással is volnék megáldva, akkor sem gondolnám magamról, hogy elég alkalmas volnék arra, mert ezekről semmiféle följegyzés nincs, vagy már csak azért sem, mert nem vagyok olyan korú, hogy ezekben az eseményekben részt vehettem volna, vagy akár azért sem, mert nem hallhattam azokat, akik ezeknél a dolgoknál jelen voltak. De azokat az eseményeket, amelyekről tudok, és amelyekben részt vettem, vagy amelyeket egybehangzóan előadó, megbízható emberektől vettem át, megírom talán valamikor, ha csekély képességeimet jobban kiművelem majd a ti egyetemetekén, kiváltképpen akkor, ha időközben senki sem akad, aki ettől a munkától megszabadít engem. Mielőtt azonban ezekre sor kerülne, hallgasd meg azt a történetet, hogyan szabadult ki nagyságos Perényi Ferenc úr, nagyságos Perényi Péter úr fia, aki a Magyarországon levő Abaúj vármegye főispánja volt valaha, most ellenben, jaj, kemény fogságban van. Nem akárkiktől, hanem magától Perényi Ferenc úrtól vettem ezt, akinek kiszabadulása után nevelője lettem, ő mesélte el nekem annak rendje-módja szerint. A történetet tehetségem szerény voltának tudatában azonban aligha merészelttem volna megírni, ha nagyságod tekintélye – amit mindenkinek tisztelnie kell – nem buzdított, vagy inkább kényszerített volna rá. Ha nagyságod gondoskodik kinyomtatásáról, más dolgok megírására is nagyban fog majd serkenteni. De ha nem, akkor is boldog leszek, ha nagyságodnak valahogy kedvére tehettem. Mégis reménykedem, hogy – ilyen a te emberséged – nem veti meg ezeket, bármilyenek volnának is, te, aki oly nagy barátsággal, nyájasan fogsz meghallgatni engem, ismeretlent, aki ugyanazokat, csak a több pontot érintve és egyebet is mesélek. Ha meg mindez megtetszene, abban sem kételkedem, hogy nagyságod költségén – ne látszék ez kérdésnek – az általam magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek is ki lesznek nyomtatva, akkor majd elviszem ezeket a szegény magyarok földjére, akiket, jaj, már teljesen leigáztak a kegyetlen törökök: hogy a törökök kemény rabságában nyögő Krisztushívők, akik közt már nyíltan nem szabad ígét hirdetni, legalább titokban, saját nyelvükön olvashassák és érthessék meg mind-

ezt, nehogy teljesen elfelejtsek a keresztyén hitet, és legyen nekik valami, ami a végveszélyben vigaszukra szolgál.

Krisztus árássza el tehát nagyságot bőséges ajándékkal, aki mindenkiért meghalt, és aki boldog, ha az evangéliummal – melynek hirdetését mindenkinek parancsolta – valamennyiünk szívét vezérli. Légy jó egészséggel, és vedd jó néven, aminek megírására nekem parancsot adottál.

Padovában, az Úr 1543. esztendejében, november 24-én.”¹⁴³

Úgy tűnik, hogy a „Perényi-história” nemcsak a családnak és az országnak, hanem Európának is figyelemreméltó ügy volt. Hiszen Perényi Péter koronaőr két királyt is megkoronázott, illetve mindkét-szer adta hozzá a koronát, bár Jánost csak „félakarattal” szolgálta így ki. De kiemelkedő szerepe volt a Mohács utáni Magyarországon, szó volt arról, hogy talán még az ő királysága is lehetséges. Pontosabban szólva úgy tudjuk, hogy Perényi egy „nemesi köztársaságot” gondolt létrehozni, még hozzá Velence mintájára. Maga Perényi is járt Velencében tárgyalni, körülnézni. Erre adataink is vannak, amiről szó is volt már (l. loretoi út). Innen persze mindkét uralkodónak gyanús volt, sőt a töröknek is. Pártállása változtatásán kívül ez is magyarázhatja fogságait. Téglásy idézi a szultánnak egy mondatát, amely egy levélben olvasható: „Azért vettem kezembe Perényi Péter fiát, mert látom, hogy János király utód híjával van, és azt akartam, hogy halála után vagy Péter maga, vagy a fia lett volna Magyarország királya.” Így volt-e, vagy csak híresztelésről volt szó, nem tudjuk pontosan. Kétségtelen, hogy a „Perényi-história”, amely izgalmas is volt, politikai vonatkozása is volt, felkelthette a külföld érdeklődését is. Így történhetett, hogy Francesco Contarini, a Velencei Köztársaság tanácsosa megbízta a Páduában Ferenczel időző Sztárait, írja meg a „historiát”. S ha az ember elgondolkozik, külön kérdés, hogy Contarini kereste meg Perényi Ferencet és nevelőjét, vagy ők keresték vele a kapcsolatot még itthoni megbízásból? A könyv történetéhez hozzá kell tenni, hogy végül is ez az írás nem jelent meg nyomtatásban. Nem tudni, azért-e, mert közben az „ügy” valamiért érdektelen lett, vagy talán – ahogy ezt néhány kutató írja – Sztárai nem azt írta, ami érdekes lett volna. Számunkra azonban ez a levél igen becses, tartalmas és érdekes.

Ugyanis elsősorban innen tudjuk teljes bizonyossággal, hogy Sztárai Mihály 1543-ban tartózkodott Páduában. Balázs Mihály szegedi irodalomtörténész írja ezzel kapcsolatban: „Eddig azt tudtuk, hogy (Sztárai) egy ideig Páduában tanult, most világossá vált: Perényi Ferencet kísérte nevelőként ide. Contarini ekkor éppen Velence követe volt Ferdinánd udvarában. Az utazásnak célja tehát politikai is volt, s valószínűleg Perényi Péter kiszabadítása.”¹⁴⁴

Ez pedig azt erősíti, hogy Sztárai Mihály élete talán már régebben is a Perényi családhoz kapcsolódott. A Perényi-birtokon lévő Siklóson volt iskolamester. S ré-

¹⁴³ Sztárai, 1985. A Historia jelzete: Biblioteca Nazionale Marciana Cod. Marc. Lat. XIV. 292/4636.

¹⁴⁴ Balázs Mihály: Bemutatjuk Téglásy Imrét. *Könyvvilág*, 1985/11. 9. o.

gebbs ismeretségnek, kapcsolatnak jelzése lehet, hogy Ferenc kiszabadulása után ő lett a fiatalember nevelője. Summázva: A Perényi-birtokon volt tanító, majd a család közvetlen szolgálatába került nevelőként. Mindkettő jelzése lehet ismeretségnek, sőt megbecsülésnek is.

Szigeti Jenő egyháztörténész is így értékeli a Téglásy Imre által megtalált és publikált írást.¹⁴⁵ Ki volt Perényi Péter – teszi fel a kérdést, vagy ismétli Téglásyval: Júdás volt vagy Jób? S persze – ezzel összefüggésben – miért kellett Perényi Ferencnek, a fiúnak oly sokáig túszként élnie a szultán udvarában? Az is sokakat foglalkoztató kérdés volt, hogy amikor 1542-ben Buda felszabadításának terve kudarcba fulladt, Perényi volt-e a szultán embere, amint Ferdinánd vélte? S még tovább: Perényi Ferencet, aztán Mayláth Ferencet és Török Bálintot a szultán elengedte – vajon azért, hogy az ő céljait szolgálják? Ezek politikai köröket izgató kérdések voltak itthon és külföldön. Contarini vajon ezért ragadta meg az alkalmat, hogy a történetet megírassa, vagy éppen azért mentek ki, hogy megírják, napvilágra hozzák a kalandos históriát? De végül – írja Szigeti Jenő – Sztárai nem ezekre a kérdésekre válaszol, hanem megírja ura apológiáját.

Mindezekon túl azonban mind Balázs Mihály, mind Szigeti Jenő arra hívják fel a figyelmet, hogy éppen ez a história a ma ismert legkorábbi és időben első Sztárai-mű, erre is figyelniünk kell majd, ha munkáiról szólnunk.

Készülés a küldetésre

Számunkra különösen ezért érdekes ez a levél, hiszen jó volna tudni, hány éves lehetett Sztárai 1543-ban, amikor ezt írta: „nem vagyok olyan korú, hogy ezekben az eseményekben részt vehettem volna, vagy akár azért sem, mert nem hallhattam azokat, akik ezeknél a dolgoknál jelen voltak.” Azt is jó lenne pontosan tudni, milyen dolgokra gondol: régiekre, Mohácsra, vagy csak a közelmúlt eseményeire, amelyek a „históriával” kapcsolatosak? Mindenesetre kora miatt sem tartja magát alkalmasnak a történetíráshoz. Ha elfogadjuk Szűcs Jenő véleményét, hogy 1510 körül született, akkor 1543-ban 33 éves lenne. De harminc éven túl az ember már nem tartja magát alkalmatlannak a tudományos munkára, s ez nem volt másképpen a 16. században sem. Sajnos újra csak ismételniünk kell, hogy nem tudjuk születésének idejét, így akkori életkorát sem.

Ha fiatalsága miatt szerény is, de vállalkozó szellem. „Azokat az eseményeket, amelyekről tudok, és amelyekben részt vettem, vagy amelyeket egybehangzóan előadó, megbízható emberektől vettem át, megírom talán valamikor, ha csekély képességeimet jobban kiművelem majd itt a ti egyetemeteiken...” Az bizonyos, hogy most nem a *Historia* megírására gondol, hanem egy nagyobb lélegzetű történelmi műre, talán Magyarország történetére. S ehhez kapcsolódik kemény kritikája is az

¹⁴⁵ Szigeti Jenő: Sztárai Mihály újonnan felfedezett históriája. *Theológiai Szemle*, 1986/2. 112. o.

eddig megjelentekről: a „barbár” történetírásról és -íróról. Szigeti Jenő veti fel: talán a Budai, vagy a Thuróczy-krónikára gondolhatott? Ennek keresése túlmegegyeztetünk keretein, de korában ezekről lehetett szó. Ezen túlmenően is érdekes, és talán éppen ezzel az írással felfedezett oldala a későbbi históriás énekek megírójának ez a történelmi érdeklődés. Azt persze végképp nem tudjuk eldönteni, hogy ezek a gondolatok a „história” megírásával kapcsolatban merültek fel, vagy máskor és tüzetesebben is foglalkoztatta már őt a történelem.

Ami viszont bennünket érdekel, egy már – 1543-ban – elkészült munkája. „...Az általam magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek...” Ez tehát ekkorra már készen volt. S ha ez így volt, akkor igaza van Szigeti Jenőnek, hogy ez lehetett – ha megjelent nyomtatásban, vagy ha nem is – az első, legkorábbi magyar nyelvű perikópás könyv, hiszen az általunk ismert első nyomtatásban megjelent ilyen mű dátuma 1550. Sztárai írása pedig ennél korábbi. Többen felvetik a kérdést: ez volna a Szenci Molnár által említett – „tulajdon kezével posztillát írt” – műve? A kérdésre vissza kell térnünk.

A Téglásy Imre által megtalált írással kapcsolatban felmerült még egy kérdés. Ezzel pedig legújabbban – és éppen a Téglásy által kiadott könyv megjelenésével kapcsolatban – Fekete Csaba foglalkozik részletesen.¹⁴⁶ „Az új dokumentum alapján ismét meg kell kísérelniök a döntést a szakembereknek, hogy a [Perényi] család pártfogoltja, a korábbi oskolamester volt-e az, aki Felvidékre költözött urával, és Gálszécsi meg társai munkálkodásába bekapcsolódott... A hazai reformáció első évtizedének értékelésén is meglátszana, ha eldönthetnénk, hogy két személy, vagy egyazon személy kétféle elnevezése volt-e Sztárai és Siklósi?” – A kérdés Szigeti Jenő szerint sem eldöntött. Fekete Csaba pedig voltaképpen a már Téglásy által is felvetett gyanúval akar szembenézni. Téglásy így fogalmaz: az 1547-ben Sárospatak és Újhely vidékén feltűnt Siklósi Mihály magister azonos-e az 1542-ben Perényi Ferenc nevelőjeként tevékenykedő Sztáraival? Más szóval: a „paidagogos” és a „ludimagister” nem egyetlenegy személy? Vagy másként és más oldalról: „Michael Sucłjosi D., akinek nevét a Sztárai zsolttárai közül hiányzó [?] 43. zsolttár tartotta fenn,¹⁴⁷ azonos lehet-e a szintén Perényi birtokon, Ujhelyen 1547-ben feltűnő »Magister Michael concionator« nevű prédikátor-tanítóval?”¹⁴⁸

Ebben a kérdésben a magam részéről Kathona Géza álláspontját tartom elfogadhatónak.¹⁴⁹ Sztárai semmikor és sehol nem használt más nevet. Ebből a szempontból azt sem lehet állítani, hogy a Sztárai név a születési, a Siklósi név pedig működési helyére utalt volna. De ennél sokkal döntőbb tény, amit maga Sztárai rögzít egy későbbi, Tolnárról írt levelében: „Septennium iam est elapsum...”, tehát

¹⁴⁶ Fekete Csaba: Sztárai Mihály volt-e Siklósi Mihály? *Ref. Egyház*, 1985/12. 283. o.

¹⁴⁷ RMKT IV. 282–283. o.

¹⁴⁸ Kemény Lajos: A sárospataki iskola történetéhez. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 1910/11–12. 323–324. o.

¹⁴⁹ Kathona Géza: Azonosítható-e Sztárai Mihály Siklósi Mihállyal? *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986. 76. o.

hét éve elmúlt már, hogy Laskón van, írja 1551-ben. Ha 1551-ből elveszünk hetet, az eredmény: 1544. Vagyis 1547-ben Sztárai vitathatatlanul Laskón, Siklósi pedig Újhelyen volt. Ez pedig nyilván mutatja: két külön történelmi személyről van szó.

Téglásy Imre gyanúja pedig így fogalmazható meg: az 53. zsoltár versfőibe költött személy történelmi személy volt-e, vagy pedig Sztárai alteregója? Kathona Géza válasza számomra itt is elfogadható. Az RMKT-ban Sziládynak Siklósiról mint történelmi személyről vannak adatai és jegyzetei. De mehetünk Sziládynál régebbre is. Gönczy György 1586-ban a Félegyházi Tamás által kiadott Újtestamentum kiadásában és annak ajánlásában is történelmi személyként írt Siklósiról. Gönczy olyanokkal is beszélt, akik őt még személyesen is ismerték. Pathai P. Sámuel tolnai lelkész is ugyanígy írt Siklósiról és tevékenységéről Szilágyi Benjámintól 1647. szeptember 10-én írt levelében.¹⁵⁰ Mind Gönczy, mind Pathai írásai teljesen hitelesnek tekinthetők. És ami a zsoltárt illeti: miért kellene Siklósi zsoltárát másnak tulajdonítani? Ma már azt is tudjuk – amint erről már volt szó –, hogy Siklósi Wittenbergben tanult, ott nyerte el a magszteri fokozatot. Sztárai pedig – éppen mostani tudásunk alapján – 1543-ban a páduai egyetemen volt. Vagyis két különböző személyről, két életútról és két reformátorról van szó – még akkor is, ha Siklósiról alig tudunk valamit. De amit róla tudunk, bármilyen kevés, nem szabad „beolvasztani” Sztárai életútjába és művébe.

Ahogy a kutatás szélesedik, mindig újabb és újabb kérdéseket vet fel. S mindig komolyan meg kell vizsgálni: valós vagy álkérdésekről van szó? De bármilyen is a kérdés, azzal mindig becsületesen szembe kell nézni.

A *História* felveti ezen a ponton is a régi és az új kutatás eredményeinek összevetését. A régebbi eredmények alapján Sztárai Mohács előtt járt Páduában, katolikusként indult és lutheránusként tért haza, mert éppen a „pápiizmus kebelében” „könnyen elvetette régi tévelygéseit”. A *História* felfedezése pedig kétségtelenül teszi számunkra Sztárai 1543-as páduai tartózkodását. Hogyan viszonyul a kettő egymáshoz? Kizárja egyik a másikat? Van olyan vélemény is, hogy az 1543-as páduai tartózkodás nem lehetett hosszú, hiszen Perényi Ferenc 1541-ben szabadult, és Sztárai csak ezután lett nevelője. De valószínűtlen, hogy nem sokkal a szabadulás után rögtön elindultak volna. Nem tudjuk tehát, hogy 1543 novembere, a levélírás előtt mennyi időt töltöttek már ott, s azt sem tudjuk, hogy az írás után meddig maradtak. Úgy tűnik, mintha nem túl sok idő adatott volna a „képességek kiművelésére”. S ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy valószínűleg a tanulmányok folytatása mellett útjuknak más célja is volt. Ehhez a véleményhez tartozhat az a gondolat, hogy talán mégis kétszer járt volna Sztárai Páduában. Hangsúlyos, hogy az egyetemi anyakönyvek sem a korábbi, sem a későbbi tartózkodásról nem szólnak. Az az egy bizonyos azonban, amit Sztárai 1543 november végén ír a jövőre nézve: „ha csekély képességeimet jobban kiművelem majd itt a ti egyetemete-

¹⁵⁰ Ember, 1728. 664. o.

ken...” Legalább egy, de lehet, hogy két szemeszter is belefért ebbe az időbe, talán 1543 őszétől 1544 tavaszáig, tehát a laskói munka kezdetéig. 1543-ban kétségkívül ott tartózkodott. A magam részéről nem tartom hihetőnek, hogy Sztárai Mohács előtt Páduában járt volna, életkora miatt sem.

Van ennek az írásnak még egy fontos gondolata. Erről sehol nem olvastam, nekem mégis ez tűnik a legfontosabbnak. S ez az, amire a fejezet címében is utaltam: küldetés, készülés a küldetésre. Bizonyos, hogy Sztárai számára egzisztenciális kérdés volt a mellékmondatban megadott cél: „képességeimet kiművelem”. Úgy tudjuk, hogy ez volt egyetlen külföldi tanulmányútja; a legtöbb reformátor többször is járt külföldön, neki ezt az alkalmat kellett kihasználnia. Azután ott volt a kapott nevelői feladat, s az említett politikai tartalmú cél és feladat is. Sztárainak egyszerre kellett és lehetett tanulnia, állását betöltenie, és talán még ezenfelül is dolgokat tennie. Bizonyosan minden feladatát komolyan vette. De ez a levél alapján egy másik küldetésről szól, amely mindezek fölé magasodott. Nem tudjuk, mióta érlelődött benne a gondolat, de itt már kiformálódott: felismerte élete küldetését és szolgálatát. Mert ebből a levélből nyilvánvaló: az ő feladata az ige hirdetés és a reformáció szolgálata, méghozzá a török uralom alatti helyen. Hogy hol és mikor indult el benne ez a folyamat, nem tudjuk, de kétségtelen, hogy ez a dokumentum arról szól: 1543-ban, Páduában világosan látta már küldetését.

Ettől kezdve élete egyetlen nagy szolgálat a reformáció táborában és oldalán. Erre utal az ige hirdetés-gyűjtemény lefordítása is, amelynek kiadásában reménykedik. S erre utal tulajdonképpen az egész levél. Most itt a levél egyetlen szavára szeretném felhívni a figyelmet: szolgálatát az elnyomott „Krisztushívők” között akarja végezni. Lehetne mondani, hogy itt egyszerűen arról van szó: az Allah-hívők között ő a Krisztus-hívőket akarja szolgálni, vagyis a mohamedanizmus talaján a kereszténységet. Úgy érzem, itt többről van szó, a kifejezés mögött már ott érzem az „egyedül Krisztus” hitvallását is. A keresztény hit Krisztus-hit! Ez a Krisztusba vetett hit a kereszténység szíve. Sztárai úgy akarja népét szolgálni, hogy ezt a hitet szeretné erősíteni benne.

S még egy fontos dolog látszik a levélből. A küldetés már konkretizálódott is. Akik ebben a szolgálatban állnak, tudják, hogy a küldetés először csak „általánosságban” jelentkezik: valahol az igét kell hirdetni. S később „ölt testet” az, hogy hol kell a küldetést teljesíteni. Sztárainál már ez is eldőlt 1543-ban Páduában. Nemcsak az, hogy tanítóból pappá kell lennie, bár ez is nagy fordulat, de erre ebben az időben és később is sok példa volt. Sztárainál ezenfelül már világos az is, hol kell szolgálnia. S ez számomra azt is eldönti: nem véletlenül került erre a tájra, nem csak azért, mert itt született, talán itt is élt eddig. Ide kapta küldetését! Éppen a „szegény magyarok” közé, akik „végveszélyben” vannak. Ide kell könyvét és Isten ígését elvinnie. Most ne firtassuk, hol lehetett nehezebb a szolgálat: a királyi Magyarországon vagy a török alatt. A későbbiekből kiderül, hogy a török hódoltságból sok katolikus pap elmenekült, s a reformáció táborához tartozók sem siettek oda. Sztárai pedig éppen ide kapta küldetését. Hamarosan olvasni fogjuk egy későbbi leve-

lét, amelyben ez áll: „...én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában... a kereszt igéjét hirdetni kezdtem.”

Emlékeznünk kell arra, hogy a régebbi kutatókat is izgatta a kérdés: miért ment Sztárai éppen Baranyába? Sziládynál olvastuk, hogy elvesztette patrónusát és feleségét is. Vagyis a veszteség indította volna ide. Ezt a levelet olvasva mindnyájan érezzük: mérhetetlenül többről van szó. Teológiai nyelven kifejezve Sztárai megkapta a „vocatio interná”-t és a „vocatio externá”-t is. Persze, hogy ebbe bizonyára emberi körülmények is belejátszottak, emlékei, események is. De aki így ír a velencei követnek az íghirdetéssel kapcsolatban: „elviszem azt a szegény magyaroknak”, az egészen bizonyosan felülről kapta elhívását és küldetését. Nem egyszerűen a pátriája vonzza, még csak nem is az elnyomottak nyomorúsága, hanem küldetése, missziója viszi őt szolgálati helyére. S ezt a küldetést a misszió Urától kapta, aki azt akarja, hogy az evangéliumot mindenütt hirdessék, és akkor „boldog”, ha ez megvalósul. Meggyőződésem szerint Sztárai itt éppen a missziói parancsra utal (Máté 28,16–20). Ez a legnagyobb, amit küldetéséről mondani tudunk. S életét mostantól ez a „parancs”, küldetés motiválta, bármerre járt később.

Ha idáig eljutottunk, akkor az idézett fontos levél mellé kell tennünk egy másikat is, az 1543-ban írotthoz egy 1551-es levelet. A kettő Sztárai életében összetartozik, úgy látjuk a kettőt együtt, mint a formálódást és a kibontakozást, teológiai nyelven szólva a küldetést és annak gyümölcsét.

A levelet Sztárai 1551. június 20-án írta Tolnai Miklós jegyzőnek Ráckevére. Nagy Sándor szerint a címzett azonos Tolnai Katona Miklóssal, aki tolnai születésű, de igazi neve Tétényi volt. Van, aki Tuknainak említi. De ma általában és legtöbbször a Tétényi nevet használják.

Fontos azt is tudnunk, hogy a levél útja a címzettől tovább vezetett Fejértói (Fejérthoy) János kancellári titkárhoz Bécsbe. Fejértói pedig Oláh Miklós érsek-kancellár mellett dolgozott, s a lutheránusok egyik pártfogója volt. De a levél még innen is továbbment Zürichbe, Bullinger Henrikhez, a kiemelkedő svájci reformátorhoz, tájékoztatásul a magyar helyzetről. Lelőhelye ma is Zürich.¹⁵¹ A levél teljes szövege:

„Kegyelmet és békességet az Atya Istentől, a mi Urunk Jézus Krisztus által, akit a legistentelenebb pápa eltemetett, de akit az Atya Isten igéjének hatalma színtelenít a halottakból a törökök uralma alatt is feltámasztott. Megkaptam leveleidet, legkedvesebb Miklós uram, amelyekben kérsz, hogy Isten teljes igéjének terjedéséről és gyümölcsözéséről szolgáljak tudósítással, annak az Antikrisztusnak testi uralma alól, amelyről Dániel és Ezékiel próféta prédikáltak, de nemcsak neked, hanem Bécsben és Bécsen túl élő testvéreidnek is, és részeltetnélek benneteket is a közös

¹⁵¹ ETE V. 543–544. o. A levél szövege először: Miscellanae Tigurina II. Theil. II. Ausgabe. Zürich, 1723. 200–201. o. Eredeti lelőhelye: Saatsarchiv Zürich E. II. 367/43. Szintén megtalálható itt: Ember, 1728. 669. o. Én Botta István kéziratgyűjteményéből vettem. A levél legnagyobb részét is Botta fordításában adom, néhány mondatot magam fordítottam.

örömben. Bizony nem férne a levélbe, ha részletekbe akarnék bocsátkozni, azért csak a legfőbb pontokat fogom érinteni. Hét éve múlt már, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában – elsőként és egyedülként – Laskó városában, amely egy magyar mérföldnyire esik Eszéktől, a kereszt igéjét hirdetni kezdtem, és már innen és túl a Dunán és Dráván, a többi testvérekkel s a Szentlélek segítségével 120 egyházat építettem, amelyek közül mindegyikben egyértelműen hirdették és vétetik az Úr igéje, és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, akiknél az Úr igéje idestova 30 év óta hirdetik. Semmi dicsőséget nem kívánunk magunknak e részben, hanem az egész Isten hatalmának tulajdonítjuk. – Hosszú lenne elbeszélni, kedves Miklós, micsoda ütközeteink voltak e hét év alatt az Úr igéje hirdetésében a pápa embereivel. Elég legyen csak annyit írni, hogy mindenütt legyőztük, s mint a farkasokat a Krisztus aklától messze elűztük őket, némelyeket a Tisza, másokat pedig a Száva folyón túlra kényszerítettünk, ti. túl a szarmatákon, túl a jeges Kaukázuson, amint a költő mondja. Ez évben pünkösöd napján a Valpó és Vukovár környékén tartott zsinatok alkalmával két ütközetben legyőztük őket és közülük némelyek a félelem miatt kénytelenek voltak a teknő alá bújni, amelyen három asszony ült. Innen ered a szlávok közmondása: Popge pod Coriton, pod Troyan zsenem (magyarul: teknő alatt pap vagyon, három asszony ül azon). Isten veled, nekem többször írj, engem barátaid albumába végy be. Vale. Laskó, az Úrnak 1551. esztendejében, június 20-án. Sztárai Mihály.”

„Mérőldkő” ez a levél Sztárai életében, vagy legalábbis annak jelzése. Pontosabban szólva, a két levél tanúsítja Sztárai életében a fordulatot és az új kezdetet. S ha – sajnos – a külső eseményekben nem is tudjuk a „mérőldeket” pontosan bemutatni, a belső eseményeket, de a külsőket is jól jelzik ezek a levelek. A katolikus diákból iskolamester lett, majd nevelő a főúri családban. Valahol közben érthette az evangélium hatása „Luther iratainak olvasása és mások buzgalma” által – és talán a páduai olvasmányok által is? Így lett belőle Istennek eltökélt szolgája. S a Krisztus-hit az első levélben formálódik, a másodikban már nyilvánvaló, sőt Sztárai mögött már a hit és a tanúságtétel boldog és gyümölcsöző, harcokban is erőt tapasztalt öröme van.

Az utóbbi levél elemzésére és tartalmára majd még vissza kell térnünk. Olyan levél volt ez, amely – tudomásunk szerint – Ráckeven, Bécsben és Zürichben érdeklődést keltett, s lehet, hogy sok helyen másutt is. De érdeklődésre készíthet ma is, elsősorban persze azok számára, akik a magyar reformáció történetét nyomozzák.

LASKÓ

„...Hét éve elmúlt már, hogy én Isten legjobb akaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában – elsőként és egyedülként – Laskó városában, amely Eszék-től egy magyar mérföldnyire van, a kereszt igéjét hirdetni kezdtem...” – olvastuk a levélben.

Laskó a Dráva–Száva közötti területen, az akkori „Alsó-Baranyában”, hegyes-dombos vidéken települt község. Ma horvát terület. Ha valaki a térképen keresné, annak felhívjuk a figyelmét, hogy nem azonos a Zágráb környéki Lasko településsel. „A Batinán alól ma is délnyugatra kanyarodó Duna, hajdan Vörösmart, Csúza, Hercegszöllös előtt folyva, Laskó felé került s északról közelítette meg azt a magas, kerek dombot, melynek tetején a laskói templom ma is azon a helyen áll, ahol hajdan állott” – írta Szilády Áron idézett könyvében 1886-ban.

Payr Sándor pedig ezt írja a községről: „Mint második központ Laskó válik ki Siklós mellett a baranyai gyülekezetek köréből. Egy mérföldnyire esik Eszék-től, mint első és egyedüli reformátora, Sztárai Mihály írja. Szép, magas, kerek dombon gót stílusban épült temploma, amelynek sudár tornya szilárd anyagból volt egészen csúcsáig. A helyére épült új templom körül ma is megvan az ősi temető, amelyben Laskó városának első evangélikus hívei, Sztárai első hallgatói pihennek” – olvassuk 1924-ben megjelent, már idézett könyvében.

Szilády Áron pedig közli az 1544. évben Szent Demeter napján készült deftert (adórajstromot).

„Minthogy ezen defter foglalatja az igazsággal megegyez, aláírással és pecsétemmel ezennel megerősítem. Iváz ben Bejtullah baranyavári kádi (p. h.)”¹⁵²

¹⁵² RMKT V. 299–301. o. Megtalálható még: ETE V. 543. o. Földváry, 1894. 115–123. o.

„Laskói lakosok: Szabad Péter, Szabad György, Szabad Máté, Szabad Balázs, Máté, Mikál, Varga Péter, Hód Tamás, Ferencz, Egei Mihály, Gergő, Gála Péter, Szűcs Benedek, Kristóf, Varga Fábián, Szőlős Adorján, K. Balázs, Gáspár János, Mező János, Máté, Bárd Fábián, Demeter, Orbán, Bors Ádám, Sándor bíró, Puskás Antal, Kendős Ferencz, László Balázs Vince, Gyála, Tót István, Borbély János, Sebestyén, Mayda Miklós, György bíró, Varga Pál, Tót László, István, Demeter, Bálint, Kozma Jákó, Miklós, Ferencz, Adorján, Tamás, Sós János, Matkó János, Orbán, Szabó Adorján, Szabó Péter, Sebestyén Gergöl, Varga István, Gyúla Dima, Bertalan, Fóris, Kis Gál, Tót Balázs, Kis Mihál, Kis Demeter, Albert, Antal, Ferencz Pál, Doba Adorján, Tót Pál, Demeter, Szabó György, Szabó Fábián, Csák Bálint, Gergöl, Mihál, Simon, Nagy Bera Adorján, Uj Adorján, Márton, Benedek, János, István, Varga Bálint, Benedek, Márton László, Imre, Bakó Imre, Orbán, Kristó Mátyás, Nagy János, Tót Miklós, Bálint, Gál,

Sztárai levelében a számára lényegesről: a munkájáról, annak gyümölcseről ír, arról nem, hogyan került éppen ide. Érdekes volna pedig ezt is tudni, valószínűleg ismeretség révén, vagy talán éppen ezt a várost ítélte legalkalmasabbnak leendő munkája központjául. Mindenesetre ez a város lett évekig lakó- és munkahelye.

Érdemes ezen a helyen Latzkovits Miklós írásának (l. 153. jegyzet) idevágó gondolatait idézni: „...laskói működésének kezdetét 1544-re kell tennünk. Témánk szempontjából igen fontos annak a kérdésnek megválaszolása, vajon milyen céllal érkezett Laskóra? Minthogy levelében maga mondja, hogy Laskóra érkezésekor azonnal Isten igéjének hirdetéséhez fogott (...septennium iam elapsum, postquam ego... verbum crucis annunciare caepi...), a szakírók 1544-től laskói papnak tekintik őt.” Jegyzetében Zoványi Jenőt idézi: „Sztárai Mihály... az 1544. évben lépett be a laskói papságba.” „Kétségtelen – folytatja Latzkovits –, hogy szavai nemcsak kínálják, de szinte követelik ezt a fajta értelmezést. Persze egy ilyen összegző, hét viharos esztendő eredményeit összefoglaló levélben Sztárai eleve nem törekedhetett arra, hogy pontos életrajzi adatokat szolgáltatson magáról, hogy Laskón betöltött státusának esetleges változásairól árnyalt képet nyújtson. De ha egészen bizonyosan tudnánk róla, hogy eredetileg nem papnak ment az akkor még katolikus laskóiak közé, akkor sem lenne okunk rá, hogy szavaiban kételkedjünk. Elvégre Isten igéjét hirdetheti bárki, egy katolikus mezőváros iskolamestere például mindenképpen.

Hozzá kell tennünk, hogy a reformáció kezdeti időszakában a papi és tanári feladatkörök nem különültek el olyan élesen, mint a későbbiekben. Egy protestáns érzelmű földesúr udvari papja esetenként a lehető legtermészetesebb módon fog hozzá a protestáns oktatás megszervezéséhez, s megfelelő patrónus, tehát megfelelő világi hatalom támogatásával ennek ellenkezője is elképzelhető, tehát egy iskola rektora is láthat el egyházi feladatokat.”

György, Illés, Demeter szolga, Józsa, Halász Máté, Pál, Mihál, Benedek, Szabó Máté, Albert, Kalus Péter, Ferenc, Adorján, György, Gerő Benedek, Sipos Máté, Gál, Sipos Péter, Sipos Józsa, Csapó György, Jancsó Mihál, János, Tamás Kovács, Ferencz diák, Bálint, János, Kovács György, Öreg Anna, Szabó Tamás, Darabos Demeter, Fábíán, Illés, Vida György, Nagy Pál, Máté, Nagy Péter, Varga Gergő, Dékán György, Ferencz, Simon Lőrincz, Adorján, Lakos Pál, Suba István, Sipos Mikál, Darabos Jakab, Gregor, Bárkis Orbán, Gregor, György, István, Mező Pál, Fábíán, Nagy Kristóf, László, István, Lőrincz, Csike Benedek, Benedek, Bárkis Tamás, Mihál, Hajós István, Sáfát János, Bódizsár Péter, Bárkis Ambrus, Kelemen, Császa Antal, Józsa Tamás, Benedek, Agoston Péter, Bertalan, Bendek Kovács, Egyed György, Keresztös Pál, Balod Adorján, Varga Tamás, Bara György, Ó György, Demeter, Lőrincz, Kozma Demeter, Királ István, Varga Lőrincz, Almás Ferencz, Péter, Illés, Almás Ferencz, Balázs, Kakacs Ferencz, Siket Péter, Ferencz, Szabó Sebestyén, Tamás, Nagy Lőrincz, Nagy István, Nagy Antal, Péter, Miklós, Darabos Péter, Miklós, Gregor, Szabó Péter, Ó Tamás, János, Lukács, Varga Pál, Sebestyén, Egyed. Ez eddig 195 ház. Minden ház után 50 akcsát számítva ezen város fejadója 9750 akcsa. A fent nevezett város szegény (adót nem fizető) lakosai: Antal, János, Géro János, István, Varga Pál, Sebestyén, Egyed, Vince, Vida Imre, Erdőd Tamás, Tót

Talán itt érdemes az idézett szerző Sztárai ismeretlen múltjára vonatkozó gondolatait is említeni: „Sztárai 1544 előtti tevékenységének a régebbi szakirodalom által megrajzolt képe szinte teljes egészében félreértéseken, minden alapot nélkülöző legendákon, sőt esetenként tudatos hamisításon alapult. A legenda keletkezésének, hagyományozódásának történetét Szűcs Jenő pontosan le is írta egyik magisztrális tanulmányában. Sztárai tehát sohasem volt Pálóczy papja, legkevesbé sem vett részt vele együtt a mohácsi csatában, semmi köze a sárospataki ferencesekhez, és Perényi Péter védnöksége mellett sem vetette meg 1531-ben a pataki kolégium alapjait. Szűcs egy »talán« közbevetésével elfogadhatónak tartotta azt a történeti hagyományt, miszerint Sztárai eredetileg ferences szerzetes lett volna, ugyanakkor – források híján teljes joggal – igazolhatatlannak állította, hogy kapcsolatban állt volna Perényi Péterrel. Ami Sztárai ferences múltját illeti, azt Pirnát Antal egyik szegedi előadásában teljes egészében kétségbevetta. A Perényi Péterrel való kapcsolat ügyében Szűcs szkepszise nem igazolódott. Két évvel dolgozata megjelenése után Téglásy Imre egy Padovában felfedezett latin nyelvű Sztárai-kéziratot publikált, mely Perényi Péter török fogságban lévő fiának, Ferencnek megszabadulását beszéli el.” S Latzkovits leírja, hogy 1543-ban Páduában már készül a posztillás könyvvvel új helyére: „Úgy tűnik tehát, hogy a korábban tanárként dolgozó Sztárainak már ekkor állása van Laskón.”

„Laskó egyházi mezőváros volt. Földesura, a pécsi püspök Sztárait semmiképpen sem nevezhette ki papnak, akár azért, mert kiugrott ferences volt, akár azért, mert fel sem volt szentelve. Hogy a város, a városi magisztrátus rendelkezett-e a szabad papválasztás jogával, azt források híján nem lehet eldönteni. Az egyházi birtokok helyzete ebből a szempontból egyébként hasonló volt a királyi és a világi magánbirtokokéhoz [jegyzetében hivatkozik a következő tanulmányra: Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas*, 1991/2. 26–46., 31. o.], tehát e téren jóval nagyobb szabadsággal rendelkeztek, mint azt korábban sejteni lehetett, s talán az sem véletlen, hogy a Sztárai-drámákban Borbás bíró egyértelműen a reformáció oldalán áll. Elvben te-

---

Gergöl, István, Bálint, Illés, Mihál, Jakab, Gergöl, Pál, Kristóf, Balázs, Halász Gergöl, Máté, Adorján, Dobos Andorjás, Nagy Albert, Varga Péter, Szabó Máté, Balázs, Máté, Pál, Vincze Lukács, Márton, János, Gergöl, Kelemen, István, Kelemen, Tamás, Péter, Kalmár Andorjás, Pauli, Gyurkó, Lőrincz, István, Lőrincz, Gergöl, Öreg Margit, Mihály diák, Ágoston, László, Miklós, János, Tamás, Kis Péter, Vida Bendek, Bálint, Fábián, Márton, Dienes, Albert, Bancsovcei Márton, Barát Antal, Tót János, Dienes Demeter, Vincze Adorján, Almás Demeter, Gregor, Diák Péter, Gerő Mihál, Tót Mihál, Zsigmond, Siket Jakab, Varga Péter, Kósa Imre, Varga István, Baksa Borbás, Tót Bertalan, Kozma Illés, Hacsó Pál, Szabó Demeter, Siket Jakab, Lukács, Antal Péter, Sándor Máté, István, Ambrus, Bors Dienes, Királ János, Péter, Kátóna Egyed, Furus Benedek, Jancsó Pál, Nagy Miklós, Jómester Albert, István, Borbély Balázs, Borbély Simon, Péter, Iván, Kelemen, Nagy Gál, Szabó Tamás, Gál, Tamás, Anka Miklós, Puskás Márton, Hegedős Márton, Furus Pál, Puskás Jakab. A fent nevezett város bírái ezek: Mihál bíró, Sándor bíró, Varga Antal, Dékán Andorjás, Tót Balázs.”

hát lehetséges a városi magisztrátus részéről egyfajta fogadókészséget feltételezni. Ráadásul a közeli Siklóson már az 1530-as évek elején megkezdődött a reformáció munkája. Ez a Wittenbergből frissen hazatért Siklósi Mihály nevéhez fűződik, aki – az egyszerűség kedvéért hadd fogalmazzunk így – ekkoriban nyerhette meg Perényi Pétert a reform eszméinek.”

Ugyanebben a témakörben érdemes Latzkovits Miklósnak még egy gondolat-sorát idézni: „...1542-ben a siklósi iskola tanára maga Sztárai, aki – még ez évben – annak a siklósi várnagynak, Vas Mihálynak ajánlja Perényi Ferenc kiszabadulása fölötti örömeiben írott latin versezetét, akinek lutheránus érzelmei közismertek voltak, s nyilván az sem véletlen, hogy 1540-ben Dobai András szintén egy Vas Mihályhoz szóló dedikációval látja el *Utolsó ítéltről* című művét. A siklósi várnagy protestáns érzelmeitől függetlenül azonban Laskó még éppen lehetett szűz vagy csaknem szűz föld. Az viszont egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a Sztárait állással kínáló magisztrátus teljesen tájékozatlan lett volna a siklósi iskolamester valósi orientációját illetően.”

Amikor Sztárai Laskóra kerüléséről gondolkozunk, akkor érdemes Pathai Sámuel 1647. szeptember 17-én kelt levelére is utalni. Itt ugyanis arról van szó, hogy a laskóiak Sztárai prédikációi hatására elkergették a katolikus klérus képviselőit, s így jutott Sztárai a parókiához („...fratres Romano-catholicos, sacerdotes et monachos manumittentes papismo renunciarent, parochiamque domino Sztarino resignarent...” – a római katolikus frátereket, papokat és szerzeteseket elküldve, a pápizmusnak ellene mondtak, és a parókiát Sztárai úr rendelkezésére bocsátották). S ehhez újra Latzkovits mondatai illenek: „Hogy itt hiteles információról van szó, az egyértelműen kiderül Eszéki Szigeti Imre Flacius Illyricushoz 1549. augusztus 3-án Tolnárról írott leveléből. Eszéki beszámol arról a tanácskozásról, amelyet Vörösmarton folytatott Sztáraival. E megbeszélésre 1545–46 fordulója és 1548 ősze között került sor. Eszéki Sztárait levelében »laskói parochusnak« nevezi.” Latzkovits hozzászólási jegyzetben: „A levél eredeti szövegét nem ismerjük, de a németből újra latinra fordító Ribininél olvasható »parocho Lascouinsi« formula, valamint az eredetiből dolgozó Bucsay »laskói parochussal« kifejezése alapján egyértelműen következtethetünk Eszéki megfogalmazására.”

Mindebből Latzkovits következtetése így hangzik: „A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy az egykori iskolamester, Perényi Ferenc tanítója eredetileg nem papnak került a városba, az iskolával sem lelkészi minőségben foglalkozott, hisz megfelelő patrónus híján térítő tevékenységét eleve más bázisról kellett megindítania. Nevezetesen az iskolából, minthogy hasonló esetekben máshol is ez az út bizonyult járhatónak, s ő maga is tanárként tevékenykedett az előző években. Elképzelhető viszont, hogy a tanári állást épp protestáns beállítottságának következtében kapta, melyről a városi vezetés nyilván tudott, ottani propagandájának tehát feltehetően voltak támogatói. Egy rendkívül szűk, ám minden bizonnyal befolyásos réteg, talán egy-két embernek rövid idő alatt (»brevi«) sikerült átvinnie a laskóiak többségét a reformáció táborába, s azok, miután elkergették a katolikus

plébánost, neki adták a parókiát, talán már 1545–46 fordulója előtt. Sztárai tehát nagyjából ettől kezdve tekinthető a laskói gyülekezet papjának.”¹⁵³

De vajon hogyan lett a tanítóból pap? Úgy is kérdezhetjük: ordinálták-e valahol, valamikor azt, aki később püspökként sokakat ordinált? El lehet intézni a kérdést azzal is, hogy ebben a korban minden lehetséges volt. S valóban sok mindenről tudunk, és sok mindenről talán nem is tudunk, ami akkor megtörténhetett. Mégis – és ez talán nem csak a teológus aggályoskodása –, már ebben a korban sem tudom elképzelni, hogy valaki egyszerűen átáll a tanítóságból a lelkészi pályára (Sztárai később maga ordinálja az addig tanítóskodó Szegedit). Biztos, hogy valaminek történnie kellett ebben a vonatkozásban már a reformáció e korai szakaszában is. Ha Sztárai szerzetes lett volna, akkor talán ettől el lehetne tekinteni (szerintem akkor sem), de ha rektorként kezdte munkáját, valaminek történnie kellett. A kerületek és püspökségek kialakulásakor legfeljebb az volt a kérdés, hogy ki ordináljon, de maga az ordináció vitathatatlan volt. S hadd hivatkozzam újra Pathai levelére, amelynek egy részlete így hangzik: „a paróchiát Sztárai úrnak adták.” Meg vagyok arról győződve, hogy a parókiaátadásnál több is történt. Forrásunk azonban erre nézve nincsen. De bizonyos, hogy a parókiát felszentelt lelkésznek adták át. Nagy kérdés persze, hogy kik végezték ezt. Itthoni kollégák? Vagy a túloldali reformáció emberei, Truber Primus és társai? Itt még kutatni kellene, de az ordináció ténye az egyháztörténész szemében vitathatatlan.

Latzkovits Miklós az 1545–46-os év fordulójára, vagy legalábbis ezidőtájt tette, hogy az iskolamesterből lelkész lett. Ehhez hozzá kell tenni most – kissé a dolgokat előrevéve – az 1545-ös, első erdői zsinat egyik végzését, mert időben egyezik az előbb megjelölt dátummal. S ez így szól: „Kárhozzatjuk mindazokat, akik az egyházat a püspökök sorrendi utódságához kötik, mintha ők az evangélium többi szolgálínál isteni jog szerint előbbrevalók volnának, és mintha az egyház emberi intézmény volna. Kárhozzatjuk azokat, akik azt mondják, hogy azoknál, akinek sorrendi jogutódsággal kormányzó püspökeik nincsenek, sem felavatás, sem lelkészség, sem semmi egyházzervezet nem volna...”¹⁵⁴

Konkrét forrásunk tehát nincs, de hangsúlyozni szeretném, hogy ezek a kérdések akkor is sok fejtörést okoztak. Később arról is lesz szó, hogy a gyülekezetek, az alakuló egyház figyelt egymás munkájára, figyelt Németországra, ahol a reformáció elindult, sőt a múltat sem hagyta figyelmen kívül. Ha vita formájában is, látószólag egy tradíció láncolatát tagadva, de az előbb idézett erdői zsinati határozat is erről beszél. Kétségtelen, hogy az új egyházi struktúra formálódásának is voltak fázisai. Az erdői zsinati határozat az első fázisról tanúskodik. S itt nem

¹⁵³ Latzkovits Miklós: Mikor és miért írta Sztárai Az Igaz Papságnak Tikorét? *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2000. (A továbbiakban: Latzkovits, 2000.) 376–392. o.

¹⁵⁴ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései*. Budapest, 1882. (A továbbiakban: Kiss, 1882.) 14. o.

a múlt, hanem annak hamis beállításának tagadásáról van szó. S ez az első fázis egybeesett – a jelek szerint – Sztárai lelkészi szolgálatának indulásával. Teológiailag ma is igazat kell adnunk annak a véleménynek, hogy a lelkészi, egyházi szolgálat nem az „apostoli successiótól” függ, alapvetően erről volt szó Erdődön. Történetileg pedig akkor nálunk teljesen új helyzet volt kibontakozóban, amelyben valahonnan el kellett indulni. De érdekes ehhez hozzátenni például az 1554-es óvári zsinat határozatát: „...superintendenseket és főpapokat kell tenni a tudományban és szertartásban való egyetértés és tisztas fegyelem végett...” – olvassuk az előbb idézett, igen érdekes törvénygyűjteményben. Felhívom a figyelmet arra, hogy most sem arról van szó, hogy a felszenteltek szolgálata egyszerűen az őket felszentelő püspökök ordinációjától függne. Hanem az „...egyetértés... és tisztas fegyelem végett...”, így jelöli meg a határozat egy évtizeddel az erdődi zsinat után. S ennek érdekessége, hogy ez – tudomásunk szerint – egy év különbséggel egybeesik Sztárai püspöki szolgálatának kezdetével.

De most térjünk vissza mindezek fényében a laskói kezdetre, s mindarra, ami- ben az irodalomtörténet mai eredményei és a teológiai, egyháztörténeti kutatás – megint együtt! – segíthetnek. Sztárai Mihály laskói munkájának kezdetét úgy képzelhetjük, hogy ha iskolamesterként került oda, ami nagyon valószínű, akkor ehhez hozzátehetjük, hogy minden bizonnyal ekkor (1545–46-ban) történt az ordinálása valahol, valaki által. Csak így lehetett Sztárai, a rektor „paróchus” lelkésszé. Figyeljünk Pathai levelére, amelyben így ír: „a paróchiát is Sztárai úrnak adták.” A latin szövegben itt a „resignarent” kifejezést olvassuk, amely szónak tudomásom és véleményem szerint a „felnyitáson”, újra kinyitáson túl valamilyen hivatalos tartalma is van, olyan átadásról van szó, amelynek jelzése van. A rektorból ezen az úton lehetett lelkész. S ezen az úton indult a baranyai reformáció is.

De kezdjük a laskói szolgálattal és munkával! Az idézett defter teljes névsorát sem véletlenül igyekeztem megmutatni legalább jegyzetben. Egyrészt érzékelteti – 1544-ben, tehát éppen a kezdés évében – a város akkori nagyságát. Ha a 320 névből 300-at négygel szorzunk (ennyinek véve egy akkori család átlagos létszámát, pedig ennél valószínűleg nagyobb számokra is gondolhatunk), akkor megkapjuk a bőséges 1200-as lélekszámot. Még Szilády idejében is nagyjából ennyi volt a település létszáma, sajnos ennél újabb adatunk már nincsen. De ez jelentős lélekszámú település volt, lehet, hogy több környékbeli falunál jócskán nagyobb. Valószínűleg ebből a szempontból sem véletlen, hogy „központtá” lett. Érdemes arra is gondolni, hogy egy ekkora településen – akkoriban különösen – igazi gyermeksereg várhatott az oktatásra!

S arra is érdemes figyelni, amit Szilády a nevekről ír. Leírja, hogy a felsoroltakból sok név (Anka, Mező, Kovács stb.) még az ő korában is gyakran előfordult itt. Érdekes volna az itt előforduló, sokszor visszatérő szép magyar neveket elemezni, elgondolkozni a keresztnévek ismétlődésén, gyakoriságán, érdemes volna néhány foglalkozásnál is megállni. De mindez túllépné kereteinket. Amiért azonban ezen túlmenően mégis érdemes ezt a névsort publikálni, azt röviden – patetikusan?

– így lehetne fogalmazni: íme, Sztárai első gyülekezete az akkori Dél-Dunántúlon, Laskón. S ha még elfogultabbak volnánk, ezt is írhatnánk: íme, az első lutheránus gyülekezet Sztárai munkája nyomán. A névsor publikálásának vezető gondolata az is volt: ne csak a vezetőről emlékezzünk meg, hanem az egész faluról, ne csak az ige hirdetőjéről, hanem annak hallgatóiról is. Persze az igazság kedvéért mindehhez azonnal hozzá kell tenni azt a józan mondatot is: nem tudjuk, hogy 1544-ben közülük kik tartoztak a reformáció táborához, és kik maradtak katolikusok. Hiszen még a kezdés évében vagyunk! S tudjuk, hogy a lutheránusok száma ekkor még egészen kicsi volt, ha talán jelentős emberek tartoztak is hozzájuk. De azt is tudjuk, hogy ez a szám gyorsan nőtt, emelkedett. Elmondhatjuk, hogy a későbbi laskói években nagy a valószínűsége annak, hogy szinte az egész falu befogadta a Sztárai által hirdetett ígét, hallgatta a templomdombon elmondott „esti énekes istentiszteletet”, talán naponta is, sőt máshonnan is jöttek az emberek. Szilády egyébként így értékeli a névsort: „Ezek közül valók voltak, kik akkor, midőn még nem mindnyájan fogadták el a Sztárai által hirdetett tudományt, s a régihez ragaszkodók gyűlölettel viseltetvén iránta, élete ellen törtek, éjjelente lakása körül őrt álltak.” Arra a fennmaradt hagyományra utal ezzel, amikor ellenségei éjszaka kihívták őt gyilkos, legalábbis bántó szándékkal. Ő azonban – teljesen kopasz lévén – karóra tűzött tökört dugott ki a kapun, s amikor azt ütötték, vágták, így kiáltott ki: tudtam, hogy leselkedtek! A helyzet valós lehetett, de hamarosan megváltozott.

Amint erre már többször is utalás történt, 1647. szeptember 10-én, tehát egy évszázaddal az események után, Pathai Sámuel tolnai prédikátor levelet írt Szilágyi Benjámin sárospataki tanárnak. A számunkra különösen érdekes és értékes levél így hangzik:

„A megváltás 1617. évében két álló esztendeig tanítói tisztelet viseltem a laskói iskolában. Még azidőben éltek a régi öregek közül, kik szemtanúi voltak a reformáció kezdetének, melyet alsó-Baranyában és a Dráva folyó két partján, az innenső és túlsó részeken, úgy a magyarok, mint a szlávok között Sztárai Mihály indított el. Ő alig ismert határt az egyházak reformálásában, legalább ezek így mondták. Mikor hirdetni kezdte az evangéliumot a nyilvános gyülekezetnek, előbb Dávid zsolnárait, melyek közül a legkiválóbbakat igen szép átdolgozásban hazai nyelvre tette át, amelyeket a mai nap is használunk az egyházakban, – nagy áhítattal és különös kellemmel énekelte a nép előtt. Énekeivel annyira felbuzdította a népet (mert azelőtt ilyesmit sohasem hallottak), hogy a nagy sokaság a közeleső helyekből minden felől hozzá tódult s oly nagy számban, hogy alig lehetett hozzáférni. Minthogy pedig magas és egyszersmind csengő hanggal volt megáldva, mint zeneértő, oly szépen és oly kellemesen énekelt, hogy gyönyörű énekeitől egészen meg voltak igézve az emberek. Így az egész hegyaljai vidéken gyorsan elterjedt a hír, hogy új vallás keletkezett, melyet még az öregek sem hallottak soha, ezért seregestül tódult a nép a közel fekvő városokból és falukból Laskóra, mint valamely híres vásárra. Látván azért a derék hírnök, Sztárai, hogy a tanulatlan nép oktatására a kedvező alkalom elérkezett, hogy az igaz vallást és az evangéliumi igazság fényét

nekik megmutassa, úgy alkalmazta beszédét, hogy azokban az igazságot minél világosabb bizonyítékokkal mutatta meg, s a misének, bűnbocsátó leveleknek és más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságát annyira bebizonyította, hogy csakhamar a római catholicus frátereket, papokat és szerzeteseket elbocsátva, a pápától elszakadtak és az egyházat (paróchiát) Sztárainak adták át.”¹⁵⁵

Ami tehát Laskót illeti, itt 1544-ben valami hallatlanul új dolog kezdődött – az olvasott levél alapján. A levél valószínűsíti, hogy Laskón egészen addig élt és dolgozott katolikus plébános, bár sok helyről elmenekültek. De Pathai nemcsak plébánosról szól: „...a római catholicus frátereket, papokat és szerzeteseket elbocsátva, a pápától elszakadtak.” Persze lehetséges, hogy Pathai itt nemcsak a laskói községet, hanem a környékbeli településeket is érti, amikor a katolikus szolgálattevőkről szól. A már idézett defterben szó van bírákról, mesterekről, diákokról, de ez a lajstrom papokról nem szól. Tudjuk, hogy a török hódítás nyomán a katolikus hierarchia szinte teljesen összeomlott a paphiány miatt. Pécsről is elmenekültek – igaz, elsősorban a főpapok. De arról is tudunk, hogy másutt, és bizonyára nem kevés helyen ott maradtak a plébánosok. Ezért olvasunk Sztárai tudósításában ütközetekről, konfliktusokról. Laskón ilyenről konkrétan nem tudunk, de minden bizonnyal itt is ez a folyamat játszódott le, Pathai levele ezt érzékelteti, s ennek a vége: „az egyházat (paróchiát) Sztárainak adták át.”

Akár Sztárai 1551-es, akár Pathai 1647-es levelét olvassuk, vagy azokat a híradásokat, amelyek később kerülnek majd sorra, itt tömegmozgalomról van szó. Mi, teológusok talán használhatjuk ezt a kifejezést is: ébredés támadt. A városiak és falusiak közül „mindenfelől hozzá tódult a nép, s oly nagy számban, hogy alig lehetett hozzáférni.” Bizonyára volt ebben a mozgásban egyszerű kíváncsiság is. Ezen túl pedig éppen az akkori helyzetben sokan érezhették: itt valamilyen vigasztalást kapnak, vagy erőt a terhek elhordozására. Másként szólva, ahogy az „öreg” emlékeztek a régiek megfogalmazására: itt eddig nem ismert, „új vallásról” van szó. Az okok tehát lehetek különbözőek, a megmozdulás, a mozgalom azonban vitathatatlan. Kérdés, hogy hazánk reformációja történetében másutt is lehetett-e ilyen nagy megmozdulásról beszélni?

De hogyan dolgozott a reformátor? Pathai levele ebben a tárgyban is segítségünkre van. Az alkalmaknak vagy munkájának „kezdeté” az éneklés volt. „...előbb Dávid zsoltárait énekelte – melyek közül a kiválóbbakat igen szép átdolgozásban hazai nyelvre tette át...” – írja Pathai, s hozzáteszi, hogy mindezt „kellemetes és csengő hanggal”, s mi tudjuk, hegedűje kíséretével tette. Éppen ezt találta „gyanús-nak” Jankovich, aki hangsúlyozta: „az éneklésben helyheztetvén az Isteni tiszteletet...” Arra itt nincs hely és idő, hogy a német és magyar nyelvű éneklésre, de általában a reformáció éneklésére kitérjünk Gálszécsi Istvántól kezdve. Tény, hogy

¹⁵⁵ Pathai levele in Nagy, 1883. 13–14. o. Ember, 1728. 663. o. Földváry, 1894. 122. o.

a reformáció és az éneklés – régi és új énekekkel – mindenütt együtt jártak. A tárgyra éppen Sztárai énekeivel kapcsolatban vissza fogunk térni.

Csakhowy ez Sztárainál – és más reformátoroknál is – „eszköz” és kezdet volt. Mert valójában nem „az éneklésbe helyeztette az Isteni tiszteletet”. Ennél sokkal többről volt szó. „Látván azért a derék hírnök, Sztárai, hogy a tanulatlan nép oktatására a kedvező alkalom érkezett...”, megragadta azt a szólásra, tanításra, igehirdetésre, ahogy saját fogalmazásában írja, a „verbum crucis” hirdetésére. Még mielőtt ennek tartalmán elgondolkoznánk, szeretném egy olyan szóra felhívni a figyelmet, amely az Újszövetségből való. „Látván... hogy... a kedvező alkalom érkezett...” – olvassuk. Eszünkbe juthat itt az újszövetségi fogalom: a kairosz. Sztárai észrevette a kedvező történelmi alkalmat és pillanatot, és ezt fel is használta, egyszerűen szólva élt az alkalommal, amelyet azonban Istentől kapottnak tekintett. Nem szeretnék semmit belemagyarázni a szövegbe, ami nincs benne, de azt hiszem, Sztárai Mihály 1544-ben Laskón, Alsó-Baranyában, a török hódoltság területén, amikor minden összeomlani látszott, észrevette és meg is ragadta az „alkalmat”, s talán éppen ez volt sikerének, más szóval szolgálata gyümölcseinek titka, áldása.

Amikor pedig tanításának tartalmára gondolunk, azt talán két részben lehetne kifejteni – újra csak Pathaira és saját 1551-es levelére hivatkozva. Egyrészt tehát arról szólt, amit el kell vetni, le kell győzni: „...a misének, bűnbocsátó leveleknek és más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságát... bebizonyította...” – olvassuk a tájékoztatásban. Úgy is fogalmazhatunk, hogy igehirdetésének éle ezek ellen fordult. Mint a lutheri reformáció követője, természetesen még sok más jelenség ellen is felemelte a szavát. Ezekről még lesz szó művei, drámái áttekintésében. Keményen fogalmazva nevezhetjük ezt „negatív” tartalomnak is. Másrészt azonban volt igehirdetésének pozitív tartalma is, amely nélkül hiába szólt volna valami ellen. Így olvassuk ezt: „...a kedvező alkalom érkezett, hogy az igaz vallást és az evangéliumi igazság fényét nekik megmutassa, úgy alkalmazta beszédét, hogy azokban az igazságot minél világosabb bizonyítékokkal mutatta meg...” A pozitívum tehát az „igazság”, még inkább az „evangélium” megszólaltatása volt, ha mindenáron mai szót akarnánk mondani: ez evangélizáció volt „méreteiben” és tartalmában is. Hadd utaljak a nekem talán legjobban tetsző kifejezésére, amelyet maga ír le: „hét éve elmúlt... hogy Laskó városában... a kereszt igéjét (verbum crucis) hirdetni kezdtem.” Amit tehát hirdetett, az egyszerre volt az igazság tanítása és a kereszt igéjének, az evangéliumnak meghirdetése. Megint csak mai szóval: tanítás és evangélizáció egyszerre. Kétségtelen tehát, hogy Sztárai szolgálatában (és műveiben is) az énekeknek igen nagy jelentősége volt, azonban mégiscsak az igehirdetésen volt a hangsúly.

Van azonban ezeken kívül az 1551-es levélben még két olyan adat, amely mellett nem mehetünk el szó nélkül. Ezek pedig a „hét év” és „százhusz egyház”, illetve gyülekezet. Érdemes egy kicsit itt is megállni és elgondolkozni. Ha a Duna és Dráva találkozásánál képzeljük el a központot, s onnan mintegy 50-60 kilomé-

teres sugarú kört rajzolunk, talán nagyjából ez a terület ábrázolja a 120 gyülekezetet kiterjedésben. Persze azonnal hozzá kell tenni: ez nagyon sematikus megoldás. A terület alsó határa körülbelül a Száva (persze ezen túl is dolgozott, mint aki „alig ismert határokat”), a felső határ pedig Pécs vonala lehetett, legalábbis az első hét évben. De ez is csak általános elképzelés. Mindenesetre 120 gyülekezet komoly és nagy kiterjedésű terület lehetett. Payr Sándor minden tiszteletet megérdemel, de amikor a *Dunántúli Egyházkerület történetében* Szegedi Mátét jelölve meg első dunántúli püspökként 1576-tól, azt írja, hogy Sztárai területe kicsiny és jelentéktelen, ebben bizony nagyot téved, vagy legalábbis számára nem volt még világos a terület nagysága. Földváry László már említett könyvében Sztárai 120 gyülekezetéből mintegy hatvanat felsorol, a teljes szám fele is komoly területet tesz ki.¹⁵⁶

Ember (Lampe) azonban a teljes katalógust megadja:

„Reliquum est, ut catalogum Ecclesiarum Reformatorum Baroviae... hinc inde ampliavimus depromamus, et publico exponamus, qui sic decurrit. [Hátravan, hogy a baranyai református egyházak katalógusát most kibővítve előadjuk és nyilvánosságra hozzuk, amely így következik:]

Superior Barovia: Lasko oppidum, Hertzeg-szolos oppidum, Baski, Tsany, Ivany, Csozsi, Zalata, Monasokor, Besancz, Szilvas, Mindczent, Vaiszlo, Adorjas, Samoa, Koros, Wiszlo, Kemes, Rad, Csepe, Tesenfa, Szerdahely, Terehegy, Nagyfalu, Haraszti, Ipacsfalva, Bermen, Palyi, Új-to, Lusok, Hoboly, Gerentfa, Poffend, Szava, turony, bise, Darany oppidum, kis-Totfalu, Kutso, Tarnocza, Györgyos, Komlosd, Új-nap, Kovacs hida, Cseki, Szabolts, Gordisa, Marfa, Dobsza, Nagytotfalu, Labad, Piski, Babocsa oppidum, Szigeth, civitas cum artze Kalmantza, v. Kalmantschi oppidum, inde Szegedinus captivas ductus vid. Vitam ejus ad A. 1558., Szekszard oppidum, Szeplak, Peterd, Csakonya, Ujlak, Visonta, Rinya-Szentkiraly, Gorgeteg, Csarnata, korpád, Kemse, Palkonya, Szent-lorincz, Pecs (quinque Ecclesia civitas), Pecsvaradgya, Bataszek, Kadar-kut.

Inferior Barovia: Nagy-Harsany oppidum, Kopacs, Bellye, Szepse, Csuzs, Csatar, Gyüd, Varkony, Siklos oppidum cum arce, Darvas, Karants, Kő, Veresmart civitas, Kis-Harsany, Sellye oppidum, Varallya, Manyok, Mohats oppidum, Decs oppidum, Reffalu (in insula), Lippo, Ethe, Kolyked, Baranyavar, Eszek civitas cum arce, Monostor.

In Districtu Valkonensi: Petri, Oroszi, Szoloske, Szent-Laszlo, Kolgyes, szent-Gyorgy, tordafalva, Dalmad, Varatka, Laskafalva, Betzentz, Kivogy, Ujfalu, Tamais, Szerocze, Dobronok, Szobocz, Dubicz, Banyaluka vel potius Vannyluka, i. e. ostium fluvii Vanya, inibi Savum influenti, prope Jajcza, vid. chart. Georg.”¹⁵⁷

Ez volt tehát Ember (Lampe) szerint a 120 gyülekezet, s ha a térképen megkeressük a még meglévő településeket hazánkban és Horvátországban, ez bizony hatalmas terület, egyáltalán nem „kicsiny és jelentéktelen”. Igen érdekes lenne itt

¹⁵⁶ Földváry, 1894. 132–134. o.

¹⁵⁷ Ember, 1728. 676–677. o.

is egy-egy névnél megállni, hiszen ma is jelentős nevekről, településekről van szó. Csábító feladat volna egy-egy helységnevet kiemelni, s mondjuk Payr feldolgozásával összehasonlítani. De ez már meghaladná kereteinket. Annyit azonban mondani kell: ez egy nagyobb mai egyházkerületnek is megfelel. S ez még csak a kezdetekre, az első két évre vonatkozó földrajzi leírás. Később csak nőtt ez a terület, amint arról még szó lesz.

Bennünket azonban ennél jobban, vagy legalábbis ugyanennyire érdekel más is a leírásban. Nemcsak a kiterjedés, a földrajzi terület, hanem a „tartalom” is. Erről pedig ezt írja a szervező: „...amelyek közül mindegyikben egyértelműségben hirdettetik és fogadtatik az Úr igéje, s oly nagy tisztasággal, hogy sokan nem tagadják, jobban szervezett egyházakat nem láttak azoknál sem, akiknél az Isten igéje már ide s tova harminc éve hirdettetik.” Másként fogalmazva: másoknál régebben kezdődött a reformáció (a levél 1551-ben íródott, ha ebből „idestova” harminc esztendőöt elveszünk, az eredmény: 1521), de nem jutottak olyan egyértelműségre a tanításban, mint itt hét év alatt. A mondat mögé – Isten áldásán túl – rengeteg utazást, munkát kell képzelni, s kellett hozzá szervezőképesség is. Vagyis azt mondhatjuk, hogy Sztárai munkája nyomán itt nemcsak új struktúra született, hanem annak komoly és egységes tartalma is volt, s ez a tartalom adta igazán az új struktúrát is. Összefoglalóan és találóan írja erről Botta István: „...Sztárai laskói püspökként 1544-től 120 egyházat reformált. Lelkésztszáraival szerkesztette a Baranyai kánonokat, s későbbi kánonok alapját.”¹⁵⁸ S ehhez már itt és most is annyit szeretnék leszögezni: Sztárai püspökségét lehet vitatni még ma is, de csak annak, aki őt és munkáját nem ismeri igazán. Mert 120 gyülekezetet életre hívni, megszervezni, „egyértelműen” egyben tartani bizony óriási püspöki munkát jelent. Még hozzá mai méreteken sem kicsiny területen, sőt többnyelvű kerületben.

De éppen ezzel kapcsolatos egy másik dolog, amire figyelniünk kell. Sztárai – nagyon reálisan – munkatársairól is ír: „...az itt maradt testvérekkel az Úr aratásába kezdtünk...” Érdekes ez a kifejezés is: „itt maradt testvérek”. Volt arról már szó, hogy a hódoltságban a katolikus hierarchia összeomlóban volt, sok pap elmenekült. Ez természetesen elsősorban a főpapokra vonatkozik. Azt is tudjuk, hogy a városokban, de talán főként a falvakban sok plébános ott maradt. Sztárai utalása a maradékkal kapcsolatban azt mutatja, hogy ezek közül sokan átálltak a reformáció oldalára, „testvérek” lettek. Tehát Sztárai sok papot is megnyerhetett a reformációnak. Persze a teljességhez hozzátartozik, hogy az ottmaradtak között voltak olyanok is, akik elleneztek az újítást, küzdöttek a Sztárai által vezetett szervezés és munka ellen. De kik voltak a nevezett munkatárs-testvérek? Sztárai munkája elemzésénél ez a kérdés részletesen megválaszolásra kerül majd. Itt most csak azokat kell megemlítenünk, akik ebben a kezdeti időben segítettek neki, akikről tudunk. A kérdés megválaszolásában Zoványi segít nekünk: „...Alsóbaranya na-

¹⁵⁸ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. I–III. Főszerk.: Péter László. Budapest, 2000. Ebben a Sztárai-szócikk Botta Istvántól, 2178–2179. o.

gyobbszabású reformáltatásának kezdő évét egészen pontosan lehet 1544-re tenni. Mert ha Kákonyi Péter hercegszöllősi protestáns pap netalán azelőtt is töltött volna már itt valamennyi időt, mielőtt megkezdte volna tudtunkkal szintén éppen 1544-ben a vallásos költészet terén buzgó működését (RMKT II. 277–314. o.), e vidék reformálását mégis a Sztárai Mihály lankadást és félelmet nem ismerő buzgalma hajtotta végre, már pedig ő az 1544. évben lépett be a laskói papságba (KEE V. 543. o.). Közelébe Vörösmatra került Zigerius Imre, akivel egy összejövetelem sokára megbeszélést folytatott a hirdetendő tanokról és tökéletesen meg is egyezett vele úgy, hogy kettőjük egyirányú tevékenységének, a délszláv nyelven való jártasságuk segítségével is, rövidesen sikerült az evangéliumi elveket egészen a Szávaig terjeszteni (KEE V. 188–189. o.). Az azonban a kivívott eredménynek pusztán a külső terjedelmét mutatta, a belterjes oldalára Sztárainak az a jelentése vetett világosságot, mely szerint 1551-re százhusz egyházközséget sikerült alapítania, illetőleg protestánssá tennie a Dráva jobb és bal partján. 1548 ősze tájáról Zigerius Tolnáról távozta miatt már nem vehetett részt ebben a munkában, de részt kellett vennie utódjának, egykori wittenbergi tanulótársának, Prodanisinus Györgynek (ő 1545 márciusában iratkozott be, míg Zigerius 1544 decemberétől időzött ott,¹⁵⁹ és részt mindazoknak, kik időközben sorakoztak föl a Sztárai által kibontott zászló alá (KEE V. 543. o.).”¹⁶⁰

Az 1551-es levél még egy fontos momentumot tartalmaz. Ez pedig: „Hosszú lenne elmesélni, Miklós uram, micsoda összeütközéseink voltak a pápa áldozó papjaival Isten igéjének hirdetése ügyében ezalatt a hét év alatt.” Itt kell szólnunk néhány szót a konfrontációkról a „tar papokkal”. Mert bár igaz, hogy a hierarchia szinte teljesen eltűnt, de a falvakban sok pap maradt a nyáj őrzésére. S ők voltak, akik harcoltak az „újítás” ellen. Tulajdonképpen ezeket a vitákat, küzdelmeket tükrözik a később tárgyalt drámák, de Sztárai más írásai is. Persze az igazsághoz tartozik, hogy a későbbi vitákról már több konkrétumot tudunk, mint ezekről a kezdetiekről. A lényeg azonban – drámái szerint is –, hogy a reformáció általában „témává” lett, s „témásodott” is az „igaz papság” körül. Ezen az általános utaláson túl van Sztárainak konkrét adata is ebből az időből: „ebben az évben [1551], Pünkösöd ünnepén Valkó és Vukovár körül két összeütközésben is legyőztük őket.” S itt következik a közmondásossá lett esemény a teknő alá bújt papokról. A megfogalmazásban szinte tréfásnak tűnik ez az utalás, pedig itt minden bizonynyal élet-halálharcról volt szó. Mert a konfrontáció – a disputáció – nem egyszerűen elvi síkon lefolytatott vitát jelentett legtöbbször, hanem – mindkét oldalról – egzisztenciális küzdelmet, és sok esetben valóságos életveszélyt is. S még ezen is túlmenően a döntő kérdés ez volt: kié legyen a nyáj? A vitatkozás tehát az igazságon túl az emberekért, a gyülekezetekért folyt. Ezért a Bibliából vett erős kép is Sztárainál:

¹⁵⁹ Förstemann: *Album Academiae Witebergensis*. 1841. 218., 220. o.

¹⁶⁰ Zoványi, 1922. 218–220. o.

„...őket mindenütt legyőztük, és mint a farkasokat, a Krisztus aklától messze elűztük...”

Szilády Áron így ír ezekről az ütközetekről: „Az azon időben tartott hittudományi vitatkozások módjáról keveset tudunk, csak a későbben rendezett váradi disputáció leírásából látjuk, milyen szabályozott alakban s mily magas rangú bírák jelenlétében ment véghez. Minden arra mutat, hogy elébb is ehhez hasonló rendtartással történtek az ily vitatkozások. S a magát illetékesnek tartott polgári hatóság részéről mindenkor voltak jelen oly felhatalmazottak, kik a vita végén a döntő ítéletet kimondották. Így történt ez a török által meghódított vidéken, és éppen Sztárai vitatkozásai színterén is. Fejértói János magyar udvari kancelláriai titkár, Bullinger Henrikhez Bécsből 1551. október 10-én kelt levelében, éppen Sztárainak ma már nem létező, de általa saját tudósításához mellékelte levelére hivatkozva, mint csudálatra méltó körülményt említi fel, hogy midőn a reformáló prédikátorok a katolikus egyház papjaival, török bírák és tisztek jelenlétében vitatkoztak, ezek rendszerint a reform embereinek adtak igazat. Nyilvánvaló tehát, hogy ily esetekben nem csupán a felek s párhívek gyűltek össze, hanem mindig jelen volt a, már olyan, amilyen, de a felek által olyanokul elfogadott hivatalos tekintély, melynek képviselői a vitatkozás formaszerű lefolyását biztosították, s eredménye felől döntöttek. Török uraink, ítéletük kimondása után, a vesztesnek nyilvánított fél biztonságáról való gondoskodást épp oly kevésbé tekintették hivatásuknak, mint szükséges, vagy illő dolognak, mert különben aligha történhetek volna amolyan teknős históriák s afféle elbánási módok, melyeknek végső eredményét maga Sztárai akként fejezi ki, hogy legyőzött ellenfeleit, mint a Krisztus akla körül ólálkodó farkasokat, hol a Tiszán, hol a Száván túl eső vidékre futamította.”¹⁶¹

Zoványi konkrét példával is szolgál: „Az 1550. évi április 20-án Vaskaszentmártonban (ma Drávaszentmárton) egyenesen a török hatóság parancsára és jelenlétében rendeztek egy ilyen vitát sokak részvételével. Ez alkalommal főképpen a papok nőtlenségéről és a bőjtről szóló katolikus tételek szolgáltak a vita tárgyaivá, melyekkel szemben az ezekről minden protestánsnal közösen vallott lutheránus elvek természetesen mind szóba kerültek egyúttal, ezek képezvén viszont a katolikusok támadásainak tárgyát. Végre is a protestáns felfogás mellett foglalt állást a török hatóságoknak magát döntésre hivatottnak érző képviselője, még pedig olyan eréllyel, hogy az ellenkező nézeteket valló kéméni és belközi plébánosok, majd példájuk nyomán a hetényi, bátai, darnóci, mohácsi és tolnai plébánosok is átállottak protestánsnak. Hogy nem mindnyájan meggyőződésből, hanem inkább a helyzet-sugallta félelemből, annak nyilvánvaló bizonyosságát adta közülük az az Antal nevű hetényi plébános, aki otthon ezentúl is ugyanazt hirdette, amit Vaskaszentmártonban már elismert megcáfoltak.”¹⁶²

¹⁶¹ Szilády, RMKT V. 303. o.

¹⁶² Zoványi, 1922. 219–220. o. Zoványi hivatkozik a *Protestáns Szemle* 1913. 425–439. és 475–487. lapjain megjelent cikkére, amely Musculus F. írását tárgyalja.

De a hitvitáknak nem csak külső kényszerítő erejük volt. „A vaskaszentmártoni hitvitán jelen volt és áttérésre szintén vállalkozott tolnai plébánosnak ekkor már bőséges alkalma nyílhatott volna otthonában is a lutherismushoz való átpártolásra. Itt ugyanis a tolnai tanítóságból, de még nem a protestáns egyház szolgálatából 1544-ben Wittenbergbe ment és 1545 vége felé oda protestánsul visszatért Zigerius már akkor próbát tett a hittérítésre, de még alig talált hármát-négyet az egész Tolnában, akik helyeselték a reformáció eszméit. Az viszont már aránylag szép számú gyülekezet volt, mely őt 1548 őszén visszahívta oda a város szélén levő templomba.”¹⁶³

Eszéki Imre 1545-ös és 1548-as tolnai tartózkodása között valószínűleg Tövisi Mátyás (Mucreius, de a latinus név más változatban is előfordul) volt Tolnában a reformáció terjesztője, aki akkor ment Wittenbergbe, amikor Eszéki onnan visszajött. Tövisi és Eszéki együtt dolgoztak 1551-ig az iskolában is. Együtt fordították Jézus, Sirák fia könyvét is magyarra (Kolozsvár, 1551).

A hitvitákkal kapcsolatban a török bírakra visszatérve el kell mondani, hogy – nyilvánvalóan – őket bizonynyal nem a teológiai igazság érdekelte. Hiszen az egész kereszténységről alapjában negatív véleményük volt. A legfinomabb kifejezésük is így szólt: a hiábavaló szertartások gyakorlata. Döntésükben nyilván a többség hangulatát is figyelembe vették. De döntésük mögött sokszor politikai motiváció volt. Így történhetett, hogy a baranyai hitvitákban – ezekben az időkben – többször is a reformációt nyilvánították győztesnek. Ezért írhatta róluk Ipolyi Arnold, hogy „még tettelesen pártolva is előmozdította [a török] a gyakran részére állott hitújítást. S hogy védszárnyai alatt a hitújítás Baranyában már jókor lép fel s hamar foglal tért.”¹⁶⁴ Máskor azonban ugyanaz a török ellenkező magatartást tanúsított. Ezért írhatta viszont ellenkező oldalról Telegdi Miklós esztergomi prépostsága idején: „Minden időben ígyven szokott cselekedni isten az ü híveivel, támaszt mindenkoron valakiket, kik által segíti és vigasztalja őket minden szükségekben és nyomorúságukban. Még az törökök közzül is támasztana minekünk táplálókat, ha látná szükségünket rejá, és úgysem hadna megfogytakoznunk. Kit meg is kezdett immár cselekedni. Mert a szerzetes jámbor barátoknak (kiket az hitük szakasztottak Erdélyből és egyéb helyekből kikergetének), az törökök között szerzett ü szent felsége nyugodalmas szállást.”¹⁶⁵

E két idézet egymás mellett talán elég annak bizonyítására, hogy a török bírák ítélete erősen változó, a körülményektől függő volt, távolról sem objektív.

Sztárai 1551-es leveléből még egy utolsó jelzésre érdemes figyelni. Ezt pedig úgy lehetne megfogalmazni, ahogyan Pathai emlékezik meg róla az „öregek” szavával: „nem ismert határokat”. Nem elégedett meg a 120 gyülekezettel, célja ennél

¹⁶³ Uo. 122. o.

¹⁶⁴ Ipolyi, 1875. 99. o.

¹⁶⁵ Telegdi Miklós: *Az evangéliumoknak magyarázattja* I. 1557. 194. o. In: RMKT V. 304. o.

sokkal több volt. A dél-dunántúli reformáció misszióját elő fogjuk majd venni. De a levél és az emlékezés alapján itt is rá kell mutatni erre a tényre. Sztárai levelében utalás történik arra is, hogy „egyeseket a Tisza, másokat a Száva folyón túlra kényszerítettünk, túl a szarmatákon, túl a jeges Kaukázuson, amint a költő mondja.”

S itt nem csak egy költői képről van szó. Sziládynak ez a véleménye erről: „Sztárai [ellenfeleit] a saját szavai szerint a Tiszán és a Száván, latin költőtől vett képes kifejezés szerint pedig a szarmatákon¹⁶⁶ és a jeges Kaukázuson is túli vidékre űzte... Ha ezzel többet nem is, annyit mindenesetre akart mondani, hogy az általa alapított 120 gyülekezet környékéről eltávoztak, neki és társainak több küzdelemre okot nemigen szolgáltatott.”¹⁶⁷ Később látni fogjuk azonban, hogy Sztárai ezen bizony „többet” is értett és remélt.

Sőt, maga Szilády is ír aztán erről a „többről”. „A zsinatok helyéről ítélve, bizonyosnak látszik, hogy Sztáraiék nem érték be azzal, hogy csak a magyarságnak hirdessék az igét, ki kellett azt terjeszteniök az ott lakó szlávásra is. Feltehető, hogy Sztárai annyira birtokában volt ezek nyelvének, hogy minden fennakadás nélkül prédikálhatott rajta, de ha erre kevésbé is volt képes, az a dolgokon mit sem változtatott. Túl a Dráván s a Szerémségen akkor még kelendőbb volt a magyar szó, mint a szláv, úgy egyházi, mint katonai pályán akárhányan örökítették meg nevüket, kik szerémi származásúak voltak s magyar nyelven nemcsak beszéltek, hanem írtak is. Szerémi György sokkal jobban tudott magyarul, mint latinul, bár becses feljegyzéseit ez utóbbi nyelven hagyta ránk. Kétségtelen, hogy Sztárai kortársai közül is voltak ilyenek, kik közül, ha többet nem, kettő-hármat mégis meg tudunk nevezni. Szigeti Imre maga írja 1549. aug. 3-án Tolnárol Flacius Illyricusnak, hogy Sztáraival együtt két évig munkálkodott, mint vörösmarti prédikátor. Szentantali Gergelyről fel van jegyezve, hogy a Dráván túl eső egyházak reformációját ő fejezte be. A harmadik Szerémi Illés, kinek fennmaradt énekei eléggé mutatják, mily jól tudott magyarul, neve pedig arról kezeskedik, hogy azon a vidéken született. Halasi világosan mondja, hogy Sztárai azon a helyen maga után oly embert hagyott, a ki az addig végzett munkában részt vevén, magát a következőkre is minden tekintetben legalkalmasabbnak bizonyította.”¹⁶⁸

Sztárai Mihály tehát 1544-től 1553-ig, munkájának első szakaszában Laskón élt. Talán életének leggyümölcsözőbb korszaka volt ez, akár gyülekezeti munkáját, püspöki szervezését, akár később tárgyalt műveit tekintjük. Mert az igehirdetői és püspöki munkán túl irodalmi tevékenységéről sem szabad megfeledkeznünk.

Minden bizonnyal ebben az időszakban keletkeztek zsoldárátdolgozásai. Az *Eleázár históriája* 1544-ben született, Ézsaiás harmadik könyvéről szóló históriás

¹⁶⁶ „Dél-Oroszországban, Ukrajnában, majd Magyarországon élő késő ókori, iráni nyelvű lovas nép.” Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, 1978. 794. o.

¹⁶⁷ Szilády, RMKT V. 304.

¹⁶⁸ Uo 305. o. Halasi levele in Ember, 1728. 663. o.

énekét pedig 1549-ben írta, és még ugyanebben az évben a Szent Illésről és Ákháb királyról írt bibliai énekét is. 1552-ben látott napvilágot a *Holofernes és Judit asszony* történelmi éneke. De ebben a szakaszban születtek minden bizonnyal drámái is. S valószínűleg ekkor szerkesztette vagy szerkesztették a Baranyai kánonokat is. De ne feledjük, eddigre már befejezte az evangéliumos és episztolák könyvének fordítását, amint maga írta. A summázással csak érzékeltetni akartam, hogy Sztárai Mihály életének ebben a gazdag és gyümölcsöző korszakában nemcsak gyakorló és sokat utazó igehirdető és püspök, de sokoldalú íróember is volt.

A mezőváros

„Idestova negyven esztendeje, hogy a magyarlakta országrészek hitújítását jellemezve az irodalomtörténész Klaniczay Tibor és a történész Makkai László szinte napra egyszerre kezdte használni a mezővárosi reformáció fogalmat... Egy futó pillantás bárkit meggyőzhet arról, hogy a magyar reformátorok első nemzedéke túlnyomórészt olyan településeken működött, amelyeket a közvélekedés mezővárosok közt tart számon” – olvassuk Szakály Ferenc *Mezőváros és reformáció* című alapvető könyvében a 16. század egyik nagy témájáról.¹⁶⁹ Szakály hivatkozik továbbá Zoványi közismert és már idézett lexikonára, illetve abból gyűjtött összeállítására e tárgyban. Sajnos dolgozatunk keretei nem engedik meg e kitérőt, csak a figyelmet érdemes erre a tényre felhívni: hazánkban a reformáció alapvetően ezekből az oppidumokból indult, s ebben a közegben fejlődött ki. Véleményem szerint azért a mezővárosokhoz hozzátehetnénk több nagyvárost (vagy éppen királyi várost) is. De a nagy téma helyett most egyetlen mezővárosra figyeljünk: Tolnára.

A település a mezővárosok sorában is hamar kiemelkedő jelentőségű lett. A Hunyadiak korából három ilyen mezővárosról tudunk, és ezeket éppen a mi szempontunkból érdemes megjegyezni: Tolna megyében Tolna, Baranya megyében Siklós, Somogy megyében Valkó – erről a vidékről.

Tolna városa V. László királytól nyert pecsétjogot (1444–1557 között használták). 1463–1518 között fontos országgyűlések székhelye is lett a város.¹⁷⁰ A katolikus egyház életében is jelentős volt már a szerepe, az archidiakónus a pécsi székeskáptalan tagja volt. Az egyházi életnek a városban két központja volt: az egyik a város központjában álló főtemplom, a másik a temetői kápolna, amelyet Szent Bertalanról neveztek el. Az egyháznak jelentős iskolája is volt, Kathona Géza szerint ugyan nem egészen eldöntött, hogy az egyház vagy a város tartotta-e fenn.¹⁷¹

A 16. században azután a város méreteiben és jelentőségében is nőtt. 1557–

¹⁶⁹ Szakály, 1995. 9. o. Akikre még hivatkozik: Klaniczay Tibor: A magyar reformáció irodalma. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957. 12–47. o. Uő: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961. 65–139. o. Makkai László: *Pest megye története 1848-ig*. Budapest, 1958. 102–104. o.

¹⁷⁰ Ruzsán Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. századokban. In: *Szigetvári Emlékkönyv, Szigetvár 1566-os évi ostromának évfordulójára*. Budapest, 1966. (A továbbiakban: Ruzsán, 1966.) Fényes Elek: *Magyarország Geographiai Szótára* IV. Pest, 1852. 207–258. o.

¹⁷¹ Kathona, 1974. 11. o.

1570 között a lakosság létszáma 24%-kal emelkedett, 1570 körül pedig már 1175 családfőt tartottak számon. Ez néggyel, esetleg öttel megszorozva 4800–5800 lakost jelenthetett, ami a kor városait tekintve kiugróan magas szám volt. Kathona Géza írja, hogy a legszélesebb rétegek bortermeléssel foglalkoztak. De jelentős volt a gabonatermelés is, az állattenyésztés mellett. Szép számmal laktak a városban kézművesek is, s természetesen sokan foglalkoztak halászattal. Közben emelkedett a „deákok” száma is, 1533-ban 14-ről, 1570-ben pedig már 23 diákról tudunk, akik írástudásukkal szolgálták a város népét.¹⁷²

A török uralom azután alaposan megváltoztatta a város képét. Ugyanakkor viszont a mezővárosok a török megszállás alatti területeken mégis valamilyen módon nagyobb önállósághoz jutottak. A város gyakorolta például a valóságban a kegyúri jogokat. Azelőtt a papok felől is a földesurak döntöttek. A török miatt azonban egyrészt a papok is, a földesurak is elmenekültek. Így alakult ki, hogy a dunántúli mezővárosokat, annak bíráit, vezetőségét és polgárságát egy-egy prédikátor nyerte meg a hitújításnak, a város vezetősége támogatásával. Itt térhetünk vissza a fejezet elején említett „mezővárosi reformációhoz”. Ruzsán Lajos szerint Ráckeve, Simontornya, Tolna, Mohács, Hercegszöllős, Laskó, Vörösmart és más települések is csatlakoztak, persze olykor heves küzdelmek között, máskor meglepően gyorsan a reformációhoz. Ezért és így tudott később ugyanitt terjeszkedni a király fennhatósága alatti területeken szigorúan üldözött antitrinitarizmus is: Nagyharsány polgárai egészen, Pécsen részben csatlakoztak ehhez az irányhoz. Ezen a két helyen volt a két nagy hitvita is ebben a kérdésben (Nagyharsány 1574, Pécs 1588). A kegyúri jogot tulajdonképpen a városok bírái és tanácsai gyakorolták. Ehhez egy egykorú jegyzőkönyvi mondat: „1600 pünkösdben prédikátor uramat Búzás Mihályt fogadta fel bíró uram.”¹⁷³

Ruzsán Lajos mindezek alapján így vonja le a következtetést: a reformáció a Dunántúl török megszállta területén társadalmilag nézve feltűnően mezővárosi jellegű volt. Az iskolák fejlesztése, tartása is a mezővárosi értelmiség feladata, szerepe volt. S ugyanez vonatkoztatható az egyház életére is. Vagyis megint visszaérkeztünk kiindulásunkhoz: a mezővárosok és a reformáció összefüggéséhez, a „mezővárosi reformációhoz”.

Mindez persze nem jelenti, hogy ugyanakkor ne lett volna igaz, amit Thuri Pál az *Idea Christianorum*-ban a török elnyomásról ír. Másrészt az is igaz, hogy a török, ha a megszálló hatalmi érdekeivel nem ütközött, nemigen szólt bele ezekbe az ügyekbe. Amikor erre sor került, akkor a hatalmi érdek, a politika vagy a személyes rokon- és ellenszenv döntött. Eleinte úgy tűnt, mintha a török a Habsburgokat olykor vagy sokszor támogató katolikusok ellen a protestánsok mellett döntött volna általában. Bornemisza Péter írja: „a törökök az adóért való örömről

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Ruzsán, 1966. 5. o.

megengedik, hogy Krisztus igéje akarattuk ellenére is hirdettessék az országban.”¹⁷⁴ A teljes kép azért nem volt ilyen egyszerű, ezért nekünk is alaposabban kell megtekintenünk, átgondolnunk.

A reformáció Tolnán

A kérdéssel részletesen foglalkozó Holub József írja, hogy a Dunántúlon 1526 előtt csak a német nyelvű városokban volt nyoma a reformációnak (például Sopronban). 1531-től Pápán tudunk egy Bálint papról, és 1531–1536 között a Rába és Balaton vidékén dolgozott Dévai Bíró Mátyás. 1543-ban már Székesfehérvárott is voltak lutheránusok. 1551-ből pedig Sztárai Mihály levelét ismerjük, amely szerint 1544-től hét éven át 120 gyülekezet született munkája nyomán és területén. Ez volt a dunántúli reformáció első hulláma dióhéjban.¹⁷⁵

Pathai Sámuel a már többször említett 1647-es levelében azt írja, hogy Tolna első reformátorának nevére nem tudott ráakadni, de Buda elfoglalásakor (1541) már volt lutheránus pap Tolnán. Legalábbis vannak erre utaló jelek. Ebben az időszakban vagy közvetlenül ezután a tolnai iskola tanítója Eszéki Imre volt, aki először még katolikus szellemben dolgozott, majd 1544-ben innen indult Wittenbergbe, ahol 1544. december 20-án iratkozott be Emericus Sigetinus Hungarus néven. Amikor 1545-ben visszatért, már meggyőződéses lutheránusként érkezett vissza, s így folytatta tanítói tevékenységét is. Erről idéztük már Zoványi Jenőt, de hasonlóan ír róla Kathona Géza is. 1546. december 25-én Gyalui Torda Zsigmond ezt írja Melanchthonnak: „Imre, aki nemrég tért vissza, egyenesen Tolnára ment, mely a Duna túlsó partján fekszik, a török őrség tartja megszállva.”¹⁷⁶

Volt már szó a következő személyről is: Tövisi (Mucceius, Mutzerus) Mátyásról, aki 1545 vége felé került Tolnára. Holub József szerint őriznek egy könyvet Tolnán, amelynek tulajdonosa, Jacobus Faber Stapulensis (Jacques Lefèvre d'Étaples) párizsi professzor egyik tanítványa minden bizonnyal Tövisi volt. Holub szerint Tövisi már 1540-ben is tolnai tanító volt, de még nem dőlt el, hogy ekkor milyen szellemben tanított. Kathona szerint viszont 1545 után jött Tolnára mint a reformáció híve, és eredményesebb is volt ebben az időben, mint Szigeti, mert 1548 őszéig – amíg Szigeti Wittenbergben, majd Magyarországon, de más városban volt – a város lakosságának kisebb, de jelentős és befolyásos részét megnyerte a reformációnak. 1548 őszén aztán Tövisi is Wittenbergbe utazott tanulni, s ebben az évben kapták vissza a tolnaiak Szigeti Imrét Tövisi helyére. Ha már volt is eredménye

¹⁷⁴ Földváry Antal: *A magyar református egyház és a török uralom*. Budapest, 1940. 179. o.

¹⁷⁵ Holub József: *A tolnai reformáció történetének rövid vázlata*. Szekszárd, 1911. (A továbbiakban: Holub, 1911.) 2–3. o.

¹⁷⁶ Uo. 5. o.

a reformációnak, a katolikusok még mindig többségben voltak. A központi templom még övék volt, de az említett Bertalan-kápolnát már a lutheránusok használták.

Ebből az időből való a tolnai reformáció első ismert és megmaradt dokumentuma, Eszéki Imre levele Flacius Mátyáshoz, 1549. augusztus 3-iki dátummal.¹⁷⁷ A levélben Eszéki leírja, hogy Wittenbergből Tolna volt az úticélja, de ahol ezek laknak, ott azokból három, maximum négy embert talált, akinek az evangélium igazságát nyújthatta volna. Tolnát így elhagyva „Kalmancheum” (Kálmáncsehi, ma Kálmánca) lett úticélja, majd Vörösmart következett. Számunkra most az a lényeges, hogy a levélben megemlékezik Sztárai Mihályról mint laskói parochusról, akivel együtt dolgozva a „doctrina evangelii in universa inferiori Hungaria, ad utramque usque Moesiam propagata est” (az evangélium tanítását az egész Alsó-Magyarországon egészen mindkét Moesiáig elterjesztették). Ez a levél és különösen ez a részlet még fontos lesz számunkra később. Ami azonban mostani témánkat, a tolnai reformációt illeti, a levélíró leírja, hogy a katolikusokkal sok konfliktusuk volt, „de Isten csodálatos módon megvédett minket a török fejedelmek és parancsnokuk által, akik – úgy tűnik – különösen kedveznek nekünk.” Keresztelő Szent János napja körül a tolnai bíró a budai Kászim pasához utazott, Szigeti ellen panaszt téve. Kérésének aranyakkal is súlyt akart adni, hogy a pasa végeztesse ki Szigetit, vagy űzesse el Tolnáról. De a bíró járt rosszul, a tolnaiak néhány embere a pasa figyelmébe ajánlotta ügyüket („causa nostra ex viris religionis ac piis cognita” – a mi ügyünk vallásos és kegyes férfiaktól ismeretessé vált), erre a pasa megengedte a protestánsoknak, hogy szabadon taníthassanak, és mindenki szabadon hallgassa őket. Sőt végül a pasa a feljelentőt büntette meg. A kisebbségben élő lutheránus gyülekezet még mindig a Bertalan-kápolnában gyülekezett, de jelentőségében, számában is egyre nőtt.

Ugyanebből a levélből képet alkothatunk a tolnai iskola helyzetéről is. Igaza van Holub Józsefnek ezzel kapcsolatban, amikor megállapítja: „a protestánsoknak hitük terjesztésében legfőbb eszközül az iskola és a szószék szolgált.”¹⁷⁸

Tolnán a régi iskola ezután is a katolikusok tulajdonában maradt. Szigeti ezért új iskola megalapításán fáradozott, s ez volt a legelső és legfontosabb munkája itt. Levele alapján tolnai tartózkodásának hetedik hónapjában meg is valósult terve, és az új iskola nagy lépésekkel fejlődött. „Ego Tolnam redux ibique septum commoratus menses, novam aperui scholam, vetere in manu pontificorum adhuc existente. Iam in hac schola nostra plus minus 60 scholares numerantur, ex plebe centem auditores ciirciter 500.” (Tolnára visszatérve hét hónapot időztem ott, új

¹⁷⁷ Ribini, Johannes: *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae*. I. Pozsony, 1787. (A továbbiakban: Ribini, 1787.) 90–94. o. Ribini az 1550-ben Magdeburgban német fordításban megjelent levelet visszafordította latinra, így adta meg a szöveget. A levél címe: „Zsigér Imre hitújító levele Flacius (Wlaciich) Mátyáshoz a török uralom alatt levő egyházakról.” A Zsigér az Eszékiinek megfelelő Zigerius névvel azonos.

¹⁷⁸ Holub, 1911. 8. o.

iskolát nyitottam, a régi ugyanis eddig a főpapok kezében volt. Ebben a mi iskolánkban már kb. 60 hatvan iskolásgyereket lehet megszámolni, az egyszerű népből százat, kb. 500 hallgatót.) Hatvan iskolás gyermek már komoly gyülekezeti háttérrel jelent. Érdekes volna pontosan tudni, kik voltak a hallgatók. Mindenesetre a mondat arra utal, hogy a tolnai reformációban komolyan vették mind a gyermekek, mind a felnőttek oktatását. Lehetséges, hogy a mintegy ötszáz ember jelentette a felnőtt gyülekezet létszámát. Ennyien járhattak a templomba ekkor a „tanítás” alkalmaira, hiszen az iskola ilyen létszámot nem tudott befogadni. De ez a jelentés már komoly lépést tanúsít a tolnai reformáció történetében. Érthető, hogy Szigeti is segítséget keresett. Levelében éppen azt nehezményezi, hogy a külföldi egyetemről hazatérők elkerülik a török uralmat. Ezért kéri is Flaciust, küldjön hozzá ott végzett hallgatókat, külön is hangsúlyozva: „Saluta Ungaros, Matthiam presertim Motrerum mihi addictissimum, rogaque, ut ille quam celerime ad nos veniat...” (Üdvözzöl a magyarokat, különösen pedig Motrerus Mátyást, legodaadóbb hívemet, és kérd, hogy amilyen gyorsan csak lehet, jöjjön hozzám.) 1549 nyarán Tövisi haza is érkezett, s beállt az iskolai munkába. Kathona Géza szerint ettől kezdve Tövisi főként az iskolában, Szigeti inkább a szószeiken tevékenykedett. S mivel mindketten jól ismerték a Biblia nyelveit, amint arról már szó volt, segítettek Heltai Gáspár bibliafordító munkájában is.

Ekkortájt – mivel a gyülekezet tovább nőtt és erősödött – bekövetkezett a fordulat, hogy „kinőtték” a már sokszor említett temetői Bertalan-kápolnát. Mostantól a főtemplomban kértek és kaptak is helyet, s így következett be az a szokatlannak tűnő helyzet (bár nemigen volt szokatlan akkoriban sem, több helyről is tudunk hasonló gyakorlatról), hogy a katolikus és lutheránus gyülekezet egy darabig ugyanabban a templomban tartott istentiszteletet. Ezért írhatta Melius Péter később – 1562-ben – az *Arany Tamás tévelygésének... meghamisítási* című, Debrecenben megjelent könyvében: „Hát Budán és Tolnán, ebben vétkek vagy a keresztyéneknek, hogy a parázna Babylon papjaival egyszersmind együtt kiáltsanak az hitetlenek az ördögnek, ezek pedig Istennek.” Holub szerint, aki szintén idézi Meliusnak e mondatát, ez így volt Buda és Tolna mellett Kecskeméten, Kőrösön, Pécsen és Szegeden is. Legújabb olvasmányaim szerint Kőszegen is, Bakay Kornél régészprofesszor kutatása és írása szerint. De ez a „kettősség” nem tartott sokáig Tolnán, lassan a katolikusok szorultak ki a Bertalan-kápolnába.

Visszatérve a két tolnai reformátorra, Tövisi az egyik vélemény szerint 1551-ben hagyta el Tolnát. 1554-ben még jelen volt az óvári zsinaton. Mások szerint 1553-ban meghalt. Kathona Géza szerint azonban Tolnán fejezte be életét. Szigeti sem élhetett sokáig. 1552-ben már Bereméni János volt az iskola rektora, aki viszont még ebben az évben a pestis áldozata lett. Az ő özvegyét vette feleségül később Szegedi Kis István.

Ebben az időszakban Tolna 848 házat számlált a török defterek tanúsága alapján. S ha a lutheránus istentisztelet már a központi templomban volt, ez azt jelentette, hogy a tolnaiak fele vagy nagyobb része is lutheránus volt már. Ska-

ricza már említett írása szerint Tolna „akkor a legnagyobb egyház volt a Fekete-tengerig.”

S ezzel elérkeztünk ahhoz az időponthoz, amikor Sztárai Mihály Tolnára költözött. Eddig voltaképpen csak érintettük a katolikus–lutheránus vitát, amelyről Szigeti is említést tett. Sztárai érkezével azonban a küzdelem keményebb és intenzívebb lett.

Sztárai tolnai ellenfele

Még mielőtt Sztárai itteni munkájáról emlékeznénk, érdemes ellenfelére is gondolni. „1551-től kezdődően a katolikus plébánosi tisztségen fungáló Józsa Domonkos-rendi barát szívósan védte a szemlátomást gyengülő egyházát” – írja Kathona Géza.¹⁷⁹ De azért nemcsak szívósságáról, hanem olvasottságáról, tanultságáról is nevezetes volt, erről szólnak a dokumentumok: „...egész csomó könyve volt a tolnai könyvtárban a Sztáraival vitatkozó Józsa barát tolnai plébánosnak is. Így hivatkozik Pathai arra a Tertullianus kötetre, melybe Józsa barát eszközölte a következő bejegyzést: »An. D. 1553. in festo Epiphaniae Domini, dum in electione civium, mihi subjectorum, ascendissem Budam adversus Lutheranos, hunc librum a Stephano Theteni [Tétényi Miklós testvére], cum aliis, videlicet Hilaris, Platone, libro Conciliorum, et parte laborum sive operum Augustini. Ego magister Joseph de Transylvania, ordinis Praedicatorum, tunc Pastor et Praedicator Tholnensis.«” (Az Úrnak 1553. esztendejében, Epiphania [vízkereszt] ünnepén a nekem alávetett nép választásával felmentem Budára a lutheránusok ellen, s ezt a könyvet [vásároltam] Tétényi Istvántól másokkal együtt, ti. Hilariustól, Platontól, a Zsinatok könyvével, és más munkákat is Augustinus műveiből is. Én, magister József, Transylvaniából, a Prédikátorok [dominikánusok] rendjéből, most tolnai pásztor és prédikátor.)¹⁸⁰ Ez a bejegyzés nemcsak azt mutatja, hogy akkor mennyi és milyen könyveket vásárolt, s nemcsak arról tanúskodik, hogy ezek „nívós” könyvek voltak, hanem arról is, hogy József atya a tudós, olvasott prédikátorok közé tartozott, aki a „magister” címet is elnyerte. Sztárainak méltó ellenfele volt, és igyekezett is az lenni. Ezt akkor is megállapíthatjuk, ha a vita hevében később más beállítást is olvasunk majd róla.

S hozzátehetjük: az ő sorsa is küzdelmes volt. Az előbbi bejegyzés szerint Erdélyből származott és indult. Botta István kéziratos hagyatékában találtam egy levelet, amely érdekes, küzdelmes és nehéz sorsáról árulkodik:

„I. H. S. Az Krisztus Jézusban ájtatos imádságomat, köszönetemet, szolgálomat és magam ajánlását írom le Ngdnak mint én jó kegyelmes Asszonyomnak.

¹⁷⁹ Kathona, 1974. 16. o.

¹⁸⁰ Uo. 26. o.

Ngos asszonyom én vagyok a frater Josa, kit János és Lőrincz uramék leveleiben Ngdnak ajánlanak az te Ngd néhai szolgájának takács és kenyérsütő Simonnak fia, kinek felesége Annos asszony sok esztendeig szolgálta ngdat, mind Körösszegbe, mind Szent Györgyön és Ngdnak Budára felmeneti után, hogy özvegyen maradva több magzatja nem lőn, nem is volt mig Ngd hatalma alatt lakék nálamnál és egy kis leánykánál. Keresszegbe, hogy jövének az Úr Isten azt es kivevé ez világból, én es azon esztendőben Váradon a kereszszegi barátok felévé lettem volt, holott egynehány esztendeig, hogy lakám, az jámbor atyák tanolni bocsátának Olaszországba, azért akartam megjelenteni te Ngdnak állapotomat. Én is ugyanazon városban Paduaban vagyok, a hol Reway uramék vannak, tanulásunk helyén, de nagy szükségbe, mint az uraimék és tudják s nincsen én édes kegyelmes asszonyom, kihez az én árva fejemet fognom, kinek Istentől elválva semmi gyámolom nincsen, hanem biztam te Ngdban, mint én jó reghi Kegyelmes asszonyomban. Azért kérlek ngs asszonyom, hogy emlékezzél meg az én szegény szüleimnek atyámnak és anyámnak régi, hiven való szolgálatokról, én rólam es jóllehet és igen kicsiny koromban váltam el Ngd udvarából, tekints tovább Istenre és az te szokott kegyes irgalmasságodból légy énnekem is kegyelmes asszonyom, és legyen te ngds segítséggel, hogy ne fogyatkozzék megkezdett tanulásom, hadd szolgálhassak Ngdnak és az szegin keresztyéneknek, Istennek igéjének hirdetésével. Könyörgök te Ngdnak mint kegyelmes asszonyomnak, hogy ne hagj az Istenért és továbbá való szolgálatomért a mi költséget adhat te Ngd, ha nem továbbá négy esztendeig valót.

Mely kegyelmes és irgalmasságos tettedért az az Úr Istentől mindenkor az ő szent malasztját és szent országát kérem te Ngdnak minden magzatiddal egyetemben. Tovább értettem, hogy András uramat be akarja ti ngtok küldeni Paduaba, várom azért ő magát nagy örömmel, jó szerencsét és békességes útát. Ezenképen azért véget vetek könyörgő levelemnek. Én magamat, szolgálatomat és az én szegény vén szüleimmel egyetemben ajánlom te Ngdnak mint kegyelmes asszonyomnak. Az Úr tartsa meg Ngdat Ferencz urammal és az ő fiaival és Ngd fiaival s magzattal egyetemben nagy sok esztendeig, jó szerencsével, békességgel, egészséggel és nagy örömmel. Ez levél kelt Paduába Szent Lukács evangélista napján. Ezer ötszáz ötvenegy esztendőben.

Ez levelet írta frater Jozsa domokos szerzetbeli, Ngdnak örökké alázatos káplánja és szolgálja.

Kívül: Ez levél adassék az ngs Paxy Anna asszonynak, az ngs úrnak Révay Ferencnek hívséges stb. Pozsonyban lakozónak.”¹⁸¹

Sajnos nincs idő és keret ebben a dolgozatban a levél érdekesítő tartalmának elemzésére. Csak érzékeltetni akartam: a másik oldalon álló Józsa atya sorsa

¹⁸¹ KEE V. 603–604. o. Botta István kéziratos gyűjteményében ehhez: „A Révay levéltárból másolta Ábel Jenő. Közölte már előbb: Deák Farkas: *Magyar hölgyek levelei. 1515–1709.* Budapest, 1879. 16–18. o.”

és élete sem volt könnyebb, aki nyolc évvel Sztárai után ugyancsak Paduában tanult, s bizonyára ő is alaposan igyekezett „kiművelni” magát. S nagy szegénységből indult a pék („kenyérsütő”) Simon és Annos asszony fia, a Domonkos-rend segítségével tanulva lett plébánossá Tolnán 1551-ben. Ez a levél is a kor történetéhez tartozik, s a képet, amit mi „ellenoldalról” látunk, bizonyára teljesebbé, színesebbé teszi.

Sztárai Tolnán

Mikor és hogyan került Sztárai Mihály Tolnára? Ez az első kérdés, amellyel szembe kell néznünk, bár a kérdésre a pontos válasz még mindig hiányzik. A kutatók eredményei, véleményei eltérnek egymástól. Általános feleletként úgy lehetne rögzíteni, hogy 1551 és 1553 között. S itt kell még rögzíteni azt is, hogy utóda Laskón Szerémi Illés volt.¹⁸²

Szilády Áron úgy véli, hogy Sztárai Tövisi halálának hírére ment Tolnába, s ennek – szerinte – 1551-ben kellett megtörténnie, mert úgy érezhette, hogy amit Tövisi elkezdett, annak folytatódnia kell. De maga Szilády felveti azt a másik lehetőséget is, hogy Sztárai később, csak Bereméndi János halála után jött Tolnára, s akkor a valószínű dátum 1553 lenne. Nagy Sándor feltételezése szerint Sztárait a már kipróbált munkatárs, Szigeti ajánlotta Tolnára.¹⁸³ A legtöbb kutató inkább az 1553-as dátum mellett dönt. Van, aki ezt azzal támasztja alá, hogy 1551 után először kerületét, püspökségét erősítette, ez sok utazással járhatott, szinte nem is volt fix lakóhelye. Zoványi így gondolkozik a kérdésben: „Tövisinek vagy állítólagos halálával, vagy pedig távozásával megüresedett helyére Bereméndi János lépett, míg Zigeriust, illetőleg a helyette lelkésszé lett Bereméndit a tanító munkában 1552 végén Szegedi Kis István, a lelkésszésgben hamarosan elhalt Bereméndit pedig 1553-ban Sztárai Mihály követte tisztében.”¹⁸⁴ Ezt – véleményem szerint – megkérdőjelezi, hogy József atya 1553 vízkeresztjén, tehát már az év első napjaiban utazott Budára Sztárait feljelenteni, addigra tehát a két ellenfélnek már jól kellett ismernie egymást, hogy a plébános utazásának előzménye is legyen. A magam részéről tehát Sztárai Tolnára érkezését 1552-re tenném, talán az év második felére, vagy esetleg annak vége felére.

Ami pedig a „hogyan?” illeti, azt bizonyítják az előző feltevések is, hogy Sztárainak már régebbtől fogva állandó és eleven kapcsolata volt Tolnával, az ott dolgozókkal. Eszéki, Tövisi, Bereméndi mind kor- és harcostársai is voltak. Hiszen Szigeti írta régebben már, hogy Sztáraival, a „laskói paróchussal” együtt dolgozik megbeszélésük és megegyezésük óta! Ráadásul Tolna Sztárai szemében „híd-

¹⁸² Szilády, RMKT V. 305. o.

¹⁸³ Nagy, 1883. 16. o.

¹⁸⁴ Zoványi, 1922. 222. o.

főállásnak” is tűnhetett, minthogy éppen az lett később, püspöksége innen terjedt tovább északi irányban. A kapcsolat tehát megvolt, az említettek közül bármelyik társa ajánlhatta őt jó meggyőződéssel. Másrészt akármelyik társának kiesése nyomós ok lehetett az odaköltözésre. Summázva tehát: Sztárai tolnai működése, odaköltözése voltaképpen munkaterületének kibővítéseként is felfogható. A „határokat alig ismerő” Sztárai, aki eddig inkább déli irányban munkálkodhatott, most más irányban is elindult. S a tolnai állomás így „új központ” lehetőségeként mérülhetett fel. Arról nem is szólva, hogy Tolna alkalmasabbnak bizonyult később a királyi Magyarországon induló reformációval való kapcsolattartásra is, szó lesz még erről: többen jöttek ide, hogy Sztárai ordinálja őket. Teológiai kifejezéssel: Sztárainál a reformáció és a misszió egybeesett.

Ez volt az az időszak, amikor mindkét gyülekezetnek a központi templomban volt az istentisztelete. „Halasi Bálint levele szerint a templom kétfelé rekesztetett, s egyik fél az egyik részben, a másik a másikban gyakorolta szertartását, mignem a katolikusok annyira megfogytak, hogy ugyanazon Sz. Bertalanról nevezett kápolnába szorultak, melyben egykor Szigeti tartotta prédikációit.”¹⁸⁵

És ugyanez az időszak lehetett a tolnai reformáció „legtüzesebb” fázisa is. „Szokása volt Sztárainak az ugyanazon templomban prédikáló József barátból csúfot űzni úgy, hogy egy kirendelt ifjúval a szónoknak minden szavát nyomban leíratta, azután ő maga a következő beszédben inkább szenvedélyes, mint éleselméjű szemrehányásban becsmérelte és cáfolta azt.”¹⁸⁶ Skaricza fogalmazása persze célzatos. Ezzel most ne foglalkozzunk, hanem emeljük ki azt, hogy vasárnapról vasárnapra folyt így a küzdelem a nyilvánosság előtt. Mondhatjuk úgy is, hogy Sztárai Tolnára is elhozta eddig bevált harcmodorát, régebbi ütközeteinek emlékeit és gyakorlatát is. „Élesben” folyt a küzdelem, mint eddig is életében. Így azután minden vasárnap egy-egy nyilvános disputációként is felfogható, ha nem is a régi keretben. „Beszéde rendszeren főképp a mise, a pápa és a szerzetesek ellen irányult” – olvassuk Szilády értékelésében. Így talán még az is érthetőbb, hogy József atya elég hamar nekiindult a budai útnak Sztárai feljelentésére. S ha valakinek furcsának tűnik Sztárai módszere, hozzátehetjük, hogy József plébános „módszerét” ő viszont soha nem alkalmazta. De ezen a ponton nem csak a katolikus József és a lutheránus Sztárai konfliktusára gondolhatunk. Skaricza Máté már többször említett Szegedi-életrajzában más feszültségről is ír. Ezért ezt se kerüljük meg. Nézzük most Sztárai tolnai munkatársait!

¹⁸⁵ Szilády, RMKT V. 309. o.

¹⁸⁶ Skaricza: *Vita Szegedini* in Kathona, 1974. 123. o.

Szegedi Kis István

Skaricza említett írásában mintha a kettejük közti feszültségről is írna. Úgy állítja be: Sztárai a harcos, Szegedi a békességet kereső ember. De mielőtt ezt a kérdést alaposabban elővonnánk, olvassuk el Szegedi Kis Istvánnak egy versét, amelyet a katolikus József atyához írt:

*Mit dúlsz-fúlsz dühösen s keserű szó mért lepi ajkad:
Míg hitedet te magad sem tudod állani már.
A tanulatlan nagy tömeget tévhitre ne vidd s hajtsd
Még legelőbb te tanulj s mást úgy tudva taníts.
Akiét említesz, ismerjük a régi atyákat:
Ám ezek iratait értelem értheti csak.*

Lám, nemcsak Sztárai, hanem Szegedi is élcelődött, csipkelődött tehát. Ha volt is közöttük különbség, ez alapvető ellentétet nem jelenthetett.

Annál is inkább, mert maga Skaricza írja: „ő maga kérte Szegedit, hogy Isten egyházának haszna érdekében e kívánságnak ne mondjon ellen.” Ha Sztárai és Szegedi között feszültség – sőt tanításbeli különbség – lett volna, akkor Sztárai ezt a lépést nem tette volna meg „csendesen mindenben engedve a nép kívánságának”. Vagyis itt Skaricza önmagával kerül ellentétbe, vagy legalábbis tendenciájával. S az sem történhetett volna meg, amit maga Skaricza summáz így: „Mégis a keresztyéneknek, egyszersmind a pápistáknak is megbecsülése, akik vegyesen itt és ott keresték a hit bizonyítását, valamint magának Sztárainak a közbenjárása is rábírta őt arra, hogy némely vasárnapokon az első beszédet maga Szegedi tartsa, hogy ezáltal a gyengébb lelkű hallgatók az igaz hitnek világosságára mind jobban-jobban fellelkesülve megerősödjének.”¹⁸⁷

Mindezek alapján nem tudom elfogadni a feszültséget kettejük között – még Skaricza beállítása mellett sem – a különbségek elismerésével. A hitvallásbeli különbséget pedig itt Tolnán és ebben az időben különösen nem tudom elfogadni. Még Kathona is „enyhít” véleményén, amikor ezt írja: Szegedi „helvét irányba tolódott véleménye ellenére jól megfért a lutheránus Sztáraival, és Luther igaz szelleme értelmezőjének tekintette magát.”¹⁸⁸ Véleményem szerint ez mind Sztárait, mind pedig Szegedire nézve méltatlan lett volna, és elképzelhetetlen is, mert Szegedit megalkuvónak, Sztárait pedig kompromisszumkeresőnek állítja be önkéntelenül is, ez pedig egyikükre nézve sem volt igaz, mindkettejükre nézve elfogadhatatlan. Nem tudom elképzelni Szegedit, aki „véka alá rejt” nézeteit, de azt sem tudom elképzelni, hogy Sztárai igehirdetésre kérte volna fel a „kriptokálvinista” Szegedit az – akkor már ilyen szempontból is – élesedő helyzetben. A vérmérsék-

¹⁸⁷ Uo. 123. o.

¹⁸⁸ Uo. 219–220. o.

leti és hangvételi különbséget el kell fogadnom. Sőt még azt is el tudom képzelni, hogy a vitában edződött Sztárai még ott és akkor is vitázott, amikor a nép vagy talán a gyülekezete (és nem csak a kívülállók) is megelégtelte ezt a hangot. De – figyeljünk csak Skariczára – végül is az „indulatos” Sztárai „csendesén” kérte Szegedit a segítségre! Igen, lehetett köztük különbség, de – ebben az időben – a két munkatárs együtt tudott dolgozni a gyülekezet épülésére, ez még Skaricza fogalmazása alapján is vitathatatlan.

S ugyanezt igazolják a későbbi események is. Említettük, hogy Sztárai utódja Laskón Szerémi volt, de nem sokáig. Így történt, hogy amikor a laskóiak pap nélkül maradtak, és Sztárai „a maga Baranyájában dolgozott mint püspök”, látogatta bizonyára a laskóiakat is. A lelkész nélkül maradt gyülekezet pedig kérte a püspököt, küldené el hozzájuk a tudós Szegedit, nyilván hallották hírét. Vagy talán éppen maga Sztárai beszélt nekik róla? Szegedi „tehát Laskóra vitetvén át, szokása szerint vállalta mind az ifjúság előrevitelét, mind pedig a népnek nagy tekintélyével való buzdítását, a legbizalmasabban közölvén Sztáraival terveit és munkáit mind levél útján, mind személyes találkozásokon. Egyébiránt ez az igen tudós férfi nem kevésbé a nép kérésére, mint Sztárai buzdítására végre átengedte magát a kézrátételnek Krisztus 1554. évében, vagyis mindjárt Laskóra érkezésekor, amikor az ő felszentelése nagy ünnepélyességgel ment végbe, s vele együtt mások is, meglehetősen sokan sorra kerültek.”¹⁸⁹ Gyönyörű példája ez a mondat a sok kutató által kettejük között többféle feszültséget kereső igyekezet cáfolatának. S arra is érdemes figyelni, amit Skaricza a két ember kapcsolatáról ír – egyáltalán nem arról van szó, hogy végre elváltak egymástól, hanem a „legbizalmasabb” kapcsolatban maradtak, levélben és szóban mindent megtárgyaltak. Itt nem csak püspök és lelkész kapcsolatáról van szó, hanem szinte barátságról. Ugyanakkor ez a mondat példa a Sztárai püspöki munkájára utalásnak is. „Nagy ünnepélyességgel” ordinált „meglehetősen sokakat”. Csak egy apró kérdés az előbbi problémához: felszentelte volna Sztárai Szegedit, sőt rábeszélte volna-e, hogy szenteltesse fel magát, ha észreveszi, hogy Szegedi más irányba hajlik? Vagy Szegedi színlelt volna, hogy ordinálják őt?

Szegedit tehát 1554-ben Laskón ordinálta Sztárai Mihály püspök. Közbevető gondolat, hogy voltaképpen Szegedi az egyetlen, akiről név szerint tudjuk, hogy Sztárai ordinálta, pedig itt és most is többeket szentelt, és tudjuk, hogy máskor is sokakat. Érdemes arra is figyelni, amire később részletesen rátérünk: „nagy ünnepélyességgel” történt a „kézrátétel”. De beszélnek ezek a mondatok arról is, hogy milyen szívélyes lehetett a kapcsolat a püspök és régi gyülekezete, valamint a püspök és a lelkészek között. S árulkodik ez arról is, milyen lehetett Sztárai püspöki munkája a gyakorlatban. Lám, így történt, így zajlott le mindaz, amit Skaricza összefoglal: „a maga Baranyájában dolgozott mint püspök.”

¹⁸⁹ Uo. 124–125. o.

Felvetődhet a kérdés, hogy Szegedit miért csak itt és most ordinálták. Erre egyrészt azt kell mondanunk, hogy ez általános volt, először a hazajöttek és végzetek iskolai munkába álltak, s csak azután kerültek egy-egy gyülekezetbe. Volt persze itt is kivétel. Másrészt talán – Skaricza szövege ezt is érzékelteti – Szegedi elsősorban az ifjúsági munkára érzett elhívást. Ezután következik az életrajzban egy olyan rész, amelyre külön is figyelniünk kell mind Szegedi, mind Sztárai nézőpontjából. A következő idézet arra is példa, hogyan fonódik össze sokszor a tendencia az igazságmozzanattal, s lesznek homályossá az események. De azért is fontos ez a mondat, mert sokan félreértették, s ebből is rengeteg vita és bonyodalom származott. A mondat eredetiben így hangzik: „Et tum demum Szegedinus noster clarissimum illud doctrinae laborisque sui nomen, quo magister nuncupabatur, vulgo amisit, Doctor inde et generalis totius Baroviae Superintendens et virtute propria et suffragio omnium declaratus anno aetatis 49.”¹⁹⁰ Kathona Géza fordítása szerint: „És a mi Szegedink csak ekkor tette le nyilvánosan azt a tudománya és munkája után megérdemelt jeles címet, amelyen mesternek nevezték őt, és ezután saját kiválósága folytán, mint mindenek szavazatával is élve 49. évében doktornak és egész Baranya fősuperintendensének nyilvánították.”¹⁹¹

Kathona Géza két megjegyzést fűz a mondathoz. Egyrészt: „A források gondos tanulmányozásával és elemzésével mit sem törődő kutatás nem vette észre, hogy Szegedi doktori címe a püspökivel együtt a pécsi püspökség területén egybegyűlt papoknak 1554. évi, alkalmasint Laskón tartott zsinatára vezethető vissza.”¹⁹² Abban igazat kell neki adnunk, hogy 1554-ben Laskón nyilván zsinatot tartottak, s itt, pontosabban ezóta lett Szegedi – Skaricza szerint – „doctor” és „superintendens”, méghozzá „generalis”. Hogy ezt megértsük, az idézett mondatot két részre kell bontanunk.

Az első részben Skaricza azt írja, hogy Szegedi letette a magiszteri címet és doktor lett. „De milyen címen deklarálhatta a zsinat Szegedit doktorrá?” – kérdezi Kathona helyesen. Hiszen ez a címadás, kinevezés nem a zsinatok feladata, hanem az egyetemek dolga volt. Ezen a ponton Kathona következtetése igen merész, és összefügg azzal a mindvégig tartott véleményével, hogy Szegedi ekkor már a helvét irányba hajlott. „A Szegedi által tanított egyházkormányzati elv alapján, miszerint az igehirdetőknek két nemük van: a doktorok és a pásztorok (doctores et pastores) rendje.”¹⁹³ Mindkettő azonos funkciót végez, de a doktorokat megkülönbözteti a pásztoroktól magas felkészültségük és széleskörű tudásuk. Az igehirdetők e két nemének megkülönböztetése Kálvin egyházalkotmányából való (RGG I. 1597.), s Kálvin Szegedire gyakorolt befolyásának jellegzetes megnyilvánulása.”

¹⁹⁰ Skaricza: *Vita Szegedini* in Kathona, 1974. 97. o.

¹⁹¹ Kathona, 1974. 125. o.

¹⁹² Kathona, 1974. 220. o.

¹⁹³ Szegedi Kis István: *Theologiae sinceræ loci communes de Deo et homine*. Basel, 1585. (A továbbiakban: Szegedi Kis, 1585.) 195. o.

Szegedi doktorsága tehát nem akadémiai grádus, hanem szolgálati megkülönböztetés, amelyet az egyháztól, közelebbről a zsinattól kapott.¹⁹⁴

Kathona Géza még ennél is tovább megy következtetésében: „A Szegedi lelkésszé szentelését intéző lutheránus Sztárai jelenlétében, nyilván Szegedi tanításának visszhangjaként a kálvini egyházalkotmány jellegzetes részletkérdése bukkan fel és ölt testet.”¹⁹⁵ A nagyon tiszteletreméltó és egyébként mindig alapos Kathona Gézával szemben le kell szögezni, hogy ez itt megint a későbbi valóságos hitvallási eltérés és feszültség anticipálása. A „kálvini egyházalkotmány” a valóságban nem bukkanhatott fel 1554-ben és Laskón, legfeljebb Skaricza sokkal későbbi megfogalmazásában és emlékezésében. Nem szabad tagadni, hogy Szegedi valóban átvitte a lutheri reformációt kálvini irányba, de ez későbbi ügy. Amit Skaricza ír – ha valóban ez rejtőzne a mondat mögött –, azt ma úgy neveznénk: csúsztatás. Egy későbbi állapotot vetít vissza. De itt (1554 – Laskó) nem erről volt szó. Kathona áldozatul esett Skariczának, vagy pedig református gondolkodásának. Most nem a „pásztorok” és „doktorok” kifejezései adják a kulcsot, legalábbis nem a kálvini egyházalkotmány elve alapján. Inkább megmaradnék a „magister” és „doctor” egyetemen kapott címeknél. Véleményem szerint itt egészen egyszerűen arról van szó, hogy Szegedi ordinálása alkalmából átlépett a magiszteri cím gyakorlásából, tehát az ifjúság nevelése szolgálatából, az iskolai munkából a doktori címet viselő tudós pásztorok közé, mai szóval: gyülekezeti lelkész lett. Ennyi, s nem több. Ezt a lépést rögzítette a zsinat Sztárai püspök vezetésével, s Sztárai feladata éppen az volt, hogy a zsinat határozatai közé a „kálvini egyházalkotmányból” semmi ne kerüljön be. A „kétfrontos reformátor” és püspök biztosan észrevette volna, ha Szegedi idegen tanítást akar behozni az egyházba, méghozzá a zsinati határozatok közé!

S ha Szegedinek ilyen gondolatai lettek volna (idegen tanítást belopni), hogyan lehetett volna, hogy a szigorú lutheránus Sztárai és az általa vezetett zsinat még magas tisztséggel is megtisztelti őt? Itt elevenítsük fel az idézett mondat másik részét, amelynek alapos tisztázása igen fontos, mert félreviheti az egész monográfiát, Sztárai mai értékelését. Egyáltalán mi volt ez a tisztség: „...et generalis totius Baroviae Superintendens...” – a fordításban: „egész Baranya főszuperintendensének nyilvánították”, jogásznyelven „deklarálták” Szegedit. Miről van itt szó?

Szilády véleménye így hangzik: „Sztárai egy évig mint tolnai pap igazgatta a baranyai egyházakat, s meggyőződött arról, hogy ez a kettős teher, a távolság miatt még az ő erejét is felülmúlja. Megismeri ezalatt Szegedinek kitűnő képességeit, ő maga kérte, hogy mindennek megegyező akaratából a laskói papi hivatallal együtt a püspöki tisztet is vállalja el. Ettől kezdve Sztárai minden idejét a tolnai egyház erősítésére fordíthatta.”¹⁹⁶

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Kathona, 1974. 123. o.

¹⁹⁶ Szilády, RMKT V. 307–308. o.

Ehhez kapcsolódik Kathona véleménye is, kicsit továbbfejlesztve az előbit: „A pécsi püspökség területéről az 1554. évi laskói zsinaton egybegyűlt lelkészek ez alkalommal megszervezték a baranyai szuperintendenciát, melynek első püspökévé a meglett korú Szegedi Kis Istvánt választották, annál is inkább, mivel az időben Pécsen katolikus püspök még nem működött. Szegedi e tiszte elfoglalásakor a lutheranizmushoz még ragaszkodókra való tekintettel, egy átmeneti jellegű 55 szakaszos törvénykönyvet léptetett életbe.”¹⁹⁷ Későbbi feladat az 55 tételes vagy szakaszos törvénykönyv létrejöttének tisztázása. Itt most csak annyit szögezünk le – talán újra –: miért tételezzük fel Szegediről ismételten a „színjátszást”, vagy hogy csak a „lutheranizmushoz még ragaszkodókra tekintettel” tett vagy nem tett valamit? Különösen akkor, ha ő lett a „főpüspök” – ahogy sokan vélik? S miért tételezzük fel Sztárairol, hogy ezt ő ne vette volna észre? S ha ilyen nagy volt a hitvallásbeli különbség kettejük között, akkor miért írhatta Skaricza, hogy a két ember között ezután is a „legbizalmasabb” kapcsolat volt? Maga Kathona is érzi az ellentmondást, amikor így enyhíti a dolgot: „Szegedi e módosult hittani szemlélete ellenére nem érezte magát eltávolodottnak Luther szellemétől. Sztárai jó viszonyban maradt, s a laskói egyházat 1558-ban olyan állapotban hagyta el, hogy a vezetésben Sztárai zökkenőmentesen utóda lehetett.”¹⁹⁸ Igen nehéz elképzelni „legbizalmasabb” viszonyt és „zökkenőmentes” utódlást, ha Szegedi már ekkor a kálvini egyházalkotmány alapján áll, és igyekezett volna azt be is hozni a lutheránus egyházba. Ezt a tendenciát – minden tiszteletem mellett így vélem – egyetlen érdek vezetheti: a baranyai lutheránus reformáció minél előbbi helvét irányba terelésének gondolata.

Payr Sándor is csak részben vitatkozik ezzel a szemlélettel, pontosabban annak csak egyik állításával. Egyrészt világosan látja a „címváltozás” kérdését: „Szegedi ekkor letette a jól megérdemelt mester (magister) nevet és a doktori címet vette fel, melyet még Wittenbergben szerzett Cruciger rektorsága alatt” – írja, de az új tisztség kérdésében ő is elfogadja a régi állásfoglalást: „...annyival inkább tehet-e ezt, minthogy Baranyában 1554-ben, midőn még csak 49 éves volt, főszuperintendensnek is megválasztották – Sztárai püspöksége ezután csak Tolnára szorítkozott. Sztárai Szegedi távozása után is Tolnán maradt még 1560-ig. Somogyi Péter vágsellyei tanító 1557-ben Pozsonyból levelet írván hozzá, őt tolnai püspöknek (episcopus de Tholna) nevezi. A püspökségnek kettéosztása és Baranyának Szegedi részére átengedése mégis fájhatott Sztárainak, mert Tolnán 1557-ben írta Athanasiusról szóló históriás énekét (»Egy nyomorult ember ezt írta versekben«).”¹⁹⁹

Végeredményben a kérdés eldöntése a „generalis superintendens” tisztség és címének megértésében rejlik. „Főszuperintendens” – ahogy Kathona és mások

¹⁹⁷ Kathona, 1974. 220. o. Vö. még Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. *Keresztyén Magvető*, 1944. 176–177. o.

¹⁹⁸ Kathona, 1974. 221. o.

¹⁹⁹ Payr, 1924. 188–489. o.

fordításában olvassuk? S ha Sztárai „episcopus”, akkor vele szemben – vagy mellette – miért kellett most „főszuperintendens” választani egyszerre? Ha pedig a kerület kettéosztásáról volt szó, ahogy sokan vélik, akkor miért „episcopus” az egyik és „generalis superintendens” a másik? S csakugyan azt jelentette volna a laskói zsinat utáni helyzet – ahogy sokan magyarázzák –, hogy Szegedi a maga területét (Baranya) vezette, Sztárai pedig „túlterheltségéből leadva”, s mégis „megkeseredetten” (nyomorult emberként!) igazgatta Tolnát és környékét? Szinte kivétel nélkül mindenki így látta a helyzetet. Más szóval a kutatók a laskói zsinatot látták és vélték az „első törésnek” Sztárai életében.

Számomra a kérdést Botta István véleménye segítette megérteni és eldönteni is. Botta pontosan utánanézett a dolgoknak, és a kérdés külföldi összefüggését is megvizsgálta. Véleményét, eredményét így summázza: „A baranyai hierarchikus helyzet kialakulására a szász-wittenbergi példa hatott, ahol első ízben újították fel a vizitációkat, s végzésükre superintendens címmel felruházott lelkészeket jelöltek ki. Ellenőrzésükre 1553-ban két generalis superintendenszt választottak... Szegedi Kis István tehát a wittenbergi példa szerint lett az „episcopus” Sztárai mellett vizitációkat végző „generalis superintendens”, püspöki vikárius.”²⁰⁰

Itt tehát végül is nem a lutheri és a kálvini irány és egyházalkotmány küzdelméről vagy keveredéséről van szó, hanem éppen a wittenbergi példa nagyon gyors követéséről (1553, Wittenberg – 1554, Laskó), más szóval a német reformáció magyar talajba való átültetéséről ebben a tekintetben is. S a laskói zsinat nem a püspöki kerület kettészakadását jelentette, hanem azt, hogy az alsó, baranyai területen Sztárai kisegítője, helyettese lett Szegedi. (Megjegyzem, ezt sem lehetett volna elképzelni különböző hitvallási állásponton!) A „generalis superintendens” nem „főpüspök”, hanem a püspök megbízottja és helyettese elsősorban a vizitációkban. S még egyet: ezzel nem lett kisebb Sztárai püspöksége, sőt: „...a volt katolikus pécsi püspökség területén akkor nélkülözhetetlen szükség volt egy ilyen tisztségre, hiszen eredetileg a Baranyából, Verőczéből álló egyházmegye megbővül Tolnával, Somogy egy részével, sőt a Ferdinánd uralma alatt álló területekkel is, amelyek Sztárait ismerték el püspöküknek a katolikus érsek-püspök helyett.”²⁰¹ Hogy konkrétak legyünk, a királyi területen élők és Sztárait püspökként elismerők közé tartozott Huszár Gál is, aki ideküldte lelkészjelöltjeit ordinációra. Idecsatolható most is egy részlet Botta István egy másik írásából: „Sztárai püspökségének kialakulása e könyvemnek nem tárgya, de a legfontosabb tényeket szükséges vázolni a továbbiak megértése végett. Az óriási kiterjedésű püspökség alakulóban volt. Sztárai a szervezés alapvető munkáját elvégezte a török uralom miatt vezető nélkül maradt pécsi püspökség területén. Lehetetlen volt azonban önálló püspök-

²⁰⁰ Botta, 1989. 150–154. o.

²⁰¹ Uo.

ség felállítása akár a győri püspöki, akár az esztergomi érseki egyházmegye területén. A szervezést mégis megindította az 1553-ig már két ízben kiközösített, első helyéről elűzött és Magyaróváron menedéket talált Huszár Gál. A Habsburg családi birtok kivételes helyzetének, valamint tudásának, hatalmas energiájának és szervezőképességének köszönhető, hogy – a lehetőségek határai között – az esztergomi és győri egyházmegye területén esperesnek megfelelő jogokat gyakorolhatott. Az általa megszervezett és irányított egyházközségeket, papokat Sztárai püspöksége alá rendelte. A török uralom alatt működő Sztárai mellett tehát a török uralomnak alá nem vetett, hatáskörébe vont részeken mintegy esperesként működött. Bullingerhez írt levele pedig sejteti, hogy mindezt nem csupán egyéni elhatározása, hanem megbízás alapján cselekedte. Sztárai tehát 1553-tól 1558-ig Tolna székhellyel egy fél országnyi hódoltsági és Habsburg uralom alatt levő területnek volt elismert lutheránus püspöke. Somogyi Péter – bár személyesen nem ismerte – később Vágsellyén őt nevezi „püspök urunknak”.²⁰² Ez egyben elég magyarázat arra is, miért címezte a „püspök urunknak” szóló levelet így: „episcopus de Tholna”. Ez a címzés tehát egyáltalán nem területváltozást és nem a kerület kibővülését, hanem püspöki székhelyet jelentett éppen abban az időben. S ha már itt tartunk, ezt az előbb leírt ténytet igazolja egy 1562-es csallóközi vizitációs jegyzőkönyvrészlet is: „Samaria. Királyi mezőváros. Templom és oltárok a legjobb állapotban. Semmiféle szentséget nem szolgáltatnak ki. János plebános, az óvári Gál tanítványa, akit Tolna mezővárosában valamilyen eretnek szentelt fel, a legrosszabb eretnek, szakramentáriusoktól fertőzött. Csaknem az egész sziget hozzá özőnlík, de ha ezt a két eretneket, tudniillik a jolkai plébánost és ezt a samariait a Szigetközről elűzhetnénk, a többiek, amint remélem, ismét észre térnének.”²⁰³

Summázva mindezt: mindaddig, amíg Sztárai 1558-ban Laskóra nem megy, szó sincs tanításbeli különbségről, keveredésről vagy szakadásról, sem a püspökség felosztásáról. Sőt arról van szó, hogy a dunántúli hódoltsági területen, s tőle nyugatra és északra a lutheránus püspök ebben az időben Sztárai Mihály. Mindezt a Sztárai és Szegedi közti kapcsolat tisztázása érdekében kellett világossá tenni. A Sztárai-monográfiában eddig követtük Szegedi útját, gondolkozását és szolgáltatát. Szegedi Kis István Tolna és Laskó „előtti” és „utáni” életével kapcsolatos adatai meghaladnák ezen monográfia témáját és kereteit. De mindezt átgondolva, ez a rész nem tűnt kitérőnek, sőt szinte „kulcskérdés” dolgozatunkban.

Eredeti témánk ebben a részben a tolnai reformáció és azon belül a tolnai iskola helyzete volt. Most erre kell visszatérnünk.

Nem tudjuk, hogy Szegedinek Laskóra való távozása után ki vette fel a tolnai iskolában a munkát. Sajnos két vagy három év kiesik ismereteink köréből, a

²⁰² Botta, 1978. 79. o.

²⁰³ Bucko, Voitech: *Reformné Hnutie v arcibiskupstve ostrihoskom de roku 1564*. [Reformtörekvések az esztergomi érsekségben 1564-ig.] Bratislava, 1939. 150. o. Az idézet lelőhelye: EsztrPrimEgyhLt – Arch. Eccl. Vetus, nr. 2121. In Botta, 1978. 190. o.

tolnai történettel foglalkozók sem találunk erre adatokat. Volt viszont Sztárainak nem sokkal később egy másik munkatársa az iskolában, róla is szólnunk kell annyit, amennyit e monográfia keretei megengednek.

Thuri Farkas Pál

Mezőtúron született, innen a „Túri” név is. Az itteni iskolában még Szegedi Kis István tanítványa is volt, s talán 1555-ig tanítóként, majd rektorként dolgozott tovább. Azt is tudjuk, hogy ebben az esztendőben indult Wittenbergbe, folytatni tanulmányait, de 1556-ban vagy inkább 1557-ben már Tolnán van. 1558-tól Sárospatakon, később Sajószentpéteriben tanított. 1574-ben fejezte be életét Abaújszántón. Bennünket természetesen leginkább az a közel két esztendő érdekel, amelyet Tolnán dolgozva töltött el. Az *Idea Christianorum sub Tyrannide Turcica* című írásáról volt már szó. Ebből most az a fontos nekünk, amit a tolnai iskoláról ír: „Iskolánk oly virágzó állapotban van, amennyire csak szorgalmam és iparkodásom által emelhetém. A tanulók oly számosan vannak, hogy két tanterem alig tudja befogadni, azoknak nagy része gyermek, mégis a nagyobbak száma is körülbelül ötven. Ezekben oly nagy kedvet gerjesztettem a tanuláshoz, hogy maholnap kimeírtik minden tudományomat, és sok van közöttük, kinek nemsokára más tanítóra van szüksége.”²⁰⁴ A tanulók nagy száma, valamint az utalás a kisebbekre és nagyobbakra azt sejteti, hogy Thuri mellett nagy valószínűséggel más vagy mások is dolgoztak lektorként.

Kathona Géza írja már említett könyvében, hogy az iskola alapításától (1549. Szigeti Imre) 1592-ig, a Hercegszőlősi Gáspár rektorságáig tartó első időszakban – az iskola „virágkorában” – 19 rektor, konrektor és lektor közül tizenhatan tanultak Wittenbergben, s természetes, hogy az iskolaszervezés és -vezetés gyakorlatában az ottani tapasztalatokat használták fel, az oktatás tartalma is hasonló irányt követett. Az alsó fokozat a „trivium” (grammatika, retorika, dialektika) volt, a felső fokozatban pedig a „quadrivium” szerint haladtak (fizika, etika, logika és politika). A facultas artium tárgyai a görög, latin és héber voltak. Mindezek „fölé” később a filozófia és teológia került. A teológiai előadásokon belül a nyelveken túl a história, az exegézis és az egyházatyák tanításai kerültek sorra. Kathona szerint minden bizonnyal Tolnán is a Melanchthon által kidolgozott iskolarendszer alakult ki és honosodott meg.

Ennek az iskolának a szerepe és jelentősége igen nagy volt mind az ifjúság nevelésében, mind a későbbi vezetők kiképzésében, és a magyar művelődés története alakulásában is. Payr Sándor ehhez fűzi hozzá, hogy „bizonyára ezekben az

²⁰⁴ Thuri: *Idea Christianorum* in Kathona, 1974. 70. o.

időkben keletkezett a szállóige: bejárta Tolnát-Baranyát. Mert eredetileg ezt a tudós emberekre szokták mondani.”²⁰⁵

Payr néhány mondata összefoglalása is lehetne mindannak, amit az iskoláról ír, és nekünk is tudnunk kell: „rég, még a kath. világból maradt iskolája volt Tolnának is (Békefi nem emlékezik róla). Flacius Mátyás szerint az illyriai származású Zigerius Imre, Tolna reformátora, már 1544 előtt tanító volt itt. Utána Karancsi Mihály, s majd Tövisi Mátyás (Muceius vagy Mocer) volt a tanító. Ez 1548. Wittenbergbe ment ki, ott Flacius Mátyást hallgatta, de Zigerius már 1549. visszahívta Tolnára, ahol 1551. meghalt. Bereméni János jött a helyébe, azután pedig Szegedi Kis István. Patai Sámuel írja, hogy Tövisi Muccius a latin, görög és héber nyelvet az ekklézsiánál maradt könyvei szerint jól értette. Valószínűleg ez volt az a tudós tolnai tanító, ki a könyveibe írt széljegyzetekben Faber Stapulensis Jakab, a kiváló humanista tanítványának mondja magát. Később Sztárai és Szegedi Kis István idejében is igen virágzó volt az iskola. Sztárai drámáját „a papok házasságáról” a nagyobb tolnai diákok valószínűleg elő is adták. Tolnának oly tudós tanítói voltak, hogy Jézus Sirák könyvét magyar fordításban küldték Heltai Gáspárnak, ki ezt Kolozsvárott Gyulai István előszavával 1551. ki is adta. A fordítók pedagógiai célból végezték munkájukat. Elöl a könyv summájában mondják: ez a könyv, melyet eddig a közdeák Bibliában Ecclesiasticusnak neveztek, jó erkölcsökről való tudományra tanít... aki kívánja, e könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogy nem mint Platonnak, Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből. Zoványi szerint a fordítók Zigerius és Tövisi lehettek. S elmondja, hogy sok kiváló emberünk tanult a tolnai iskolában, így Sibolti is, de Laskai István, Veresmarti Illés, Bélyei Tamás is. Ennek és a veresmarti iskolának oly jó hírneve volt, hogy sok tanuló dicsőségnek tartotta, ha elmondhatta: Tolnát Baranyát összejárta.”²⁰⁶ Ha hosszúnak is tűnik a sor Payrnál, mégis meg kell említeni, hogy nem szól viszont Thuri Farkas Pálról, aki nemcsak az iskola fejlesztői közé tartozott, hanem az *Idea Christianorum* írásával is emlékeztetése nevé.

Mindez a török uralom alatt történt, ahol „éjjel és nappal fondorkodnak és cselt szőnek, hogy azokkal a papokat és az iskolákat elpusztítsák. Mert ezek okai annak, hogy kevesebb magyar lesz törökké, mint amennyien áttérnek hozzánk.” S amikor a szenvedésekről szólt, hozzátette nemcsak azt, hogy talán egymaga kivétel, akit még nem veretett a török, hanem ezt is nagy tisztelettel: „...ilyen váddal tisztelendő püspök urunk hátrakötött kezekkel háromszor állt lefejezés előtt, de Isten őt csodálatosan megoltalmazta.”²⁰⁷

²⁰⁵ Payr, 1924. 489. o.

²⁰⁶ Uo. 857. o. Jegyzetében hivatkozik könyvének „Reformáció Tolnán” című fejezetére. A témához ajánlom még: Schneider Julius: A XVI. századi vörösmarti gimnázium. In: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. IV. évf. 10. sz. 1972. 85–91. o.

²⁰⁷ Thuri Farkas Pál: *Idea Christianorum* in Kathona, 1974. 69. o.

Thuri Farkas Pálról tudjuk, hogy – alighanem 1558-tól – a sárospataki iskola rektora volt. Innen került azután Sajószentpéteribe. Kivel és mikor indult Tolnára a helvétizálódás? Láttuk, hogy több kutató véleménye szerint Szegedivel (Zoványi, Kathona, Esze Tamás). De lehetséges, hogy az első lépéseket ez irányban éppen Thuri Farkas Pál tette meg, ő indíthatta el a folyamatot. Emlékeztetni szeretnék Esze Tamás egy mondatára: „a helvét irány kovásza a tolnai iskola volt.” Kétségtelen, hogy Thuri a Tolna utáni szolgálati helyein már határozottan ezt az irányt képviselte.

Sztárai tolnai művei

Hátravan még az a kérdés: melyek azok a művek, amelyeket Sztárai tolnai tartózkodása alatt írt? Magukkal a művekkel később foglalkozunk, itt csak a tolnai „születés” tisztázása a feladat.

Szilády Áron így válaszol a kérdésre: „...tolnai papsága ideje egész bizonyossággal 1553-tól csak 1558-ig tartott. E korban készült művei közül ma már csak évszámokkal nem jegyzett zsoldjainak egy részét, Athanasius püspök históriáját és az *Igaz papság tikörét* tudjuk felmutatni.”²⁰⁸ Nagy Sándor szerint itt dolgozott még a papok házasságáról szóló drámán, és itt kezdte írni Cranmerus Tamásról szóló históriai énekét is.²⁰⁹ (Latzkovits Miklós szerint drámái még előbb születtek, a kérdésre a drámák feldolgozásánál vissza kell térnünk.²¹⁰)

Kathona Géza szerint pedig a *Historia de vita beati Athanasii* című műve „az egyetlen hitelesen Tolnára szerzett költői műve”. A költeményt a versfők szerint is Sztárai írta, s az utolsó sorok értelmében Tolnára:

*Tolna városában az Duna mentében,
Az ezeröttszázban és az ötvenhétben.*²¹¹

A versfőkben pedig ezt olvashatjuk: „Christianis universis sed imprimis his optimis ac ornatissimis civibus – tulnensibus veritatem evangelicam professis” (Minden kereszténynek, de különösen e legjobbaknak és legékesebb tolnai polgároknak, az evangéliumi igazságot vallóknak) – tehát a verset a tolnai evangéliumi hitet valló polgároknak írta. Itt most nem térhetünk ki arra, mikor hagyta el Tolnát, de az idézett sorok mintha erre is utalnának vagy emlékeztetnének.

A „Comoedia lepidissima de sacerdotio... Igaz papságnak tiköre” címlapja szerint Magyaróvárott jelent meg 1559-ben. Szilády 1556-ra teszi keletkezését, mert

²⁰⁸ Szilády, RMKT V. 309. o.

²⁰⁹ Nagy, 1883. 17. o.

²¹⁰ Latzkovits, 2000. 376–393. o.

²¹¹ RMKT V. 157–209. o.

a Tamás pap által említett erdélyi püspököt Kálmáncsehi Mártonnal azonosítja, akinek bizonyos hatása ekkoriban Erdélyben valóban mutatkozott (képrombolás). Zoványi szerint az a püspök, akit Tamás említ a darabban, Wiener Pál volt, akit 1553-ban választottak szász püspökké, Zoványi tehát a darab keletkezését 1553-ra teszi. Kathona szerint ezt a tényt erősíti, hogy a dráma szereplői (valójában maga a szerző) Szegedi püspökké választásáról (1554) még nem tud. Mi már tudjuk azonban, hogy erről később sem tudhatott, mert itt nem püspökválasztásról volt szó. Horváth János a darab keletkezését az 1553–1558 közötti időre, Miklós Ödön pedig 1557-re teszi. A kutatás azóta felderítette, hogy nem Wiener Pál volt az első szász püspök. 1545-ben a medgyesi zsinaton Ramser Mátyást választották püspökké, halála után 1547-ben Altenberger Bertalan követte e tiszten, s csak ezután következett Wiener Pál. Sztárai tehát már korábban is tudhatott az erdélyi püspökségről. Ezért valószínű, hogy a dráma előbb, még Laskón született, ahogyan ezt Latzkovits Miklós írja.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a tolnai időszak talán nem volt annyira gazdagon gyümölcsöző, mint az előző, a laskói. Ehhez azonban mérlegre kell tenni mindazt, amit Sztárai tolnai tartózkodásáról találtunk. Ha tehát irodalmi szempontból nem a leggyümölcsözőbb, a reformáció ügyében viszont az egyik legharcosabb, a püspöki tiszt és kerület dolgában pedig minden bizonnyal a legkiterjedtebb életszakasza a tolnai volt.

ÚJRA LASKÓN

Sztárai második laskói tartózkodásával és munkájával kapcsolatban több tisztázandó kérdés is adódik. S ezen a ponton is különbség van a régebbi és az újabb kutatói álláspontok között. Ahhoz azonban, hogy világos képet nyerjünk, először át kell néznünk a különböző véleményeket.

Nagy Sándor ezt írja: „Az időtartamot, ameddig Baranyában működött, könynyű szerrel meghatározhatjuk. Tolnai (Tuknai) Miklóshoz írt levele 1551. június 10-én Laskón kelt. Két év múlva pedig már Tolnán találkozunk vele, hová részben korábbi ismeretsége, részben talán egyik társának Eszéki (Zigerius) Imrének ajánlása alapján hívták meg. Toldy a közbeeső két évre teszi Sztárai tanári működését a gyulai iskolában, ellenben Haan Lajos – nem tudom, mi alapon – 1554-et említ (*Békés megye hajdana*. Pest, 1870. 67. és 74. o.). Toldy véleménye Skaricza Máténak hitelt érdemlő adatain alapszik. Ezúton könnyen érthetjük meg mi is, mint került Szegedi Kis István, aki ezidőben szintén tanár volt a gyulai iskolában, Sztárai mellé Tolnára mintegy segédül, s mint nyerte meg 1554-ben a laskói prédikátorságot, s vele együtt a baranyai szuperintendensi címet is.” Nagy Sándor még jegyzetben hozzáteszi: Gyöngyösi Benjámin vélekedése, hogy Gyulán a Baranyában fekvő Gyulát kell érteni, egyenesen azon törekvésből származik, hogy költőnkről az unitarizmus vádját elhárítsa.

De Nagy Sándor már tudja és elismeri, hogy Sztárai tolnai székhellyel püspöki tisztelet is viselt kerületében. És szerinte Sztárai Tolnán huzamosabb ideig is tartózkodott egyfolytában, mert mint írja, Athanasius énekét az utolsó versszak tanúsága szerint itt írta 1557-ben, sőt még 1559-ben kiadott drámája is itt született (*Altinium*). Ezek leszögezése után így folytatja: „Itt már betegeskedett is... [»Egy nyomorult ember rendelé versekben«], ...folyvást betegeskedik, s még mindig nyomorult embernek vallja magát. Úgy látszik, nem valami válságos bajban, hanem lassú, hosszantartó nyavalyában sínylődik, mely bár gátolja munkásságában, egészen tehetetlenné mégsem teszi... ismét homályba kezd veszni pályája... úgy látszik, Tolnát 1559 végén odahagyta s Debrecenbe költözött. Debreceni prédikátorsága emlékét az év meghatározása nélkül Ember Pál tartotta fenn.²¹² Szinte jólesik tudnunk, hogy a magyar reformáció e buzgó harcosa végre oly nagy kitüntetésben részesült, hogy meghívást nyert a fényes és gazdag debreceni egyház szószékére,

²¹² Ember, 1728. 627–628. o.

hol Huszár Gál és Szegedi György voltak elődei s a nagy Melius volt előbb tiszt-társa, nem sokára közvetlen utóda. Föltehető, hogy a debreceni prédikátorsággal együtt a superintendens tisztelet is ő viselte, bár Ember Pál hallgat róla.”²¹³ A „debreceni szolgálat” kérdése még előkerül.

De Nagy Sándor azt is hallotta már, hogy a pápai gyülekezet történetét megíró Tóth Ferenc kéziratai között van egy levél Michael Starinus aláírásával, s a levél keltezése: Pápa, 1570. február 7. Sőt azt is hallotta, hogy Bauhofer György ennél is többet talált: Sztárai folyamodott később a lelkészi állásért Sopronban is. – „Itt aztán megszakad minden szál” – fejezi be.

De erről véleménye is van: „A hiteles adatok alapján még 14 évet kellene költőnk pályafutásához toldanunk... nem hihetem, hogy az a Sztárai Mihály, aki a mohácsi csatában, mint már iskolát végzett s körülbelül 30 éves férfi vett részt, oly viszontagságos múlt után is 1574-ben még folyton folyvást a fáradhatatlan tevékenységben éljen... ám higgye Bauhofer... az elfogulatlan vizsgáló azon hitre fog térni, hogy a levél írója nem maga a költőnk, hanem másik Sztárai Mihály, valószínűleg a fia.” Nagy Sándor leírja ugyanitt Szirmay tudósítását Bánóczy özvegyének feleségül vételéről, s ebből a házasságból születhetett Mihály fiuk, akiről szerte itt szó lehet.

Ebből azután hosszú vita kerekedett, amelynek a „Két Sztárai élt-e?” címet lehetne adni, s amire vissza kell tértünk majd.

S ezután következik Nagy Sándor szép „zárómondata”: „Sztárai, míg harcol, küzd, diadalmaskodik, teljes világításban látjuk nemes alakját, mihelyt visszavonul... lassanként feledésbe merül, élő halottá válik, mintegy bizonyosságául annak, hogy csak addig élünk, meddig munkálkodni meg nem szűnünk.”²¹⁴

Ne merüljünk bele a Nagy Sándorral való vitába, hanem nézzük meg, mit mond ezzel kapcsolatban a következő nagy kutató, Szilády Áron. „Tolnai papságának ideje egész bizonyossággal 1553-tól csak 1558-ig tartott... nem kétségtelen, de valószínű, hogy amint Szegedi Kis István 1558-ban Laskóról Kálmáncsehibe távozott, Sztárait azonnal visszavitték a laskóiak. Annyi bizonyos csak, hogy az 1560-ik évet már nem számíthatjuk tolnai papságához, mivel Halasi Bálint egészen határozottan írja, hogy ebben az évben Eszéki István volt a tolnai pap, Márkus nevű társával együtt, és mivel Sztárai ebben az évben csakugyan Laskón írta Cranmerus Tamás históriáját... arra azonban, hogy ott (Laskón) újból mennyi időt töltött, semmi adatunk nincs...”²¹⁵

De Szilády már a Tóth Ferenc által felfedezett levelet is hitelesnek tartja, és ismeri a soproniak számadásának erre vonatkozó – később idézett – adatát is, amelyből „pedig az tűnik ki, hogy 1574 április közepén még élt...” Tudja, hogy

²¹³ Nagy, 1883. 16–26. o.

²¹⁴ Nagy, 1883. 26. o.

²¹⁵ Szilády, RMKT V. 309–310. o.

Nagy Sándor ezzel vitatkozik, s ezért leírja ezt is: „Dr. Szalay József volt szíves értesíteni, hogy az eredeti levél ma is megvan Sopron város levéltárában, és hogy szövege azonos Tóth Ferenc másolatával. Pecsétjén fészület van s e mellett M. S. betűk.”²¹⁶

„Más Sztárai Mihály nevű protestáns papról azon időben nem lévén tudomásunk – írja ezt folytatva –, valamint arról sem, hogy annak hasonló nevű fia vagy egyáltalán gyermeke lett volna, ha még egyéb jelek is vannak, melyek e név alatt nem két külön személyt gyanítatnak velünk: költőnknek és levélírónknek egységét kötelességünk fenntartani. Ilyen jel először is magának Sztárai levelének jelleme és hangja. Ugyanaz a fáradhatatlan készség látszik ki belőle, melyet pályája ismeretes pontjain szemlélhetünk. Ha maga nem mehet, ígéri, hogy maga helyett alkalmas embert fog küldeni a soproniakhoz. Ez és az a rendelkezéshez szokott hang, mely az egykori baranyai szuperintendenst áruja el” – írja idézett írásában. Szilády tehát – summásan – tovább lép Nagy Sándornál.

S ezután következik Szilády zárómondata: „...Sztárai élete 18 évvel tovább terjedt, mint eddig hittük. Csaknem végigélte a XVI. századot, részt vett a nemzeti élet legnagyobb eseményeiben. Mohácsnál megmenekült, s tudunkra az ország három különböző vidékén fejtett ki a nemzeti irodalom és reformáció szolgálatában oly tevékenységet, melynek – nehéz megmondani – vajjon kezdeténél tanúsított-e nagyobb bátorságot, vagy folytatása közben szívósabb kitartást, avagy vége felé bámulandóbb lelkesedést. Ha annak az útnak V betűvel leírható alakját tekintjük, melyen ő Zemplénből a Dráva mellékre, onnan fel Pápára, Sopronnak tartott: akaratlanul is a költöző madarak vándorútja jut eszünkbe. Ezeknél az önfenntartási ösztön műve ez, míg neki ama »kegyes ösztön« adatott, mely Pál apostolnak (2Kor 12,7), akivel elmondhatá: semmivel sem gondolok, az én életem is nekem nem drága, csak elvégezhessem örömmel én futásomat stb. (Ap Csel 20,24)” Mi már tudjuk, hogy a V betű kérdéses, mert a pataki, zempléni hagyományról le kellett tennünk. De tisztelt kutatónk véleményét akkor is jó ismernünk, s azon elgondolkoznunk.

Térjünk vissza a fejezet címéhez: Sztárai Laskón. Ami akkor homályosnak tűnt, ma már tudhatjuk: Sztárai 1558-ban elhagyta Tolnát, és visszaköltözött Laskóra.

De miért? A kérdéssel akkor is szembe kell néznünk, ha nincs még rá világos válasz. A legtöbb kutató ezen a ponton az Athanasius-énekre utal:

*Ezer ötszázötven és hét esztendőben
Ez éneknek két részét az Duna mentében
Egy nyomorult ember rendelé versekben.*

S az ének harmadik részének vége:

²¹⁶ Uo. 317. o.

*Tolna városában az Duna mentében,
Az ezer ötszázban és az ötvenhétben
Egy nyomorult ember ezt írta versekben.*²¹⁷

Ahogy olvastuk, Nagy Sándor „hosszantartó betegségnek” vélte az „egy nyomorult ember” kifejezést. Nem tudunk ilyen betegségről, egyáltalán: Sztárai életének ezt az oldalát nem ismerjük. De meggyőződésünk, hogy itt nem is erre kell gondolnunk. Esze Tamás ezt írja ugyanezzel kapcsolatban: „Önmagának ily módon való aposztrofálása újtestamentumi szövegre utal, Pál apostol írja a Római levélben: Óh, én nyomorult ember, kicsoda szabadít meg engem e halálnak testéből?”²¹⁸ Valóban, ha arra gondolunk, hogy az ének igazán nem is Athanasiusról, hanem az emberré lett Krisztus örök istenségéről szól, más szóval arról, hogy ő az egyedüli Megváltó, „egyedül Krisztus” – a reformáció szerint, akkor miért ne mondhatná magáról a költő és reformátor, hogy ő (is) nyomorult ember? Miért ne lehetne ez betegség helyett inkább hitvallása? Az ének sorainak elemzésére vissza kell térnünk majd azzal a kérdéssel kapcsolatban: miért ment el Sztárai később Gyulára Baranyájából? De arra a kérdésre: miért ment el Tolnáról Laskóra, itt kell a választ keresnünk, s utalnunk kell néhány dologra, jelzésre az énekkel, szövegezésével, annak megjelölt szerzési idejével és önmaga ilyen aposztrofálásával kapcsolatban is.

Azt már leszögeztük – talán hihetően –, hogy 1558 előtt még nem volt szó a Sztárai-Szegedi konfliktusról. Sztárainak „episcopusként” a Dél-Dunántúlon, a Dunántúl más területein és az ország más részein is elismerik püspökségét, Szegedi pedig „generalis superintendensként”, Sztárai helyetteseként működik. S ráadásul – még Skaricza fogalmazásában is – a „legbizalmasabb” kapcsolatban. Ez az aspektus tehát nem ad okot a „nyomorult ember” kifejezésre, ha már a kifejezés ilyen okait keressük, bár talán már valami előrevetítette árnyékát.

Sztárainak itt és ekkor véleményünk szerint más a gondja. Esze Tamásra szeretnék újra hivatkozni, aki így ír: „Az Athanasius ének – bár tudjuk, milyen teológiai vitát idéz fel – nem érvel eretnek tanítás ellen, s nem bizonyítja a maga igazságát. Annyira nem, hogy szövegéből képtelenek vagyunk megállapítani, vajon miféle eretnekséggel harcol? A teológussal nem találkozunk az énekben... pedig Bornemisza szerint Sztárai tudós ember volt, s az ő dicséretében nagyonis mérték-tartó Skaricza századunk nagy teológusának nevezi.” Azzal vitatkoznunk kell, hogy: „a teológussal nem találkozunk az énekben”, – hiszen az ének – még egyszer mondani kell – nem is annyira Athanasiusról, mint az örök Krisztus istenségéről szól. Esze Tamás kritikája itt megítélésem szerint túlságosan éles. De abban igazat kell adnunk, ha figyelmesen olvassuk az éneket és a versfókbe írt szöveget, hogy nem annyira a „teológus” szólal meg most, hanem „a lelkipásztor, akinek

²¹⁷ Historia de vita beati Athanasii Alexandriae episcopi fidelissimi. RMKT V. 157–209. o.

²¹⁸ Esze, 1973. 116. o.

tiszte, hogy hit és erkölcs dolgában óvja, védje vagy figyelmeztesse gyülekezetét. Az Athanasius szájába adott feddéseken Sztárai hangjára ismerünk.”²¹⁹

Igen, az nagyon is elfogadható, hogy Sztárainak a tolnai gyülekezettel van gondja. Erre nézve találtunk már utalást Skariczánál is. Ezen túl azonban említettük azt is, hogy ezt az éneket a szerző az evangéliumi hitet, Krisztust valló tolnai polgároknak írta a versfők szerint. S talán már ebben is „él”, célzás lehet, bizonyára voltak „másként gondolkozók” is. Szilády ezt írja ezzel kapcsolatban: „Tolna lakosai felekezeti különbség nélkül beleunhattak a folytonos versengésbe, s ez a megunás Sztárainak kellemetlenséget okozhatott. Ő még mindig a régi hévvel, tűzzel akarhatott rontani, törni, építeni, plántálni, a minek a tolnaiak nem látták szükségét. Sztárai azt a néhány családot, mely Tolnán a régi vallásához ragaszkodott, ha szintén a jeges Kaukázuson túlra nem is akarta űzni, bizonyosan nehezen szenvedte. Míg hallgatói többségükben, meg a népnek több ideig tartó izgalma után csendességet óhajtó természeténél fogva is, békében kívánhattak élni lakostársaikkal. Ily forrásokból származhatott annak oka, hogy Sztárai Tolnát megint Laskóval cserélte fel.”²²⁰ S ehhez hozzátehetjük: a laskóiak bizonyára a régi szeretettel fogadták már ismert pásztorukat.

Ha így nézzük, a „nyomorult ember” kifejezés hitvalláson túl talán belső törésre is utal. A kérdés csak az, ki tört meg a küzdelemben: a gyülekezet vagy Sztárai? S nem éppen azért érezte magát „nyomorult embernek”, mert saját gyülekezete fékezte, és a küzdelemtől vissza akarta tartani?

A Sztárai-Szegedi különbségre – amit én „vérmérsékleti különbségnek” neveztem –, Esze Tamás is felfigyelt. Ő sem hitvallásbeli különbséget lát közöttük. Ezt írja: „Sztárai nem tudott nyilvánosság nélkül élni, ez volt a nagy alkati különbség közte és az elhúzódo Szegedi között. Sztárai mondanivalójának és érzéseinek közlésére mindig hallgatóságot: azonnali rezonáló közösséget teremtett magának. Nyári esteken a magas, kerek dombon épült laskói templom előtt hegedűje mellett hangos szóval messze hallhatólag énekelgette magafordította zsoltárait, zsinatának, zsinatainak eredményeit és eseményeit iskoladrámákban népszerűsítette a közönség előtt, vehemens vitái Józsa páterrel a tolnai templomban hatásos trükkkel alakított spektakulumok voltak – míg a gyakori ismétlésbe bele nem unt a hallgatóság.”²²¹ Ha ez igaz, és miért ne fogadhatnánk el akként, akkor Sztárait az tette „nyomorulttá”, hogy sajátjai intették csendre, próbálták leállítani. Véleményem szerint itt vagyunk az okok egyik legmélyebb gyökerénél, amiért Sztárai Tolnáról Laskóra ment ismét.

De lehetett még valami más oka is erre. Esze Tamás egy lépéssel ennél is tovább megy, tanításbeli feszültségre is utal: „A heterodoxia Tolnán is előbb az iskolában vert fészket és onnan támadt a templombeli ortodoxia ellen” – írja.”²²²

²¹⁹ Uo.

²²⁰ Szilády, RMKT V. 310. o.

²²¹ Esze, 1973. 117. o.

²²² Uo. 117. o.

Tolnán is – ezzel Gyulára utal, ahol viszont a reformáció támadt az iskolából, vagyis az ifjúság felől indult az új hullám az idősebb, templomos gyülekezet, réteg felé.

Tolnán azonban a helvét irány „új hullámára” utal Esze Tamás, s amikor azt mondja, hogy ez is az iskolából indult, akkor a már említett Thuri Farkas Pálra gondolhatunk, aki 1556-ban, de inkább 1557-ben (ez egyben Athanasius énekének születési éve) volt itt tanító, innen Sárospatakra került, ahol már nyilvánosan a helvét irányhoz tartozónak vallotta magát. Tolnán még csak „formálódhatott”, vagy irányváltoztatása megtörtént, de Sztárai mellett még nem nyilvánosan. Vagyis inkább ő lehetett az, aki gondot okozott Sztárainak, és nem Szegedi, mint többen vélik. Sztárai tehát 1557-ben, amikor Athanasius énekét írta, az előbbieken túl azt is érezhette és tapasztalhatta, hogy éppen ott, ahol az ifjúságot nevelik, ahol a lelkészutánpótlás szolgálata is folyik, onnan hall más hangot, onnan indul egy „új” és „más” hullám, mint amit ő vallott és tanított. S akkor igazat kell adnunk Esze Tamásnak, hogy gondja valóban lelkipásztori volt: a gyülekezetében fékeztek, az iskolából pedig új hangokat hallott.

Hangsúlyozni kell: az utóbbira konkrét adatunk nincsen. De talán elfogadjuk, hogy saját gyülekezete „fékezése” és az iskolából induló „új hullám” együtt indíthatták ennek az éneknek megírására, és ezek együtt indíthatták az első viszszavonuló lépésére: Laskóra.

A laskói évek

Második laskói tartózkodásáról, annak egészen konkrét tartalmáról nem sokat tudunk. Az bizonyos, hogy elsősorban a laskói gyülekezetben, azon túl püspöki körében végezte továbbra is szolgálatát, munkája tehát bőven lehetett. S azt is tudjuk, hogy Cranmer Tamásról szóló éneke ebben az időszakban született meg, pontosabban 1560-ban. Ennek tartalma abban hasonlít az Athanasius-énekhez, hogy itt is a hitvalló küzdelméről van szó a merev konzervativizmussal szemben. Thomas Cranmer (1489–1556) Sztárai idősebb kortársa volt. „Célkitűzése a teológia művelésének megújítása volt, mégpedig Jézus életének és művének személyes megismerése nyomán. Ehhez különösen fontosnak tartotta a hit általi megigazulásról, Krisztusnak az úrvacsorában való valószínű jelenlétéről és a Szentlélekről szóló reformátori tanítást, ami által oly nagyra értékelte mind a Szentírást, mind a hagyományt... élete végén hosszú ideig magánzárkában tartották fogva, s addig kínozták, míg visszavonta tanítását. 1556-ban, az utolsó tárgyaláson mégis megrendítő bátorsággal vállalta tételeit s hősiességgel halt meg a máglyán.”²²³

Sztárai éneke voltaképpen e kettőről szól: Cranmer hitéről és megrendítő vallástételéről. Érdemes megjegyezni, hogy Sztárai négy évvel az esemény után írja

²²³ James Atkinson: Thomas Cranmer. In: *A kereszténység története*. Budapest, 1996. 391. o.

meg az Angliában történeteket Laskón! Vagyis figyelte, ismerte az Európában zajló eseményeket, elsősorban azokat persze, amelyek a reformációval függtek össze. S az is figyelemreméltó, hogy milyen élénk volt a kapcsolat a magyarországi reformáció munkásai és annak európai képviselői között. Egyéb, később előkerülő dokumentumok mellett ez a históriás ének is jó példa erre.

Botta István *Melius Péter ifjúsága* című könyvében foglalkozik ezzel a kérdéssel is. Arról itt most nem kell írnom, hogy a szerző e művében azonosította Somogyi Péter vágssellyei tanítót Melius Juhász Péterrel, a kálvinizmus későbbi nagy vezéralakjával és püspökével. S azt is kimutatta, hogy Somogyi Péter vágssellyei tanító korában lutheránus, azon belül pedig „brenziánus” volt. Johannes Brenz (1499–1570) többek véleménye szerint az egyik „leggenuinabb” lutheri teológus volt, később Melanchthonnal is szembekerült, különösen az úrvacsora kérdésében. A fiatal Somogyi Péter a lutheranizmusnak ehhez a csoportjához tartozott. Mekkora fordulat kellett ahhoz, hogy ez a brenziánus ember „félpápista korosmás majmoknak” nevezze a lutheri reformáció követeit! Mikor történhetett ez? Kinek a hatására? Erről a súlyos kérdésről Botta Huszár Gálról szóló könyvében is ír, aki megmaradt a lutheránus állásponton és Sztáiraival való baráti és munkatársi kapcsolatában is.²²⁴

Aki ebben a fordulatban hatásos szerepet játszott, az éppen Szegedi Kis István volt. De ehhez előzőleg Szegedi gondolkozásában kellett változásnak végbemennie. Botta István ezt írja mindezzel kapcsolatban: „Melius (Wittenbergbe) beiratkozásakor Thuri Farkas Pál volt itt a senior, aki tanulmányai után az akkor még határozottan lutheri irányzatú tolnai iskola rektora lett, de Szegedi Istvánnal és a kolozsváriakkal fenntartott barátsága soha nem szakadt meg. Helvét irányba fordulása Szegedi Kis Istvánéval egyidőben történhetett. Szegedi 1558-ban ment Kálmáncsára, ekkor távozhatott el Tolnárról Thuri Farkas Pál is Sárospatakra. Helyváltogatásának oka is helvét irányba hajlása lehetett.”²²⁵

Véleményem szerint ennek „előjeleit” érezhette Sztárai már 1557-ben is. Egy ilyen fordulat soha nem zajlik le rohamos gyorsasággal. És amint olvastuk, Szegedi és Thuri „barátsága soha nem szakadt meg”, fordulatukat egészen biztosan sok levélváltás előzte meg. De még mindig érdemes a „nyomorult ember” kifejezésen tovább gondolkodni, ha ez egyáltalán az előbbiekkal kapcsolatos. Hiszen ha Sztárai annyira „nyomorult”-nak érezte volna magát, akkor ő ment volna el, de nem ez történt: Szegedi ment el Laskóról, Thuri pedig Tolnárról!

Ekkoriban már elkezdődött a „fordulatok”, irányváltások folyamata, amely azonban csak később érett be. Érdemes ezen a ponton megállva kissé elgondolkozni. Melius fordulatáról Skaricza ír a Szegediről szóló életrajzában. Ezt olvassuk: „Az egyetlen Melius Péter, aki az úrvacsora dolgában erősen odakötelezte magát

²²⁴ Botta, 1991. 59–60. o.

²²⁵ Botta, 1978. 133. o.

a Brenz-féle felfogáshoz, az ő valóban csodálatraméltó tehetségével verseiben és irataiban igen sokáig ellene állott Szegedinek, míg végre a pálmát annak nyújtotta, s az örök igazságot jóváhagyta.”²²⁶ Mit is jelent ez a mondat – persze Skaricza fogalmazásában? Azt, hogy Szegedi fordulata, változása már előbb bekövetkezett, s Melius volt az „egyetlen”, aki még mindig lutheránus, sőt brenziánus volt. Lehet-e tudni, hogy mindez mikor következett be?

Botta István már idézett írásában ezt olvassuk erről: „Kezdetben Melius lutheránus körök felé orientálódott, s velük működött együtt: Károlyi Boldi Sebestyénnel, Heltaival, Dávid Ferencsel, Hebler Mátyással és a többiekkel, szemben állva a szakramentáriusokkal. Amikor 1559 táján Heltai és Dávid helvét irányba hajlottak, ő még egy ideig kitartott lutheri álláspontja mellett. Ez idő tájt folytathatta levelezését Szegedi Kis Istvánnal, s mások mellett főként az ő befolyására az úrvacsora dolgában feladta brenziánus álláspontját és Szegedinek »nyújtotta a pálmát«. 1564-ben megjelent művében maga is az 1559. évet nevezi meg fordulata esztendejének. A lutheránus Hebler Mátyás ellen nyilatkozva emlegeti, hogy 1559-ben Váradon és 1562-ben Tarcalon megmutatták neki (Heblernek), hogy senki nem ért vele egyet.”²²⁷ Ekkorra tehát már Melius is „megmutatója” és harcosa volt a kálvini úrvacsora-felfogásnak.²²⁸

Ha ez a kérdés túlmegy is a dolgozat keretein, legalább röviden érdemes elgondolkozni ezen a ponton. Tisztában vagyok azzal, hogy az általánosítás mindig bizonyos pontatlanságot is jelent. Mégis, ha summásan nézzük a magyar reformáció történetét, azt talán el lehet mondani, hogy ezekben az években a teológiai viták homlokterében az úrvacsora kérdése állott (legalábbis lutheránus–kálvinista viszonylatban). Még azt is mondhatjuk: ez volt a „vízvázlasztó”. A német reformáció területén sokkal előbb, már Marburgban megtörtént a döntő lépés (1529). Ott rögzült a különbség a két irány között. Luther szerint – nagyon röviden – a mennybemenetel a mindenütt jelenvaló Krisztus onnipotenciáját, annak teljes valóságát jelenti, így ajándékozza magát testében és vérében is, s kapjuk őt valóságosan az úrvacsorában. Ennek garanciája ígéje: „hoc est corpus meum...” Zwingli és tanítványai, főként Bullinger véleményével (aki hatással volt Szegedire és Meliusra is) Krisztus megdicsőült teste lokálisan a mennyben van, istensége szerint lelki javaival van mindenütt jelen. Ez a jelenlét „spiritualiter”, Bullinger szerint „personaliter” valóságos. S úgy részesülünk benne, hogy „Krisztus spiritualiter adja önmagát és javait a léleknek”. Ennek pedig garanciája a hitet munkáló Lélek. Vagyis – más szavakkal, és ez is a különbséghez tartozik – „a szentség volta tehát nem egyedül Krisztus rendelésén nyugszik, hanem emberi feltételtől, hitünkől is függ.”²²⁹ S az igazsághoz hozzátartozik, ebben az értelmezésben és a felfogás ilyen

²²⁶ Skaricza: *Vita Szegedini* in Kathona, 1974. 120. o.

²²⁷ Botta, 1978. 133. o.

²²⁸ Zoványi, 1922. 395. o.

²²⁹ Botta, 1978. 149. o.

alakulásában Melanchthonnak is volt szerepe, pontosabban a Kolossé-levél magyarázatának egy félreérthető és félre is magyarázott kijelentéséről van szó.

Botta írását tovább olvasva ezt találjuk: „Szegedi Kis István és Thuri Farkas Pál, akik eddig valamiképpen megmaradtak a lutheránus tanítás mellett, vagy legalábbis ennek keretei között, az 1558. évben... döntöttek a mennyben lokálisan bezárt Krisztus testének képzete mellett. Ebben az időben az erre hajlók már többségben voltak (pl. Kopácsi István is), és lehet, hogy ekkor »egyedül« Melius volt még a lutheránus felfogás mellett ebből a körből. Szegedi ezt vallja: Krisztus úrvacsorai jelenléte semmi mástól nem függ, egyedül a Szentlélek hatalmától és erejétől, aki véghezviszi, hogy Jézus Krisztus, aki jelenleg mint ember a mennyben foglal helyet, nekünk, akik a földön vagyunk, nem adatik kevésbé valóságosan, mint maguk a jegyek, mivel ugyanis hitünk a szentségben őt szemlélve egészen a mennybe száll, ahol őt valósággal egyre jobban magunkhoz öleljük.”²³⁰ Ezzel szemben Beythe István akkori, még brenziánus felfogása így fogalmazódott: „Ninch Istennek örökké való lakásának helye. Isten Jobba mindöneőt vagyon. Az Christus teste mindöneőt valowa löt, véghetetlené, helytelené.”²³¹

Nem a mi feladatunk ebben az írásban az úrvacsora kérdésének teológiai elemzése és értékelése. Annyit azonban leszűrhetünk az idézetekből és a vitából: az úrvacsora kérdése – Krisztus-kérdés. Minden attól függ, hogyan látjuk az örökkévaló, emberré lett és mennybe ment Urat: „mennybe zárt” vagy mindenütt jelenvaló Úrnak? Utalni szeretnék ebben a vonatkozásban is Sztárai zsoltáira és törtéiás énekeire. Ezeket olvasva erősödhet bennünk az a meggyőződés, amelyre utaltam már, s itt szeretném aláhúzni: Sztárai nem egyszerűen Athanasiusról vagy Cranmer Tamásról akart írni, még csak nem is az ő hitükről vagy bátor hitvallásukról, hanem az örökkévaló Úr Jézus Krisztusról. Mert a teológia szíve, s annak minden része és ága: Krisztus-kérdés. Másként fogalmazva: minden teológiai kérdés – az úrvacsorakérdés is – attól függ, hogyan és kinek látjuk őt.

Visszatérve „történeti” témánkhoz: Szegedi tehát 1558 után vagy ekkortájt fordulhatott helvét irányba, és lassan meggyőzte Meliust is. S az csak természetes, hogy az a Sztárai, akinek – tudjuk – külföldi információi is voltak, tájékozódott a belföldi eseményekről is. Pontosan az előbb leírtakról is. Éppen második laskói tartózkodása alatt kaphatta ezeket a híreket. S egészen bizonyos, hogy nemcsak Szegediről és Somogyi Péterről (a későbbi Meliusról) hallott, hanem arról, hogy Erdélyben is átálltak régi harcostársai közül sokan. Bizonyára hallott Váradról, Tarcáról, s jöttek a hírek Kálmáncsáról is. Érdekes – de számára inkább szomorú – lehetett az átálltak névsorát végiggondolni. Egyik régi társa a másik után „nyújtja a pálmát” az „örök igazságnak”. Ezekben az időkben már szinte országos jelenségről beszélhetünk. Talán megfordult benne a gondolat: most már ő maradt „egyedül”?

²³⁰ Az utolsó idézet helye: Szegedi Kis, 1585. 163. o. Idézi Botta, 1978. 167. o.

²³¹ Beythe István: *Igaz mentség*. 1599. 92. o. Idézi Botta, 1978. 169. o.

S elképzelhető, hogy ebből a szempontból is „nyomorult embernek” érezte, vallotta magát. Mert innen számítható a helvétizmus erősödése és terjedése Baranyában is, Sztárai pedig lassan „kisebbségbe” szorult.

Így érthető, sőt talán értendő is, hogy közel két évtizedes győzelmes dunántúli munkálkodás után (1544–1553 Laskó, 1553–1558 Tolna, 1558–1563 újra Laskó, összesen 19 év) Sztárai életében bizony „törés” állt be. Nem hitében, hanem elgondolásaiban és érzelmeiben. Aki egykor olyan győzelmesen küzdött a katolicizmus hibái és bűnei ellen, annak most látnia kell a helvét irány „elsöprő” győzelmét otthon és országosan. Ott kell hagynia „Baranyáját”?

1558-ban Verancsics püspök ezt írta a nádornak: „Gyula Egernek legnagyobb és legszerencsésebb fekvésű külső része és védbástyája... ha ezt elveszítjük, a Tisza partjáig minden veszve van.”²³² Esze Tamás pedig azt írja már többször idézett könyvében, hogy ez a város a Habsburg és a török birodalom ütközőpontján őrlődött. János királytól elszakítva 1552 óta tartozott Ferdinándhoz. Szikszai Fabricius Demeter szép és megkapó írása szerint (1563), amelyre még visszatérünk, Gyulától keletre Erdély volt, délről és nyugatról a török fenyegette, észak felé pedig magyar testvéreire tekinthetett. Ezekkel a különböző korból származó idézetekkel Gyula akkori helyzetét igyekszem érzékeltetni.

A várhoz ötven falu és másik három város is tartozott, tehát aki ezt a részt megkapta, nagy jövedelemhez jutott. Jog szerint oppidum volt főbíróval és tanáccsal, a lakosság polgári része pedig iparral és kereskedelemmel foglalkozott, s természetesen sokan földműveléssel is. A terület egyházilag két egyházmegyéhez tartozott: az egrihez és a váradihoz, köztük a Körös volt a határ.

A reformáció Gyulán

A 16. század közepe táján a város már vármegyei székhely is volt, Patócsy (Pathóczy) Ferenc főispánnal az élén, akinek felesége, Thurzó Margit a protestantizmus első pártfogói közé tartozott.

A reformáció nagyon korán megjelent a városban, amelynek földesura Brandenburgi György volt. „Kétségtelen, hogy már magyarországi tartózkodása alatt, a húszas évek elejétől híve lett Luthernek, s elég közel egykorú bizonyságok szerint mind az udvarban, mind pedig a Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix kezével együtt elnyert hatalmas birtokain igen erélyesen támogatta a wittenbergi tanítás hirdetőit.”²³³ Haan Lajos ehhez hozzáfűzi: „Nem alap nélkül föltehető, hogy egyéb, nem városi területeken is, legfőképpen egyes hatalmas nagybirtokosok... főként Brandenburgi György rokonszenve, vagy éppen egyenesen támoga-

²³² Csánki Dezső: Hevesi Bornemisza Benedek gyulai kapitánysága. In: *Békés Vármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társaság Évkönyve*. 1881/82. 73. o.

²³³ Haan Lajos: *Békés vármegye hajdانا*. Pest, 1870. 47–50. o.

tása következtében, megzendült a tiszta Ige: tehát a színmagyarság között is, hiszen éppen az Alföldön, s kivált a tiszántúli részeken voltak hatalmas birtokai.”²³⁴

Karácsonyi János persze mást mond. Szerinte a „vallásalapítás” csak 1541-től kezdődött Gyulán. Mert „aki figyelemmel olvassa vármegyénk általános történetének 1520–30. évekre szóló részletét, az beláthatja, hogy Brandenburgi a tőle anynyira pártolt vallásalapítás érdekében itt, vármegyénkben semmit sem tehetett.”²³⁵

Nadányi János viszont a *Florus Hungaricus*ban az 1532-es évnél többeket is felsorol a reformáció munkájával kapcsolatban: „...Stephanus Nadányi, Emericus Ozorai, Thomam (?) Gálszécsi et Lucam literatam...”²³⁶ Esze Tamás szerint is feltétlenül ide tartozik és említendő Ozorai Imre *De Christo et ejus ecclesia, item de Antichristo et ejus ecclesia* (1535-ös és 1546-os) írása. „Ozorai könyve propaganda-irat volt a reformáció tanának terjesztésére Gyula és más városok magyar polgárai között. A legelső nyomtatásban megjelent magyar irodalmi mű.”²³⁷ Ezek a jelek mind arra utalnak Karácsonyi tendenciájával szemben, hogy a reformáció Gyulán a század harmincas éveiben indulhatott el. Esze Tamás ezt a korai időszakot „lappangásnak” nevezi. A kiformalódás szakasza Patócsy várkormányzósága idején (1541–1552) jött el. Patócsy, mint arról volt már szó, hatással lehetett Thurzó Margit, „Szegedi Kis István patrónája” is.²³⁸ Az adatok szerint 1537-ben még van itt plébános – fizetéséről szó van a meglévő dokumentumokban –, a továbbiakban nem tudunk róla. Viszont, ahogy egyik kutató megjegyzi: „egyik hitszónok követi a másikat az eretnekség ellen.”

Egy várostörténet szerint „1537-ben történt, hogy Szegedi Kis István, aki Gyulán kisebb gyermekek tanításával maga tartotta fenn magát, Krakkóba indult, ahol öt évet töltött az egyetemen. Innen 1543-ban Wittenbergbe ment, ahonnan 1544 elején tért vissza. Először a csanádi iskolában vállalt állást, ahol tanár lett. Mikor innen kiüldözték, 1545-ben Gyulára hívták, abba az iskolába, melyet ekkor Patócsy Ferenc istápol, s melynek valamikor ő is tanítványa volt. Itt töltött el aztán egy nyugodalmas évet, hirdette az új igét. Őt más hitszónokok követték, ezek közé tartozott talán Ozorai Imre is, akiről a hagyomány azt tartja, hogy békési plébános volt... valószínűleg rokona Ozorai Tamásnak, aki 1527-ben Gyulán a Malomzugon lakott.”²³⁹ Lehet, hogy innen van Nadányi felsorolásában (ugyan Gálszécsivel) a „Thomam” elnevezés?

²³⁴ Uo.

²³⁵ Karácsonyi János: *Békés vármegye története*. I. Kiadja Békés vm. közönsége, 1896. (A továbbiakban: Karácsonyi, 1896.) 185–186. o.

²³⁶ Amsterdam, 1663. RMK III. 215–216. o.

²³⁷ Esze, 1973. 131. o.

²³⁸ Révész, 1938. 1., 5. o.

²³⁹ Scherer Ferenc: *Gyula város története*. I. A földesúri város. Gyula, 1938. 174–175. o. Scherer hivatkozási helye: Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I. Budapest, 1896. (A továbbiakban: Borovszky, 1896.) 285., 287. o. Az adatok Botta kéziratgyűjteményéből valók.

Gyulán is érinteni kell legalább röviden az iskola ügyét és történetét is, hiszen itt is nyomokat találhatunk a reformációval kapcsolatban. „Gyulában kezdett volt valami iskoláska indulni a Reformáció kezdetével” – írja Bod Péter a *Magyar Athenasban*. Az iskola akkor került a város tulajdonába, amikor a plébános működése megszűnt. Amikor Szegedi Kis István 1545-ben Ceglédre távozott, a gyulai iskola már nevezetes volt.

1552-ben Patócsy Ferenc meghalt. Ez volt az az év, amikor a város Ferdinánd hatalmába került, s megbízásából Aldona vette át a város vezetését. Ez az esztendő igazán fordulatot jelentett mind a várban, mind a városban, ettől kezdődtek Gyulán a „végvári” évek (1552–1566) –, ahogyan Karácsonyi fogalmaz említett könyvében. „A vár fő gondviselője és az ott elhelyezett, továbbá a városban állomásozó királyi zsoldos csapatok fővezére... Aldona Bernát lőn. Ez volt az, akit a magyar hajdúk maestro di campo hivataláról közönségesen Nagy Kampónak hívtak, s ki a spanyol katonáknak jó hírét-nevét Magyarországon annyi időre tönkretette.”²⁴⁰ Innen is érthetőbb lesz Szikszai Fabricius Demeter helyzetleírása: Gyula kelet felé Erdélyre, délre és nyugatra a törökre, észak felé pedig a magyarokra „tekintett”. Izgalmas és valóságos végvári helyzet volt ez.

De ugyanez a helyzet és idő fordulatot hozott a reformáció tekintetében is. Az 1552-es esztendő többszörösen is nehéz volt Gyulán. A város úgy került Ferdinánd kezére, hogy azt Fráter György játszotta át. Patócsy halott. Aldona közeledik: mi következik? Aldona ugyanis azonnal fellépett a vármegyében tartózkodó protestáns papok ellen, nyilván ez is „küldetése” volt. Sok más példa mellett ezt Szegedi Kis István sorsa mutatja legjobban, őt Békésről azonnal elűzték, a katonák még ingósága egy részétől is megfosztották.

Szegedi Kis István nehéz sorsát nem feladatunk követni, de ami ezzel összefüggésben Gyulával kapcsolatos, azt érdemes feljegyezni: azt ugyanis, hogy támogatói is voltak már. „Élt egykor e városunkban (Ráckevén) a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak, végül is a felsőbb részekbe, Morvországnak Barát (Uhersky Brod) nevű városába szökött át, ahol akkor az igen előkelő kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hosszabb tartózkodás végett Gyulára költözött, Kerecsényi László kapitánysága alatt itt is folytatván az ő jó hírű kereskedését.”²⁴¹ Ez az Ilona asszony, Mező Ferenc felesége gyermekágyi halála előtt úgy végrendelkezett férjének, hogy mindenképpen szabadítsa ki Szegedit. Skaricza ehhez teszi hozzá: „...lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház...” Ennek révén szabadult ki 1552 végén Szegedi.

²⁴⁰ Karácsonyi, 1896. 127. o.

²⁴¹ Skaricza: *Vita Szegedini* 131., 103. o. Idézi Szakály, 1995. 119. o. Szakály megjegyzi, hogy Mezőnek Bécsben is voltak hitelezői, tőlük akart távol kerülni, ezért ment Gyulára.

Talán érdemes arra is rámutatni, hogy ez az az időszak, amelyet – Baranyából – Sztárai is igen veszélyesnek lát, mind az egyházat, mind a megosztott országot tekintve. Érdemes egy pillantást vetni a „Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból – Szent Írásból mostan szerzött ének”-ben írt néhány ismert sorára:

*Sok Ákháb királyok mostan támadtanak,
Kik az Isten ellen nagyon viaskodnak,*

*Egyik Ákháb király az Bécsben lakozik,
Ki az Isten ellen nagyon hadakozik,*

*Másik Ákháb király barátból lett király,
Ki soha nem tanult, de mostan prédikál...*

Ami pedig az egyház helyzetét illeti:

*Ez az özvegyasszony az anyaszentegyház,
Az Illyés peniglen igaz prédikátor,
Az anyaszentegyház az hív keresztyén nép,
Ki szálláson tartja az hív prédikátort.²⁴²*

S hogy rögzítsük az időpontot is ebben a feszült helyzetben:

*Ezer után ötszáz és negyvenkilencben
Az Sztáray Mihály ezt szerzé versekben,
Tar papokkal való nagy itkezetiben,
És Istennel való jó reménységében.²⁴³*

Valóban nehéz és feszült volt a helyzet, semmit sem lehetett látni sem az újraegyesülés, sem az elnyomatástól szabadulás ügyében. De nem volt könnyebb a reformációt tekintve sem. Az 1548/V. törvénycikk így hangzott: „Ami a vallás ügyét illeti, arranézve az ország minden rendjei és karai egyetértének, hogy az isteni tisztelet és vallás a hajdani formára vitessék vissza és az eretnekek mindenünnen kiirtassanak.” S elvileg még érvényes volt az 1545. évi debreceni országgyűlés XXVI. cikke is: „Senki a lutheránusokat a maga jószágában ne tartogassa, ne tűrje... szabad legyen az ilyen lutheránusokat bárhol üldözni és megfogni.”²⁴⁴ Azonban ezeknek a törvényeknek a végrehajthatósága kérdéses volt.

²⁴² RMKT V. 157–159. o.

²⁴³ RMKT V. 146. o.

²⁴⁴ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve*. I. Budapest, 1881. 31., 32., 34., 41. o.

Mindehhez hozzájárult még az a belső probléma is, hogy ugyanezekre az évekre már a reformáció tábora is megoszlott, itt is és mindenütt egyre inkább előtérbe került az úrvacsora kérdése.

Térjünk vissza azonban – mindezeket figyelembe véve – Gyulára. A zaklatás évei Gyulán nem tartottak sokáig. Aldona még 1552 júniusa végén Lippára költözött, majd Erdélybe menekült. S ha eddig a gyulai vitézekről félni kellett, mostantól a reformáció képviselői éppen náluk találtak oltalmat. Pontosan azoknál, akiket a király nevezett ki és küldött ide, bizony, ellenük is. Botta István kéziratos gyűjtésében van egy összeállítás a vár főtisztviselőiről. Érdekes áttekinteni a mi szempontunkból is, mert neveikre még hivatkozni fogunk.

Az udvarbírók sorában érdemes megemlíteni Mágócsy Gáspár, Henyei István, Bornemisza Benedek és Törteli Kun Balázs nevét 1552–1561 között.

A várkapitányok sora: Henyei István, Montanki Péter, ifj. Bornemisza Benedek és Kerecsényi László, ugyanebben az időben.

A várnagyok Gyulai Vass László, Jász Lukács, Bornemisza Benedek, Déchy Gáspár, Békési Deák András, Pesti Deák Imre és Patók Mátyás voltak.

Persze nem mindegyikük volt a reformáció pártolója, és nem is egyforma mértékben. De kétségtelen, hogy 1552-ben Mágócsy Gáspár volt az első a reformációt nyilvánvalóan pártolóak között.²⁴⁵ Vele tehát Gyulán a reformációt tekintve valószínűleg új szakasz kezdődött. De szólnunk kell még Horváth Bertalanról is, aki nem a várnak, hanem a városiaknak volt a kapitánya, ezért nincs az előző névsorban. Róla is tudjuk, hogy támogatta a reformáció ügyét. 1552. november 14-én Vass László várnagy írja Castaldo tábornoknak, hogy Horváth Bertalan nem elég erélyes katonáival, ráadásul még pártolója is a lutheránus papoknak, akik házában prédikálnak. Még ez év december 6-án maga Ferdinánd ír Castaldónak, hogy elégedetlen Horváth Bertalan gyulai kapitány erélytelensége, s főleg a lutheránus papok támogatása miatt. Kéri, hogy Castaldo rendelje magához, szigorúan intse meg, az eljárásról pedig adjon számot neki.²⁴⁶ Ehhez fűzi hozzá Karácsonyi is: „Horváth Bertalan, a városban állomásozó hadak kapitánya, nyíltan pártfogolja őket, s ha való, hogy Sztáray Mihály a katolikus egyház intézményének dühös ellenfele, azidőtájt a békésvármegyei, s nem a baranyavármegyei Gyulán tartózkodott, azt csak Horváth Bertalan pártfogásának lehet tulajdonítani.”²⁴⁷

Karácsonyinak abban igaza van, hogy a reformáció Patócsy halála után végének, Mágócsy Gáspárnak és – tegyük hozzá – Horváth Bertalannak támogatásával nyilván új lendületet kapott. Hiszen ebben az időben távoztak Gyuláról a ferencesek, és ekkor ment végbe a gyulai egyház vagyonának szekularizációja is. Mágócsy utóda, Bornemisza Benedek viszont éppen nem szívelhette a hitújítókat.

²⁴⁵ Borovszky, 1896. 192. o.

²⁴⁶ *Gyula város Oklevéltára (1313–1800)*. Gyula város megbízásából szerk.: Veress Endre. Gyula, 1938. A két említett levél leledhelye: Staatsarchiv, Wien, Hungarica TT 1892. 653.

²⁴⁷ Karácsonyi, 1896. 189. o.

Őt követte még Törteli Kun Balázs, aki előzőleg kassai várkapitány volt, majd ezután, 1560 decemberében lett Kerecsényi László a gyulai vár kapitánya, aki Szikszai Fabricius Demeter tanító és Sztárai Mihály „concionator” pártfogója volt.

Talán ennyi elég Gyula és az ottani reformáció történetéből ahhoz, hogy megérkezzünk a számunkra lényegeshez: Sztárai gyulai tartózkodásához.

Sztárai Gyulán

A fejezet címe megegyezik Esze Tamás e tárgyban írt könyvének címével, aki Sztárai gyulai szolgálata „ürügyén” áttekintette egész életútját és műveit is. Lásuk azonban előbb a régebbi kutatók eredményeit, véleményét.

Szilády Áron még így ír erről: „Azalatt, míg Szerémi Illés viselt gondot a laskói gyülekezetre, a Halasi–Pathai féle [Ember, 1728. 665. o.] levélnek Laskai János elbeszélése után feljegyzett adata szerint Sztárai Laskóról Gyulára ment. Szinte bizonyosra vehetjük, hogy ez az idézett levélnek kelte után, 1551-ben történt. Ezen útra csak a gyulai, s általában a tiszántúli egyházak meglátogatása céljából indulhatott, mivel alig tehető fel, hogy végképp oda akarta hagyni azt a vidéket, melyen ő bármely sokat alkotott is, még mindig volt tennivaló. Érthető az, ha a szervezés hosszan tartó, nagy munkája közben látni, ismerni akarta az ország másik részében azalatt létrejött egyházakat is. Fontosabb volt ennél, hogy éppen ez év őszén Debrecenben volt azon összejövétel, melyről fentebb szoltunk, ahová az egybegyűlt prédikátorokhoz mind a budai pasa, mind a dunamelléki refomátorok hívó levelet intéztek. Torda Zsigmond levelében olvassuk, hogy: »is eni datum erat negotium a Basa, perquisivit in civitate omnes Pastores, Concionatores et Sholasticos, et convocatis in unam domum, proposuit tam Bassae quam Pastorum literas.« [A basa megbízásából felkereste a városban az összes lelkipásztort, prédikátort és skolasztikust, és miután összehívta őket egy házba, mind a basa, mind pedig a lelkipásztorok levelét ismertette velük.] Sztárai e küldetést elvállalhatta, s főként személyes rábeszélésének lehetett az az eredménye, hogy: »illi agnoscentes tantum Dei beneficium, gratias egerunt, ac post paucos dies magna pars eorum in ditionem Turcarum profecta est.« [Ők felismerve Istennek ekkora jótéteményét, hálát adtak, és néhány nap múlva nagy részük a törökök birodalmába utazott.] Mivel Sztárai Tiszán túli útjáról semmi más adat nem emlékezik, s mivel állítólagos debreceni papsága semmivel sem igazolható: minden arra mutat, hogy egy oly nem egészen nyilvános természetű küldetés adhatott okot gyulai útjának feljegyzésére, s ily móddal esett igen rövid debreceni időzéséből keletkezett az ő odavaló papságának híre is.” Szilády ehhez még hozzáfűzi, hogy Tövisi ebben az évben halt meg, Sztárai pedig Tövisi halálának hírére siethetett vissza Debrecenből Tolnára a tolnai állomás védelmére és erősítésére.²⁴⁸

²⁴⁸ Szilády, RMKT V. 305–306. o.

Még mielőtt értékelnénk az előbbieket, utalnunk kell Nagy Sándor ide vonatkozó soraira, adataira, mert Szilády éppen ezeket cáfolja. Nagy Sándor ugyanis így ír: „Sztárainak a Tolnai (Tuknai) Miklóshoz írt levele 1551. június 10-én Laskón kelt. Két év múlva pedig már Tolnán találkozunk vele... Toldy e közbeeső két évre teszi Sztárai tanári működését a gyulai iskolában, ellenben Haan Lajos – nem tudom, mi alapon – 1554-et említi. Toldy véleménye Skaricza Máténak hitelt érdemlő adatain alapszik... püspöki tisztelet viselt ugyanakkor maga Sztárai is a tolnai kerületben. Itt huzamosabb ideig tartózkodott, mert Athanasius (1557) utolsó verseiben, sőt 1559-ben kiadott drámája címében is Tolnát (Altinium) mondja tartózkodása helyéül... úgy látszik, Tolnát 1559 végén odahagyta s Debrecenbe költözött. Debreceni prédikátorsága emlékét – az év meghatározása nélkül – Ember Pál tartotta fenn, s állítása ellen eddig nem támadt kétség...”²⁴⁹

Ha még régebbre megyünk vissza, még ennél furcsább adatot is találunk Sztárai Gyulán tartózkodása okaként: „Alkalmassint azért hordozóskodott el Gyulára, hogy tanításai vérszemet okozván, amott Békés vármegyében Karády Pál Temesvári Unitárius Superintendens pártfogása alá juthasson.”²⁵⁰ Gondolom, erre már nem kell visszatérnünk.

Sztárai „küldetése”, debreceni útja, esetleg ottani lelkészsége azonban szót érdemel. Ember (Lampe) Pál a már említett és idézett 1705-ös egyháztörténetében ezt írja: „Michael Sztarai, P. E. Debr. et Sen.” Forrásait pedig így jelöli meg: „Procollum enim publicum incipit Catalogum texere inde ab Anno 1615.” (A nyilvános jegyzőkönyv 1615-től kezd a katalógust vezetni.) Ezen a megjelölésen és mondaton kívül semmi jel arra, hogy Sztárai Mihály Debrecenben járt volna. S azt hiszem, hogy az említett feljegyzések még abba a korszakba estek, amikor tudós és tisztelt emberek bizony még kritikátlanul másoltak minden adatot. Csak utalok a már többször idézett Szűcs Jenő-írára. Nagyon szép Nagy Sándor gondolata, hogy itt Sztárai, Melius és Huszár Gál együtt dolgozhattak, de ennek nincs reális alapja. Arról sem tudunk, hogy egy debreceni zsinaton ott járt volna követként, prédikátorokat kérve a hódoltság számára (sőt a basa megbízásából is!), bármily szép és érdekes ez a gondolat. Azt tudjuk, hogy a hódoltságban dolgozók panaszkodtak, mivel a kint végzett lelkészek „elkerülték” a török elnyomás területét. De hogy a baranyai reformátor lelkésztestvérségei és mások biztatására Debrecenbe ment volna lelkészeket hívni és „toborozni”, ennek semmi nyoma Ember Pál mondatán és Sziládyék elképzelésein túl. A magam részéről tehát – bármily szép és csábító a gondolat – nem tudom ezt az utat elfogadni, különösen nem Sztárai debreceni lelkészségével. Esze Tamás megkockáztatja ezzel kapcsolatban, hogy az 1551-ik év végén vagy az 1552-ik év elején tartott körösladányi zsinaton esetleg részt vehetett volna, ahol Kálmáncsehit exkommunikálták. De ennek a gondolatnak sincs bázisa.

²⁴⁹ Szilády, RMKT V. 627–628. o., idézi Nagy, 1883. 16–17. o.

²⁵⁰ Jankovich, 1829. Erről a vitáról közelebbit lásd: Esze, 1973. 99–100. o.

Summázva: nem találtam olyan adatot, amely megerősítené, hogy Sztárai ebben az időben kimozdult volna ilyen hosszú útra a „maga Baranyájából”.

Gyulai útja és szolgálata azonban tagadhatatlan tény, csak nem abban az időben, amelyre a régebbi kutatók gondoltak. Halasi Bálint 1647. augusztus 16-án levelet írt Szilágyi Benjámin Istvánnak, a pataki iskola rektorának. A levélben a baranyai reformációról van szó. A levelet Pathai Sámuel tolnai esperes közbenjárására és kérésére írja, innen a „Halasi-Pathai” elnevezés is. Ami bennünket ebből a levélből érdekel, az a következő: „Primus ac praecipuus Reformator fuerit Michael Sztarai. Is enim ubi Laskovia Gyulam se conferret. Sztaraino successit Superattendens Elias Veresmarti.” (Az első és igen kitűnő reformátor Sztárai Mihály volt, ő ugyanis Laskóról Gyulára jött. Veresmarti Illés superattendens követte Sztárait.) Halasi a forrást is pontosan megjelöli: „Velut mihi senex quidam Pater Johannes Laskai, cujus Parens Laskoviae in ministerio successerat Sztarino, quondam referebat in aedibus meis, anno spatio ipsum excipiens hospitio, qui multa saepius narrabat de istis antiquitatibus.”²⁵¹ (Amint nekem egy öreg atya, Laskai János elmesélte egyszer a házamban, ahol őt egy évig vendégül láttam, s gyakran mesélt ezekről a régi dolgokról, hogy az ő felmenője követte Sztárait a szolgálatban Laskón.) Aki tehát elkezdte Baranyát reformálni, kétségtelenül Gyulára távozott Laskóról. S ezt Halasi – amint mondja – még egészen közvetlen elbeszélésből tudja. Csakhogy – és itt kell korrigálnunk a régi kutatókat – ez nem az első, hanem a második laskói tartózkodás (1558–1563) ideje után történt.

Hogy ezt tényként tudjuk elfogadni, ahhoz Esze Tamás saját kutatása is hozzájárult. Ő találta meg a gyulai báránydézsmaszámadás 1563. évi kiadásai között a tételt: „Michaeli Ztaray Concionatori in subsidium dati ag. 12.”²⁵² Ez az „aprónak” tűnő adat vitán felül tanúsítja, hogy Sztárai concionator egészen bizonyosan élt és szolgált Gyulán, mégpedig 1563-ban, ezért is kapta a tizenkét bárányt „tartalék-támogatásként, segítségként” (subsidium). 1562-ben még István gyulai concionator kapott ugyanígy bűzát. 1563-ban pedig már Sztárai kapta ezeket a bárányokat fizetésként vagy kiegészítésként. S ugyanez a dokumentum tanúsítja, hogy a „scholastici studiosi” is kaptak még ebben az évben három bárányt. 1564-ből van még egy adat: „5 aprilis Sacerdotibus et concionatoribus, qui in Gyulam congregati erat... dati Ag. 3.” Ez utóbbira még vissza kell térnünk.

Mindezek alapján nyugodtan kimondhatjuk: Sztárai Mihály a Békés megyei Gyulán volt prédikátor. 1563 nyarán érkezhetett ide, s az új prédikátor juhokat kapott segítséggül megélhetéséhez. S ha a megjelölés „concionator”, ebből tudhatjuk, hogy nem az iskolában dolgozott, mint a régi kutatók néhányja vélte, hanem a gyülekezetben. S azt is tudjuk máshonnan, hogy vele egy időben Sibolti Deme-ter volt a rektor.

²⁵¹ Ember, 1728. 661–679. o. Idézi Esze, 1973. 91. o.

²⁵² Esze, 1973. 106. o. Maga az adat: Magyar Országos Levéltár, E. 159. Regesta Békésiensis Decimarum XVI–XVIII. századok. 1554–1563. 46. o.

De ezzel még nem válaszoltunk a „miért?” kérdésre. Az előző fejezetben igyekeztünk erre választ kapni: miért hagyta el „Baranyáját” a reformátor? Most azonban így kell feltennünk a kérdést: miért ekkor és miért éppen Gyulára költözött a Baranyát elhagyó Sztárai?

Zoványi erről a kérdésről ezt írja: „...mindenesetre föltehető, hogy Szegedi 1563-ban a ráczkevei fogságában és alsódunamelléki püspökségében... az előzőleg is hirdetett sacramentarizmust itt is korán egyeduralomra segítette. Élénken és hathatósan közreműködött ebben alsódunamelléki püspöktársa, Bakonyi Albert ceglédi lelkész, ki mindjárt 1563-ban megosztotta vele superintendentciáját, ami természetesen elképzelhetetlen lett volna, ha egyet nem értenek a legfőbb kérdésben, a felekezeti irány kérdésében... a Szegedi és Sztárai távozása után helyökbbe lépett két superintendent, Eszéki István tolnai és Veresmarti Illés hercegszöllősi lelkész az ott már uralomra jutott szellemnek volt letéteményese és fenntartója...”²⁵³

Más szóval: erre az időre már nem csak Szegedi helvét irányba fordulása lett nyilvánvaló. Bizony, az erdélyiek, az alföldiek és a dunántúliak nagy része is ebbe az irányba fordult már. S persze az említett lelkészekkel együtt a gyülekezetek is. Vagyis elindult a helvét irány térhódítása, az a folyamat, amely azután kisebbséggé tette a lutheranizmust országszerte.

S ez személy szerint Sztárainak is „vereséget” jelentett. Aki a katolicizmussal szemben a reformáció győzelmes harcosa volt, most a helvét iránnyal szemben szinte egyedül maradt. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, most már jobban ismerve Sztárai habitusát, hogy a lutheranizmus térvesztését személyes tragédiaként élte meg.

Említettük Meliusnak egy 1565-ben írt mondatát: „Isten azokat is megútálja, elveszti és megszégyeníti őket, mint a félpápista Pápa és Wittenberg és Bártfa osztás, oltáros, gyertyás, korosmás majmait.”²⁵⁴ Ez bizony győzelmes és becélzott mondat. De ki a célbavett? Szilády – véleményem szerint – jól érezte, hogy a „korosmás (korosmás, chrizmás!) majmok” kifejezésnél Melius nyilván Sztáraitra, vagy legalábbis rá is gondol. Igaz, Szilády még úgy tudta, hogy Sztárai ekkor éppen Pápán volt. Mi már tudjuk, hogy még nem. Mégis, nyilván róla is szól a mondat: lám, Isten megszégyenítette őket! Ez akkor is világos utalás a nagy ellenfélre, ha mi már tudjuk, hogy Sztárai akkor Gyulán, illetve Patakon volt. „Az egykorúak tudhatták, miféle megszégyenítésére céloz Sztárainak, mi ma nemigen gondolhatunk többre annál, hogy Tolnát, Baranyát, alkotásait, superintendentiáját el kellett hagynia.”²⁵⁵ De – kérdezem – nem elég ez? Nem élték ezt át mindkét oldalról nyilvánvaló megszégyenítésnek? Az egyik oldalon bizonyára fájdalommal, a másikon – mondjuk ki az idézett mondat alapján nyíltan – kárörömmel? Esze Tamás

²⁵³ Zoványi, 1922. 441–442. o.

²⁵⁴ Melius Juhász Péter: A két Sámuel könyvének és a két királyi könyveknek igazán való fordítása magyar nyelvre. In RMNY I. (A továbbiakban: Melius, RMNY I.) 205. o.

²⁵⁵ Szilády, RMKT V. 30. o.

is hasonlóan fogalmaz, amikor azt írja, hogy Sztárainak lutheránus volta miatt kellett Baranyáját elhagynia. Emlékezzünk csak arra, milyen küldetéssel indult! S Baranya elhagyása Meliusznak és táborának győzelem, Sztárainak pedig valóságos megszégyenülés volt.

A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy Szilády váltig ragaszkodik Sztárai helvét irányhoz tartozásához. Ezért neki még nehezebb ezt az ügyet megmagyaráznia, így „körmönfontabb” magyarázatra szorul. Ezt írja: „Hogy ennek – Baranyából távozásának – egyedül heves, türelmetlen természetében kellene okát keresni, már csak azért sem gondolható, mivel az említett eseményeket legalábbis oly komoly vélekedésbeli különbségekre vihetjük vissza, melyek Sztáraiénál engedékenyebb vérmérséklettel sem lettek volna kiegyenlíthetők. Vélekedésbeli különbségekről szólunk s nem meggyőződésbeliekről, mert nem látszik annak lehetősége, hogy azon hitelvektől, melyeket műveiben kifejezve találunk, Sztárai eltért volna. Inkább szertartásbeli külsőségek lehettek azok a vitás kérdések, melyek az ő hajthatatlanságával oda juttatták a dolgot, hogy hajlott korában ismét más vidékre ment az ügyet szolgálni.”²⁵⁶ Szilády végig szilárdan vallotta, hogy Sztárai a helvét hitvallás szószólója volt, ezzel magyarázta Bornemisza püspökké választását 1570-ben annak ellenére, hogy Sztárai már Pápán élt. S ezzel magyarázta a soproni pályázat „sikertelenségét” is. A kutatás mai nézete szerint Szilády álláspontja különös cáfolatra már nem szorul. Amit ő „vélekedésbeli” vagy „szertartásbeli” különbségnek vélt, arról egészen világosan kiderült, hogy bizony hitvallásbeli különbség volt, s persze ebből fakadó istentiszteleti gyakorlat is, és ez volt az oka, hogy Sztárainak „megszégyenülten” távoznia kellett.

Az általa reformált terület hűtlenné lett hitvallásához. Esze Tamás így fogalmaz könyvében: „Sztárai azért idegenedett el Baranyájától, mert Baranya elidegenedett az ő tanításától.”

Hogy azután „miként ment végbe Baranyában a reformáció átváltása a lutheri iránytól a helvét irányzatra – ez a folyamat is homályos része a magyar reformáció forrásokban szegény történetének. Voltaképpen csak az eredményeit ismerjük: Sztárai megkeseredett szívvel elhagyta nagy sikereinek színterét, kedves Baranyáját, helyét Szegedi foglalja el, és létrehozta a baranyai református szuperintendenciát, amely aztán magva lett az Alsó-Dunamelléki egyházkerületnek... Sztárait valami sérelem érte, de célzásaiból, utalásaiból nem lehet kielemezni, ami konkrét oka méltatlankodásának... Szegedire neheztelt vajjon? – aligha, kettejük viszonyáról egyetlen dokumentum sem maradt vissza Skaricza biográfiáján kívül... az énekekből úgy tűnik, Sztárai nem Szegedire neheztel, inkább hálátlan és engedetlen gyermekeire: a baranyaiakra... Sztárai drámáinak tetőzésekor Szegedi már hosszabb ideje nincs Baranyában.”²⁵⁷

²⁵⁶ Szilády, RMKT V. 30. o.

²⁵⁷ Esze, 1973. 108–115. o.

A református egyházkerület megalakulása folyamatának felvázolása már valóban meghaladná kereteinket. Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy ez volt Sztárai pályája megtörésének oka. A hajlíthatatlan, „kemény erkölcsű” Sztárai inkább félreáll, de nem enged. Belül azonban ez sebet, törést okozott neki, ezt még látni fogjuk később. Az azonban vitathatatlan tény, hogy 1563-ban – az év közepe táján? – Sztárai Gyulára költözött.

De hogyan került éppen Gyulára? Annak nincs nyoma, hogy a város hívta volna, nem is tehette ezt a várkormányzó tudta nélkül. Mágócsy udvari prédikátora, egyben a város protestáns concionatora Ferenc pap volt, aki Mágócsyval együtt távozott Gyuláról. Arról is volt már szó, hogy 1562-ben egy István nevű pap dolgozott itt. Ő már minden valószínűség szerint az új várkormányzónak, Kerecsényi Lászlónak volt ismerőse, de valamilyen okból neki is távoznia kellett.

Ekkor érkezett ide Sztárai Mihály. Lehetséges, hogy Kerecsényi ismerte őt régebbiről is, mert Kerecsényinek volt két faluja Laskó közelében: Laskafalu és Kácsfalú. Hallhatott nagy munkájáról, s talán éppen az előbb tárgyalt problémáról, Sztárai nehézségeiről is. Földvárynak van egy mondata, amelyet érdemes itt idézni azzal kapcsolatban, hogy Szegedi szabadulása ügyében milyen sokat tett Mező Ferenc, akit „lelkésített sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László és a debreceni ecclesia”.²⁵⁸ Miért ne törődött volna ugyanez a Kerecsényi Sztárai sorsával is? – kérdi Esze Tamás. Azt nem tudjuk, hogy Sztárai fordult-e a kormányzóhoz vagy Kerecsényi kereste meg őt. De nagyon valószínűnek, elfogadhatónak tűnik, hogy Sztárai ezen az úton jutott Gyulára, s lett ott lelkész.

Az adatok alapján Sztárai 1563 augusztusában érkezhetett Gyulára, 1565-ben már Sárospatakon találjuk. Vagyis másfél-két év volt összesen, amit itt töltött. Közben Kerecsényi egy évig, 1563 tavaszától 1564 májusáig nem is volt itthon, tehát éppen akkor sem, amikor Sztárai megérkezhetett. Ettől függetlenül is valós lehetett a kettejük közti kapcsolat, s Sztárai azért is jött, mert még lutheránus környezetbe érkezhetett, amely számára szintén fontos lehetett, ha már Baranyából éppen ezért kellett eljőnnie. Röviden: a lutheránus Sztárai lutheránus „szigetet” keresett, s ebben Kerecsényi László volt segítségére.

Mit tudunk Sztárai gyulai tevékenységéről? Hivatali munkájáról nincsenek adatok. Egészen bizonyosan végezte gyülekezeti lelkészi munkáját. Ezenfelül azonban akad még két érdekes „nyom”.

Katolikus–lutheránus disputa Gyulán?

Itt érdemes még egyszer a már jelzett 1564-es számadási adatra figyelni: „5 aprillis sacerdotibus et concionatoribus, qui in Gyulam congreganti erant ex decima... dati ag. 3.” Ehhez érdemes hozzátenni az 1563. évi 53. törvénycikket, amely

²⁵⁸ Földváry, 1894. 185–187. o.

kimondta: „Az egri püspök folyamatosan tartson két kanonokot Gyulán az ő egri káptalanából, ezek egyike legyen azon hely plébánosa...” Vagyis ebben az időben katolikus oldalról is újabb támadás indult, persze az ő oldalukról nézve védekezés. Emlékszünk, azt írták, hogy egyik hitszónok követte a másikat. Az is igaz, hogy nem túl sok eredménnyel, mert ott bizony minden a várúrtól és a katonaságtól függött ezekben az években, éppen a király katonáitól! De lehetséges, sőt valószínű, hogy 1564. április 5-én „sacerdotes” (tehát katolikus) és „concionatores” (tehát protestáns) – vagyis mindkét oldalról papok, akik „in Gyulam congregati erant”, nem egyszerűen csak találkoztak, mert ez nem is valószínű, hanem nyilvános disputációra jöttek össze. S ha ezt erre az adatra felépíthetjük, akkor Gyula ebben az időszakban, tehát éppen Sztárai ott-tartózkodása alatt katolikus–lutheránus ütközőhely lett újra. Hogy ki volt, aki ezt a disputát létrehozta, nem tudjuk, de nagyon lehetséges, hogy az, akinek Baranyában már sok ilyen „ütközte” volt. Sajnos a „kongregáció” tartalmát és tárgyát sem ismerjük, de lehet, hogy itt is a baranyai témák ismétlődhettek. S ha ez így volna, akkor Sztárai minden keserűsége ellenére is vállalta a konfrontációt, nem fáradt még bele a küzdelembe. Sajnos erről többet nem tudunk. De van adatunk egy másik vitáról, és az erről szóló dokumentumok kissé „bőbeszédűbbek”, mint az előzőek.

A Melius–Sztárai-vita

Ennek a vitának a nyomozását Kanyaró Ferenc (1859–1910) unitárius tanár írásával kell kezdenünk, aki felhívja a figyelmet egy számunkra fontos dologra, eseményre.²⁵⁹ Azt olvassuk ebben a dolgozatban, hogy amikor Huszár Gál 1561 elején Debrecenbe menekült sajtójával együtt, ott hozzákezdett Melius műveinek kinyomtatásához. Ebben még nincs számunkra új. De így olvassuk tovább: 1561-ben elsőként a püspök prédikációit adta ki, 1562-ben pedig annak Arany Tamás ellen írt vitairatát adta közre. S ebben az utóbbiban, annak 50. lapján Meliusnak egy ma már ismeretlen könyvére találunk utalást, amelyet ő még 1561-ben írt, illetve adhatott ki. Zoványi erről még úgy gondolta, hogy itt Melius prédikációinak latin kiadásáról lehet szó.²⁶⁰ Ez azonban nem valószínű, mert Melius a népnek igehirdetéseit mindig magyarul írta. Itt tehát valami mást kell keresnünk.

1565-ben már Hofhalter (és nem Huszár Gál) adta ki Melius egyik nagyon érdekes művét: *Az két Sámuel könyvének és az két királyi könyveknek igazán való fordítását* (amelyből már idéztük a „korcsmás majmok” megszégyenítettését). Sámuel első könyve 25. fejezetének magyarázatában olvassuk a következőt: „Siratták Sámuel. A régijek, kit harmad napig, kit egy hétig, néha három hétig is sirattak, azaz

²⁵⁹ Kanyaró Ferenc: Melius ismeretlen és elveszett művei. *Magyar Könyvszemle*, 1906. (A továbbiakban: Kanyaró, 1906.) 289–320. o.

²⁶⁰ Zoványi Jenő: *Theológiai Ismeretek Tára*. II. Mezőtúr, 1899. 337. o.

gyászlották és bántottak az megholtakon. Az hívek Isten szerint bántottak, hogy e testi társaságtul megváltak, de lölkök örült ebbe, hogy megszabadultak és életre mentek. Az hitlen pogánok, akkik nem hiszik a feltámadást, azon pogán módra elvesztül siratták. I. Thess. 4. Lásd az halál könyvét, akkit írtam erről.”²⁶¹

Az említett „Halál könyve” 1563-ban hagyhatta el a nyomdát, s ez lehetett a latin írás, amelyre fentebb utalás történt. S éppen ez lehetett a tárgya Melius polémijának Sztárai Mihály ellen. Hozzá kell tenni, hogy már nem sokkal Luther fellépése után az anabaptisták foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Nálunk Dévai Bíró Mátyás szólt a vitához *A szentek aluvásáról* című könyvében, amelynek témája ismert, de maga az 1531 táján kiadott könyv sajnos elveszett. „Heltai ágendái szerint 1559-ben a feltámadásról és halálról minden félelem nélkül szóltak már. Sztárai Mihály a 60-as évek elején adhatta ki e tárgyban írt elveszett művét.”²⁶² Még mielőtt tovább mennénk, legyen szabad három rövid megjegyzést tenni. Az egyik kérdés: a reformáció kezdetén ez csak az anabaptisták témája lett volna? Vajon miért? De ezt ebben a dolgozatban nem tudjuk megválaszolni. A másik: 1531-ben már Dévai is „minden félelem nélkül” írt erről a témáról, igaz, más aspektusból megközelítve azt. S a harmadik: íme, Sztárai egy elveszett művére találtunk. Véleményem szerint ilyen sajnos több is lehetett, csak utalok igehirdetési könyvére. De visszatérve mostani témánkra: a 60-as évek elején kiadott könyve alapján támadhatta meg Sztárait Melius, aki erre minden alkalmat felhasznált. S különösképpen akkor, amikor Sztárai már Gyulán, Melius „területén” volt. De úgy tűnik, Sztárai is belement a vitába.

Károlyi Péter váradi prédikátor, tiszántúli püspök emlékezik erre a vitára 1575-ben, talán azt is mondhatjuk, ő zárja le (ha le lehet zárni). A témáról ezt olvassuk: „Hova megyen az ember lelke az halálnak után? – Ugian az kereztienek közöttis vagion vissza vonas, es külömb ertelem az Lelkeknek allapottiuk felől az testből valo kimulasnak utanna. Mert noha a szentek mindinaian valliak, hogy az testől valo elvalas utan nem megien az meniegbe az diczősegnek heliere, hanem valami bizonios helien... az Ur Jesusnak el iövesenek napiaig. Nemelliek penig azt valliak, hogy mindiarast az örök életnek boldogsagat elveszi, ez az Istentől szeztett diczősegeben megien be.

Emlekezem rea, hogy ez vissza vonas nagi giülölseget es az Szenteknek botránkozásokkal agitaltatott, forgattatott az mi megholt attiakfiai között Petrus Melius es Starai Mihali közöt. De en nem itelem, hogy ez ertelemben valo külömbseg olj nag dolog legien, hog az attiakfiuji zeretet felboncnia, es ezert botrankozasokkal az Ecclesiaban nagi haborusag indittassek. En az ertelmemet, melliet hiszek es vallok Iras szerint lenni, rövideden ez dologrol megmondom.”²⁶³

²⁶¹ Melius, RMNY I. fol. 54. Idézi Kanyaró, 1906. 293. o.

²⁶² Kanyaró, 1906. 293. o.

²⁶³ Károlyi Péter: A halálról, feltámadásról és az örök életről. RMK I. 116. o. 2. és 3. levelein. (A továbbiakban: Károlyi, RMK I.) Idézi Kanyaró, 1906. 294. o. Az eredeti cím: *Az Halalrol Fel*

Ha erről a vitáról is tudunk, akkor érthetőbbé válik Melius indulata is „a fél pópista Pápa... ostyás, oltáros, gyertyás és korosmás majmai” ellen.²⁶⁴

Károlyi egyébként már kátészerűen dolgozza fel az anyagot huszonegy kérdésben és feleletben. S nála már nem cél a disputa. Az ő célját lelkipásztorinak is mondhatjuk: „Bolond vitéz az, aki csak akkor hizlalja lovát, mikor fel kell ülni, vagy akkor készül a harcra, mikor a kopját az orrába hozzák. De sokkal bolondabbvak azok, kik teljes életnek rendibe soha nem készülnek keresztyéni módon a halálhoz, és ezokáért látjuk, mely kevesen múlnak ki ez világból jó lelkiismeretben és csendességben és akik az ördögnek tüzes, mérges nyilainak ellen tudónak állni.”²⁶⁵

Erről a vitáról megemlékezik Zoványi Jenő, Horváth János és id. Révész Imre is.²⁶⁶

Trócsányi Zoltán talált egy 16. századi nyomtatványtöredéket. Ő azt vélte, hogy ez a már említett *Halál könyve* Meliustól. Zoványi azonban kimutatta, hogy ez Melius egy másik munkájának, a *Lélek könyvének* egy részlete.²⁶⁷

Ebből egy kis részlet így hangzik:

„VI. Nám azt mongya (Sztárai), hogy hivek nem kenzodnek purgatoriumba sem mennek sem nem budosnak.

Igaz (Melius) nem budosnak, purgatoriumba sem mennec, de azért csak reszit veszik az életnek, noha nem kenzodnek.

VII. Budoso marha ispannt illeti, azt mongya Sztarai. Hát a lelkek bodogsagba vannak színről színre.

Melius: E szinte annit teszen, Sztarai almot latott. Azért lelkek mennyekbe.”²⁶⁸

A töredék hátlapján a következőt olvassuk: „Ezen Nagy lelkű auctor élt ez-előtt 245 esztendővel éppen a reformáció kezdetiben, minemő Nagy buzgósággal viseltetett az Isten dicsősége mellett meg tetszik ezen munkábul. Nyugodjon az Úrban az ő elesett hamva. Írtam 1808.-ik Esztendőben.”²⁶⁹

Egy kis számítás: 1808–245=1563, vagyis az írás megjelenését erre az évre tehetjük, s valószínűleg a vita is akkor lehetett.

Kanyaró szerint Sztárainak két könyve is készült a halálról. Az első a hatvanas évek elején, a második 1563 táján. Az elsőre feleletül jelent meg Melius köny-

Tamadasrol és az eöreök életrül haznos és szeűksegés keönveczke, az Keresztienek epoethre és vigasztalasokra, az Szent Írásbol ki szedegett – Carolj Peter az Varadi giulekeztnek Lelki Paztora által. Debreczembe Niomattatott Komlos Andras által. An. Do. 1575.

²⁶⁴ Melius, RMNY I. Fol. 219.

²⁶⁵ Károlyi, RMK I. 11. kérdés. Píj. 2.

²⁶⁶ Zoványi, 1922. 432–433. o. Horváth, 1957. 288. o. Révész, 1863. 125. o.

²⁶⁷ Trócsányi Zoltán: Egy XVI. századi nyomtatványtöredék. *Akadémiai Értesítő*, XXV/1914. (A továbbiakban: Trócsányi, 1914.) 153–157. o. Zoványi Jenő: Adatok a magyar protestantizmus múltjából. *Protestáns Szemle*, 1971. 622–624. o.

²⁶⁸ Esze, 1973. 172. o.

²⁶⁹ Trócsányi, 1914. 154. o.

ve, ez is 1563-ban. A vita tehát ma már dokumentált tény, de sajnos csak ennyit tudunk róla. – S ha ez így van, akkor Sztárainak valóban több írása lehetett, mint amiről tudunk, más szóval még termékenyebb szerző volt, mint mai ismereteink sejtene engedik. Erről a vitáról is a Botta-féle kéziratban találtam az adatokat.

Kathona Géának az a véleménye, hogy az utóbbi kis vitatöredék egy szóbeli vita maradványa, „jegyzőkönyve”. Ha ez igaz, akkor érdekes, hogy a lutheránus vágsellyei tanítóból hogyan formálódott a helvét irány püspökévé hazánkban Melius, s hogyan került szembe régebbi „püspök urával”. S ha ez szóbeli vita, nyilvános disputáció volt, ki tudja, nem éppen Gyulán folyt-e le? Mindkét fél kiadta tanítását könyv alakjában is. Ez számunkra azt is jelenti, hogy Sztárai még Gyulán is vállalta a küzdelmet! Talán még odáig is elmehetünk, hogy Sztárai jelenlétével most Gyula lett „kettős” ütközőpont a reformáció történetében, ha igaz, hogy mind a katolikusokkal, mind a reformátusokkal vitázott. Vagyis itt is „felforrósodott” a légkör Sztárai körül?

Kathona Géza még valamit hozzáfűzött ehhez a vita-ügyhöz, ami véleményem szerint már kérdéses. Szerinte a halál utáni lét kérdése Meliusnak kedvenc témája volt, és azt írja, hogy Sztárai Gyulán már nem mert a központi (úrvacsorai) témával előjönni. Sztárait megismerve, ez alig elfogadható még Baranya „szégyenteljes” elhagyása után is. Inkább arról lehet szó, hogy ha valóban Sztárai könyve volt az első, Melius érezhette magát megtámadva, s ezért lépett. Sztárai pedig készségesen „felvette a kesztyűt”. Abban azonban megint igazat kell adnom Esze Tamásnak, „hogy a holtak lelkéről vitatkoztak, de az élő lelkek megnyerésére törekedtek. Melius kapva kapott Sztárainak a »Halál könyvé«-t illető bírálatán, mert jó alkalmat adott arra, hogy vitát provokálva leszámoljon az egyházkerületében lévő lutheránusokkal. 1562. július 19-én választották meg a Várad–Debrecen vidéki egyházkerület püspökévé. Gyula az ő szuperintendenciája területén feküdt, fontos feladatának tekintette, hogy azt református várossá tegye.”²⁷⁰

Vagyis a főtéma az volt, megmarad-e Gyulán a reformáció lutheri iránya, vagy „elborítja az egyre növekvő sacramentárius áradat” – fogalmaz Esze Tamás. – „Mágócsy Gáspár (1564) augusztus 15-ére Egerbe hívatta Meliust, aki ott több világgal találkozott a lutheránus álláspont védői közül. Köztük volt a már emlegetett nagytekintélyű főúr, Alaghy János is. Hamarjában vita fejlődött ki Melius és az egybegyűltek között, amelynek folyamán Alaghy felmutatván Heblerék Confessióját a hozzá csatoltan kiadott véleményekkel együtt, roppant feldicsérve amazt s nagy jutalommal kecsegtette esetleges megcáfolóját. Miután papi ember senki más nem volt jelen, a különben is bármikor harcra kész Melius kijelenté, hogy gyengesége mellett is vállalkozik rá. Néhány hét alatt el is készült a felelettel s ez még abban az évben a sajtót is elhagyta »Refutatio confessionis de coena Domini M. Heb-

²⁷⁰ Kathona Géza: Melius Péter és életműve. *Studia et Acta Ecclesiastica*. II. Budapest, 1967. 145. o. Esze, 1973. 173. o.

ler, D. Alessii et his conjunctorum» címmel.²⁷¹ Ezzel együtt jelent meg az „Apológia et abstersio ecclesiae debreceniensis...” címmel Heblerék védekezése és az ellenük felhozott vádakkal foglalkozó, álláspontjukat hitvallásszerűen összefoglaló írás is.²⁷² Mindezzel csak azt akarom érzékeltetni, hogy a reformáció ágainak táborai erre az időre már nemcsak különváltak, hanem szemben is álltak egymással. És ezért lehetett Gyulán is kikerülhetetlen a vita. Nem tudhatjuk, ki lett ott a „győztes”, de nagyon is világos, ha a következményeket nézzük. Kerecsényinek is mennie kellett, bár ő tulajdonképpen soha nem volt népszerű. Így azután az eredmény: „a magyar városok... határozott és gyors léptekkel haladtak előre a vallásbéli radikálizálódás útján.”²⁷³

Sztárai tehát – mint láttuk – nem véletlenül került Gyulára, az akkori küzdelmek ütközőpontjára. Itt is felvette a harcot, s küzdelme – úgy tűnik – itt is kétfrontos volt. De itt is kisebbségben maradt, tovább kellett mennie. „...Melius Péter erős keze nemigen tűrt meg a lutheranizmus irányához nyíltan ragaszkodót. Valószínűleg ezért távozatott még ebben az évben a Békés vármegyei Gyuláról Sárospatakra a Meliussal előbb erős polémiát folytató Sztárai Mihály a lelkészségből...”²⁷⁴ Sztárai és Sibolti tehát távoztak Gyuláról, Sibolti Csepregre ment Nádasdy Tamás oltalma alá, Zoványi szerint nem volt maradásuk. A lutheránus „sziget” elsöpörte az újabb hullám.

Sztárai pályája a katolicizmussal való szembefordulással kezdődött, s „a maga Baranyájában” sok ütközetet nyert. Viszont Baranyától kezdve életpályáját végig a helvét iránnyal való küzdelem határozta meg, s ebben a küzdelemben nem adatott neki győzelem. Személyesen pedig az a volt vágssellyei tanító lett legnagyobb ellenfele, aki azelőtt imádságát és oltalmát kérte, most pedig kérlelhetetlenül vitázott vele, s hatalmával visszavonulásra is tudta bírni Sztárai Mihályt.

Talán magának Sztárainak is egyre világosabb lett az 1557-ben írt Athanasius-énekben saját sorsáról szóló mondata: „suam interim fortunam, si licet parva componere magnis, eandem esse ostendit.”²⁷⁵ (Megmutatta, ha lehet a kis dolgot a nagyokkal összehasonlítani, hogy az ő sorsa is ugyanaz.)

²⁷¹ Melius Juhász Péter: Refutatio confessionis de coena Domini M. Hebler, D. Alessii et his conjunctorum. In: RMK II., 90. o. Az idézett szöveg: Zoványi, 1922. 434. o.

²⁷² RMK II., 91. o.

²⁷³ Esze, 1973. 173. o.

²⁷⁴ Zoványi, 1977. 138. o.

²⁷⁵ Historia de vita beati Athanasii... In: RMKT V. A mondat a versfőkben van.

A PATAKI ÉVEK

A város régebbi történetéről már volt szó. A mostani években Abaúj vármegye főispánja már Perényi Gábor volt. S ezen a vidéken is folyt már a küzdelem a reformáció két tábora közt. A másik oldalról pedig erősödött a katolikus restauráció: a főurak közül erre az időre már egyre többen rekatolizáltak. A *Magyarország története* IV. kötete szerint (Budapest, 1985.) összesen négy lutheránus főispán maradt Felső-Magyarországon, ezek közül az egyik éppen Perényi Gábor volt, aki „a földesúri hatósága alá tartozó papokat az 1563. évnek körülbelül kevéssel ezutánra eső részében (tarcali és kisszebeni zsinatok, amelyekben a helvét irány erősödött) maga elé idézte Sátoraljaújhelybe és számon kérte tőlük az ügy valamennyi ágára vonatkozó eljárásukat. Már csak azt is keményen hibáztatta, hogy az ő engedélye nélkül el merészeltek menni egy olyan dolgokról tárgyaló zsinatra, hát még hogy itt szakítani próbáltak az ágostai hitvallással. Kinyilvánította azután nekik, hogy akik az ő birtokai közé tartozó helységekben szándékoznak lelkészek lenni, azoknak meg kell maradni az ágostai hitvallás mellett, az úrvacsorát ezentúl is az ostyával kell kiszolgáltatniok és nem szabad a predestinatio tanát hirdetniök.”²⁷⁶

Ezen az összehívott alkalmon minden bizonnyal még Kopácsi is ott volt. A papok szószólója Thuri Pál volt. Kijelentette, hogy nem távolodtak el az Ágostai hitvallástól, majd megegyeztek abban, hogy az ügyben kikérik Lipcse és Wittenberg véleményét is. Egyébként az említett tarcali zsinaton Beza „magánjellegű” hitvallását fogadták el. Lipcse és Wittenberg véleménye hamarosan meg is érkezett, és természetesen a lutheri vonalat védte és erősítette. Perényi ezután döntés elé állította a papokat: vagy lutheránusok maradnak itt, vagy elköltöznek más vidékre. A fő kérdés természetesen itt is az úrvacsora tanítása és gyakorlata volt. Thuri ragaszkodott a kovászos kenyér kiszolgáltatásához. Nem sokkal ezután – több tárgyalás után – Biharba távozott. Egészen bizonyosnak tűnik, hogy ebben az időszakban mások is elköltöztek. Kopácsi, aki 1564 augusztusában még Patakon volt, szintén távozott Gömörbe.

Nem sokkal a történetek után, ebben a helyzetben érkezett meg Sztárai Mihály Patakra, „kire a dunántúli nagyértékű reformátori munkássága után itt a conser-

²⁷⁶ Zoványi, 1922. 412–413. o.

válás szerepe várt volna.”²⁷⁷ Zoványi azt is leírja, hogy ekkor már nem sokan voltak itt lutheránus papok. Sztárai mellett megemlíti Ilosfalvi Benedek és Szántai Lukács nevét, akik „kivételek voltak a tiszáninneri magyar papság kebelében”.

Nagy művének második kötetében Zoványi ehhez még hozzáfűzi: „Midőn Perényi Gábor 1564 nyarán a földesúri hatósága alatti helységekben túladott a helvét irányhoz pártolt lelkészeken meg oktatókon, s olyanokat szerzett helyökbe, akik vagy meggyőződéssel lutheránusok voltak, vagy legalábbis hallgattak másféle meggyőződésükről, ha volt, ti. nem hosszú időre szóló állapotot hozott létre, még ha – mint látszik – gondoskodott is róla, hogy a megszokott egyházi felsőbbiséget ne nélkülözzék papjai, éspedig a Kopácsi helyébe hívott Sztárai Mihályt tértetvén esperesüknek.”²⁷⁸

Vagyis Sztárai Mihály itt megint ütközőpontba került – akaratán kívül vagy tudatosan? Most már lassan leszögezhetjük, hogy a katolicizmussal való „ütközetek” után végigjárta hazánkban a lutheri–helvét feszültségek frontjait is. S annak a Kopácsinak helyébe jött, aki – mint láttuk – szintén eltért a régebbi, lutheri iránytól. Külön izgalmas dolgozat témája lehetne, miért tudott az új irány ilyen győzelmesen „elsöprő módon” fellépni, hogyan tudott ilyen rövid idő alatt lelkészek sorának gondolkodásán változtatni? Talán elfogadhatóbb (racionálisabb) magyarázatot tudott adni a „magyarázhatatlan” lutheri meggyőződés helyett? Vagy talán „magyarabbnak” tűnt a Németországból induló lutheranizmusnál? Vagy személyek is belejátszottak a változásba, mondjuk Melancthon és Bullinger hatása volt erős, hogy két külföldi, de hazánk reformációjában jelentős szerepet vivő nevet említsünk? Ezekre a kérdésekre ebben a dolgozatban nem kereshetjük a feleletet, de érdemes háttérként, a helyzet elemzéseként rögzíteni, s látni: ebbe a helyzetbe került Sztárai is Patakon.

Sztárai nyomai Patakon

A pataki lelkészi szolgálat konkrét nyomairól nincsenek adataink. De Zoványi kétségtelen dokumentumokat talált Sztárai pataki tartózkodásáról ebben az időszakban, s ez azért is fontos, mert vannak, akik Sztárai ezen későbbi pataki szolgálatát megkérdőjelezik, s még mindig a régi pataki hagyományhoz ragaszkodnak.

Az egyik dokumentum szerint Sztárai más lelkészekkel együtt 1565-ben egy válópert vezetett le („...per divortium praesente domino Michaelae Staray aliisque pastoribus in Patak iam ante triennium...”). Ezt egy 1568-ban készült irat dokumentálja.²⁷⁹

²⁷⁷ Kassa város levéltárából. Közli ifj. Kemény Lajos. *Történelmi Tár*, 1900/3. (A továbbiakban: TT) 476. o.

²⁷⁸ TT 1900/3. 476. o. Idézi Zoványi, 1977. 173. o. Lásd még Zoványi, 1940. 163. o.

²⁷⁹ TT 1900/3. 476. o. Idézi Zoványi, 1940. 163–164. o.

A másik nyom: „Az Országos Levéltár egyik irata, mely 1567. november 7-én kelt Sárospatakon, ekkor odavaló plébánosként említi Sztárai Mihályt, egy másik pedig 1568 márciusában ugyanonnan való távozásáról és utóda választásáról beszél. Kétségtelen tehát ama régi állítás igazsága, hogy Sztárai követte Kopácsit a sárospataki első papi állásban, csakhogy korántsem 1530 körül, hanem 1564-ben. És az is nyilvánvaló, hogy pataki hivatalának megszűnésére Sztárainál éppenúgy a lutheránus volta szolgált okul, mint negyedfél esztendővel ezelőtt Kopácsinál a helvét iránya. Perényi Gábor halála után akadálytalanul terjedhetett az ő birtokain is ez az irány, és mindenesetre az elsőik közé tartozott Sárospatak, ahol, mihelyt lehetővé vált, diadalra is juttatták.”²⁸⁰

Így jut el Zoványi az ezekben az évtizedekben Sárospatakon szolgáló papok általa összeállított soráig. Listájának eredményét érdemes nekünk is megjegyezni:

Kopácsi István ?–1564 nyár vége

Sztárai Mihály 1564–1568 tavasza, eleje

Czeglédý Ferenc 1568–1571 (az ő szolgálata kérdéses)

Balsaráti Vítus János 1571–1575. ápr. 7.

Esze Tamás is idézi az 1568-as bírósági dokumentumot, s hozzáteszi: mivel külön csak Sztárai neve szerepel, társai név nélkül maradnak, ebből szerinte világos, hogy pataki papként előjárója, esperese volt a zempléni fraternitásnak. De meg kell jegyeznünk újra, hogy van, aki nem fogadja el Sztárai mostani és itteni működését, ezek közül megemlíthetjük Szabó Józsefet, aki szerint Kopácsit közvetlenül Czeglédý követte az esperességben.²⁸¹ Természetesen ő is a régi pataki hagyományhoz ragaszkodik másokkal együtt, akik többnyire a református egyházhoz tartozó kutatók.

Végül van még egy forrásunk erről a pataki időről. Esze Tamás közli azt a levelet is, amelyet Siklósi András, Patak vára és városa felügyelője írt Gyalui Torda Zsigmondnak, a Szepesi Kamara igazgatójának 1567. november 7-én. Ez a levél már Sztárai távozásáról szól. S mivel vannak, akik nem akarnak tudni róla, mások pedig többféleképpen értelmezik, érdemes az egész dokumentumot megismernünk.

„Egriegie domine mihi observandissime: Servitiorum meorum fidelium semper paratam commendationem etc. [Kiváló és legtisztéletreméltóbb Uram, hűséges szolgálataimnak mindig kész ajánlását stb.] Ennekem irth Swendi uram hogi megh irnam eo nagisaganak az eth valo plebanosnak iwuedelmeth ky zedne be, kyth kegielmethek az eonnen levelenek massabol meg erth: kyth fel kwlthem kegielmetheknek. Azerth en meg irtham hogi semmy kezemeth egiebet hozza nem awat-

²⁸⁰ Zoványi, 1940. 164. o. A dokumentumok jelzetei: Cam. Scep. Repr. Inf. et Inot. 1567. és uo. 1568.

²⁸¹ Szabó, 1916.

tam, hanem az byrakkal iambor zemeliekkal gywyttettem be az plebanossoaghoz valo iwvedelemth mynd dezmyaval egiethemben, es wgian azon falukon rakyak be, hofi ha mas plebanosunk lezen kezen adhassak kezehez. En semmyben egieb-ben el nem iarak hanem chiak abban az myth kegielmethek nylyan megh erthette, mynemw ok nelkwl Ztaray Myhali az plebanos inneth el menth. Chiak azon boz-zankodek megh hofi kegielmethek w felsegenek rendele az faluknak zolgalatthiat, adoyath, borarultathasat. Igaz elegeth maraztham hofi el ne menne doctor wram allthal, az byro allthal, az wnnen maga mestere althal, Ferencz pap althal az wy-hely praedikator althal, ezek mynd byzonsagim. De az w el wegezeth kemeny erkwlchieth es haragiath meg nem byrhata, eyel hyr nelkwl zam adathlan menth ky az hostathbol, kynek megh ezthendeye ky nem thelth hanem karachion hawa-nak 10. napian thelnek ki ezthendeye. De az w thelhetetlensegeth megh mutata myndennek előtte mynd az waros eleth és egiebek eleöth. Melly dolgon chiudal-koznak mynd az kerezthien predikatorok. Az thanulo deakoknak is zeleyeketh w byrtha azoknak is semmy szamothon nem adoth zaam adathlan menth el. Azerth ha kiegielmethök valamy dologrol kerdy Sweny uram kegielmethek myndenth zolhat felole etc. Az kenezley re hayo felel az myth ir Swendy uram w nagisaga annakis az pariath im fel kwlthem kybel megh erthety kegielmethek. Merth my Matthias wrammal megh irthuk hofi ha onnath az re hayoth el wyteti w nagisaga hath w felsegenek nagi karth tezen. Azerth ha kegielmethek emlekezik felöle hat kegielme-theok tud myth zollany. Denique dominationes vestras egregias quam felicissime ac prospere valere exopto. [Befejezésül azt kívánom, hogy kiváló Uraságod a lehető legboldogabban és szerencsében éljen.] Ex civitate Sarospatakh 7 die novembris 1567. Andreas literatus de Suklios arcis et civitatiss Sarospatakh prvisor etc.

A cím: *Egregiis dominis Sygismundo Thorda nec non Johanni Paczolith Sacrae Caesareae Regiaque Maiestatis consiliaris necnon camerariis Zepusiensibus dominis et patronis mihi semper observandissimis. P. h.*²⁸²

Esze Tamás véleménye szerint ezt a levelet tartalma miatt sokáig nem akarták publikálni. Szerinte ugyanis ebből a levélből nyilvánvalóan kiderül, hogy Sztárainak nem „lutheránus volta” miatt kellett Sárospatakról távoznia, ahogyan azt még Zoványi is írta. Sőt, Zoványi még meg is erősíti ezt azzal, hogy Perényi Gábor, a lutheránus főúr halálával (1567. jún. 7.) papjainak és Sztárainak távozniok kellett. Esze Tamás úgy gondolja, hogy Zoványi erről a levélről konkrétan nem is tudott, csak „valami levélről, amelyben szó van Sztárai pataki papságáról”. És – így véli Esze Tamás Zoványi logikáját felfedezni – ha Sztárainak lutheránus meggyőződése miatt kellett Baranyát otthagynia, miért ne történt volna most is ugyan-ez Patakon? Esze Tamás szerint ez a levél mindezt világosan megcáfolja, és egészen másról szól. Hiszen az olvasható benne, hogy nem kellett távoznia, marasztalták őt, nem is kevesen. S ő ennek ellenére ment, ráadásul éjjel, hír és számadás

²⁸² Magyar Országos Levéltár. E. Representationes, informationes et instantiae. Idézi Esze, 1973. 175–176. o.

nélkül. Mert miről is volt szó? Arról, amit Siklósi András (Mihály fia?) ír nyilván: anyagi, sőt telhetetlen volt. Nem kapta meg azt a jövedelmet, amelyet ígértek neki, s amit addig kapott is. A kamara a plébános jövedelmét szolgáltató falvak minden hasznától megfosztotta őt. Sztárai pedig, akiről már Bornemisza is írta, hogy „tudós, de néha a harag és a bor megbírja”, most haragra lobbant anyagi vesztesége miatt, és Patakot sebbel-lobbal otthagyta.

Kibukkant Sztáraiból az ember – írja Esze Tamás. S ez „ma is botránkozást okozhat azok számára, kik vonakodtak attól, hogy a történelem és eszmetörténet kimagasló alakjait emberi valóságukban megismerjék.”²⁸³ Abban nagyon igaza van Esze Tamásnak, hogy a történelem nagy szereplőit sem szabad heroizálni. Kétségtelen, nekik is lehettek „emberi” oldalaik, vonásaik, sőt gyengeségeik, ahogyan az előbbi Bornemisza-idézet ezt éppen Sztárainál erősíti is. S bizonyára Sztárai teljes megismeréséhez is hozzátartozna, hogy őt minden oldaláról megismerjük. Ez az írás sem szeretné őt „hősként” bemutatni.

Azon azonban – a levélhez visszatérve – érdemes elgondolkozni, hogy a levél szerint a pataki jövedelemelvonó rendeletet a kamara nevében az a Schwendi Lázár adta ki, aki egyébként a lutheránusoknak és azok papjainak védelmezője volt. Éppen a jezsuiták vádja volt vele szemben, hogy papjaikat katonákkal üzetete ki, és nagyon keményen intézkedett a szakramentáriusokkal szemben is. Schwendi Lázárt Ferdinánd hívta Németalföldről Bécsbe még 1564-ben, s Miksának is győzelmes hadvezére volt a török ellen. Ez a „Swendi Wram” intézkedett volna most a kamara nevében a lutheránus Sztáraival szemben? Sztárai pedig, bár igazságtalannak tartotta, szembeszállni azonban nem akart volna vele, és ezért otthagyta volna a vidéket?

Siklósi András leveléből az is kiviláglik, hogy Sztárait 1564. december 10-én iktatták be hivatalába Patakon, s mivel a levél 1567. november 7-én kelt, Sztárai ekkor már nem volt ott. Így tehát tudjuk, hogy a pataki gyülekezetben és a környékbeli szeniorátusban nem egészen három évet töltött.

Esze Tamás is említi a Zoványi által felhozott dokumentumot, amelyben 1568 márciusában emlékeznek Sztárai elmúlt szolgálatáról, s megemlítik utódja megválasztását is.²⁸⁴ Ez az utód pedig Czeglédy Ferenc volt, s ő lehetett az a „Ferencz pap”, aki másokkal együtt marasztalni próbálta Sztárait.

Hogy teljes képünk legyen, még valamit meg kell fontolnunk. Újabb kutatók éppen azt teszik fel, hogy Schwendi Lázár nem a jövedelemelvonó volt, hanem éppen fordítva, minden bizonnyal a Sztárait ért sérelem miatt kérdezősködik, és Siklósi védekezik ebben az ügyben. „Siklósiék ügyes diplomáciával a felelősséget a Magyar Kamara és Sztárai nyakába varrták” – írja Botta István.²⁸⁵ Az vitathatatlan tény, hogy a kamara „w felsegenek rendelé az faluknak zolgalatthiat”, csak

²⁸³ Esze, 1973. 176. o.

²⁸⁴ Uo.

²⁸⁵ Botta, 1991. 318–319. o.

arról nem szólnak a levélben, és Esze Tamás sem említi, hogy a király a lehető leg-törvényesebben Perényi Gábor halálával kapcsolatosan „magszakadás” (a családnak nem volt örököse) miatt rendelte el a zárlatot, s nem pedig a pataki pap hátrányára. Nem Sztárai „anyagiasága” volt az igazi ok, hanem az igazi okot elhallgatva, jövedelme megvonásával távolítják el Patakról. Az igazi ok pedig az, hogy Perényi Gábor halálával Sztárai már nem illik a Kopácsi-Czeplédy sorba, azok sorába, akik már az „új” irányt vallják. Perényi életében még az volt az elképzelés, hogy a Perényi- és Alaghy-birtokon megmaradt volna a „lutheránus sziget”, s pontosan ezért hívták éppen Sztárait ide, hogy legyen ennek a területnek megszervezője, vezetője. De Perényi halálával a helyzet teljesen megváltozott, s ekkor kellett Sztárainak is távoznia – méghozzá látszólag anyagi okok miatt. Azt nem lehet tagadni, hogy Sztárai ezért valóban megharagudhatott, és számadást sem várva távozott, mert igazságtalannak érezte ezt az eltávolítást. Végül is ezért „s nem anyagias habitusa miatt kellett Sztárainak Sárospatakról Pápára távoznia” – írja Botta említett könyvében.

Még egyszer: nem védeni és „mosdatni” akartuk Sztárait. Mert valóban „kemény erkölcsű” (erre a szóra vissza kell térnünk még) s bizonyára hirtelen haragú ember volt, lobbanékony, ahogy Bornemisza is említi. Anyagiasságnak azonban – ezen az egyetlen tendenciózus íráson kívül – egész életében semmi nyoma. Ami Baranyából kiszorította, ami Gyuláról is továbbhajtotta, ugyanaz az erő sodorta tovább Patakról is. A harmadszor is keserűséget tapasztalt Sztárai pedig most Pápa felé vette útját.

Pápa és a reformáció

A város teljes múltjának feltárása nem feladatunk. Annyit azonban mégis tudnunk kell Pápa múltjáról, fejlődéséről, amennyiből megértjük, miért és hogyan került ide Sztárai Mihály.

„Főuraink versenytársaikat látván a fényűző papokban, meggyőződésüket követve sürgették a reformációt. Ezek közül az első helyen említendő Enyingi Török Bálint, kinek nagykiterjedésű birtokai voltak Somogy-, Fehér-, Veszprém- és Komárom vármegyékben, s Pápanak is földesura volt. Ez a dúsgazdag főúr 1523-ban nőül vette Pemflinger Márk szász gróf közeli rokonát, vagy mint Istvánffy állítja,²⁸⁶ leányát, aki lutheránus érzületéről általánosan ismert volt.”²⁸⁷ Szerémi ugyanerről így ír: „Et Valentinus spondidit et copulavit eam latronculam, quae demum erat leona lutteriana.”²⁸⁸ (És Bálint ígéretet tett, és feleségül vette annak leányát, akit éppen lutheránus nőstény oroszlánnak neveztek.)

Thury Etele „első helyen” említi a Török családot. Valójában azonban még a Török család előtt meg kellett volna emlékezni Thurzó Elekről is (?–1542), aki „humanista nevelésben részesülve, egész gondolkodása elő volt készítve a reformáció mellé állásra, s már a mohácsi vész előtt, amikor tárnokmesterségig vitte, el is hidegült a római katolicizmus iránt. Hogy birtokain bizonyára mindenütt előmozdította az új irány ügyét, bizvást következtethető onnan, hogy Pápan, melynek 1536-ig földesura volt, már az ezt megelőző évben protestáns elveket követett a rektori és kápláni együttes hivatal betöltője, és föltehetőleg a plébánosa is, aki valószínűleg az ilyenül emlegetett Bálint pap lehetett.”²⁸⁹

Ha tehát a pápai reformáció történetét nézzük, ennek a két családnak a neve kikerülhetetlen. S az emlékekben valami módon a két család emléke össze is szövdhető, mert másutt meg a Török családról olvassuk ezt: „Török Bálint egy Bálint nevű prédikátor szolgálatával élt, ki által Pápát és a tájon levő faluit reformálta, és azután elvitte Debrecennek reformálására, az ő tanítványaira bízván az itt el-

²⁸⁶ Istvánffy Miklós: *Historia Regni Hungariae*. VII. Bécs, 1758. 63. o.

²⁸⁷ Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I. Pápa, 1908. 7. o.

²⁸⁸ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. I. Pest, 1857. /Magyar történeti emlékek. Írók./ 99–100. o.

²⁸⁹ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. (A továbbiakban: MPEL) 637. o.

²⁹⁰ Tóth Ferenc: *A pápai református szent eklézsia históriája*. Komárom, 1808. 17. o.

kezdeti reformálásnak konfirmációját.”²⁹⁰ Van, aki szerint ennek a Bálint papnak teljes neve Illési Bálint, volt ferences szerzetes. Míg mások szerint Szikszai Hellopeusz Bálint (?–1575), aki azután Debrecenben Melius utóda is lett. De ennek pontos megállapítása nem feladatunk. Talán inkább még azt érdemes megjegyezni, hogy van vélemény, amely a Török családhoz, s van, amelyik a Thurzó családhoz köti Bálint pap szolgálatát.

A történelmünkben is kiemelkedő Török családról még annyit, hogy – amint tudjuk – Török Bálintot később a szultán elfogatta és haláláig a Héttoronyban tartotta fogva. Fia, Török Ferenc 1571-ben halt meg, s az ő fia, Török István 1564-ben született. Róluk írja Tóth Endre: „Enyingi Török Ferenc földesúr még a lutheri irány híve, de fia, Török István már a kálvini irányt vallja hitvallásának...”²⁹¹

„...Az áttérést (a reformációra) úgy Pápa, mint a környékbeli falvak ref. egyházainak történelmi emlékei is Török Bálint kedves papjának, Bálint papnak nevével hozzák kapcsolatba... ami most már a pápai ref. egyház és iskola keletkezési idejét illeti, arra nézve egész kis irodalom áll már rendelkezésünkre. Hozzászólta e kérdéshez: Pápai Pariz Ferenc, Tóth Ferenc, Szilády Áron, Tolnai F. István és Mokos Gyula, ki a különböző véleményeket összegezte.”²⁹² Mokos „kutatásainak eredménye oda vezet, hogy a leghelyesebb az 1531. évet venni fel az egyház keletkezése évéül, s részünkről hozzáteszük, hogy ugyanezt az évet fogadjuk el az iskola keletkezésének idejéül is. Van ugyanis a pápai iskolának két kis harangja, amelyek felirata ezt mondja: »Scholae reformatae Papensis, 1531.«, és iskolai anyakönyvünk legelső lapján olvasható: »Nostri maiores sequentes Scholae suae condidere Leges Anno 1585, qui etsi per Annos omni fere Lege scripta caruissent.« [Eleink a következő törvényeket alkották 1585-ben az iskolának, jöllehet éveken keresztül szűkölködtek mindennemű írott törvény nélkül.] Ha a nevezett 1585-ik évből 54-et levonunk, az iskola keletkezési idejéül ismét 1531-et nyerjük, és így az egyház és iskola keletkezése Pápán egy időre esik, ami legtermészetesebb is, s ez az év 1531.”²⁹³

Summázva az eddigieket: a reformáció folyamata valószínűleg már a Thurzó család idejében és hatására elindult, és amikor 1535-ben Török Bálint lett a földesúr, „itt a már azelőtt gyökeret vert reformáció az ő pártfogása mellett sudárba szökkent.”²⁹⁴

²⁹¹ Tóth Endre: *A pápai református egyház története*. Pápa, 1941. (A továbbiakban: Tóth, 1941.) 27. o.

²⁹² *Dunántúli Protestáns Lap*, 1890. 750. o.

²⁹³ Kiss Ernő: *A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Története 1531–1895*. Pápa, 1896. 10–11. o.

²⁹⁴ MPÉL 656. o.

Sztárai Pápán

Amikor Sztárai Pápára érkezett 1567 végén vagy inkább 1568 elején, Török Ferenc volt a földesúr, Török Bálint fia. Itteni lelkészi működéséről nincs sok konkrétum és dokumentum, általánosságban talán azt mondhatnánk, hogy itt is a lutheranizmus utolsó szakaszában élt és szolgált. S itt is elérte a már többször említett nagy hullám, amely előbb Baranyából, Gyuláról, majd Patakról is elsodorta őt. Mielőtt azonban konkrétan Sztárai pápai működésére térnénk, meg kell említenünk két ide vonatkozó, sőt érdekesnek tűnő adatot.

Az egyik egy anyakönyvi bejegyzés a kádártai református egyházközségben. Az 1725-ös évnél ezt a bejegyzést olvashatjuk: „A régi emberek bizonyosságából volt ezen a helyen egy Mátyás nevű pap, mint akkor a prédikátorokat hívták, aki is mintegy másfél esztendeig itt szolgált, a körüllevő helységekben is szolgált, ez pedig, mint Lampe históriája bizonyítja, volt 1535. esztendőben. Ez a Mátyás pedig volt Dévay Mátyás. Azután, mint arra is a régi öregek bizonyosságából a mostani öregek emlékeznek, szolgált itt egy Mihály pap...” Thury Etele, aki az adatot már említett könyvében hozza, megjegyzi, hogy az „előbbi kutatók”²⁹⁵ azt állítják, hogy Dunántúl első reformátora Dévai Bíró Mátyás volt, a mostaniak nem tartják magukat ehhez.

De nem is ez dolgozatunk témája, hanem akinél meg kell állnunk kissé, az a „kádártai Mihály pap”. Thury Etele szerint Sztárai pápai szolgálata jól dokumentálható, de „...nem lehetetlen, hogy az Aquincumot Savariával összekötő római út mellett fekvő Kádártán, Dévai egykori tartózkodási helyén, a laskói templom dombjához hasonló szép emelkedett helyre talált, hol szinte énekelte hegedűje mellett, szép hangos szóval, az általa magyarra fordított zoltárokat. Ha 1565 körül ment Pápára, s ettől visszafelé 1560-ig semmi nyoma nincs tartózkodási helyének, több mint valószínű, hogy ő a Mihály pap, kinek emlékét fenntartotta Kádártán a hálas hagyomány, s aki végigélte a XVI. sz. főbb vallási mozgalmait, melyekből kiváló része jutott anélkül, hogy e hosszú pályán valaha megrestült volna, 1578 körül Pápán halt meg.”²⁹⁶

A gondolat nagyon szép és csakugyan csábító. Dolgozatomban azt is célul tűztam, hogy minden Sztárai-émléket összegyűjtsek, ami ma megtalálható. De az adatokat rostálni is kell, vagy más szóval a kritika mérlegére helyezni. Ezzel kapcsolatban pedig le kell szögeznünk: mi már tudjuk, hogy Sztárai 1560–1565 között nem tűnt el „nyomtalanul”, 1567 végén távozott Patakról, nincs tehát „fehér folt”. Vagyis: nem ő volt a kádártai Mihály pap, bármily szép is a gondolat, hogy Kádártán „Mátyás” és „Mihály” váltották egymást. S tegyük hozzá, az is megdőlt, ahogy Thury finoman kifejezte magát, hogy a „XVI. sz. főbb vallási mozgalmait”

²⁹⁵ Ember, 1728. Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben, 1766. Tóth Ferenc: *Magyar és Erdélyországi protestáns eklézsiák históriája*. Komárom, 1808.

²⁹⁶ Thury, 1908. 29–30. o.

végigélve, azokban „kiváló része” jutott volna. Része volt a küzdelmekben, szinte minden nagy ütközetben részt vett az ország sok területén, de mindvégig a lutheranizmus hűséges követeként.

Ismétlésnek tűnhet, de szembe kell néznünk itt és most egy másik felvetett kérdéssel, régebbi vitával is. „Egyidőben vita tárgyát képezte, hogy vajjon ez a Pápán működött Sztárai Mihály azonosnak tekinthető-e a reformátor Sztáraival, vagy – tekintettel arra, hogy az időben neki már 70-80 éves öregembernek kellett lennie, s így szinte nehéz elképzelni, hogy új állomásra hívják – esetleg fiára, vagy más hasonló nevű prédikátorra kell-e gondolni. Igen tekintélyes történettudósok eldöntöttnek tekintik ma már a kérdést, s megállapítják, hogy a pápai prédikátor azonos a reformátor Sztárai Mihállyal.”²⁹⁷

Vagyis a tények rögzítik, amit Nagy Sándor még nem tudott elfogadni, így vallva: „Ám higgye Bauhofer... az elfogulatlan vizsgáló azon hitre fog térni, hogy ama levél írója [a később előkerülő soproni levél] nem maga a mi költőnk, hanem más Sztárai Mihály, valószínűleg a fia.”²⁹⁸

„Valóban két Sztárai Mihály élt-e?” – tette fel a kérdést Miklós Ödön is ebben a vitában.²⁹⁹ S nem csak az a kérdés, hogy egy vagy két emberről van-e szó. „Valójában a magyar reformáció több fontos kérdésének megítélése fordul meg ennek mérlegelésén” – írja Miklós Ödön. Hiszen arról van szó, hogy valaki az ország egészen különböző tájain tűnik fel, és mindenütt vezető szerepben. Igaz-e ez, vagy valóban két (vagy több) személyről van szó?

Miklós Ödön a kérdés eldöntéséhez a grafológia segítségét kérte, amely abban az időben szokatlanul új volt. Sztárai Mihálynak két saját kezűleg írt levelét birtokoljuk, az egyiket 1551-ben Laskóról, a másikat pedig 1570-ben Pápáról írta. A levelek tartalmáról volt, illetve lesz még szó. Az elsőt a zürichi Staatsarchivban, a másodikat a soproni levéltárban őrzik, tehát hozzáférhetőek. A Miklós Ödön felkérésére dolgozó írásszakértő kimutatta: mindkettőt gót kurzív írással írták. Ezen túlmenően jellemző és egységes a C, Ch, E, G, H, K, P nagybetűk és a c, v, p, h kisbetűk egységes vonalvezetése. A mindkét levélben előforduló szavakat: aeternum, hoc, pacem, Patre, Papae a két levél írója egységesen kezeli, és a rövidítéseket is egyformán használja. Miklós Ödön – szakértőre támaszkodó – véleménye szerint eldöntött tény: a két levelet egy és ugyanazon személy írta. Van persze eltérés is a két levél írása között. Az 1570-es levél írója kijelenti: kész új helyre, Sopronba menni. A grafológus szerint a második levél dokumentálja az írnál „az örök fiatal-ság tettvágát”. A grafológiai eredmény tehát: a két levelet egyetlen személy írta.

Ehhez mi – grafológia nélkül is – hozzátehetjük mai tudásunk szerint: a régebbi kutatók minden bizonnyal túl koránra tették Sztárai születési évét, annak

²⁹⁷ Tóth, 1941. 23. o.

²⁹⁸ Nagy, 1883. 20. o.

²⁹⁹ Miklós Ödön: Valóban két Sztárai Mihály élt-e? *Protestáns Szemle*, 1936. (A továbbiakban: Miklós, 1936.) 378–384. o.

máig ismeretlen dátumát. Ezért nem tudták elfogadni, hogy 1570-ben az író még ennyire aktív lehetett volna. A két levél tanúsága minket azonban arra indít, hogy ha túl hosszúnak tűnik a reformátor élete, akkor az elejéből kell levonnunk éveket, s akkor valószínűbb lesz az élet dokumentálható vége is. Mert kétségtelen, hogy a mai tudásunk szerinti számítás értelmében (ha 1510 körül született) maximum 60 éves volt, amikor Pápán, ha „megtörtén” is, de még vállalkozott további útra és új szolgálatra. Ami ha nem is mindennapi dolog – sem akkor, sem ma –, Sztárainál „megszokott” lehetett!

Egy következő gondolatkör Pápán Sztárai Mihály és Huszár Gál együttműködésének kérdése. Tóth Endre már idézett írásában még így említi az ügyet: „...eddigelé Huszár Gált, mint Sztárai utódját tekintették pápai lelkésznek...”³⁰⁰ De már ő is felveti annak lehetőségét, hogy együtt is dolgoztak, ha nem is sokáig. Pápán régebbtől fogva két lelkész dolgozott, az egyik a katonák között, a másik a gyülekezetben. A két munkakör nem volt mindig teljesen kettéválasztva, sőt valójában nem is lehet mindig, párhuzamosan két lelkészt kimutatni. Tóth Endre szerint Huszár Gált 1574 októberében hívták meg Pápára.

Botta István szerint annak, hogy Huszár Gál ezt a hívást elfogadta, két oka is lehetett.³⁰¹ Egyrészt számíttania kellett arra, hogy 1574-ben már el kell hagynia Komját, ennek okaira most nem térhetünk ki. Másrészt 1574-ben bizonytalanság volt a pápai gyülekezetben, nem lehetett tudni, Sztárai elmegy-e Sopronba vagy nem. A hívás elfogadásának volt tehát „külső” és „belső” oka is. De ehhez hozzá lehet tenni még egy tény: Huszár Gálnak nyilván támogatást és ösztönzést is jelentett, hogy fia ekkor már pápai rektor volt. „Mindezeket figyelembe véve, Huszár Gál pápai papságának legkorábbi időpontja, a »terminus a quo«: 1574 március vége, vagy április eleje, Sztárai Sopronba menetelének kérdése, és Bornemisza püspökségének kezdete. A legkésőbbi dátum, a »terminus ad quem«: 1574 októbere, az október 6-iki ajánlással megjelent Graduált követő időszak. Amíg hiteles dokumentumok birtokába nem jutunk, a reformátor pápai papsága kezdetét e tág idői határok közé tehetjük.”³⁰²

Mindez együtt azt is dokumentálja, hogy Sztárai Mihály és Huszár Gál – ha nem is sokáig – egy évig vagy annál is kevesebb ideig Pápán éltek és együtt dolgoztak. „Valóban kevés gyülekezet dicsekedhetik azzal, hogy egyidőben két olyan neves prédikátora volt, mint a két nagy reformátor.”³⁰³ Sok előző elképzeléssel szemben és vita után az együttműködés tehát Pápán kimutatható.³⁰⁴

Sajnos viszont a két lelkész közös munkájának tartalmáról semmit sem tudunk. Ennek okát Tóth Endre így fogalmazta meg: a pápai végvár az 1540-es évek-

³⁰⁰ Tóth, 1941. 24. o.

³⁰¹ Botta, 1991. 324–325. o.

³⁰² Botta, 1991. 326. o.

³⁰³ Tóth, 1941. 24. o.

³⁰⁴ Ezért is méltó és öröndetes, hogy Fabiny Tibor professzor ösztönzésére, miután ő is erre az eredményre jutott kutatásaiban, Pápán a két reformátornak közös emlékművet állítottak.

től állandó harcok színhelye, 1597-től pedig török kézen volt, s valószínűleg a harcokban és az elnyomatás idején minden megsemmisült, ami e korból talán egyébként megmaradt volna.

Az azonban bizonyos – a régebbi kutatók véleményével ellentétben –, hogy Pápa, illetve a gyülekezet ebben az időben még a lutheránus irányt vallotta és gyakorolta. Ezt megerősíti Meliusnak az 1565-ben írt és már sokat idézett mondata a „félpápastákról”. Hogy Melius akkor és ott Pápán személy szerint Sztáira is gondolt – vitatható. De hogy számára – Wittenbergen kívül természetesen – Magyarországon két „allergiás” pont van: Bártfa és Pápa, ez vitathatatlan. Külön érdekes kérdés lenne: Melius 1565-ben már csak ezt a két várost látta lutheránusnak? Talán ez túlzás, de hogy ők „példázták” a lutheranizmust akkor Melius szemében, az tagadhatatlan.

A lutheránus irányra más dokumentum is van – az említett Bálint papon kívül –, igaz, a kezdeti időkről. Gyzdawyth Péterről van szó, aki 1534-ben így ír alá egy írást: „servitor Petrus Gyzdawyth, ludimagister oppidi Papa, capellanus, sed non papisticus.”³⁰⁵ Ez a pápai iskolamester azután 1543-ban Győrbe ment tanítani. „1544-ben jelent meg Győrben az első magyar igehirdető, akinek neve ismert. A pápai iskola lutheránus rektora (Gizdavith Péter) jött Győrbe, és itt a káptalának feljelentése szerint a szentek tisztelete és a papi rend ellen prédikált.”³⁰⁶ A ferencesek panaszt téve ellene, abban egyenesen „Luther Mártonnak” titulálják őt. Bálint és Gizdavith nyilván a lutheri irányú reformációt kezdték el Pápán. Melius – későbbi – ítélete csak erősíti ezt. Azután idejött Sztárai 1567-ben – nem valószínű, hogy véletlenül –, s ő is ebben az irányban vitte tovább a munkát. Ennek az iránynak dokumentuma a későbbi soproni kapcsolat is.

Sztárai tehát Pápán élt nem egészen nyolc évig – nem kis idő! Ha gyülekezeti munkájáról nem is tudunk konkrétumot felmutatni, van valami, amire Botta István hívja fel a figyelmet. Arról volt már szó, hogy Oláh Miklós érseksége alatt Sztárai Baranyától Csallóközig gyakorolta püspöki szolgálatát. Éppen Huszár Gál volt, aki őt ilyen minőségében elismerve tőle kért ordinációkat. Oláh Miklós érsek 1568. január 14-én meghalt. Ekkor kezdték szervezni a csallóköz-mátyusföldi püspökséget. Ennek bizonyossága Bornemisza Péter 1574-es levele Sopronba, amelynek aláírása: „Petrus Abstenius Superintendens et Servus Jesu Christi.”³⁰⁷ És ebben az időben „ugyanígy kezdtek szervezkedni a lutheránusok Dunántúlon is.”³⁰⁸ Pápa igen alkalmas hely volt erre Török Ferenc oltalma alatt. A végvárakat nem zavarthatták a katolikusok. Ebből figyelemreméltó következtetés ered: „1568-tól éppen Sztárai Mihály volt Pápa lelkipásztora, aki Tolnán, Laskón püspöki tisztet viselt, önálló lutheránus püspökség alakulása érdekében disputációs drámaival agitált

³⁰⁵ Balázs János: *Sylvester János és kora*. Budapest, 1958. 146–147. o.

³⁰⁶ Kovács Géza: *A győri evangélikus egyházközség története (1520–1785)*. Győr, 2000. 25. o.

³⁰⁷ Schulek, 1939. 57. o.

³⁰⁸ Botta, 1991. 327. o.

s Zoványi Jenő szerint Sárospatakon is esperesként működött. Valójában püspöki jogokat gyakorolt” – olvassuk Botta István már idézett művében.

Ezen a ponton utalnunk kell a soproniakkal való levélváltására. 1570-ben azt írja nekik, hogy ha ő maga nem tudna menni, akkor „más valaki alkalmast küldök innen a ti beleegyezésetekkel” („vel alium aliquem idoneum cum voluntate vestra loco mei illis substitutam”).³⁰⁹ Ennek a mondatnak hangjára és fogalmazására hívja fel Botta a figyelmet, s állítása teljesen elfogadható. Szerinte ez a mondat a „régí Sztárait” szólaltatja meg, a püspököt, mert „ez a mondat a papküldés szuperintendensi jogkörére utal, s arra kell következtetnünk, hogy hatásköre már akkor kiterjedhetett az Enyingi Török, Nádasdy, Batthyány családok Veszprém, Győr, Sopron, Vas és Zala megyei birtokainak reformációra tért gyülekezeteire.”³¹⁰ Érdemes a mondat utolsó szavára külön is figyelni: „substitutam” – ez a kifejezés is hivatalos szóhasználatra emlékeztet, amikor valaki helyettesként kiküld, kirendel valakit. Sajnos ebben a vonatkozásban más dokumentumunk nincs. De ha ez így van – számomra meggyőző az érv –, akkor itt a Dunántúli Egyházkerület első szervezkedési kísérletéről lehet szó, amely korábbi, mint amit ma hivatalosan annak tekintenek.

Ehhez hozzátehetjük, hogy Sztárai minden bizonnyal ekkor vezette be a Baranyai kánonokat, s ez lett a dunántúli kerület első szabályzata. Ebből született meg később a helvét irányú „Hercegszöllősi kánonok” könyve, s még később az 1598-as Réczés-féle könyv is.

Még egyszer: itt a pápai és valószínűleg dunántúli szervezkedés első nyomairól van szó. Sajnos ez ideig csak ilyen „nyomaink” vannak erről. Az azonban kétségtelen, hogy a dél-dunántúli püspöki kerület megszületett az ötvenes évek elején, s azért ez is Dunántúl! Másrészt erről a pápai szervezkedésről szóló emlékeket sem vesszük komolyan 1570-ből vagy pár évvel előbből. Mert arra bátran gondolhatunk, hogy Sztárait nem egyszerűen a pápai gyülekezetbe hívták, hanem megint egy „lutheránus sziget” kialakítására gondolhattak, amikor idehívták a dél-dunántúli püspököt és pataki seniort.

Payr Sándor igazán tisztelt történész, és egyik legnagyobb és legragyogóbb műve éppen *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Ma sincs még semmi, ami ezt az írást pótolná, pedig kellene egy mai írás ezzel a tartalommal. Amikor Payr a dunántúli gyökerekről és kezdetekről ír, a névsort ő is Szegedi Mátéval kezdi mint első püspökkel.³¹¹ „A XVI. századból nem lévén jegyzőkönyvünk, csak következtetéssel állíthatjuk, hogy az volt a legelső esperesek egyike, akit 1576-ban az első püspöknek is megválasztottak, vagyis név szerint Szegedi Máté sárvári lelkész.”³¹²

³⁰⁹ Nagy, 1883. 19. o. Botta, 1991. 326–327. o.

³¹⁰ Botta, 1991. 327. o.

³¹¹ Payr Sándor: A dunántúli ágostai hitvallású evangélikus egyházkerület vázlatos rövid története. *Evangélikus Népiskola*, 1903/5.

³¹² Payr, 1924. 604. o.

Egyrészt szeretném felhívni a figyelmet a finoman bizonytalan fogalmazásra. Másrészt, ha „nincs jegyzőkönyvünk” és „következtetnünk kell”, akkor miért nem tudunk eljutni a konzekvenciákban Sztárai Mihályig? De az is lehet, hogy ehhez időre volt szükség, amint idő kellett ahhoz, hogy Payr óta Botta eljusson ehhez a következtetéshez.

Botta István többször említett kéziratos gyűjteményében is úgy adja meg az első püspökök névsorát, ahogy azt már idézett könyvében is leírja:

1. Sztárai Mihály (először a Dél-Dunántúlon 1553-tól), s az érsekség vakanciája idején az exempt Pápán, 1568-tól Sopronba pályázásáig, 1574 elejéig vagy haláláig, 1575 elejéig.

2. Huszár Gál Pápán Sztárai után 1574 vagy 1575 első hónapjaitól haláláig, 1575. október 23-ig.

3. Szegedi Máté Sárváron 1576-tól haláláig, 1585. július 12-ig.

4. Beythe István Németújváron, 1585. július 25-től a csepregi kollokviumig, 1591. június 2–3-ig a protestánsok közös püspöke, 1612. május 5-ig református püspök.

Azután a kerület lutheránusait Beythe haláláig a seniorok igazgatták.³¹³

Amikor lassan Sztárai élete, szolgálata végéhez érkezünk, érdemes Bornemíza mondatát ideiktatni: „Szegedi Istvan, Sztarai Mihály, Huszar Gal, és több időmbeli lelki paztoroc tenger a mit szenvedetec, mind Törökoc, mind papasok miat. És czuda keppen megis oltalmaztattac.”³¹⁴ S a régi emlékezéshez hadd tegyünk hozzá egy szinte mait is, méghozzá a református egyház kutatói közül: „Pápa reformációja lutheri szakaszának betetőzője nyilván Sztárai volt.” Esze Tamásnak van nyíltsága és bátorsága ehhez is: „Milyen igaztalan volt Melius, mennyire elragadta őt a furor theologicus, amikor ezt a gyorsan és helyesen reformálódó várost félpápistának mondta.”³¹⁵

Ugyan nem nevezhető életállomásnak Sztárai életében, de van még egy város és gyülekezet, amelyet életútja feldolgozásánál nem szabad elfelejtenünk.

³¹³ Botta, 1991. 331. o. és Botta kéziratos gyűjteménye.

³¹⁴ RMNY I. 541. o. Folio postilla LXXIII. Idézi Botta, 1991. 332. o.

³¹⁵ Esze, 1973. 179. o.

Sopron és a reformáció

Sopron város eredetének, pannóniai és középkori történetének feldolgozása meghaladná kereteinket, s remélhetőleg az ismertebb történetek közé tartozik. Sopron és a reformáció összefüggése azonban számunkra is fontos, ha Sztárai életútját vizsgáljuk, mert nem véletlen, hogy ezzel a várossal is kapcsolatba került.

„Dunántúlon legkorábban Sopronban, ebben a határszéli, művelt kereskedővárosban voltak ismeretesek Luther iratai” – írja Payr Sándor.³¹⁶ A szerző szerint már 1522 óta nyilvános helyeken, a polgári bormérő házakban is olvasták Luther könyveit. S ezzel együtt erősödött a kritikai hang a római katolikus főpapok életmódja ellen. Valószínűleg a kereskedők hozták a városba Luther iratait. Adatok vannak egy Kristóf nevű szerzetesről, aki (1524-ben) – „Luther szellemében” prédikált, de másokról is tudunk (1525?). S arra is vannak dokumentumok, hogy ettől az időtől kezdve a vizsgálatok egyre több Luther-könyvet találtak házaknál. 1524. október 30-án a város piacán Luther könyveit is elégették nyilvánosan mások könyveivel együtt. S egyre több vizsgálatról tudunk, amelyek itt a reformáció tanainak és gondolatainak terjedéséről árulkodnak. Sopron tehát az a város, ahol hiteles adataink vannak arra, hogy a reformáció terjedése már a mohácsi csata előtt elkezdődött.

A mohácsi vereség után az 1532-es év volt a legjelentősebb: a polgárok lutheránus prédikátort követeltek, és ettől az évtől indultak a soproni fiatalok is a wittenbergi egyetem felé. Ugyanebben az évben érkeztek ide lutheránusok Ausztriából is. A küzdelem persze még évtizedekig tartott, míg 1555-ben, az augsburgi vallásbéke alapján a soproni evangélikusok most már nyíltan is különváltak a katolikusoktól. 1557-ben újjászervezték az iskolát, s 1565-ben evangélikus prédikátort hívtak meg.

Gerengel Simon volt Sopron első nyíltan meghívott papja, aki a szervezés munkáját is végezte. Alsó-ausztriai és bajorországi szolgálatok és szenvedések után 1565-ben hívták meg őt a soproniak szabályos díjlevéllel. Ebben az időben a Szent Mihály-templomban reggel a plébános misézett, utána következett ugyanitt az evangélikus istentisztelet. S hamarosan Gerengelnek már munkatársai is

³¹⁶ Payr, 1924. 6. o. De utal a szerző egy másik munkájára is: *A soproni evangélikus egyházközség története. I. A reformáció kezdeteitől az 1681. évi soproni országgyűlésig.* Sopron, 1917. (A továbbiakban: Payr, 1917.)

voltak: Pharerus Gergely (1565–1570) a Szent György-templomban és Villanus Hofer János (1565–1573) az ispotályban. Gerengel szervezőmunkája mellett óriási irodalmi szolgálatot is végzett: kátét, agendát, énekes- és imádságoskönyvet és egyéb könyveket is kiadott.

A Sopronban élt magyarokról éppen Sztáraival kapcsolatban külön is kell néhány szót ejtenünk, akiknek kedvéért Gerengel kátéjában az úrvacsorai kérdéseket latinul is közli. Az első magyar lelkész Szeremlyéni Mihály volt még I. Ferdinánd idejében, majd Novanus Ferenc következett (1568–1569), vagyis elég hamar volt már a soproni magyaroknak is lelkészük.

Sopron tehát a legelső evangélikus gyülekezeteink közé tartozik, s nem véletlen Sopron és Sztárai Mihály kapcsolata sem.

Sztárai és Sopron

Az életpálya vége felé érkezve itt van a helye annak, hogy megemlékezzünk Sztárainak a soproniakkal való levélváltásáról is. Már csak megemlítem Nagy Sándor véleményét: „Ám higye Bauhofer...”, amellyel nem is sejtette, milyen hosszú vitát fog elindítani.

Szilády – mint említettük – elismerte már a tényt: „Dr. Szalay József volt szíves értesíteni, hogy az eredeti levél ma is megvan Sopron város levéltárában, és hogy szövege azonos Tóth F. másolatával.”³¹⁷

De miről is volt itt szó? Payr Sándor ezt írja: „A soproniak jeles papot kerestek és meghívták még 1569 végén, vagy 1570 elején Sztáray Mihályt, a zsoltárköltőt és drámaíró. Sztárai már előbb Tolnában és Baranyában püspöki tiszteletet viselt és a Dráva mentén 120 gyülekezetet alapított, most pedig a pápaiaknak volt lelkésze. Bizonyára öregebb ember már ekkor, kinek lantja is elnémult. Mint fentebb láttuk, a pápaiak sűrűn jártak a soproni vásárokbá s Oláh Ilonának is volt összeköttetése – végrendelete szerint – pápaiakkal. Ezen a réven gondolhattak rá a soproniak, hogy a jeles pápai papot hívják meg. Merészség kellett a meghíváshoz, mert alig volt remélhető, hogy erre az állásra Sztárai Pápáról, Enyingi Török István oltalma alól eljöjjön.”³¹⁸ Hát még ha azt is hozzávesszük a „merészséghez”, hogy a szervezkedő egyházkerület püspökét hívták meg! Talán nem is véletlenül, hiszen Sopron is méltó „székhely” lehetett volna. S ekkor a két említett magyar lelkész után Sztárai lett volna a sorban a harmadik.

A soproniak birtokában lévő Sztárai-levél arról tanúskodik, hogy a soproni gyülekezet reménye mégsem volt alaptalan. 1570. február 7-én Sztárai – többek között – így válaszol a kérdéses ügyben: „Én igazából a ti Isten és testvéretek iránti szeretetből, előljárónk távollétében (»in absentia Principis«), és azok akarata elle-

³¹⁷ Nagy, 1883. 16. o. RMKT V. 317. o.

³¹⁸ Payr, 1917. 111. o.

nére is, akik itt akarnak engem tartani, kész voltam rögtön engedelmeskedni és hozzátok felmenni, titeket is látni, hacsak az út nehézsége és lovaim leromlottsága miatt nem kellene ittmaradnom. Amint azonban lehetőségem lesz hívástoknak eleget tenni és titeket és magyarjaimat látni, akiknek magam fogok Isten igéjével szolgálni, vagy valaki alkalmast küldök nektek beleegyezésekkel, mint helyettesemet.”³¹⁹

Ekkor azonban Sztárait Pápán talán a földesúr (Princeps) vagy az említett szervezési gondok még visszatartották. Ebből azután bizonytalanság származott mind Pápán, mind pedig Sopronban. Később, 1574-ben hívást kapott még egyszer, de ugyanakkor Beythe István is. Sztárai ekkor el is utazott, még mindig készen egy újabb változásra (s ez azt is jelenthette, hogy nem volt még olyan koros, mint sokan később vélték, vagy legalábbis nem érezte magát idősnek).

Bauhofer György erről az esetről ezt írja: „Sopronban 1574-ben a magyar prédikátori állás ismét üres volt. Sztárai Mihály, a pápai prédikátor, Alsó-Magyarország egyik legkiválóbb és legtevékenyebb reformátora, és Beythe István, ugyanolyan ismert, egyidőben pályáztak az állásért. De jöllehet ezt az állást a soproniak Sztárai Mihálynak, vagy Starinusnak már 1570-ben felajánlották, ahogy azt az év február 7-én írt meglévő válaszlevele bizonyítja, 1574-ben a városi kamara pénztári dokumentumai között a következő szavakat olvashatjuk: április 15-én a polgármester parancsára egy magyar prédikátornak, névszerint Sztárai Mihálynak, akit itt kellett fogadjunk, két tallér, 2 Font, 4 Schilling.”³²⁰ Bauhofer ebből azt a következtetést vonja le, hogy ha Sztárait Sopronba hívták, akkor Pápán „legalábbis egy istentiszteletet az ágostai hitvallás szerint tartottak”. S örül annak, hogy a kiváló reformátorról egy adattal több áll rendelkezésünkre. S elmondja azt a keveset, amit akkoriban általában róla tudni lehetett: Paduában tanult, zsoltárokat írt, a Dráva-Száva mentén végezte reformációs munkáját, Tolnán is szolgált. Hozzátesz még egy adatot – amiről mi már szóltunk –, hogy Sztárai Melanchthon tanítványa volt Florimond de Raemond írása szerint.

De azt is tudjuk a városi számadásokból, hogy néhány nappal az előbbi, tehát az április 15-i bejegyzés előtt, április 11-én Beythe már megegyezett a soproniakkal, s még aznap – húsvét vasárnapján – el is foglalta az állást. Április 24-én pedig Bornemisza Péter mint Csallóköz püspöke már el is küldte felszentelését és igazhitűségét igazoló írását. „Beythe Sztáraitól, ellenjelöltjétől nem vihetett igazoló levelet, ezért kellett a lutheránus gyülekezetek által ugyancsak elismert Bornemisza Péterhez, Csallóköz-Mátyusföld püspökéhez fordulnia” – írja Botta István.³²¹

Sztárai és Sopron kapcsolata azonban vitathatatlan. Sztárai 1570-ben nem indult a hívásra, 1574-ben pedig négy napot késett. Így azután élete végéig Pápán maradt.

³¹⁹ A teljes levél in Payr, 1910. 33. o.

³²⁰ Bauhofer György: *Geschichte der evangelische Kirche in Ungarn*. Berlin, 1854. 119. o.

³²¹ Botta, 1991. 325. o.

SZTÁRAI HALÁLA

Az életpálya végéről kell még számot adnunk. Arról a kevésről, amit tudunk, mert itt már valóban – Nagy Sándor szavaival – „homály” borítja az eseményeket.

1575. január 4-én Thallóczy Bánffy Ferenc pápai polgár végrendeletet íratott. Számunkra itt nem maga a végrendelet a fontos, hanem az a tény, hogy a nevezett végrendelkező „testamentumosává” Sztárai Mihályt jelöli meg, méghozzá így: „reverendum Michaellem Sztaray, concionatorem Papansem”.³²² Világos tehát, hogy a jelzett időben Sztárai töltötte be és gyakorolta a lelkeszi hivatalt. Ez voltaképpen az utolsó adatunk életéből. Botta István ehhez is hozzáfűzi, hogy jogilag itt püspökségét nem jelölhették meg, mert egyrészt a „testamentumossággal” kapcsolatban nem az a döntő, másrészt az irat a katolikus hatóságoknál került elhelyezésre. Számunkra azonban most az a fontos, hogy 1575. január elején Sztárai még dolgozik mint pápai lelkesz.

1574-ben kezdte – vagy fejezte be – 1575-ben megjelent *Az halálról, feltámadásról és az örök életről* című könyvét Károlyi Péter. Valószínűleg még az írás, de talán már a nyomtatás közben vehette és toldotta be a hírt „az mi megholt atyánkfiai-ról”, a két nagy ellenfél, Melius és Sztárai haláláról. Sajnos ez minden, amit ma is tudunk erről. Beteg lehetett? Pestis ragadta el? Nem tudjuk, mint ahogy sajnos sírhelyét sem ismerjük. De halála időpontját mindezek alapján 1575 elejére tehetjük. S ezt még akkor is hitelesnek vehetjük, ha Bornemisza már többször idézett és 1578-ban megjelent könyvében még úgy szól Sztáraitól, mintha élne, nem tesz korekciót, vagy elfelejti azt munkája közben megtenni. Pedig bizonyosra vehetjük: 1575 elején Sztárai Mihály befejezte gazdag, de küzdelmes pályáját.

S még mielőtt mi is befejeznék annak végiggondolását, valamit még meg kell említenem. Úgy érzem, tartozom még egyetlen témával. Tudom, hogy amit felvetek, vitatható, tudományos értéke is kérdéses. Mégis úgy érzem, talán nem annyira a témának, mint egy Sztárai-kutatónak tartozom a felvetéssel. S talán valamenyire maga Sztárai is közelebb kerül hozzánk.

³²² *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. XII. Szerk. Simon László és Zsinka Ferenc. Budapest, 1932. 18–19. o. In: Botta, 1991. 328. o. és Esze, 1973. 178. o.

„A kemény erkölcsű Sztárai”

Jakus Lajosra, egy penci tanítóra kell emlékeznem itt. Élete a gyermekek tanítása mellett azzal is telt, hogy történeti témákkal foglalkozott. S különösen kedves témája volt Sztárai Mihály. Élete vége felé írt róla egy dolgozatot, nem tudom, megjelent-e valahol. Rólam is tudta, hogy „közös témánk van”, ezért nekem elküldte dolgozatát, amely „A kemény erkölcsű Sztárai Mihály” címet viseli.

Onnan kell kiindulnunk, amiről volt már szó az egyik Sztárai-vitával kapcsolatban. Miklós Ödön írja említett cikkében: „Nagy Sándor, amikor közzétette azt a levelet, amelyet a »hasonnevű« pápai prédikátor írt volt 1570-ben a soproni tanácsnak, kifejezte gyanúját, hogy az utóbbi Sztárai Mihály nem lehet azonos a reformátorral.”³²³ Volt már szó arról is, hogy Miklós Ödön a két Sztárai-levelet (1551 és 1570) vizsgálat alá vetette. S a vizsgálat eredménye: „egy kéz írásának kell tekinteni azokat, bizonyos különbséggel.” Miklós Ödön még hozzáteszi: „a későbbi levélen meglátszik már írói kezének fáradtsága.” S következtetése: „Ugyanaz a reformátor, aki fiatalos hévvel drámáiban az igaz papokat szembeszegezi a hamisaknak, késő vénségében ugyanezeket az igaz prédikátorokat emlegeti, s az a nyughatatlan vándoröszön, amely őt egyik helyről a másikra menni ösztökélte, bejárva a magyar reformáció fontos centrumait, illetve azzá teremtvén a helyeket, ahol megfordult, nem maradt el tőle élete alkonyán sem. Laskó, Tolna, (Gyula), Sáropatak, Pápa után még kész lett volna Sopronba is elmenni – az örök fiatal-ság tettvágya, amely mindig új alkotásokra hevül, tüzelte még akkor is, amikor napja már alkonyatra hajlott.”

Bizonyos szempontból azt lehetne mondani, hogy a két levél írója egy, de talán mégsem egészen ugyanaz. S itt kell Jakus Lajos tanítómester dolgozatát említenem. Ezen a ponton – ha szabad így mondani – továbblépett Miklós Ödönnél. A két levél írója egyetlen személy, de – belülről – már nem ugyanaz. Jakus ezt írta meg cikkében, amelynek publikálásáról nem tudok.³²⁴

Talán nem kell az egész cikkét idéznem, több mindenről volt már szó, amit ő is megírt. Például az 1551-es levéllel kapcsolatban már ő is írja, hogy annak címetje nem Tuknai vagy Tolnai, hanem Tétényi Miklós ráckevei nótárius, aki Sztárai-val kapcsolatot tartott fenn. „Testvére lehetett az egyidőben budai bíróságot viselő Tétényi István, aki szintén literátus ember lévén, könyvek árusításával is foglalkozott. Tőle vásárolt több művet 1553-ban Sztárai ellenfele, Erdélyi Józsa tolnai plébános.”³²⁵

³²³ Miklós, 1936.

³²⁴ Jakus Lajos: *A kemény erkölcsű Sztárai*. Kézirat. (A továbbiakban: Jakus.) A kézirat nálam van. Ha mégis megjelent valahol, nem tudok róla.

³²⁵ Jakus. Utal Ember, 1728. 667. o.-ra. Tétényi István személyére nézve lásd Török Sándor: *Rajzok a török világból*. I. Budapest, 1915. Szerinte Tétényi Miklós egyengette Szegedi Kis István útját Tolnára.

Dolgozatának lényege azonban, hogy a két említett Sztárai-levelet másféle grafológiai vizsgálat alá is vettette. S eredményei érdekesek lehetnek nekünk is, mert azok „teljes egészében fedik Sztárai jelleméről fennmaradt tettei alapján kialakított véleményünket” – írja Jakus.

Íme, az eredmény: „A későbbi írást összehasonlítva a korábbival, feltétlenül észrevehető az elernyedések, a fáradtság jelei, amit maga az életkorban való előrehaladás nem tenne egészen indokolttá, tehát azt is következtethetjük ebből, hogy húsz évvel később kissé csaldott, kiábrándult lehetett, mint aki lelkileg felad valami küzdelmet, nem váltak be küzdelmeihez fűzött reményei, érzékenyebb, visszahúzódóbb lett. Ezt különösen a középső zóna balról jobbfelé induló vonalai árulják el, amelyek már nem annyira megnyomottak – lágyabbak –, az alsó zónában pedig balfelé megtört vonalakat látunk, az érzékenységnak, megbántottságnak jeleiként. A sorok kissé hullámosak, viszont a kötöttség foka erősebb, mint korábbi írásában, ami részben leszűrtebb gondolkodást jelent itt, de azt is, hogy kevésbé tépelődő és kevésbé kezdeményező. Korábbi írásában legpregnansabb az aláírás „M” betűje, az „a” betű feltűnő nagy hurkolása (lent) és ugyanakkor az egész aláírás egyszerűsége. Mindez együtt azt jelentené, hogy személyében nagyon puritán volt, de ha eszméről volt szó, tudott súlyt adni személyének, tudott harcolni, bátran és semmitől vissza nem riadva fogott mindenhez hozzá, puritánsága azonban nem jelenti azt, hogy bizonyos életörömöknek ne tudta volna átadni magát. Az egész írás telt, színes, eleven, nagyon mozgékony, állandó tevékenységre mutat, nyugtalan, temperamentumos, magát mindenbe szívvel és lélekkel belevető ember lehetett az írója. A jó szó- és sorközök fegyelmezett gondolkodásra, világosságra való törekvésre és jó debatteri készségre vallanak, de az egész írás mutatja, hogy nem volt száraz racionalista, hanem érzelmei, indulati beállítottsága vezették legtöbbször gondolkodásában, tehát kissé szubjektív volt, inkább azt tudta elfogadni, ami kedélyének felel meg, mint azt, ami pusztán józan megítélésének.”

A dolgozat írója így mutat a két évtized közötti belső lehetséges különbségre: „Elég, ha utalunk küzdelmes pályafutására, életművének, a laskói, tolnai egyházépítő munkájának összeomlására...” Érzékenységre pedig Bornemiszát idézi: „Nagy rötteget és keserves sírást hoz ezis sokaknak szívébe, midőn az urak, nemesek és polgárok el üldözik az efféle lelki pásztorokat, kik őket a bűnről untalan meg szólítják és azok helyett hízelkedőket hoznak, mely dolog Sztárai Mihályon, én rajtam... sokaknak keserves sírására és nagy kárára lőn.” (Fol. P. IX. b.) S a fiatalabb Sztárairol írt eredményeket, tehát az első levelet Jakus így értékeli: „...jellemének fővonásai, puritánsága, egyben optimista, humort kedvelő egyénisége, aki az életörömöket sem veti meg, kortársainak róla szóló megemlékezéseiből több epizódot is sorolhatnánk említett jellemvonásaira. A legnagyobb veszedelemben sem hagyja el humorérzéke. Életére törő ellenségeinek éjszaka idején feje helyett karóra tűzött tököt dug ki, melyet azok szétvernek, Sztárai pedig kacag rajtuk. Bornemisz írja róla, hogyan tudták akarátán kívül rászedni a boritalra, s meg is feddi érte: megbírja niha az harag, niha az bor is.” (Fol. Post. IV. 910. o.)

S az is érdekes és figyelemreméltó, hogy Jakus Lajos már a 70-es évek végén vagy a 80-as évek elején arra az eredményre jut Sárospatak elhagyásával kapcsolatban, amire később Botta István is: „Perényi [Gábor, 1567] halálával ismét megerősödött a református irányzat Patakon és környékén, s nem véletlen, hogy az evangélikusokat pártoló Schwendi valószínűleg Sztárai panaszára rendeli el a vizsgálatot.”

Lehet, hogy sokaktól idegen ez a fajta vizsgálódás, talán megmosolyogtató is. Mégis úgy vélem, hogy annak az írásszakértőnek eredménye, aki magát Sztárait nem vagy nem igazán ismerte, számunkra elgondolkoztató. Ugyanazt a Sztárait mutatja, akit ismerünk, de talán még közelebb is hozza hozzánk, és ez is eredmény lehet.

AZ ÉLETPÁLYA SUMMÁJA

Sztárai Mihály pályáját nézve, azt két részre kell bontanunk.

I. 1510 körül született Drávasztárán. Iskoláiról semmit nem tudunk, ifjúságáról sem. Talán Siklóson lehetne kutatni még, vagy azon a tájon.

II. 1541-től (?) Siklóson rektor

1542-től a kiszabadult Perényi Ferenc nevelője

1543-ban járt nevelőként a páduai egyetemen

1544–1551: Laskó és vidéke, 120 gyülekezet alapítása

1553-tól tűnik fel az „episcopus” aláírás, az ez évi említett zsinatok után

1553–1558 Tolna

1558–1563 újra Laskó

1563–1564 Gyula

1564–1567 Sárospatak

1567–1575 Pápa

1575 eleje: halála

Laskón, Tolnán, majd újra Laskón 19 évet töltött, reformátori működése leggyümölcsözőbb korát kerekén két évtizedre tehetjük.

Gyulán egy évet, Patakon szűk három, Pápán nem egészen nyolc évet töltött, ez a szakasz 12 év.

Az a szakasz tehát, amely dátumokkal alátámasztható (1541–1575), 34 év, bőven három évtized. Az a szakasz pedig, amelyről nem tudunk, ha 1510-ben vagy akörül született, 31 év. Ha ez így van – a két szakaszt összeadva –, 65 évet élhetett összesen.

Ha a régiék „V” betűhöz hasonlították pályáját, mi inkább azt egy nagy (szabálytalan) körhöz hasonlítanánk. Közben szinte minden „bástyán” ott volt, s körülötte mindenütt „ütközet” támadt, két fronton is.

„Századunk”, a 16. század valóban nagy teológusa, írója, költője, igehirdetője és reformátora volt egyben. Talán egyedül ő nem járt Wittenbergben, de mindvégig Luther Márton hűséges tanítványa volt. 1575 elején eltávozott, de hatása századokon át tartott, műveit nézve talán még máig tartó hatásról is szólhatunk. Írásunk következő, második részében műveiről, szolgálatáról szólva éppen ezt a hatást igyekszünk felmérni.

Sztárai Mihály szolgálata

A MISSZIONÁRIUS

Sztáraitól szólva mindenről szoktak szólni, csak a misszióról nem. De hát lehet ezt a kifejezést Sztáiraikra alkalmazni? Elismerem, furcsa, többekből talán ellenkezést is kiválthat. Misszionáriusnak azokat szoktuk nevezni, akik küldetésüket arra kapják, hogy idegen népeknek hirdessék az evangéliumot. Főként olyanoknak, akik még nem is hallották a Krisztusról szóló jó hírt. Szabad-e hát Sztáraitól így szólni? Semmit sem szeretnék erőltetni, amit nem lehet. Mégis érdemes lesz talán a következő gondolatmenetet végigolvasni és -gondolni, talán kiderül: lehet a reformációval, talán konkrétan Sztáiraival kapcsolatban is misszióról beszélni.

Kezdjük azzal, hogy a misszió küldetést jelent. S ha mi most már ismerjük az 1543-as levelét, amelyet Contarininek írt, akkor világos: Sztáiraik küldetése volt. S ebben a levélben – amint arról már volt szó – éppen a missziói parancsra hivatkozik, ha nem is szó szerint idézi. Egész életútját ismerve még azt is elmondhatjuk, hogy pályája küldetés volt. Mindig a küldő vagy hívó szóra figyelt. Hogy ezt a küldetést Páduában nyerte-e el, élete nagy fordulata ott történt-e – nem tudjuk pontosan. Lehet, hogy ott, lehet, hogy előbb. De a küldő és hívó szót meghallotta, életét, lépteit ahhoz szabta. Ennek bizonyossága a Páduából írt levél s annak ez a részlete is: „...az általam magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek ki lesznek nyomtatva, és akkor majd elviszem ezeket a szegény magyarok földjére, akiket, jaj, már teljesen leigáztak a kegyetlen törökök: hogy a törökök kemény rabságában nyögő Krisztus-hívók, akik közt már nyíltan nem szabad az ígét hirdetni, legalább titokban, saját nyelvükön olvashassák és érthessék meg mindezt, nehogy teljesen elfelejtsek a keresztyén hitet és legyen nekik valami, ami a végveszélyben vigasztalásukra szolgál, Krisztus árássza el tehát nagyságodat bőséges ajándékokkal, aki mindenkiért meghalt, és aki boldog, ha az evangéliummal – melynek hirdetését mindenkinek parancsolta – valamennyiünk szívét vezeti...”³²⁶ Azt hiszem, szabad mindezt úgy összefoglalni: itt küldetéstudat szólal meg pontos céllal és tartalommal, még akkor is, ha – itt még – nem pogányokról, hanem Krisztus-hívókról szól.

Arról már többször is volt szó, hogy sajnálatunkra Sztárai ifjúkora még ismeretlen előttünk. De születési helye és siklósi iskolamesteri állása is arra utal, hogy ismerhette a hódoltság életét. Talán rokonaival is tarthatta a kapcsolatot? Vagy a

³²⁶ Sztárai, 1985. 30–31. o.

Perényi család szolgálatában is előkerült ez a téma? Talán levelezett is ott élőkkel? A választ ezekre a kérdésekre nem tudjuk, de az bizonyos, hogy Itáliában megírt levelének ezek a sorai, annak átgondoltsága, a posztillás könyv fordítása, a kiadás gondolatának dédelgetése és ajánlása mind-mind arról beszél, hogy Sztárai nemcsak megkapta küldetését, és gondolkozott azon, hanem erre tudatosan készült is, már előre is tett ez ügyben lépéseket. S nemcsak a magyarjai sorsáért érzett fájdalom, hanem az Urától kapott küldetés is átsüt sorain: neki az elnyomott „magyarjai” között kell szolgálnia. S itt nemcsak „reformációról”, hanem az „övéi” vigasztalásáról és megerősítéséről van szó alapjában. Mindezek alapja pedig az a Krisztus, aki elmondta, kiadta a missziói parancsot. Ha nem is pogányokhoz küldetett, de küldetésről van szó, ez tagadhatatlan.

Nem tudjuk, hogy ez a posztillás könyv végül is megjelent-e. Contarini nem adta ki, ezt tudjuk. Szenci Molnár Albert utal egy posztillás könyvre Sztáraival kapcsolatban. Talán most nem is ez a lényeges, hanem az, hogy a küldetés „tartalma” az evangélium hirdetése a török hódoltság területén. S ez ebben a helyzetben bizony misszió volt. Még akkor is, ha Sztárainak ehhez nem kellett idegen nyelvet tanulnia.

S nem ezt erősíti-e az is, amit a küldetés megvalósulásáról és gyümölcseről olvasunk? Amikor később – 1551-ben – azt írja, hogy „hét éve már...”, hogy Laskón és környékén (tehát nem egyetlen faluban) dolgozik, ez azt is jelentette, hogy búcsút vett Siklóstól és a Perényi családtól is, s minden bizonnyal Páduából szinte azonnal ide utazott, küldetése helyére 1544-ben. S főként azt jelenti – a régi kutatók véleményével szemben –, hogy nem „menekült” ide, nem „csapások” sodorták ide, hanem ide küldetett. Lehet, hogy mindebbe Mohács, a török elnyomás – tehát politikai események – is belejátszottak, talán még rokoni szálak is odakapcsolták. De mindezek fölött volt a küldetés, amit Urától kapott.

S küldetésére „áldást” is nyert, missziói munkája igen gyümölcsöző, emberileg nagyon eredményes volt. „Hét éve elmúlt, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában – mint első és egyedüli – Laskó városában, mely egy magyar mérföldnyire esik Eszéktől, a kereszt igéjét hirdetni kezdtem és már innen és túl a Dunán és Dráván, a többi testvérekkel együtt... s a Szentlélek segítségével 120 egyházat építettem.” Már ismerős a levél a többi részével együtt. De érdemes rácsodálkozni kissé: 7 év – 120 gyülekezet. A számokkal veszélyes játszani. Mégis, ha a százhuszat elosztjuk héttel, az eredmény több mint évi 17 gyülekezet. Sok más missziót meghaladó gyümölcs ez, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezek eredetileg katolikus gyülekezetek voltak, s akkor is, ha nem szabad így „átlagolni”, a misszióból statisztikát készíteni! De a tény tagadhatatlan: ez a hét év állandó mozgást, missziót, rengeteg utat, igehirdetést, tanítást és szervezést jelentett – Laskó missziói központtal és állomással.

Még egyszer: tudom, hogy itt nem pogányokról volt szó. De a török („pogány”) miatt sok pap elmenekült, elsősorban a főpapok; az egyházi élet, a hierarchia szinte teljesen összeomlott, mindent előlről kellett kezdeni, főurak, támoga-

tók nélkül, a városi, községi vezetőkkel együttműködve, ami szintén teljesen új, missziói helyzet volt.

Sztárai munkájával – és tágítva a kört, a reformátorok munkájával – kapcsolatban érdemes Sólyom Jenő írására figyelni itt. Arról ír nagyon világosan – teljesen elismerve a magyarság és a kereszténység találkozásának óriási jelentőségét, nem csorbítva István király művét –, hogy a magyar nép az evangéliummal igazán és legmélyebben a 16. században találkozott – természetesen ezt a kort megelőző kivételektől eltekintve. Sőt szerinte az a nagy kérdés, hogy evangéliumi szempontból melyik volt a misszió, annak eredeti, teológiai és teljes értelmében.³²⁷ Annyit szabad talán ebből a szempontból is leszögeznünk: a reformáció misszió is volt.

Tisztában vagyok azzal, hogy mindez vitatható, és többen vitatják is. Vanak történészek, akik azt mondják, hogy a reformáció elfeledkezett a misszióról. Véleményem szerint ezt a későbbi fázisról, a lutheri ortodoxiáról, annak is egy szárnyáról lehet talán elmondani.

De visszatérve Sztárai itteni szolgálatára, szeretnék arra utalni, hogy valamit Nagy Sándor is megérezhetett mindabból, amit kifejtteni igyekeztem, amikor így ír Sztárai szolgálatáról: „természetesen, hogy költőnk Baranyát választotta, hol a viszonyokkal meglehetősen ismerős volt, s hol a reformatio csak alig volt ismeretes... csak férfiú kellett...”³²⁸ Azután arról ír, ami ma már meghaladott, hogy Sztárai ekkor ötvenéves lehetett, és „Calvin tanai már egészen megszilárdultak lelkében... azt az utolsó lépést, mely a calvinizmusból a Szentháromság tagadása által az unitarizmusra vezetett, ő nem tette meg...” Most már ne vitassuk nézetét, de vegyük észre a sorokból, hogy alapjában Nagy Sándor is „belső indítékról” szól, ezért ír a már idézett 1551-es leveléről itt is. Mert akárhogy nézzük is, itt küldetésről volt szó, s ennyi gyülekezet megszületése missziói tény.

Szilády itt is továbblép tudós kutatótársánál: „A valpói és vukovári zsinatról menekülni kényszerült szerzetesekről, hogy a törökök között találtak volna nyugalmas szállást, legalább Baranyában aligha. Sztárai a saját szavai szerint pedig a szarmatákon és a jeges Kaukázuson is túleső vidékre űzte őket... a zsinatok helyéről pontosan látszik, hogy Sztáraiék addig nem érték be azzal, hogy csak a magyarságnak hirdessék az ígét, ki kellett azt terjeszteniük az ott lakó szlávokra is. Feltehető, hogy Sztárai annyira birtokában volt ezek nyelvének, hogy minden fennakadás nélkül prédikálhatott rajta.”³²⁹ Itt már más népek missziójáról van szó, tehát mi is tágítottuk gondolkörünket. Szilády megemlíti azokat is, akik ebben a missziói tervben és csoportban együtt dolgoztak vele: „Szigeti Imre maga írja 1549. aug. 3-án Tolnárról Flacius Illyricusnak, hogy Sztáraival együtt két évig munkálkodott, mint vörösmarti prédikátor” – olvassuk az idézett helyen. De a sor folytatódik: Szentantali Gergely fejezte be valószínűleg a Dráván túli reformációt. Sze-

³²⁷ Sólyom, 1933. Újra kiadta a Luther Szövetség, Budapest, 1996. 5–16. o.

³²⁸ Nagy, 1883. 11–12. o.

³²⁹ Szilády, RMKT V. 304–305. o.

rémi Illés is a munkatársak közé tartozott, Laskón utódja is volt Sztárainak. S ha nincs is nyoma annak, hogy Sztárai Debrecenben a zsinaton, találkozózn megfordult volna, az azonban bizonyos, hogy ezen az alkalmon a török uralom alatti szolgálat és misszió szintén téma volt. Gyalui Torda Zsigmond is érinti a témát már említett levelében.³³⁰ Mindezzel csak azt akartam érzékeltetni és aláhúzni, hogy a reformációt hordozók között egyre komolyabb téma lett a török uralom alatti terület missziója, amelyet Sztárai munkája ösztönzött.

Payr Sándor is ír erről a munkáról: „Sztárai Mihályról horvát történetírók is elismerik, hogy a szlávok között is nagy munkásságot fejtett ki. Szláv papok voltak azok is, akikkel Valpón és Vukovárott vitatkozott, akik tőle csúfos vereséget szenvedtek. Eszéki Zigerius Imrének Flacius Mátyáshoz 1549 aug. 3-án írott levele szerint az evangélium tanai az egész Alsó-Magyarországon mind a két Moesiáig („ad utramque usque Moesiam”) elterjedtek. Tehát a mai Bulgáriáig és Szerbiáig is elvitte Sztárai munkatársaival az evangéliumot. I. Ferdinánd is, mint fentebb láttuk, 1553-ban már azt jelenti a pápának, hogy az eretnecség métélye Szlavóniát teljesen ellepte. És Zigerius fentebbi levelében mondja: mind a magyarok, mind a szlávok félelem és veszedelem nélkül hallgathatják Isten igéjét. Csak a raguzaiakról, mint Flacius honfitársairól panaszolja Zigerius, hogy ezek, akik mint kereskedők járnak a török táborban, hitetlenek és ellenszegülnek az evangéliumnak. Flacius erre magyarázatképen fűzi a levélhez: ezek attól félnek, hogy nem kereskedhetnek többé a pápisták között, ha a Krisztust befogadják. Tolnában és Baranyában is jártak ily raguzaiak. Itt is megnehezítették a reformátor munkáját.”³³¹ Amint látjuk, itt már valóban idegen népekről van szó, ez már népek missziója. De menjünk még tovább.

Payr így folytatja: „Sztárai Mihály által említett 120 gyülekezetének jó része horvát és szlavóniai területre eshetett. Bucsár Ferenc horvát író szerint a szlavóniai egyházak 1551. Tordincén zsinatot tartottak, s mint külön esperesség tartoztak a baranyai püspökség alá. Szlavóniai ifjak nagy számmal tanultak Debrecenben és Kolozsvárott. IV. Pius pápa 1561. külön térítőt is küldött Szlavóniába... a reformáció nevezetesebb központjai voltak e két országban: Varasd, Ozaly, Zág-ráb, Károlyváros. De elszórtan máshol is találkozunk az evangélium hirdetőivel.”³³²

S ahogy egyre délebbre haladunk, annál mélyebbre jutunk a török hódoltság területén. Itt missziót végezni nem volt veszélytelen. A török ezt olykor tűrte, vagy éppen baráttan viselkedett. „Már 1542-ben engedékenységet tapasztalt a budai protestáns lelkész az odavaló basa részéről. Ez ugyanis magához hívatta és kikérdezte őt, hogy mire oktatja hallgatóit. Ő aztán előadta, hogy a keresztyén tan cikkeire, amelyek szerint p. o. a földi országok sorsától független az egyházé úgy, hogy ennél fogva arra buzdítja őket, hogy engedelmeskedjenek a tényleges uralomnak és

³³⁰ A levelet lásd RMKT V. 307. o.

³³¹ Ribini, 1787. 91. o. Idézi Payr, 1924. 573. o.

³³² Payr, 1924. 574. o.

ne támasszanak ellene lázadást. A basa megdicsérte érte, és bántatlanul bocsátotta el. Midőn pedig ugyanott 1546-ban viszály tört ki a katolikus és lutheránus pap között, s ezt eldöntésre a basa elé vitték, ez úgy nyilatkozott, hogy nem tartozik hatáskörébe a viták eldöntése, de a mellett látszott rajta, hogy jobban tetszik neki a protestáns fél álláspontja.”³³³ Világos, hogy itt nem teológiai, hanem politikai döntésről volt szó alapján. Kétségtelen, hogy az eseményekből érezhető a hatalomtól függés még akkor is, ha jóindulatról volt szó. Persze ennek ellenkezőjéről is olvashatunk: „Megesett, 1544-ben, hogy a budai pasa négy protestáns lelkészt hurcoltatott Konstantinápolyba. Elzáratták, botoztatták még a papokat is személyválogatás nélkül akárhányszor, és általában rájuk sújthatott az önkénynek valamennyi megnyilvánulása.... Sztárai Mihályt háromszor akarták kivégeztetni, Szegedi Kis Istvánt később mintegy két évig (1561–1563) tartották keserves fogságban, és ha a legelsőekkel így bántak, miért bántak volna különbül a kisebbekkel?”³³⁴ És minél délebbre haladunk, annál veszélyesebb volt a misszió, annál keményebb a török uralom.

Külön kérdés, de a téma teljességéhez meg kell említenünk a török mohamedán misszióját is a magyarok közt, tehát „ellenmisszióval” is számolni kellett. Erről Thuri Pál írásában részletesen olvastunk. Nyilvánosan persze azt hirdették, hogy a vallás indifferens kérdés, csak az adót fizessék be az alattvalók. Viszont az is kiviláglik Thuri írásából, hogy aki áttért, annak nem kellett adót fizetnie. Sőt: Thuri még protestáns papok áttérítéséről is ír, hányszor megeshetett ez egyszerű emberek között! Minden bizonnyal keményen kellett ellenállni az agresszív misszióknak.

A mi témánk azonban mindazon túl, amit eddig írtunk, a reformátorok mohamedánok közti missziójának gondolata. Amikor misszióról szólunk, ide kell elérkeznünk. Beszéltünk már ezzel kapcsolatban arról, hogy Eszéki – említett – levelében földrajzilag is megjelöli Sztáiraival közösen végzett reformátori munkája, térítő tevékenysége határát: „Én pedig itt Sztárai Mihály laskói pappal, aki nekem a prédikátori hivatalban sokat segített, a tanításra nézve értekeztem és megegyeztem. Nagy néptömeg tért meg s az evangélium egész Alsó-Magyarországon keresztül mindkét Misiáig elhangzott és elterjedt.” Nem kevesebről van itt szó, mint hogy a reformáció tanításai ismertté váltak a Balkán belsejében élő népek között. Mysia tartomány az ókorban Kis-Ázsiának a Márvány-tengerrel szemben elterülő északnyugati sarkában feküdt, de nem oszlott két részre. Éppen ezért Ribini a levél általa készített latin fordításában a Mysia nevet Moesiára változtatta („doctrina evangelii, in universa inferiore Ungaria, ad utramque Moesiam propagata est”). Ez a Moesia tartomány a római időkben a Balkánnak az Al-Dunától délre eső része. Erről a munkáról Kathona Géza a következőket írta: „A két hasonló adottságú, magyar és horvát nyelven egyaránt prédikálni tudó férfiú szoros kap-

³³³ KEE IV. 521. o. In Zoványi, 1922. 211. o.

³³⁴ KEE IV. 356. o. Thuri: *Idea Christianorum*. 10. o. Idézi Zoványi, 1922. 215. o.

csolatra lépett egymással a mai Bulgária területére nézve a térítés azonos szempontok szerinti véghezvitele érdekében... közös céljuk a reformáció déli határainak a Száva vonala irányában való kiterjesztése volt. Szigeti a délre fekvő részt jelölte, s ez valóban két részre tagolódott, és pedig úgymint M. superior a mai Szerbia, M. inferior a mai Bulgária területére esett. Lehetséges, hogy Szigeti a Mysiát és Moesiát tévedésből felcserélte..."³³⁵ Ha ez így van, és ez Sztárai 1551-es leveléből is kikövetkeztethető, akkor a levélben is az „ultra Szarmatas et ultra glaciale Caucasum”³³⁶ a mai Szerbiát, Bulgáriát, a Száván túli részt jelölhette költői képpel. De ha Szigeti mégis „Mysiát” írt vagy értett volna, – ami nem bizonyos, de lehetséges –, akkor még arra is gondolhatunk, hogy reménységük szerint a reformáció hulláma elérhette vagy elérheti Konstantinápoly vidékét is.

S ezen a ponton röviden érintenünk kell a reformáció és a török „viszonyának” kérdését is. Összefoglalva: különösen az első időkben, de alapjában mindvégig az volt a kérdés, a török a „pápás elhajlásért” vagy az „új hit terjedéséért” kapott csapás, Istentől küldött büntetés-e. Az első időket említettem, mert a vita talán akkor volt a legélesebb, de a polémia áthúzódott még a következő századra is, egészen a Pázmány–Magyari-vitáig, sőt talán éppen ez volt a csúcspont. De nemcsak ezen vitáztak, hanem – voltaképpen ez volt az alapkérdés mindkét oldalon – a kiutat, a szabadulás útját és lehetőségét is keresték. A reformáció meggyőződése – nagyon leegyszerűsítve – Luther nyomán az volt, hogy a szabadulás útja a megtérés. „A törökök ellen akarunk síkra szállni? Nem úgy! Először itthon lássunk a dolgokhoz, mert itthon állunk a legrosszabbul.”³³⁷ Egy későbbi Luther-irat címe: „A török elleni háborúról.” Ennek lényege Sólyom Jenő összefoglalása szerint így hangzik: „Mohamed Koránjának egy [Luther] keze között lévő töredékéből három ponton mutatja meg, hogy a török az ördög szolgája. Dicséri ugyan Krisztust, de Mohamedet nagyobbabbnak tartja. A világi uralmat is megrontja, mert egy kényúrnak ad minden hatalmat. A házasságot is elveti. Ez a három vonás azonban egyúttal pápás is. Azért kell nagyon imádkozni, hogy előbb a török Allahját, azaz istenét, az ördögöt vonjuk le.”³³⁸ Ha tehát előbb a megtérésről volt szó mint kiútról, ez egyszerűen jelenti a magyar nép, de a törökök megtérését is. Ez persze Luthernél nem jelentett rajongást. A dolgokat realisan látta, sőt még háborúról is beszélt. „A pápa nem tud segíteni a török ellen, de a világi hatalomnak kötelessége, hogy kardot rántson a törökre” – írja előbbi írásában. De az egyház feladata másféle küzdelem: „Mindenütt harcolnunk kell az ördög csapataival... készüljünk Mohamed ellen is...”³³⁹ Vagyis, ahogy Sólyom Jenő summáz: Luther a török-kérdésben is teológus maradt.

³³⁵ Kathona, 1974. 48. o.

³³⁶ ETE V. 543–544. o.

³³⁷ WA 6. 427. 16. In Sólyom, 1933. 91. o. 42. jegyz.

³³⁸ Sólyom, 1933. 99. o.

³³⁹ Luther: Vorrede zu der Theodor Biblianders Koranausgabe. WA 53. 561–569. In Sólyom, 1933. 105. o.

Azért volt érdemes ezt a látszólagos kitérőt megtennünk, mert éppen a lutheri tanítás nyomán egyre többen látták úgy, hogy az evangéliumot el kell vinni a törököknek is. S ennek egyik jeleként, gyümölcseként láthatjuk éppen a Sztárai és munkatársai által elindított munkát is. Erről ír a már említett Gyalui Torda Zsigmond is Melanchthonnak, vagy Fejértói János Bécsbe Bullingernek. Ezeknek a lényege, hogy éppen a délszláv misszió segíthet az evangéliumot a török felé is elvinni. S talán megcsillant a remény, hogy ez az evangélium egyszer valóban eljut Konstantinápolyig is. Mi már tudjuk, hogy ennek a misszióknak a lendülete később lefékeződött. Érdekes és tanulságos Kathona Géza e tárgyban megírt értekezését elolvasni.³⁴⁰ Ez a misszió – ahogyan írja – valóban reménysugarat gyújtott a „megoldás” felé. S valószínűleg később, az ortodoxia korában megkérdőjelezték a misszióknak – ennek a misszióknak is – a létét és a jelentőségét, mint amely már „idejét múlta”. De Kathona Géza éppen arról ír, hogy a hódoltságban erről egészen másképpen gondolkoztak, írtak és leveleztek is. Érdemes Dézsi András soraira itt emlékezni.

*Törökök, most noha vannak vakságban,
A Szentlélek hozhatja igazságban.*³⁴¹

Érdemes arra is figyelni, hogy Wittenberg felé, de általában külföldre szárnyra kelnek a „csudálatos” hírek. Gyalui Torda Zsigmond 1545. december 25-én Eperjesről azt írja Melanchthonnak, hogy Abádi Benedek, Szegedi Kis István, Zigerius Imre munkáját, lám, a török támogatja. Sőt: Szegedi Picus Ferenc Galatában és Konstantinápolyban prédikál – elsősorban persze Mayláth István és Török Bálint foglyoknak. S ezután papokat kérnek Wittenbergből a hódoltságba.³⁴² Ide tartozik Fejértói Jánosnak, a bécsi magyar kancellária titkárának már említett levele (1551. március 26.) Zürichbe Bullingerhez, amelyben arról tudósít, hogy az evangélium a hódoltságban Trákiáig, Konstantinápolyig terjedt már. Gyalui ezt írja: „Non mediocris est spes, Turcas ad nostrae fidei confessionem accessuros.” (Nem csekély annak a reménye, hogy a törökök a mi hitünkre térnek.) Fejértói pedig ugyanezt így fogalmazza: „Turcas... fidem christianam brevi accepturos.” (A törökök a keresztény hitet rövidesen felveszik.) Kathona Géza ehhez hozzáteszi, hogy ennek az optimista reménynek forrása Sztárai 1551-es levele lehetett. De ugyanerről a missziói munkáról ad jelzést Eszéki a már említett 1549-es levelében is.

³⁴⁰ Kathona Géza: A délszláv nyelv szerepe a 16. század török missziói váradalmaiban. *Theologiai Szemle*, 1959. 423–426. o. Az említett levelek: ETE IV. 451., 499. o. Idézi Kathona, 1974. 48., 201. o.

³⁴¹ RMKT V. 56. o.

³⁴² S. Szabó József: *A helvét irányú reformáció terjedése Magyarországon és Erdélyben*. Debrecen, 1912. 131–132. o.

Ennek a missziói munkának volt egyik gyümölcse Hans Ungnad báró vállalkozása is (meghalt 1564. december 27-én). Ungnad az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen Ferdinánd követé volt. Később a württembergi Urachban összegyűjtötte a szlovén reformáció úttörőit: Truber Primust, Consul Istvánt, Dalmata Antalt, és velük indult a délszlávra fordított reformációi művek kiadása. 1560–1561 között glagolita, cirill és latin betűkkel kb. harminc szlovén–horvát nyelvű irat jelent meg: nyelvtanok, káték, szentírási részletek, a Confessio Augustana, az Apológia, sőt posztilláskötetek is. 1584-ben megjelent az első teljes Biblia, és utána még több énekeskönyv. „A reformáció mindenütt lényegesen hozzájárult a nyomtatványok terjesztéséhez. S ezek a nyomtatványok ugyanakkor a reformatori gondolatok terjedését is lehetővé tették Európa minden olyan területén, ahol a nyomdai viszonyok fejletlenek voltak. Velence mellett Dél-Németország volt a délszláv nyelven beszélők nyomdai vállalkozásának centruma, s közülük is kiemelkedett a Trubar és Hans Ungnad patronátusa alatt alapított Urach (Tübingenben).” A füzet, amelyből idéztünk, egyben Ungnad kiadványainak pontos katalógusa is. Összesen 37 kiadásról volt szó, 29 320 példányban, amely igen tekintélyes szám.³⁴³

Érdemes ezen a ponton még Szakály Ferenc mondataira is figyelni: „A kezdeményezés egyfelől a magyarországi hódoltság délszláv területeinek határán szolgáló lelkészekről, másrészt pedig – paradox módon, de nem véletlenül – a Német Birodalom legnyugatibb tartományaiban működő világiaktól és egyháziaktól indult ki...”³⁴⁴ Szakály részletesebben is foglalkozik velük: „...Württembergben, közelebbről Hans Ungnad von Sonneck körül szerveződött csoport, amelynek lelke a Ljubljana környékéről ideszármazott Primož Trubar (Primus Truber) szlovén lelkész volt, aki már Ungnad ideérkezte előtt foglalkozott reformációs iratok szlovén nyelvre fordításával. A Habsburgokat évtizedeken át diplomataként és katonaként (például Stájerországban főkapitányként) egyaránt hűségesen szolgáló Hans Ungnad úgyszintén Stájerországból települt át a Német Birodalomba, miután 1557-ben éppen lelkiismereti okokra hivatkozva szakított I. Ferdinánd császárral, s stájerországi birtokait gyerekeire hagyta. Egy Truberrel is együttműködő dalmata, Paolo Vergerio di Capodistria közvetítésével Kristóf württembergi herceg szolgálatába szegődött, akitől Urachot kapta. Itt nyomdát létesített a Truber körül délkelet-európai nyelveken, szükség esetén glagolita és cirill betűkkel készítenő könyvek kiadására szerződött munkacsoport (Stefan Consul, Antonio Dalmata stb.) számára, amelyben két menekült görögkeleti (uszkók) papot és egy török ifjút is alkalmazott. Az urach-tübingeni officína, amely 1564 nyaráig 800 forintot emésztett fel, számos környékbeli fejedelem – köztük Habsburg Miksa cseh király – anyagi tá-

³⁴³ Tibor Grüll – István Monok: Der Katalog der Ungnad-Truber Druckerei in Urach (Tübingen) im Bestand des Stadtarchivs von Sopron (Ödenburg) in Ungarn (Signatur: Lad. XII. ex M. fasc. VII. – 297). *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 1992/1.

³⁴⁴ Szakály, 1995. 219. o. A jegyzetekben ő is hivatkozik Kathona Géza 1959-es tanulmányára (l. 340. jegyzet).

mogatásával működött. Ungnad ugyanez év decemberében bekövetkezett halála után egy ideig tovább üzemelt, mígnem 1566-ban átszállították az Ungnadok walensteini várába.”³⁴⁵ Csak érdekességül: Ungnad moldvai iratmissziói küldötteként Schreiber Farkast (a hasonló nevű pécsi bíró fiát) választotta, azzal a küldetéssel, keressen támogatókat a román nyelvű kiadványokra és ajánlja fel, hogy a társaság kész Moldvában nyomdát létesíteni. A küldetés azonban nem járt sikerrel. De ez is érdekes magyarországi kapcsolat volt.

Azt lehetne mondani, hogy ez a vállalkozás inkább a reformáció tanításának terjesztésére született, tehát inkább a reformáció, mint a misszió szolgálatában állott. De hogy igazán lássuk a dolgot, nézzük meg kifejezett reménységüket és leírt hitvallásaikat.

Truber Primus így vall: „die Christenheit erweiteren, des Antichrists und Mahomets Glauben und Reich schrecken und zerstören” (a kereszténységet terjeszteni, az Antikrisztus és Mahomet hitét és országát megfélemezni és megtörni) – ez volt célja, reménysége, amint azt 1562-ben cirill nyelven megjelent *Loci Communes*-ében írja.

Ungnad pedig ezt írja 1561-ben a német fejedelmekhez és városokhoz: „das also verhoffentlich die raine Lehr Göttliches Worts werde dadurch auch in die Thürkhey gebracht werden mögen... wölle der genedige Gott durch dis mitte und mit dise weiss den Thirkken mit den schwerdt seiner almachtigen starck schlagen.” (Remélhetőleg ezáltal az isteni ige tiszta tanítása elvihető lesz Törökországba is... A kegyelmes Isten tegye meg ezáltal és ezen a módon, hogy hatalmának kardjával a törökre erősen odasújtson.) S íme a reménység most már nyíltan, „földrajzilag” is kifejezve: „In Croatia, Dalmatia, Histria, Bosna, Serbia, Bulgaria, Wallachia und denen anrainenden künigreichen und lendern auch gar in der Turkey biss gehn Konstantinapel und weyter ausgebreitet werden möge.”³⁴⁶ (Horvátországban, Dalmáciában, Isztriában, Boszniában, Szerbiában, Bulgáriában, Romániában és az ezekkel határos királyságokban és országokban, sőt Törökországban egészen Konstantinápolyig és tovább terjedhetne [az evangélium]).

Mai szóval iratmissziói munkaközösség jött létre délszláv nyelven, de a végcél a török misszió volt – írja Kathona Géza már említett írásában. S ehhez nyugodtan hozzátehetjük, hogy ennek egyik elindítója Sztárai Mihály volt, legalábbis kétségtelen, hogy az itteni misszió alapirányát ő adta meg társaival. Így mégis elfogadható a „misszionárius” kifejezés.

³⁴⁵ Szakály, 1995. 74. o. A kiadványokkal kapcsolatban utal a következőkre: Josif Badalic: *Jugoslavica usque ad Annum MDC*. [Bibliographie der südslavischen Frühdrucke.] Auraliae Aquensis [Baden-Baden], 1959. / Bibliotheca Bibliographica Aureliana II. / Rolf Vorndrum: *Südslavische Reformationsdrucke in der Universitätsbibliothek Tübingen*. 1977., és a már idézett Grill-Monok kiadványra (l. 343. jegyzet).

³⁴⁶ M. Murko: *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistliche Leben der Südslaven*. Praga, Heidelberg, 1927. 10–12. o.

Az igazság érdekében hozzá kell tennünk, hogy a szlavóniai misszió már Sztárai előtt is elkezdődött, ő talán az egyik legnagyobb hullám ösztönzője volt. Mert Brodarics István püspök már 1533-ban VII. Kelemen pápához fordult éppen azért, mert Luther követői majdnem az egész országot elborították – amint írja –, sőt egyes helyeken már minden az ő dogmáik szerint kezd történni, mert sokan így prédikálnak.³⁴⁷

Ez lehetett az első hullám. De azután újabb és nagyobb lendület következett, „Szlavóniában pedig egymás után alakulnak a protestáns egyházak, a falvak lakói tömegesen térnek át. A török ebben nem gátolta őket. A legbuzgóbb reformátor ezen a vidéken a szláv származású Sztárai Mihály volt... prédikátor lett Laskón, eljárt Szlavóniába téríteni, hódít, hirdeti a reformált tanok igazságát, réme lesz a katolikus papoknak, kik hithirdető buzgalma elől menekülnek Szlavóniából” – írja Tarczay Erzsébet.³⁴⁸

Tarczay könyvében olvasható egy dokumentum a ferencesek jelentéseiből, méghozzá 1544-ből: „A. 1544. Michael Starinus, in oppido Sztara comitatibus Baranyiensis natus, doctrinam Lutheri in Slavoniam inducens catholicos sacerdotes dire persequi incipit. Sacerdotibus catholicis haud paucis in bosniam et Banatum Temesiensem aufugientibus, ipse Starinus multas catholicorum Slavoniae ecclesias occupat.”³⁴⁹ (1544. év. Sztárai Mihály Baranya vármegye Sztára mezővárosában született, Luther tanítását Szlavóniába bevezetve a katolikus papokat vadul üldözni kezdi, sok katolikus pap Boszniába és a temesi Bánátba menekül, maga Sztárai pedig Szlavónia sok katolikus egyházát elfoglalja.) Íme, tehát nemcsak Sztárai írja 1551-ben, hogy „hét éve” küzd, hanem az ellenfél is dokumentálja munkáját, szívós harcát, s annak terminusát is. Tagadhatatlan, hogy ez a szöveg is kemény, küzdelmes ütközeteket takar – most a másik oldalról. S íme – most mellékesen – itt egy korabeli dokumentum Sztárai születésének helyéről is; sok vitát elkerülhettek volna a kutatók, ha ezt ismerik.

Tarczay Erzsébet írja ezekről a küzdelmekről: „Mihelyt Sztárai megkezdte működését, itt teremnek a ferencesek is, hogy ők meg a katolikus hitet terjesszék a török földeken. Mindkét fél a saját meggyőződése szerint hirdette Isten igéjét, mind-egyik másképpen magyarázta a szentírást és ez természetesen visszatetszést szült a lakosság között. Ezért jónak látták a vitás kérdéseket összejöveteleken megbeszél-
ni, és ezáltal egyöntetűsége törekedni. Tartanak több ilyen zsinatot, összejövetelt. A legelső Vaska-Szentmártonban 1550-ben, a másikat Tordinciban, Valkó és Vukovár között 1551-ben. Ékesszólásokkal a prédikátorok meggyőzik, sokszor csak legyőzik a katolikusokat. A lakosság hajlott a protestantizmushoz és az ellenpárt

³⁴⁷ ETE II. 272. o.

³⁴⁸ Tarczay Erzsébet: A reformáció Horvát-Szlavónországban. *Theologiai Tanulmányok* 3. Debrecen, 1930. (A továbbiakban: Tarczay, 1930.)

³⁴⁹ Ember, 1728. 103. o. Idézy Tarczay, 1930.

papjainak bizony sokszor el kellett menekülniük. A ferencesek is távozni kényszerültek több kolostorból, mert elvesztették a talajt a lábuk alól. Bátran járhattak ugyan a törökök közt, de a reformátorok elhódították híveiket. Erre elhagyták a djakovári, szentlászlói, poljanszkoí kolostorokat 1551-ben.”³⁵⁰

Van annak is nyoma, hogy a munka külföldi támogatásban is részesült. Ugyanebben a dolgozatban ezt olvassuk erről: „Valószínűleg pénzbeli segínyt is kaptak Poroszországból, hol a délszláv protestánsok ismert barátja, Brandenburgi György őrgróf élt, valamikor horvátországi lakos, és Albert porosz herceg testvére... Szlavóniában Vukovár környékén két helyen több ezer darab porosz ezüstpénzt találtak, részint Albert, részint Zsigmond korából, éspedig 1871. okt. 15. Erduton egy fazekat ástak ki több ezer darab ilyen pénzzel... Albert pénzein a protestánsok jelmondata is rajta van: Justus ex fide vivit [az igaz ember hitből él].”

Aztán – Tarczay szerint – 1554-ben Sztárai szuperintendenciát alapított a Balaton és a Száva közén, amelynek egyik szeniorátusa a „districtus Valkouensis olim Posgaviensis seu Posogiensis” (valkói kerület, egykor pozsegai vagy pozsogai kerület). Székhelye Tordafalva, azaz Tordinci, az első senior pedig egy Mijo (Mihály) nevű lelkész.³⁵¹ A mozgalom olyan erős, hogy sok pap kilép, szerzetesek is a rendből, sokan meg is házasodnak, és maguk vezetik tovább gyülekezetüket. Ritkaság volt a katolikusnak megmaradt pap.

A teljes képhez meg kell említeni, hogy a század második felében lassan újra megfordult a helyzet. A szerzetesek visszafoglalták kolostoraikat, a nép nagy része is visszatért régi egyházába. „Nekik köszönhető, hogy a protestantizmus lassan kiveszett Szlavóniából, kivéve azoknál, akik nem a mi nemzetünkhöz tartoztak, s ezáltal a nemzet megmenekült legalább a háromszoros megoszlástól” – fejeződik be a dolgozat a nekünk idegen, de a maga szempontjából elfogadható értékeléssel.

Az azonban kétségtelen és vitathatatlan Tarczay Erzsébet szerint is, amiről ebben a fejezetben írni akartunk: „abban reménykedtek, hogy a török megkedveli az evangéliumi hitet, elhagyja mohamedán hitét, keresztyén lesz... és abbahagyja hódításait. Azt remélték, hogy így, vallási úton sikerül megszabadítani Európát a török veszedelemtől.”

Ezzel visszatértünk a fejezet témájához, a küldetéshez, a misszióhoz. Talán mostanra világos lett előttünk ennek a missziónak a tartalma is: megmenteni a magyar népet a többi elnyomottal együtt, megmenteni Európát is, de megmenteni magát a hódító törököt is – Istennek. Ez lett volna az igazi megmenekülés hitük és reményük szerint, ezért dolgoztak. Erről az igéből merített küldetésről írja Schulek Tibor is: „A Szentírásnak ez a mindenek fölött való értékelése teszi csak érthetővé

³⁵⁰ Tarczay, 1930.

³⁵¹ Fessler, Ignaz Aurel: *Geschichte von Ungarn*. III. Leipzig, 1876. 657. o. Idézy Tarczay, 1930.

azt a halálos elszántságot, amellyel a magyar reformátorok, a Dévaiak, Sztáraik, Szegediek és Bornemiszák isteni küldetésüket tömlöczözésen és üldöztetésen keresztül betöltik, hogy két pogány közt pusztuló népüket a bűn fojtogatásából megmentésük: még életük árán is igyekeztek közel vinni hozzá az Istennek szentséges, éltető igéjét.”³⁵²

Bizony, misszió volt ez a legjavából. Határokat átlépő, ellenséget is megmen-
teni akaró misszió. Egyszer érdemes lenne a már többek által felvetett témával be-
hatóan és alaposan foglalkozni: a reformáció és a misszió kapcsolatával.

³⁵² Schulek, 1939. 153. o.

A PÜSPÖK

A szekszárdi evangélikus templom falára 1967-ben egy emléktábla került ezzel a szöveggel: „Tolna-Baranyai egyházmegyénk első püspöke, Sztáray Mihály költő, drámaíró emlékére állíttatta a Tolna-Baranyai Egyházmegye a Reformáció 450 éves jubileumán.” Balra 30x20 cm-es nagyságban a Sztárai-pecsét: a feszület korpusszal, és alatta az éneksor: „Mely igen jó az Úristent dicsérni.”

Többször is szó esett már Sztárai püspöki szolgálatáról, amelyet nem mindenki vesz komolyan, van, aki vitatja is. Nézzünk szembe most azzal: igaz-e a tábla felirata, tartalma, szabad-e ezt írni róla: „első püspök”? Ezzel kapcsolatban vegyük sorra püspöki szolgálata néhány aspektusát és gyümölcsét, s itt említjük meg püspöksége dokumentumait is.

Dokumentumok a püspökségről

Elsőként álljanak itt egybegyűjtve azok a dokumentumok, amelyekben az „episcopus” jelzések, megszólítások vagy aláírások szerepelnek vele kapcsolatban.

„Episcopus de Lasko” – olvassuk egy levele aláírását 1553-ból.³⁵³

„Reverendissimo... domino... Michaeli Starino Episcopo dei gratias de Tholna” – írja neki, őt megszólítva Somogyi Péter vágsellyei tanító az 1557–1558-as második fogságából, és kéri: „könyörödjön érte, ismeretlen szolgájáért a felséges Istennek.” Mi már tudjuk Botta Istvántól, hogy a fiatal Somogyi Péter azonos Melius Juhász Péter püspökkel, akivel később szembe is kerültek egymással. Talán ezért is érdekes ez a dokumentum.³⁵⁴

„Reverendus Dominus Episcopus noster” – írja róla Thuri Farkas Pál, s ha nevet nem is említ, egyértelmű, hogy itt Sztárai Mihályról van szó, aki akkor Tolnán volt lelkész. Thuri egyébként ezt 1555–1558 között írta, írása, körlevele (*Idea Christianorum...*) 1613-ban jelent meg Kassán. Hogy Sztáraitól van szó, azt a szí-

³⁵³ ETE V. 544. o.

³⁵⁴ Stromp László: *Somogyi Péter fogsága*. Pozsony, 1891. Függelék. VIII. 118–119. és 41. o. A könyv, amelyre utaltam: Botta, 1991.

gorú Zoványi is elismeri: „Thuri nem nevezi meg Sztárait, hanem csak mint püspököt említi.”³⁵⁵

„Starino, qui episcopum suae Baroviae agebat” – írja róla végül Skaricza Máté a Szegediről készített életrajzában.³⁵⁶ Kathona Géza számítása szerint Skaricza ezt a művét 1582-ben írta.

Vagyis 1553-tól 1582-ig ezek a korabeli vagy szinte korabeli jelzések Sztárai püspöki szolgálatáról. Persze ezeken kívül sok más dokumentum is mutatja és erősíti püspöki szolgálatát, itt csak az „episcopus” megnevezéseket gyűjtöttem össze, ezek a „formális” bizonyítékok. Egészen bizonyosan sok ilyen dokumentum „rejtőzik” még, vagy veszett el.

Az első idézet „önmegjelölés”, mondhatná valaki. Tény, de aki őt ismeri, tudja, hogy nem jelölte volna így magát, ha ez nem felelt volna meg a valóságnak. Hétévi munkáját látva, szervezését elismerve, legkésőbb egy 1553-as zsinaton választhatták püspökké; de véleményem szerint ez már 1551-ben is megtörténhetett egy hasonló zsinaton. Véleményem alátámasztására dokumentum nincsen, amely szerint tehát püspökké választásának időpontját csak ilyen tágan tudjuk megjelölni: 1551 és 1553 között, legkésőbb az utóbbi évben. Az 1553-as aláírás már vitathatatlan bizonyíték. S ne feledjük, a többi megszólítás is vitathatatlan püspökségét dokumentálja. A püspökségről szóló vita sokkal későbbi, korábban ez elismert tény volt.

Az „ismeretlen” vágsellyei tanító jól tudta, hogyan illik őt megszólítani, az „episcopus” tiszthez akkoriban járt a „reverendissimus” és „dominus” jelző, illetve főnév használata is. A „de Tholna” fogalmazás már sok félreértésre adott okot, pedig egyszerűen csak arról van szó, hogy Sztárai püspöki székhelye akkor éppen Tolna volt.

Thuri Farkas Pál pedig, ha nem is nevezi meg, nagy tisztelettel beszél róla: „püspök urunk...” („Reverendus Dominus...”). S a tisztelet közvetlen oka is világos: Sztárai szolgálatáért a többszörös halálos veszélyt is vállalta, hiszen „háromszor akarták kivégeztetni”. Ezek szerint a török is jól tudta, hogy ki a „püspök urunk”. Ez a tény annak a Thurinak sem volt vitatott, aki már talán a helvét irányhoz hajlott. Még találkozunk ezzel a problémával: csak sokkal későbbi kutatók igyekeztek őt lelkésznek, esetleg püspöki hatalmat gyakorló seniornak nevezni, ezzel az ország más részén kifejlődő állapotot ide is vetíteni. A saját korában azonban vitathatatlan az „episcopus” megszólítás és aláírás is.

Az igazi és legnagyobb vita ezen a téren Zoványi Jenő véleményével kezdődött. Ő írt ilyen címmel róla: „Sztárai Mihály és társai mint képzelt püspökök.”³⁵⁷

³⁵⁵ Thuri: *Idea Christianorum* in Zoványi, 1922. 215. o.

³⁵⁶ Skaricza: *Vita Szegedini* in Kathona, 1974. 97. o.

³⁵⁷ Zoványi Jenő: Sztárai Mihály és társai mint képzelt püspökök. *Protestáns Szemle*, 1932. 647–649. o.

Még mielőtt cikkét és annak eredményét ismertetnénk és elemeznénk, érdemes Botta Istvánra figyelni, aki leírja, hogy „Zoványi felfogásának alakulását is nyomon követhetjük.”³⁵⁸ 1898-ban a „Magyarországi superintendenciák a XVI. században”³⁵⁹ című írásában még Sztárai püspökségéről ír, Baranyában két püspökségről tud, és Bakonyi Albert ceglédi lelkészt is püspöknek mondja. 1921-es nagy művében, *A reformáció Magyarországon 1565-ig* című könyvében még ugyanez a véleménye. A *Protestáns Szemlé*ben 1932-ben megjelent cikkében jut negatív álláspontra, és nagy könyve 2. kötetében is ehhez tartja magát. Zoványi tehát egy korábbi, püspökséget elismerő végeredményből jut el lassan tagadó álláspontra ebben a kérdésben. S ennél meg is marad, mintegy „végeredményként”.

Mi is ez a végeredmény közelebbről? Kiindulása: „...a protestánsok az esperesi hivatalt azon módon, minden haladék nélkül átvették... megtartották a katolicizmusból.” Az esperesi hivatal pedig a középkori vicearchidiaconusi tisztből alakult ki. Zoványi szerint a püspöki címet nálunk a „superintendens” szóval jelölték, később – olykor – „generalis” jelzővel is. Szerinte a Hercegszöllősi kánonokban a „senior” vagy „episcopus” kifejezések szinte ugyanazt jelölik meg, egy helyen ebben a kánonoskönyvben (5. cikk) még ezt is olvassuk: „senior vagy episcopus”. A két kifejezés tehát végeredményben ugyanazt a tisztelet jelöli véleménye szerint a gyakorlatban, s ezt természetesen a reformáció kezdeti időszakáról írja.

Zoványi a Hercegszöllősi kánonok könyvén kívül Skaricza Máté Szegediről írt életrajzára is hivatkozik. Ebben az írásban a következők vannak „episcopus” címmel megjelölve: Bakonyi Albert (kétszer), Eszéki István és Veresmarti Illés, a „két Baranya akkor két episcopusa”, (1566), Sztárai Mihály, „a maga Baranyájának episcopusa”, illetve annak gyakorlója is (1554), végül Szegedi István, „az egész Baranya generalis superintendense” (1554). Zoványi szerint ez az egész így érthetetlen (szerintünk már nem), s hozzáteszi nyomatékkal, hogy az igazi egyházkerület csak később, a század végén, illetve inkább a 17. század elején alakult ki (ezt a szemléletet örököltük napjainkig, amint erre már utaltunk). Az előbbi Skaricza-féle „érthetlenséget” pedig úgy igyekezik magyarázni, hogy Szegedi 1554-től „egész” Baranya, Sztárai pedig a „maga” Baranyája episcopusi joggal bíró seniorai, vezetői, „püspökei” (idézőjelben) voltak. „Mindezeknél fogva hagyjunk fel Sztárai püspök voltának hirdetésével” – fejezi be konzekvenciáit levonva.

³⁵⁸ Botta István: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. *Theologiai Szemle*, 1989. 150–154. o. Itt lásd a 3. jegyzetet.

³⁵⁹ Zoványi Jenő: Magyarországi superintendenciák a XIV. században. In: *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák*. I. Budapest, 1898.

A magyar protestáns egyházszervezet kialakulása

Mielőtt Zoványi Jenő véleményével alaposan foglalkoznánk, még körül kell járnunk azt a kérdést: hogyan alakult ki a magyar protestáns egyházszervezet? Miből született meg, hogyan alakult, és mivé tudott formálódni a 16. században? Más szóval: milyen volt ebben a században az egyházi struktúra? A kérdés vizsgálata előtt valamit le kell szögeznünk: akik ezzel alaposabban foglalkoztak, mind református kutatók voltak. Egyrészt legtöbbször a „protestantizmus virágkorában” éltek, ezért beszéltek „protestáns egyházszervezetről”, másrészt természetesen kutatásuk homlokterében szinte kivétel nélkül mindig a református egyház kialakulása állt. Ez nem jelenti azt, hogy a kiindulást, a lutheri irány születését ne vették volna figyelembe, de azt is „protestáns” szemmel nézték. Kicsit jobban kiélezve – bántani nem akarva – azt is lehet mondani, ami náluk „protestáns”, az a lutheri alakulás volt, s a végeredmény mindig a református egyház létrejötte. Ha ezt a szemléletet „lefejtjük”, akkor azt is el kell mondani, hogy kutatásuk igen alapos volt. Sajnos evangélikus teológusok, egyháztörténészek ezzel nem foglalkoztak behatóan, én legalábbis ebben a korban ilyen munkára nem akadtam. S gyorsan tegyük hozzá: a kérdés alapos végiggondolása csakugyan szétfeszítené a dolgozat kereteit. Pedig érdemes és érdekes is lenne ezzel a kérdéssel egyszer foglalkoznunk. A kérdést – tudomásom szerint – a legalaposabban Miklós Ödön vette elő.³⁶⁰

Kiindulásként sokan ebben a kérdésben „hiányérzetről” beszélnek. Reformátoraink a struktúra kialakítása, vagyis az egyházszervezet ügyében mintha fáziseltolódásban lettek volna. A reformáció itthoni vezetői figyeltek a német reformációra, gyakran fordultak kérdéseikkel külföldi társaikhoz, de „egyházalkotmányi, kormányzati és szervezeti kérdésben egyáltalán nem kértek útmutatást” – írja például ifj. Révész Imre.³⁶¹ Szerinte ez a későbbi időre nézve is érvényes: „sajnálattal kell tapasztaljuk, hogy a mi protestáns őseink lelkét nem hatotta át eléggé a szervezkedésben rejlő erőnek tudata. Még akkor sem, amikor a fő- és köznemesség nagyobb része az evang.-protestáns (!) vallást követte, mikor az országban alig lehetett néhány r. kath. családot találni” – írja a kiváló történész nagy művében, egészen pontosan az első, a zsolnai (1610-es) zsinattal kapcsolatban.

Első pillanatra komoly és mély igazságnak tűnik ez. Miklós Ödön is ír erről a „hiányról”. Mégsem árt elgondolkodnunk – Sztárai például 1551-ben azt írja, hogy a 120 „egyház” jobban szervezett, mint ahol évtizedek óta hirdették az ige. Szintén fontos mozzanat, amikor a „generalis superintendentens” címet megalkotják, éppen wittenbergi példára. Az előző levél 1551-ben született, a másik intézkedés 1554-ben. Nem igaz tehát, hogy nem volt szervezkedésre irányuló erőfeszítés. S ha nem a dunántúli reformációt nézzük, akkor is elmondhatjuk: lehet, hogy a nyugati

³⁶⁰ Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942. (A továbbiakban: Miklós, 1942.)

³⁶¹ Révész, 1938. 188. o.

reformátoroktól tanácsot kérő levelek inkább teológiai, mint szervezési kérdésekről szóltak, de hogy reformátoraink figyelték a külföldi viszonyok alakulását, s bizonyos szempontból „átültették” azokat magyar talajba, az is kétségtelen. Lutherhez valóban inkább istentiszteleti, úrvacsorai kérdésekkel fordultak. Melancthonhoz nemcsak teológiai kérdésekkel fordultak, hanem egészen bizonyosan iskolaszervezéssel kapcsolatos tárgyban is. Tehát alapjában véve nem „fáziseltolódásról” kell szólni, hanem valami egészen másról.

Sólyom Jenő már többször idézett könyvében arról olvasunk, hogy a reformáció alapvetően a tanítás („dogma”) megváltozása, sőt megváltoztatása volt. A hangsúly az igehirdetésen volt, talán még élesebben kifejezve: a szentbeszédek után most az ige (Sztárai: „verbum crucis”) hirdetése lett a lényeg. Sólyom Jenő ezt úgy fogalmazza meg, hogy a tanítás tartalma és hangja változott meg először és elsősorban. A magyar reformáció (persze a németországi is) alapvetően dogmatikai, tanító jelleget hordozott, „benne a teológiai elem volt az uralkodó”.³⁶² Talán még azt is szabad kimondani, hogy a reformáció (benne a magyar is) nem új kereteket, szervezkedést akart teremteni, hanem a régi kereteket akarta új tartalommal megtölteni. Vagyis ez „egyházi reformáció” és nem forradalom volt.

Ez nem jelenti azt, hogy nem voltak keretek. A kezdeti vezetés, kormányzás – Miklós Ödön szavaival – „lelkészszinati” (fraternitásbeli) volt. Ezekben a körökben született meg az új hang, vagy itt szólalt meg először. Ezekben a körökön belül jöttek létre viták és komoly döntések is. Ezek a fraternitások nem újak voltak, hanem örökölt keretek és körök. Így beszélünk például „bihari” frateritásról, hogy csak egyet említsünk, de ezekre még visszatérünk. Ezekben a fraternitásokban elég hamar feltűnik a „presbitérium” szó és alakulás is, de ezek akkor nem gyülekezeti presbitériumok voltak. A kánonok kialakulásáról később kell szólnunk. De már itt is meg kell említeni, hogy az első, a baranyai kánonokban olvassuk a „senatus ecclesiasticus” kifejezést is, s ez elég hamar meggyökeresedett és általánossá lett. Ennek tagjai is a fraternitásokból kerültek ki: az episcopus és a presbiterek. Nagyon hamar kialakult feladatuk is: 1. potestas legum constituendarum, 2. ordinatio ministrorum, 3. iudicium ecclesiasticum (a törvények alkotásának hatalma, a lelkészek felszentelése és az egyházi törvénykezés). Miklós Ödön részletesen kifejti, hogy mindez együtt a középkorban a püspök tiszte és feladata, „hatalma” volt, most egy kollégiumé lett.

Kik voltak ezek a presbiterek? Voltaképpen egy szűkebb papi testületről volt szó, amelyet olykor „az egyház tudós főpapjai és a superintendens”, máskor a „főpüspök és a seniorok” fogalmával jelöltek. Tehát egy lelkészekből álló és lelkészek által választott testület volt egy-egy megyében, régióban, fraternitásban. Ezért írja Miklós Ödön, hogy „a magyar protestáns egyházak ősi alkotmánya egyes országrészekben nem zsinati rendszerű, hanem eredetileg presbiteriális típusban alakult” – ez volt a kezdet.³⁶³

³⁶² Sólyom, 1933. 29–30. o. Miklós, 1942. 8. o.

³⁶³ Miklós, 1942. 18. o.

Két vonásban foglalhatjuk össze tehát az eddigieket:

a) A magyar reformáció nem új kereteket keresett, hanem új tartalommal akarta a régieket megújítani.

b) Az „első alkotmány” a „senatus ecclesiasticus” (vagy presbitérium) volt, a püspök és a mellé rendelt lelkészek együtt gyakorolták a vezetést.

Miklós Ödön végighalad dolgozatában az ország tájain „örökölt” különböző fraternitások alakulásán. Érdekes volna végigkísérni, de ez valóban túllépne dolgozatunk keretein. Ez a végigtekintés azonban újra megerősít feltevésünkben: a szándék kezdetben mindenütt az volt, hogy a fraternitáson belül maradva kell az újítást végrehajtani.

A legelső nyomokat a tiszántúli, vagy ahogy kezdetben nevezték, a bihari fraternitásban találjuk. A „zsinat” – amelyről szó lesz még később – a fraternitás évenkénti összejövelete volt, méghozzá meghatározott napokon. Biharban például ez a nap július 19-e volt. És 1544-ben, ezen a napon, egy ilyen gyűlésen Dévai már ordinált! Ő volt tehát az első, aki ezzel a lépéssel megindította a reformáció egyházalkotmányos szervezését itt, akárcsak Sztárai a Dunántúlon a zsinatokon, nem sokkal később az *Igaz papságával*.³⁶⁴ Dévai tehát 1544-ben már ordinált, amikor Sztárai Laskón és környékén elkezdte munkáját. Érdeemes felfigyelni erre ebben az összefüggésben. Dévai és Sztárai tehát az elsők, és nagyjából egy időben és egy sorban állnak a szervezés tekintetében. S ha ezt látjuk, akkor a „fáziseltolódás” elméletét, bármilyen csábító is, bizony fel kell adnunk. Mert ha – esetleg – késett a szervezés, akkor ez azért történet, hogy megmaradjon az új a régi keretekben. Később felismerték, hogy az „új bort” „új tömlőkbe” kell tenni és őrizni.

Az említett 1544-es zsinatra visszatérve, ez volt az első, ahol már „tétélek” is születtek a hitről, egyházzól, bűnbánatról, a szentek tiszteletéről, a szabadságról s más tanítási pontokról is. Miklós Ödön szerint ez a zsinat volt az első lépés, s a továbbiakra nézve ösztönzés is a későbbi zsinatok és egyházszervezet kialakulása irányában. S ez bizony nem „későn” volt. Ugyancsak Miklós Ödön írja, hogy az 1551-es papi gyűlés Debrecenben, amelyen a hódoltságba igehirdetőket is kértek, szintén a bihari fraternitás keretein belül folyt le. Vagyis a bihari archidiaconátus (fraternitás) volt az első alakulás hazánkban (hozzátehetjük még egyszer, hogy szinte a baranyaival egy időben), az első a zsinatok hosszú sorában és a szerveződés folyamatában. 1562-ben (még mindig júl. 19-én!) ugyanebben a keretben született meg a Debreceni hitvallás is. A század végére pedig „Tiszántúl kinötte magát Erdély kereteiből”.

Az erdélyi, északkeleti, felvidéki és nyugat-magyarországi változásokkal is érdemes lenne foglalkozni, de ezt itt nem tehetjük meg. Csak megjegyezzük, hogy igen izgalmas téma, és egyszer jó lenne evangélikus szemmel is feldolgozni. Azt talán még érdemes az előbbi adatokhoz hozzátenni, hogy a zempléni archidiacono-

³⁶⁴ Miklós, 1942. 28. o.

nátus első ilyen zsinata – tudomásunk szerint – 1549-ben Toronyán volt, s a következő évben (1550) már szintén püspökségről szól a jegyzőkönyv: „Mattheus Gönczy in synodi toronensi superintendens electus est anno 1550.”³⁶⁵ (Gönczy Mátét a toronyai zsinaton szuperintendenssé választották 1550-ben.) 1556-ban pedig a felső-magyarországi főkapitányhoz érkezik a panasz: „extra civitatum conciliabula aliqua fiant per lutheranos et alio hujusmodi haereticos, quisibi officia episcoporum vindicare, et diversa in illis partibus schismata tumultusque excitare per hujusmodi conventicula eorum solunt.”³⁶⁶ (A városok némely gyűlései mellett a lutheránusok és más eretnekek is tartanak gyűléseket, akik a püspökök feladatait maguknak tulajdonítják, és az ilyen gyűléseik következtében ezeken a területeken különféle szakadásokat és zavargásokat szítanak.) Kopácsi ekkor sáros-pataki pap, és éppen Zemplénből ismertek az első vizitációs rendelkezések is.³⁶⁷

Számunkra azonban a Dunamelléki Kertület kialakulása a legérdekesebb. „Magyarország valamennyi egyházvidéke közül talán a legkorábban baranyai területen indult meg a határozottan protestáns és egyházalkotmányi irányú szervezkedés – sajnos mégis ennek a folyamata áll legkevésbé tisztán előttünk.”³⁶⁸ Ez igaz, azzal a kis megjegyzéssel, hogy a „határozottan protestáns” – kétségtávol lutheránus volt.

Székesfehérvár és Pécs 1543-ban elesett, a török lassan a Balaton déli partvonaláig jutott, egyedül Szigetvár állt még. S ahol a török uralkodott, ott a magyar alkotmányos élet megszűnt, a nemesség elmenekült, az egyházi élet is az összeomlás határán állott. A pécsi püspök is elmenekült, és sok helyről más papok is ezt tették. Az ún. „alsó papság” jó része maradt. Miklós Ödön szerint egyedül Pécsről mintegy 300 pap menekült el. Ezt látva igazat kell adnunk neki, amikor ezt írja: „A török hódoltság egyházi életét s vele a nyugati magyarság lelkivilágát az éppen e romlással egyidejűleg beköszöntő reformáció és annak szervezetei mentették meg a pusztulástól.”³⁶⁹

Egyedül itt lehetett olyan eredményről beszámolni, hogy „hét év alatt... 120 egyházat alapítottam.” Tudjuk persze, hogy ebben munkatársai is voltak – éppen fraternitásbeli kollégái. A drámák pedig arról tanúskodnak, hogy itt a legkorábbi lutheránus egyházi keretek már kezdtek kialakulni, mielőtt a régiek összeomlottak volna. A drámában szereplő vikáriusok tulajdonképpen „vicearchidiaconusok” voltak, akik mint plébánosok helyükön maradtak. Az 1551-es vaskaszentmártoni zsinat a régi és új konfliktusának első – dokumentálható – jele, ez a zsinat jelzi a „határt”. Ez is és az eszéki archidiaconátusban a valpói, majd a valkói archidiaconátusban a vukovári zsinatok a bihariakhoz hasonlóan „tempora sy-

³⁶⁵ Tóth Ferenc: *A tiszántúli püspökök élete*. Győr, 1812. 16. o.

³⁶⁶ Kemény Lajos: *A reformáció Kassán*. Kassa, 1891. 19. o.

³⁶⁷ *Protestáns Szemle*, 1906. 40–41. o.

³⁶⁸ Miklós, 1942. 122. o.

³⁶⁹ Uo. 123. o.

nodi”, vagyis szokásos, évenként meghatározott napon tartott lelkeszi összejövetelek voltak. Ezeknek – és bizonyosan több nem említettnek is – az eredménye volt együttesen a 120 gyülekezet. Ettől, tehát az első vaskaszentmártoni zsinattól (1551) jelölhette már magát Sztárai a „senatus ecclesiasticus”-ban „episcopus de Lasko”-ként, még akkor is, ha erre egy későbbi levél aláírása utal. S abban bizonyosak lehetünk, hogy erre szabályos választás utáni zsinati határozat volt; ha erre nyom nincs is, ez önkényesen akkor és ott sem történhetett. Ez pedig azt jelentette, hogy Sztárai Mihály episcopus vezetésével a már említett (szintén választott) testület vehette át az ordináció, a kiküldés és a vizitáció jogát is. Az 1551-es évet tekinthetjük tehát a hét év missziói munka után az alakulás évének. Külön kérdés, hogy ez a szervező és egyben tanító munka példás lehetett, régebben alakult területen sem volt a kerület olyan egységes, mint itt. Sztárai említi ezt örömmel, de felhívom a figyelmet arra, hogy amikor ezt említi, nem a maga, hanem mások véleményét idézi, amelynek persze ő is örült.

Ennek az időnek – mindkét részről – a legnagyobb ínsége a paphiány volt. Ezért kértek Debrecenből is papokat, s később külföldről is, s ezért volt az ordinálás életszükséglet. 120 gyülekezetet pappal ellátni még akkor is nagy feladat volt, ha több régi pap minden bizonnyal nagyon sok helyen gyülekezetével együtt áttért az új irányba. Hiszen azokat is tanítani kellett, alkalmanként vagy vizitáció esetében. Azonkívül ott voltak a Száván túli gondok, hiszen ahogy olvastuk: „doctrina evangelii in universa inferiori Hungaria ad utramque usque Moesiam propagata est.” Az 1551-es levél ezzel szinte egybecseng. S ehhez a szervezéshez, tanításhoz, utazáshoz bizony igen komoly püspöki munkára lehetett szükség.

Ugyanezt erősíti, amit Skaricza később, de erre az időre is gondolva írt: „qui Episcopus suae Baroviae agebat”. Itt is pontosan erről a püspöki munkáról van szó. De püspöki munkájához vehetjük azt is, amiről külön kell szólnunk, s amit Szenci Molnár így említ: „posztillát írt eleikbe”. S amikor azt olvassuk, hogy megírta a „sákramentumok kiszolgáltatásának módját”, nem az Agendáról van-e szó? Más szóval egységes liturgiai reformról is. Vagyis: a püspök az igehirdetésre és a liturgiára is felügyelt, sőt megteremtette mindkettő egységének kereteit és lehetőségét. S akkor még nem szoltunk énekeiről vagy a szervezeti kérdésekkel kapcsolatban – később előkerülő – baranyai kánonokról sem. Ha mindezt együtt próbáljuk nézni, akkor sejthetjük, hogy mit jelentett az, hogy a maga Baranyájában gyakorolta, „űzte” püspökségét.

Miklós Ödön szerint már 1547-től valószínűsíthetjük a „senatus ecclesiasticus” működését, bár ennek dokumentuma nincsen. Lényegében azonban mégis az 1551-es évet tekinthetjük a döntő lépés évének. Miklós Ödön előbb említett véleménye is azt jelenti, hogy erről az évről tudunk, ezt dokumentálni tudjuk mint a megszerveződés évét, de az történhetett néhány évvel előbb is. S az itt kialakult – előbbieken vázolt – terület volt az első püspöki megye vagy kerület, mi már tudjuk, hogy ez később bővült és sokkal nagyobb is lett. Miklós Ödön egyébként azon kevés református kutatók közé tartozik, aki azt is elismeri, hogy Szegedi „generalis

superintendens”-i tiszte püspöki vikáriusi cím volt Sztárai mellett. S ő teszi hozzá azt is, hogy Szegedi ezután, 1558, illetve 1560 táján lett püspökké, de „nem a Sztárai féle szervezetben”³⁷⁰ – írja. A későbbiekben pedig Sztárai utódja Veresmarti Illés hercegszöllősi, Szegedi utódja pedig Eszéki István tolnai lelkészek lettek, s ők már a helvét irányt képviselték. Véleményem szerint a szervezés kérdéseibe Miklós Ödön dolgozta magát bele legjobban, s amit ír, hitelesnek tekinthető.

1563 után Szegedi Ráckevére került, s vezetésével innen kezdett formálódni a Duna két partján lévő hódoltsági egyházak egyesítése. Még ennél is későbbi helyzetet rögzít Pathai Sámuel 1647-es levele: „...mivel az ország mindeddig kedvezőbb helyzetben volt, abban az időszakban ez az egész Alsó-Magyarország, vagyis Alsó- és Felső-Baranya mindössze egyetlen szuperintendens felügyeletét ismerte el. A szuperintendens pedig Hercegszöllősen működött. Ahogy a forrásokból tudom, Tolna, Buda, Cegléd és Kálmáncsehi voltak a nevezetesebb egyházmegyék, vagyis elöljáróságok.”³⁷¹ De ez már későbbi történet.

Összefoglalva tehát:

1. A reformáció először és alapvetően tanításban, igehirdetésben és az istenisztelet alakulásában kezdődött. De ehhez tartozott mindjárt az „igaz papság” létrehívásának kérdése is.

2. A reformációt az alsó papság hordozta, amely régi archidiakonátus fraternitásaiban találkozott (évente meghatározott napon). S itt az első kérdés korántsem a püspök megválasztása volt, hanem inkább az: hogyan lehet püspök nélkül ordinálni? Ehhez jöttek létre a „senatus ecclesiasticus”-ok (presbitériumok).

3. A régi diocézisek archidiakonátusai, dekanátusai sok helyen megmaradtak, s ezekben a keretekben gyakorolták a közösséget és vitatkoztak a papok. Magyar vidéken inkább az archidiakonátus, német vidéken pedig a dekanátus volt a keret. A hódoltságban ezek összeomlottak. De más helyeken ezek a fraternitások „átmentek” a reformáció irányába püspök nélkül.³⁷² Itt történtek az első ordinációk is. Ezért ment a feljelentés – Dévaira utalva –, hogy a vicearchidiakónus titokban ordinál.

4. Az 1550-es években jelent meg az „episcopus” cím. A borsodi kánonban említett „püspök” ebből az időből való. És ebből az időből való Sztárai püspökségének kezdete is.

S még egyszer: igaz, hogy az első a tartalom kérdése volt – nem is történhetett másképpen –, de történtek lépések már ebben a kezdeti időszakban a szervezet kiépítése felé is. Ha „késésről” beszélhetünk egyáltalán, azért történt, mert a reformátorok a meglévő egyházat akarták megújítani.

³⁷⁰ Uo. 135. o.

³⁷¹ Ember, 1728. 666. o.

³⁷² Zoványi Jenő: A magyarországi szuperintendenciák a XVI. században. In: *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák*. I. Budapest, 1898. 4. o.

„Képzelt” vagy valóságos püspök volt-e Sztárai?

Az előbbi általános kép megrajzolása után térjünk vissza Sztárai püspökségének kérdésére is. Miklós Ödönnek tehát igaza van, amikor azt mondja, hogy itt alakult ki legkorábban és legpregnansabban a „protestáns” egyház. Tény, hogy Sztárai szervezése az elsők között volt, és a szervezés és tartalom kérdésében is élen járt.

De éppen ekkor zavar volt a „püspök” elnevezésében is. Az 1555-ös augsburgi birodalmi határozat eltiltotta a „püspök” cím használatát a mi oldalunkon. Innen erednek a különböző elnevezések a korban mint kísérletek, vagy az eltiltott cím „körülírásai”: „Upseher és Upmercker mellett ismerős volt a dékán (Dekan), a prépost (Probst), tartományi prépost, senior, inspector, ephorus (ellenőr), metropolita, prelatus (Prelat), praepositus, egyházi elnök, főpásztor (Kreisoberpfarrer) és egyházi tanácsos (Kirchenrat).”³⁷³ Ez a sokszínűség, sőt zűrzavar elsősorban persze Németországra vonatkozott, de jellemző volt hazánkra is bizonyos fokig, és ebből adódott sok félreértés is.

Botta István szerint Zoványit, aki tiltakozik a püspök szó használata ellen, két dolog tévesztette meg. Az egyik Skaricza tudósítása, amely még sokakat félrevezetett. Azt írja ugyanis, hogy „Sztárai, aki a maga Baranyájának püspöke volt”, felszentelte Szegedit, aki „egész Baranyának főszuperintendense” lett. Ennek alapján tartották sokáig Szegedit az egész egyházmegye püspökének, Sztárait pedig az egyházmegye baranyai része esperesének. Remélem, sikerült egyértelműen megválaszolnom ezt a kérdést, és ebben a vonatkozásban már tisztán látunk.

Zoványi másik tévedése pedig az volt, hogy ekkorra már helvétizálódott az egész egyházmegye, s ezért tették Szegedit „generalis superintendens”-sé, Sztárait pedig, aki lutheránus maradt, helyettesévé, a maga kis része vezetőjévé.³⁷⁴ Talán sikerült kimutatni, hogy ez a nézet is tévedés, a dolgok előrehozása volt.

Volt még valami, ami a kitűnő kutatót zavarhatta. Ez pedig az, hogy egészen más volt az egyházi helyzet a királyi Magyarországon, mint a Dunántúlon. Az előbbi helyen – ebben az időben – a püspökség még nem alakulhatott ki, hiszen itt Ferdinánd uralkodott, s ez a terület az esztergomi és egri püspökség jogkörébe tartozott. Itt csakugyan „episcopusi joggal felruházott seniorokat” választottak (s ezért váltakozik elnevezésük is a „senior”-ral és más egyéb elnevezésekkel). De ezt a királyi magyarországi helyzetet nem lehet egyszerűen „átvetíteni a hódoltsági részre”, ahol teljesen más volt a helyzet!

Tegyük hozzá, hogy Skaricza megfogalmazása is könnyen tévútra viszi az embert. Skaricza fogalmazásában a „totius Baroniae” szembekeült a „suae Baroniae”-vel, s ennek természetesen következménye lett: a „totius” több, mint a „suae”,

³⁷³ Boleratzky Loránd: *A magyar evangélikus püspöki intézmény egyházjogi és egyházalkotmányi szerepe és jelentősége*. Miskolc, 1941. 24–25. o. Idézi Botta, 1989. 150–154. o.

³⁷⁴ Botta, 1989. 150. o.

s nyelvtanilag ez helyes is lehet. S a másik szembeállítás: a „generalis superintendens” többnek tűnik, mint az „episcopus”. Ma már látjuk, hogy mind a „nyelvtani beállítás”, mind a helytelen rangsorolás, mind a korai helyvázalódás, sőt a királyi magyarországi viszonyok hódoltságra vetítése téves szemlélet volt.

A még tisztább kép érdekében hozzá kell tenni: „hibája ennek a nézetnek az is, hogy a »generalis superintendens« tisztet nem a 16. század közepének, hanem Németországban az évszázadok folyamán kialakult tartalmának megfelelően nézték. A helyes rangsorra Miklós Ödön mutatott rá. A baranyai hierarchikus helyzet kialakulására a szász-wittenbergi példa hatott, ahol első ízben újították fel a vizitációkat, s végzésükre superintendens címmel felruházott lelkészeket jelöltek ki. Ellenőrzésükre 1553-ban két generalis superintendenst választottak... 1540 körül felállították a wittenbergi konzisztóriumot, s a vizitációk végzésére a »Notbischof«-ként működőket a fejedelem nevezte ki és avatta fel »generalis superintendens« címmel, aki ezáltal püspöki vikárius lett. Szegedi Kis István tehát a wittenbergi példa szerint lett az »episcopus«, Sztárai mellett vizitációkat végző generalis superintendens, püspöki vikárius. Mind a tisztség, mind az elnevezés rövid életű volt” – írja Botta István, és hozzáteszi: „...akkor nélkülözhetetlenül szükség volt az ilyen tisztségre, hiszen az eredetileg Baranyából, Verőczéből álló egyházmegye megnövekedett Tolnával, Somogy egy részével, sőt a Ferdinánd uralma alatt álló olyan területekkel is, amelyek Sztárait ismerték el püspökükné.”³⁷⁵

Amit Zoványinak a királyi magyarországi viszonyok hódoltságra vetítéssel kapcsolatos tévedéséről írtunk, az talán még világosabb egy ponton. A „Borsod-Gömör-Kishonti kánonokkal” kapcsolatban írja konkrétan, hogy a seniori cím változik az episcopusi tiszttel, mert püspöki jogkörrel felruházott seniorok igazgatták az egyházmegyét. Ez nagyon igaz ezen a területen. De az itteni helyzet azt már nem engedi meg – írja Botta István –, hogy a baranyai püspököket is esperessé degradáljuk. Minden régió sajátos helyzetét kell figyelembe venni, s nem szabad egyikből a másikra nézve sem konzekvenciát levonni, sem általánosítani.

Pathai Sámuel – később, 1647-ben – beszámol a püspökség történetéről, amint erről már volt is szó. Ezzel kapcsolatban ezt írja: „általános az a vélemény, hogy az első Superintendens is, miként az első reformátor Sztárai Mihály volt... Míg az ország boldogabb állapotban volt, ez az egész Alsó-Magyarország, ti. Felső- és Alsó-Baranya csak egy Superintendens felügyelete alatt volt...”³⁷⁶

A már jelzett 1551-es vaskaszentmártoni – és a többi – zsinat után Sztárai tehát nem „képzelt”, hanem valóságos püspök volt a Dunántúl alsó részén, később pedig sokkal nagyobb területen is. Ha ezt sikerült tisztázni, akkor nézhetünk mélyebbre, püspökségének tartalmi kérdéseibe is.

³⁷⁵ Uo. 150. o.

³⁷⁶ Földváry László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez*. I. Budapest, 1898. 162–163. o.

Az egyházszervező püspök

Egyetlen püspöki szolgálatról van szó, tehát nem volna szabad „témák” szerint különválasztani. De mégsem lehet mindenről egyszerre beszélni, ha a dolgoknak alaposabban szeretnénk utánanézni. Ezért gondoltam külön tárgyalni Sztárai egyházszervező püspöki munkáját, s ezen belül is külön kell beszélni a disputációkról, a zsinatokról és kánonokról, akkor is, ha ezek összefüggnek egymással, „fedik” egymást. Mégis, ha mélyre akarunk hatolni, kénytelenek vagyunk ezekről külön beszélni.

ZSINATOK ÉS DISPUTÁCIÓK ■ Már volt szó általában a zsinatokról, különösen a vaskaszentmártoni, valpói és vukovári alkalmakról, amelyeket Sztárai 1551-es levelében külön is említ. Ezek a zsinatok lehettek a legfontosabbak a püspöki kerület kialakításában, annak létrejöttében. De most, amikor a zsinatokról és disputációkról külön fejezetben is szólunk, szeretném a fejezetet egy akkor hallatlanul érdekes, ma is izgalmas témával kezdeni, amelyre eddig csak utalások történtek.

Thury Etele hívja fel a figyelmet egy érdekes levelezésre. A Blaurer testvérek levélváltásáról van szó. 1550. december 6-án Blaurer Ambrus arról ír testvérének, Tamásnak, hogy „már sokat hallott ugyan az evangéliumnak Magyarországon való csodálatos előmeneteléről, de most Zürichből egy nyomtatványt is kapott, mely a török kormányzó leveleit tartalmazza, melyeket ottani papok küldtek Musculusnak...”³⁷⁷ Az említett Wolfgang Musculusnak meg is jelent egy füzet: „Vom Vffgang dess Wort Gottes by den Christen in Vngarn, so den Turcken Vnderworfen sindt. Nüwe Zytungen.”³⁷⁸

Thury leírja, hogy Musculus mint augsburgi lelkész Kálvinnal, Bullingerrel, Bucerrel és a Blaurer testvérekkel is kapcsolatban állt. Később Baselbe kellett menekülnie, majd Zürichbe ment, végül pedig Bernben élt nyomdászként. Kiadása voltaképpen levelek gyűjteményéből áll. Az egyik levél például Müller Kristóf lindauai főjegyzőnek szólt, s ebben ezt olvassuk: „Két nappal ezelőtt hírneves és istenfélő magyaroktól olyan híreket kapott, amelyet valóban sajátságos és csodával határos már csak hallani is, mert sem az ő idejünkben, sem azelőtt nem hallotta senki, aki csak gondolkozni tud és vissza tud emlékezni arra, milyen csodálatos Isten az ő dolgaiban, aki az ő szent igéjének folyását úgy rendelte, hogy az mindenütt elterjedt. Mert azt nem lehetne emberi ésszel még csak elképzelni sem, hogy

³⁷⁷ Schiess, Traugott: *Briefwechsel der Brüder Ambrosius und Thomas Blaurer. 1505–1567*. III. Freiburg, 1912. (A továbbiakban: Schiess, 1912.) Idézi Thury Etele: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. *Protestáns Szemle*, 1913/7–8. (A továbbiakban: Thury, 1913.) 425–439. o.

³⁷⁸ Lásd az előző jegyzetet. Musculus írásának alcíme: „Und es wirt prediget das Evangelium vom Reich in der ganzen Welt... über aller Völcker und dann wirt es kommen.” Ez a cím azt is elárulja, hogy milyen kontextusban és perspektívában nézték az eseményeket és szolgálatukat.

legyenek olyan emberek, akik saját hatalmukból a Krisztus uralkodását és az ő igéjét előbb el mernék nyomni, azután pedig felemelnék. Hogy az Istennek ez a csudálatra méltó cselekedete, nálunk, ez idő szerint elcsüggedt németeknél ne legyen elrejtve...”³⁷⁹ – ezért írja a szerző levelét a lindai főjegyzőnek, és küld nyomtatványokat, amelyeket ez ügygel kapcsolatban ő is kapott.

Itt egy pillanatra megállva, érdemes azon is elgondolkozni: Magyarország még ebben az állapotában sem volt elszigetelve. Nemcsak a magyarok figyelték, mi történt Európában, Németországban, Svájcban, hanem ez fordítva is igaz volt. Ennek persze alapvető oka az a szomorú tény, hogy Magyarország nagy része török elnyomás alatt élt. De a közös egymásra figyelésnek nem csak politikai oka volt. S a levélváltások közt itt újra szeretnék hivatkozni Gyalui Torda Zsigmond vagy Eszéki Imre leveleire, amelyeket Melanchthonnak, illetve Flaciusnak írtak. „Külföldön kapva kapták ezeket a híreket és kézről kézre adták” – írja Thury Etele.³⁸⁰ Ami tehát nálunk történt, arra figyelt Európa is, de legalábbis annak része, vagy a reformáció külföldi tábora. A most idézett levelekben, amelyekről szólnunk kell, a baranyai reformációról volt szó, s ez – mivel éppen török területen volt – különösen érdekes lehetett külföldön. De persze nemcsak levelek jöttek és mentek, hanem „magyarok jöttek Wittenbergbe, abból a fennhatóságból, melyet a török minap meghódított, akik tudós és kegyes férfiakat kértek, kikre az evangéliumi tisztnak végzését is rábízhathnák, mert annak hirdetését a török teljesen megengedte.”³⁸¹

A legtöbb kutató megegyezik abban, hogy minden valószínűség szerint Makariusz (Bódog) József volt, aki ezeket és a hasonló híreket ekkor Wittenbergbe vitte. Ő 1540. november 22-én iratkozott be az 1540/41-es tanévre „Josephus Pesti Ungarus” néven.³⁸² Említik még Pesti vagy Pannóniai Józsefként is. Wittenbergben négy évet töltött, innen Speyerbe, majd Strasbourgba utazott, 1544. június 13–21. között Zürichben Bullingerrel is találkozott. Ő volt, aki a németeket, svájciakat informálta az itthoni helyzetről. Melanchthonnal is kapcsolatban volt. Melanchthon a tőle kapott információk alapján írt 1550-ben arról, hogy Budán az evangéliumot sokan hallgatják, és Magyarországon mindenfelé hirdetik.

A külföldiek tehát a Musculus által publikált anyagból és Macarius híradásaiból vehették híreiket, persze hihetőleg sokkal több levél ment ki, olyanok is, amelyekről nem tudunk.

A Magyarországról Nyugatra küldött levelek sorába tartozik például egy Péter nevű alsóvadászi (Abaúj vármegyei) lelkész levele is, amelyet ő Fejértói Jánosnak írt: „...az elmúlt napokban [a levél keltezése 1550. aug. 24.] a török hódoltságban levő és az ott evangéliumot prédikáló testvéreinktől [Prodanisius György vörösmarti lelkésztől] értesítést kaptunk. Ezeket összecsomagolva elküldtük nektek,

³⁷⁹ Thury, 1913. 426. o.

³⁸⁰ Uo. 427. o.

³⁸¹ Schiess, 1912. II. 410. o.

³⁸² Förstemann, 1841. 185. o.

hogy ti és más istenfélők, akikkel közlitek, mindnyájan köszönetet mondanak Krisztus által a mi Atyánknak, aki a régi időkben, hitetlen emberek között, az ő Fiának Krisztusnak Bethlehemben oltalmat rendelt... nagyobb előmenetelt remélünk az evangélium ügyére nézve a hitetlen pogányoktól, mint a keresztyén fejedelmektől..."³⁸³

Mi volt abban a csomagban? Mi lehetett az a hír, amely felrázta és felkeltette az „elcsüggedt” németek figyelmét?

ZSINATI „IDÉZÉSEK” ► A csomagból két dokumentumra különösen is érdemes figyelni, s azokból szükséges idéznünk is.

Az első így hangzik: „Mi, Dervis bég, a török szultán pécsi és vidékebeli helytartója, mindenkinek külön-külön, a tisztelendő uraknak és az egyházi uraknak, az oltárigazgatóknak, a tiszteletreméltó bírácoknak, esküdteknek és minden rendű és rangú állásban lévőeknek, s az egyetemes katolikus hittel rokonságban levőknek, valakik ő császári felsége uralma alatt vannak, üdvünket és kegyelmünket.

Tudatjuk veletek, hogy a közelebb elmúlt napokban a vaskaszentmártoni polgárok, lelkészükkel együtt megjelentek előttünk és tudatták velünk, hogy lelkészeik az Isten igéjét egymást megcáfolva tanítják, s emiatt két részre szakadtak, mert az egyik ezt, a másik azt prédikálja. És engedélyt kértek tőlünk arra, hogy adjuk beleegyezésünket abba, miszerint néhány, az Isten igéjéhez értő és tudós férfiút összehívhassanak egy gyűlésre, amelyen elejét vehetnék ennek a kétfelé szakadásnak.

Ennélfogva tehát a mi akaratunk és parancsunk az, hogy ti mindnyájan, akinek ezen iratunk kezéhez jut, minden dolgotokat félbehagyva, egy meghatározott napon, kegyelmünk elvesztésének terhe alatt, Vaskaszentmártonban jelenjete meg és ugyanott minden dolgot, valamint Luthernek az Isten igéjére szóló tanítását lelkiismeretesen megfontoljuk és megvizsgáljuk és jól véghezvigyük. Ki akarunk zárni minden tévelygést és e helyett az igaz istentiszteletet akarjuk behozni, azért ennek a nyájnak gondviseléséért, melynek legeltetése reátok van bízva, mindegyikőtök úgy teljesítse, hogy egyedül Isten igéjének engedelmeskedjék és erre legyen legszigorúbban elkötelezve. Ha pedig magatok között valaki ez ellen cselekszik, azt mások elrettentésére példásan meg fogjuk büntetni. Isten áldjon meg benneteket. Kelt Pécsen 1550. évi György napján.”³⁸⁴

Thury szerint a György-nap (ápr. 24.) téves. „Georgii” helyett itt „Gregorii”-nek kellene állnia. Így pedig a dátum: 1550. Gergely napja, vagyis március 12. Ez pedig azért is valószínűbb, mert Dervis bég levelének meg kellett előznie a következő Perhát-féle levelet:

„Perhát séllyei vajda etc. Valamennyi lelkész úrnak, az Isten igéje szolgálóinak, a mestereknek, káplánoknak és helyetteseinek, és mindazoknak, akik a mi gondozásunk alá tartoznak és itt laknak, üdvünket, kegyelmünket.

³⁸³ Thury, 1913. 433. o.

³⁸⁴ Musculus: *Vom Vffgang...* 5. levél. Idézi Thury, 1913. 438. o.

Hatalmas Urunk, Dervis bég, pécsi főtisztviselő parancsából jelen iratunkkal tudomásotokra hozom, hogy a vaskaszentmártoni polgárok ügyében, akik lelkészeikkel egybe, a mi fentebb megnevezett urunknak, a közelebbi napokban egy kérelmet terjesztettek elő, mindnyájatoknak, akiket illet, a kegyelmes urunk rendeletéhez való alkalmazkodást kegyelemvesztés terhe mellett szigorúan megparancsolom és elrendelem, hogy mindkét részről lévő hitsorsosok közül, minden faluból két-három polgár személyesen jelenjék meg az előbb megnevezett Vaskaszentmárton helységben, a közelgő misericordias vasárnapján és az ott előadandó dolgokat segítsenek kölcsönös megegyezéssel elintézni. Azt is akarjuk, hogy ezen iratunkat, mihelyt elolvassátok, minden késedelem nélkül még abban az órában híven lemásoljátok, és tovább küldjétek. Ha pedig közületek valaki ezt az iratot magánál tartaná, vagy továbbküldését megakadályozná, méltó büntetését veszi. Kelt Sellyén, húsvét után való szombaton (ápr. 12.), 1550.”³⁸⁵

Hogy ezeket a leveleket valóban a bég vagy a kádi fogalmazta volna, az nagyon kétséges. Valljuk meg: lutheri oldalról nézve időnként túl szép a levél tartalma. De a dokumentum megléte kétségtelen, a vaskaszentmártoni zsinat tagadhatatlan tény, a hír kiment, és a külföldiek valóban csodálkozhattak a török uralma alatti eseményeken. S ha nem is teljes egészében a török vezetők fogalmazták a leveleket, azért érdemes arra figyelni, hogy Dervis, a magasabb pozícióban lévő úr inkább csak általánosságban írja és fogalmazza „idézését”, míg Perhát sokkal konkrétabban. Hogy hogyan „nyerték” meg a török uralmat erre, nem tudjuk. De miért ne hihetnénk el, hogy az összehívás oka a szakadás elkerülése volt? Az már más kérdés, hogy mindkét fél a maga igazának győzelmében reménykedhetett. S mi ehhez bátran hozzátehetjük: nyilvánvalóan az egész ügy mögött végül is Sztárai Mihály szervezőereje és lendülete volt. S nekünk ezért is érdekesek ezek a dokumentumok.

A ZSINATOK TARTALMÁRÓL ► Vaskaszentmárton ez időben város volt, kerületi székhely is. Egy 1564-es összeírás szerint 72 falu tartozott ehhez a közhelyhez, ahol a kádi is lakott.

Thury Etele véleménye szerint Sztárai 1551-es levelében a vaskaszentmártoni „ütközetben” elnyert győzelem öröme is megfogalmazódik. Hiszen ebben számol be a zsinat eredményéről. S ha ezt az összefüggést látjuk, és szem előtt tartjuk azokat, akiket Szárai itt megnyert, de figyelembe vesszük az ellenfeleket is, és elgondolkozunk azon, hogy ebbe a török uralmat is „belevonta”, akkor talán Szárai félelmet nem ismerő és energikus szervezőereje még jobban megnő szemünkben. Szinte magunk elé tudjuk képzelni, hogyan jöttek össze falunként a két-három polgárból álló küldöttségek mintegy „parancsszóra”. S el lehet képzelni, hogy nem csak ez a zsinat volt ilyen szervezésű. Bizony így, ilyen munkával, fáradozással, s valljuk meg, olykor „csellel” lehetett elérni, hogy hét év alatt 120 gyülekezetben valósult

³⁸⁵ Uo.

meg Sztárai levele szerint, hogy „egy értelem szerint hirdették és vétetik az Úr igéje és pedig oly tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, akiknél már ide s tova 30 év óta hirdetik az Úr igéjét.” S ez bizony – Thury szerint is – „a keresztyénség által lenézett és hitetlennek tartott török tisztviselők eljárásának is köszönhető”. Thury is felhívja a figyelmet a levélben Luther nevére, vagyis a „török szerint is” a reformáció lutheri ága növekedett és erősödött ekkor itt. Ha pedig ezzel kapcsolatban valaki arra gondolna, hogy Sztárai ezzel „behódolt” az uralkodónak, annak idéznünk kell Skaricza írását, amely szerint éppen őt háromszor ítélték halálra, de valami módon megmenekült. S Bornemisza sem írná róla, hogy szenvedést is vállalva hirdette az igét.

Ha mindezen túl vannak, lehetnek is az ügynek túlzott elemei, az kétségtelen még ebből is, hogy az 1550-es vaskaszentmártoni zsinat alaposan elő volt készítve. Szinte érződik, hogy a reformáció tábora döntő lépésre szánta el magát. S ennek a zsinatnak, talán inkább disputációnak eredménye lehetett a megalapozás és a további fejlődés munkája. De nézzük most már valóban a tartalmi kérdéseket. Miről folyt lényegében a disputáció?

Erről a zsinatról a már említett Prodanisius György vörösmarti lelkész így ír: „Ebben a dologban, hogy a húsevést eltiltják és a papi nőtlenséget – coelibatust – a természet törvényei ellenére követelik, a közelebbi elmúlt napokban Dervis bég, a pécsi és szandzsákbeli török főtisztviselő egy parancsot adott ki, hogy mindkét részről való lelkészek Vaskaszentmártonban jelenjenek meg. Midőn mi ott megjelentünk, szerény tehetségünk szerint vitatkoztunk az ellenféllel és vallást tettünk a Krisztusról, amit a misés papok nem tettek, de mivel meggyőztük őket, erre mind egyikük elhagyta a pápás egyházat és jobb kezét a bibliára téve, esküvéssel fogadta, hogy a keresztyénséget terjeszteni óhajtja... és mikor vége volt a vitatkozásnak, akkor a vajda és kádi urak nyilvánosan kihírdették, hogy ha valaki ellentmondana a bibliai tanításnak: annak legyen elvágva a nyelve!”³⁸⁶ Ezt a levelet írója 1550. május 27-én írta. Vagyis a zsinatról más forrásunk is van az említetteken kívül, ami erősíti a tényt. Sőt olyan valaki írta ezt a levelet, aki maga is részt vett a küzdelemben.

A vita tartalma tehát ezek szerint a böjt és a papi nőtlenség volt. Biztos vagyok abban, hogy más tételek is előkerültek, de ezek lettek a „központi témák”. Az nagyon valószínű, hogy maga Sztárai drámájában a vita summáját a „Gyermek” szájába adta: „Tisztelendő uraim! hallotta kegyelmetek a veteködést, mely volt az uraim között az Úristennek szent szerzése felől, az igaz házasság felől. – Az egyik pártnak beszédéből megérthettétek, mely nagy vakságba és tudatlanságba legyenek azok, kik a tetetes szüzességet, még lelkőknek ismereti ellen is meg akarják ótalmazni és minémű hitványsággal akarják azt támasztani oly mondásokkal, kiknek az Úristennek szentírásába sem helyek, sem fundamentumuk nincs. A másik pártnak beszédéből megérthette kegyelmetek, mely erős fundamentuma és bizony-

³⁸⁶ Thury, 1913. 476–477. o.

sága legyen az igaz házasságnak a szentírásban, mint kötelezte legyen abban az Úristen minden embereket e széles világon, azoktól megválva, kiknek az Úristen a maguk megtartóztatásának és az igaz szüzességnek ajándékát adta. Mert azokat az Úristen a szent házasságnak rendelkezésében nem kötelezte, mint kegyelmelek bőven e vetekedésben meghallotta... Az ő igazságát napról napra jobban megismerhessük és ezáltal a megismert igazságban megerősíttessünk, hogy minden tévelygést hátrahagyván tisztán az ő akaratát követhessük. Ámen.”³⁸⁷

Valószínűleg a valpói és vukovári zsinatok vitáinak tartalma is hasonló volt. Bizonyra ezek voltak az „alapozó” zsinatok. S innen kezdődik a hét éves szervezés után az episcopatus élete. Ezek nyilván meghatározták Sztárai további életét is. Ezért olvashatjuk: „Sztárai Mihály még öreg korában is keresi a veszélyeztetett pontokat, ahol a falakra álljon.”³⁸⁸ Ezzel a szemlélettel – s nem tudom, nem ez-e az igazi? – még azt is mondhatjuk, hogy élete nem „kitérés”, „menekülés” volt, hanem ettől kezdve élete végéig mindig olyan helyen találjuk, ahol éppen akkor a legveszélyesebb volt a helyzet és a legnagyobb szükség volt rá, ilyen mély értelemben volt egész pályája küldetés.

Innen érthető, hogy még akkor is küzdött, vitázott – például Tolnán József atyával a közös templomban – amikor – Skaricza szerint – ezt már a gyülekezet is megelégedte. S ezért lehet, hogy Gyulán sem véletlenül olvasunk vitákról személyével, ottlétével kapcsolatban. A pataki és pápai küldetés sem volt könnyebb és veszélytelenebb: a lutheránus szigetet erősíteni és óvni, sőt terjeszteni.

De ezek a viták persze nem csak „megszervezett” formában folytak. A téma a „levegőben” volt vagy „az utcán hevert”. Korabeli dokumentumok beszélnek arról, hogy vita folyt az utcán, nyilvános összejöveteli helyeken, s biztosan egy-egy családon belül is. De – a drámák alapján – nyilván így vitatkoztak a községi vagy városi előljárók is a tanácsokban vagy a bíróságon.

A DISPUTÁCIÓK LEFOLYÁSA ÉS CÉLJA ▶ Külön érdekesség, hogy a disputációk folyásába a török is beavatkozott. A dokumentumok szerint nemcsak az „idézés”, hanem a döntőbíró szerepét is vállalták. S ez bizony következményekkel is járt. Az még csak a kisebbik dolog volt, amire Sztárai emlékezik említett levelében: „Teknő alatt pap vagyon, három asszony ül azon.” Prodanisius – amint olvastuk – azt írja, hogy a vita eredményéhez nem igazodókat még nyelvük levágásával is megfenyegették. Zoványi pedig ezt írja ezzel kapcsolatban: „Végre is a protestáns felfogás mellett foglalt állást a török hatóságnak magát döntésre hivatottnak érző képviselte, még pedig olyan eréllyel, hogy az ellenkező nézetet valló kémendi és belközi plébánosok, majd példájuk nyomán a hetényi, bátai, daróczi, mohácsi és tolnai plébánosok is átállottak protestánsnak. Hogy nem mind-

³⁸⁷ RMKT V. 139. o.

³⁸⁸ Sepródi János: Vallásos élet a XVI. és XVII. században. *Protestáns Szemle*, 1905. 213–222., 238–294. o.

nyáján meggyőződésből, hanem inkább a helyzet-sugallta félelemből, annak nyilvánvaló bizonyosságát adta közülük az az Antal nevű hetényi plébános, aki otthon ezentúl is ugyanazt hirdette, amit Vaskaszentmártonban elismert megcáfolt-nak.”³⁸⁹ Ugyancsak Zoványi tudósít erről is: „A vaskaszentmártoni vitán jelen volt és áttérésre szintén vállalkozott tolnai plébánosnak ekkor már bőséges alkalmá nyílhatott volna otthonában is a lutherizmusához való átpártolásra. Itt ugyanis a tolnai tanítóságából, de még nem a protestáns egyház szolgálatából 1544-ben Wittenbergbe ment és 1545 vége felé oda protestánsul visszatért Zigerius már akkor próbát tett volt a hittérítésre, de még alig talált hármát-négyet az egész Tolnában...”³⁹⁰

Ezt a már általunk ismert tényt azért idéztem itt is, hogy lássuk, végső soron a küzdelem az emberek megnyeréséért, meggyőzéséért zajlott. S ha a legyőzöttek közül néhányan „teknő alá bújtak” (ami néhány kutató szerint nemcsak elrejtőzés, hanem ítélet is lehetett), sokkal nagyobb öröm volt az, ha valaki, valakik csatlakoztak az evangélium ügyéhez. Persze nemcsak a papokról volt szó, hanem ezeken az alkalmakon a nép megnyeréséért harcoltak. Igaza van annak, aki azt írja, hogy ezek a viták – mint a belőlük megírt drámák – az akkori evangélizáció eszközei voltak.

A téma teljessége kedvéért itt is meg kell említenünk Sztárainak egy későbbi vitáját is, amit már a helvét iránnyal szemben küzdve élt át. Csak utalunk gyulai tartózkodására, a Meliusszal való 1563-as vitájára. A vita tárgya Melius *Halál könyve* című írása volt. Többek véleménye szerint ez a vita széles kört ért el, többen is hozzászóltak, amint ma mondanánk, „nagy port vert fel.”³⁹¹

Volt már szó Károlyi Péter *Az halálról, feltámadásról és az örök életéről* című könyvéről is. Ebben említi a két vitázót, „az mi megholt atyánkfiait”, és „értékeli” is a vitát: szerinte az megbotránkozást okozott és felesleges volt. Úgy tűnik, igaza is lehet. De azért azt sem szabad elfelejteni, hogy Károlyi ezt már egy viszonylag békésebb, „leszűrtebb” korban írja, az érintett viták idején az atmoszféra egészen más volt. Lényegében itt is az igaz tanítás kérdéséről volt szó, ha annak egy „melékesebbnek” látszó részletéről is. A Schmalkaldeni cikkek egy félmondata is utal a tárgyra (ez talán jelzi a téma súlyát): „...angeli in coelo pro nobis orant (sic ut ipse quoque Christus fecit), sancti in terris et fortassis etiam in coelis...”³⁹² (Az angyalok az égben értünk imádkoznak – amint azt maga Krisztus is tette –, a szentek a földön és talán az égben is.) De talán jobban megértjük a vitát és a „vitatkozó kedvet”, ha arra gondolunk, hogy az alapkérdés itt is más volt. Mégpedig az, hogy a reformáció melyik ága marad győztesen azon a vidéken. Vagyis, ahogy Esze Ta-

³⁸⁹ Zoványi, 1922. 220. o. Musculus: *Vom Vffgang...* in Thury, 1913. 425–439., 475–485. o. ugyan-ezeket tárgyalja. Ezekről ír Szilády, RMKT V. 302–304. o. is.

³⁹⁰ Zoványi, 1922. 221. o.

³⁹¹ Zoványi, 1922. 433. o. A *Halál könyve* létezését is Zoványi mutatta ki, lásd *Magyar Könyvszemle*, 1888.

³⁹² „De invocatione sanctorum”. *Die symbolischen Bücher der ev. luth. Kirche*. Müller-Kolder. XI. kiad. 305. o.

más írta, nem a megholt, hanem az élő lelkekért folyt a vita. Botta István ugyanezt így fogalmazza: „A reformáció korában, főként az első időszakban a disputáció nemcsak tanvita, hanem tanító-vita, célja nem a tanítás tisztázása, hanem propagálása, a nép meghódítása, megnyerése a megtisztított tan számára.”³⁹³ S lehet, hogy Sztárai „vitára született ember” volt, valószínű, hogy nyelve is élesebb volt, de ezen túl, vagy inkább ezenfelül is nagy meggyőző erejének kellett lennie, hiszen a megszületett 120 gyülekezet nagyrészt az ő igehirdetésének gyümölcse még akkor is, ha nem is egyedül végezte ezt a munkát.

S az is igaz, hogy ezeket a vitákat – főképpen később – nem mindenki kedvelte. Itt most már nem csak a tolnaiakra kell gondolnunk. Thury Etelénél olvasuk a következőket: „Macarius körülbelül egy hétig tartózkodott Zürichben, s Bullingerhez is küldött tőle levelet Blaurer Ambrus, melyben a tanulni vágyó magyar ifjúról azt írta, hogy még néhány napig nála marad, ki itt időzése alatt őszintén közölte velük Melanchthonnak egyházukról való véleményét, akinek ő is fog írni. Sőt, Bullinger egy másik, ugyancsak Blaurer Ambrushoz 1544. október 10-én írt leveléhez csatolja Melanchthonnak hozzá címzett levelét, melyből barátja is megértheti, mi ennek véleménye. Luther nem akarja a békét, sőt örökösen a harcot keresi, mellyel önmagáért, nem Krisztus dicsőségéért harcol. Az idézett levélben tudatja Bullingerrel Melanchthon, hogy talán már ezt megelőzően megkapta Luthernek legdühösebb iratát (Rövid hitvallás a szent szakramentumokról), melyben a harcot ismét megújítja. Nagyobb szenvedélyességgel sohasem üzte Luther ezt a dolgot, épp ezért, levélíró teljesen felhagy az egyházak között leendő békesség reménységével, mert úgy látja, hogy azok inkább elszakadnak egymástól, melyért iszonyú fájdalom tölti el lelkét és nagyon aggódik egyházának és tudósainak meghasonlása felett...”³⁹⁴ A Luther–Melanchthon viszonyról nem feladatunk írni, különösen nem egyetlen levél alapján. De úgy tűnik, hogy Németországban és Magyarországon egyaránt voltak kompromisszumkereső emberek. Hiszen például Károlyi Péter és Skaricza is közös állásponton voltak a vitákról, hogy csak két nevet említsünk. Viszont ha senki sem állt volna ki a felismert igazságért, el sem indult volna a reformáció. Nem a mi dolgunk eldönteni, hogy a „harciasabb” vagy a „békésebb” tábornak volt-e igaza. A két tábornak persze lehetne más-más nevet is adni. De annyit – történeti szemmel – szabad hozzátennünk a kérdéshez, hogy a reformáció nem annyira könyvek terjesztésén és azok olvasásán keresztül terjedt (gondoljunk az írni és olvasni tudók arányára), hanem éppen ilyen vitákon, „eseményeken” keresztül, egy-egy ilyen alkalom bizonnyal többeket megnyert, mint egy-egy könyv. S tény, hogy akik a reformáció első sorában álltak, többnyire vitázó emberek voltak; közéjük tartozott Sztárai Mihály is.

Miklós Ödön a zsinatok és disputációk dolgában – amelyek sokszor egybefolytak – még egy dologra felhívja a figyelmet: „Ugyanezen időtájt zsinattartásról

³⁹³ Botta, 1991. 130. o.

³⁹⁴ Schiess, 1912. II. 271. o. Idézi Thury, 1913. 429–430. o.

is értesülünk Sztárai leveléből (tempore synodi), amelyet a szövegből kitetszőleg nem tudunk azonosnak tekinteni olyan hitvitákkal, amilyent a török tartatott pl. Vaskaszentmártonban. Általában azon a véleményen vagyunk, hogy mivel a hódoltsági, és így a baranyai reformációnak kezdettől fogva a saját erejéből kellett érvényesülnie, ennek következtében, ha itt gyorsabb lehetősége is nyílt életformáinak kifejlesztésére, mint más területen, természetszerűleg különböző utak és módok kísérletein át jutott el addig a pontig, ahol valami célszerű eljárás mellett megállapodhatott... ezek a körülmények pedig már okvetlen néhány éves háttérrel megállapodott egyházi szervezetről tesznek bizonyosságot, még ha csak nagy vonalakban is voltak készen.”³⁹⁵

Erre a néhány mondatra és Miklós Ödönnek erre az írására még vissza kell térnünk a maga helyén. Itt most csak annyit állapítsunk meg, hogy „tüzes” disputációkon túl egészen biztosan voltak meghatározott időben tartott zsinatok (tempore synodi) is, amelyek a megszületett és alakuló egyház belső életét szabályozták.

EGYHÁZI RENDTARTÁSOK, KÁNONOK ► Sztárai püspöki munkájához az időközi vagy időnként tartott, meghatározott terminusban („tempore...”) összehívott zsinatokon hozott szervező vagy belső életet kialakító kánonok, rendtartások, illetve azok létrehozása, megfogalmazása is hozzátartozott. Erről a témáról külön kell szólni, s ebben a fejezetben ennek kell eleget tennünk.

Hozzáférhető anyagként a Hercegszöllősi kánonokból kell kiindulnunk. „Az alsó és felső Baranyában való ekkleziáknak articulusai, melyek Hercegszöllősen irattanak negyven prédikátor jelen voltában, melyeket mindnyájan jóvá hagytanak – Anno Domini 1576. 16. Augusti” (Pápán nyomtatott 1577 esztendőben).³⁹⁶ Az aláírás pedig a 46. pont után: „Nicolas Siklosis, amico ac fratri dilecto, Daudid Huszár Pannonius etc. S. P. D.”

Ez az 1576-ban megszerkesztett és 1577-ben kiadott kánon már komoly és kialakult szervezetet tükröz. Szó van benne többek közt a püspökről, seniorokról, prédikátorokról és a tanítókról mint szolgáló személyekről.

Néhány kiragadott – vagy szándékosan kiemelt, később fontosnak bizonyuló – részlet:

„Az jó Pispoc az onnon feietol ne czelekedgyec, hanem ha vallamit akar kezdeni, az senioroknac és az kik többen arra valoc leznec, hirrre tegye és azoknac egyenlo tanácsokbol és akarattyokbol legyen ha mit akar czelekedni.”³⁹⁷

„Miert hogy az S. Pal nyiluan parantczolja, hogy az kic az Isten anyaszent-egyhazaban szolgálni akarnac azoc eloszer megprobaltassanac... (6.) ... Minden Predicator az o tisztriben hiuen el iarion, de azonkozben meg ne lassá, hogy mas

³⁹⁵ Miklós Ödön: A hercegszöllősi kánonok (1576) eredete. *Theologiai Szemle*, 1929. 148–157. o.

³⁹⁶ *A Hercegszöllősi Kánonok*. Más egyházi kánonokkal egybeveté Mokus Gyula. Budapest, 1901. (A továbbiakban: Mokus, 1901.)

³⁹⁷ *Hercegszöllősi kánonok* 3. art. A továbbiakban az articulusszámozások zárójelben a szövegben következnek.

tanitonac megeieiben ne hágion, annac hiue és akarattya nekul... (11.) ... Hogy penig ezoc a keresztyéneknek vegezesi allandoc legienec, es hogy a rend tartas kozottunc meg maradhasson, akaratunc az, hogy minden eztendoben ketszer az tanitoc osszue gyullenec, kozonseges Synatot tegyenec az kiben minden dolgoc felol szabadon es szorgalmasan tudakozzanac, es mindeneket is rendel el vegezenec (15.) ...Ha valami nehez dolog tamadna, valamibol az keresztyenec kozot abban semmit az Tanito onnon magatul ne czelekedgyec, hanem mindiarast az Isten igiere és az regi keresztyenec Isten igeie szerent valo Cánonira auagy regulaira emlekezzen... (22.) Touabban azt keuanyec hogy minden Praedicatornac konyue legyen, az miben az meg keresztelt gyermekeknek neueketes esztendeioket fel iria, az hazassagban valo soc szurzaurnac el tauoztasaert. Azt penig az konyuet ha onnan menneis el ne vigye, hanem az utanuc valonac haggya. (23.) ...Senki sem Praedicator se Scolai Mester egy Pispokseg alol mas Pispokseg ala ne mennyen, hanem attul az mely Pispec alat lakot, leuelet kerien iamborsaga mellett... (24.) Hogy az Anyaszentegyhaz mindenut keresztyeni fenitekbén és io rendtartasaban maradhasson, vegezesunc ez, hogy minden ezstendoeben etszer az Ecclesiác meg latogattasanac... ez latogato embereknec mindent eldelt adgyanac... (27.) Minec utana az Articulusoc és záz keresztyen anyaszentegyhaznac rendtartasairol valo regulac az Szent irasbol igazaknac talaltatnac, és minden keresztyen Praedicatoroknac teccendenecm azt akariok hogy minden Praedicator neuét iria alaia és azzal minden engedlmesseget igerie, hogy az Regulac és paranczolatoc ellen nem tamad vakmerokepen, Ha penig valaki az Regulacat meg vtalmái, sem o maga ezek szerent nem el, sem az o Pasztorsaga alatt valokat így nem Tanitya, és nem igazgattya, mint az igaz hitnec ellenesegeit, és minden io rendtartasnac haboritoit az Isten igeinec fegyvereuel, aznac utanna az fieidlemktol engettetett buntetessel egy akarattbol meg buntettyuc (46.)."

A kánonokat 45 lelkész és tanító, Enyingi Török István, a városi bíró és a kapitány írták alá. Ember Pál véleménye szerint a latin nyelvű összeállítást Siklósi Miklós fordította magyarra. Ember „bizonyosan azt a marosi papot érti, a ki szemtanúja lévén Szigetvár ostromának, vértanúságot szenvedett hős kapitányának, Zrínyi Miklósnak epitaphiumot írt. 1576-ban jelen volt a hercegszöllősi zsinaton, s a kánonokat is aláírta...”³⁹⁸

Érdemes Mokosnak arra a mondatára is figyelni, amely szerint a latin szöveget már jóval 1576 előtt kellett hogy megírják. S ugyancsak az ő véleménye, hogy a törvény szerkesztője, a zsinat elnöke Veresmarti Illés püspök volt.

Mokos Gyula foglalkozott ezzel a témával a legalaposabban. Ő figyelt fel arra is, hogy vannak olyan kánonok ebben a könyvben, amelyek az 1555-ös erdődi, mások az 1566-os gönci, majd megint mások az 1567-es debreceni zsinatok tételeivel egyeznek. De ugyanakkor – Mokos szerint – külföldi hatás is érezhető a szabálygyűjtemény-könyvön. Véleménye szerint az úrvacsoráról szóló cikkek Kálvin

³⁹⁸ Mokos, 1901. 9. o.

genfi kátéjából valók lehetnek. Mindez persze egyáltalán nem gyengíti a kánonok erejét és jelentőségét, csak a gyökereire utal.

A kánonok hatásáról pedig azt írja, hogy egészen a komjáti kánonok létrejöttéig (1623) szinte egész Magyarországon érezhető volt ennek a gyűjteménynek a hatása. Sőt: „elfogadták még a dunántúli ág. hitv. evangélikusok is, és pedig akkor, midőn izzó gyűlölettel fordultak szembe református feleikkel, kiváltak köriükből, s külön püspökséget alakítottak.”³⁹⁹ Most ne foglalkozzunk azzal, hogy a „gyűlölet” legalábbis közös volt, a „kiválás” pedig fordítva történt. Tagadhatatlan azonban a hercegszöllősi kánonok egész országra szóló és hosszú hatása.

Ami pedig ezeknek a hercegszöllősi kánonoknak az eredetét illeti, érdemes megint Miklós Ödön írására figyelni. A szerző összehasonlítja a hercegszöllősi kánonokat az ún. Réczés (Reczés)-féle kánonos könyvvvel, amelyről még szót kell ejtenünk. „A Réczés-féle kánonos könyv pedig, ha sok tekintetben átmeneti jellegűnek mutatkozik is, mégis inkább lutheránus színezetű, semhogy baranyai eredetűnek tarthatnók. Azonkívül nézetünk szerint szövegezése is erősen emlékeztet azoknak a harcoknak a hangjára, amelyek Dunántúlon a két protestáns tábor közötti bomlás idején lejátszódtak... nem a hercegszöllősi előtt, hanem azután jött létre valamikor” – írja, s mi hozzátehetjük: a 16. század utolsó évtizedében.⁴⁰⁰ Miklós Ödön ezt azért hangsúlyozza, mert korábban sokan úgy vélték, „hogy a hercegszöllősiek eredete ez az ötvenkét szakaszos kánonoskönyv lenne, mely Réczés János kezeírásában maradt meg”.⁴⁰¹

Mokos Gyula a hercegszöllősi kánonok eredetével kapcsolatban az ún. barsi kánonokra hívja fel a figyelmet. Ezek a barsi kánonok szerinte a 16. század második felében, legkésőbb a 17. század elején készültek. Thury Etele viszont a barsi kánonok keletkezési idejét 1592 előttre teszi, tehát a Réczés-féle kánonok létrejötté elé. Abban azonban többen is egyetértenek, hogy a barsi kánonok tartalma, szövegezése a reformációs egyházi szervezkedés kezdő időszakára utal. Ami pedig a hercegszöllősi kánonok eredetét illeti, ehhez megint Miklós Ödön útmutatása érdekes: „nem okvetlen a barsi egyházvidék századvégi állapotára, de sokkal inkább a hódoltsági reformáció egyházainak korai állapotára vallhat”.⁴⁰²

A lényeg tehát: a hercegszöllősi kánonoknak is volt elődje, s ez – Miklós Ödön szerint – baranyai eredetű volt. Sőt: „Az ún. baranyai törvénykönyv tehát véleményünk szerint is okvetlen létezett, s az is bizonyos, hogy ez nem lehetett annyira felekezeti jellegű, mint ennek 1576-iki redakciója.”⁴⁰³

³⁹⁹ Uo. 10. o.

⁴⁰⁰ Miklós, 1942. 148. o.

⁴⁰¹ Havran Dániel: Ismeretlen protestáns egyházi rendtartás a XVI. századból. M. N. M. Qu. lat. 1140 sz. kötet. *Protestáns Szemle*, 1900. 357–360. o. (A továbbiakban: Havran, 1900.) *Protestáns Szemle*, 1917. 617–621. o. Payr, 1924. 613. o.

⁴⁰² Miklós, 1942. 150. o.

⁴⁰³ Uo. 153. o.

Summázzuk az eddigieket két kérdésben. A hercegszöllősi kánonok gyűjteménye tehát redakció? S annak eredetét a hódoltsági Baranyában kell keresnünk?

Miklós Ödön nem csak általánosságokban fogalmaz. Ami a legelső és legősibb kánonoskönyvünk eredetét és szerzőjét illeti, arról ezt mondja ki: a szerzőt „Sztárai Mihályban véljük megtalálni. Nem merjük ugyan állítani, hogy az előttünk fekvő redakció Sztárai eredeti szövegezése, de hogy nagy részben az ő műve, kétségtelennek látszik. Indokaink erre a következők. Erről a kiváló reformátorról köztudomású, hogy 1551-re 120 egyházat alapított, illetve tett protestánssá. Semmiképpen el nem gondolható azért, hogy ezzel munkáját befejezettnek tekinthette volna. Az igaz papság tüköre azt is elárulja, amint említettük, hogy szerzésének egyik oka a protestáns lelkipásztori tekintély megszilárdítása, feladatainak pontos körülrírása, és egy bizonyos egyházszervezeti szükségletnek népszerűsítése volt, ti. a restaurálandó püspöki intézményé. Tényleg kerületének legelső, de általában egyik időrendben legkorábbi püspöke lett is hazai protestáns egyházunknak, amiből önként következik, hogy kormányzatát okvetlen bizonyos rendszerbe kellett foglalnia. Maga mondja, hogy sokak nézete szerint [ecclesias melius instructas] nem láttak az övéinél régebbieket sem.”⁴⁰⁴ Igen, e nélkül a rendszerbe foglalt rendezettség nélkül a török hódoltságban és nagy területen lévő egyház bizony szét-esett volna.

Eddig ez is csak feltevés. De Miklós Ödön konkrét nyomokra utal. Szerinte a kánonok néhány kifejezése is Sztáraitra vall. Ilyenek véleménye szerint a „főpüspök” kifejezés is, amely ugyan Bornemisznál is előfordul, de Sztárai munkáiban gyakrabban. S ezzel a szemmel nézve még a barsi kánonok is Sztáraitól árulkodnak, amelynek 12. articulusa a tisztétől megfosztott lelkészt egyszerűen „csépre kapára” hajtja, mint az *Igaz papság tüköre* szövegében a pápa papjait. S igaz, hogy ez talán már bevett mondás is lehetett, de az is igaz, hogy később ezt a „munkalehetőséget” már nemigen ajánlották a papoknak.

Így jut el Miklós a végkövetkeztetésre: minden kánonoskönyv őse a baranyai volt, és „ez a híres baranyai törvénykönyv” – talán Erdélytől eltekintve – a tárgyalt időszakon és területeken túl szinte napjainkig érezhető hatással uralkodott a magyarországi protestáns egyházak kánonalkotási törekvéseiben.⁴⁰⁵

Ugyanezt igazolja Havran Dániel ez irányú publikációja is.⁴⁰⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában a szerző talált egy magyar nyelvű protestáns egyházi törvénykönyvmásolatot 55 kánonnal, de mind a címlap, mind az aláírássok hiányoznak. A törvénykönyv rokonsága felfedezhető mind a hercegszöllősisével, mind pedig az 1598-as sopronival. Vizsgálata pedig azt bizonyítja, hogy a dokumentum „valamilyen előttünk nem ismert zsinat által szerkesztett szöveggyűjtemény”.

⁴⁰⁴ Uo.

⁴⁰⁵ Uo. 157. o.

⁴⁰⁶ Havran, 1900. 357–365. o.

Havran idézi a 36. kánont, amely ilyen módon sehol nem fordul elő: „Miért hogy sok az aratás, keves az arato, nem mindiaian lehetnek io deakok és felelmes heliek is vannak, ha erkölczeben, magaviseleteben is io, s tudia az magiar irast, ercze az keresztiensegnek fundamenomat, olvassa az magiar Bibliat, batorsaggal felsezentelhetik mert lattiok szukseget az keresztieneknek.”⁴⁰⁷

Havran az idézet után így folytatja: „E kánon olvasásánál önkéntelenül is eszünkbe jutnak Szigeti Imre 1549. aug. 3-án kelt levelének eme szavai: nam in his regionibus messis Domini magna est, operarii autem pauci [ugyanis ezeken a vidékeken az Úr aratnivalója sok, de a munkás kevés]. Nagy a valószínűség, hogy mindkét panasz egy vidékről származik. Közel egykorúnak is vehető, én leginkább Dunántúlnak egyik legrégebbi kánonát látom benne. E mellett bizonyít az a kevés követelmény is, amit a felszentelendő jelölttől kívántak. Mert csak így válhatott lehetővé, hogy Sztárai, Szegedi stb. reformatori működése folytán rohamosan szaporodó egyházak prédikátorhoz jutottak, annál is inkább, mert Szigeti szerint a Wittenbergből hazatérők a török hódoltságot óvatosan elkerülték. Akárhogy áll a dolog, a kánon mutatja, hogy a hercegszöllősinél régebbi kánonok is léteztek Dunántúlon.”⁴⁰⁸

„A Somorjában 1650-ben kiadott kánonok egyik másolati példányára e szavak vannak feljegyezve: Horum exemplar antiquius vidi in Hist. de Statu Eccl. Toln. Fasciculo. [Ezeknek láttam egy régebbi példányát a tolnai egyház történetében.] Ez rendkívül fontos bejegyzés, a tolnai reformatio története eszerint meg van írva éspedig úgy látszik, eredeti források alapján, de sajnos lappang valahol, vajha előkerülne, hogy kiegészíthetnők az ezen vidék reformatiojára vonatkozó most csak hézagos és sokszor csak találgatásokon alapuló ismereteinket.”⁴⁰⁹ Havran végeredménye: „Tolnán létezett egy ág. h. ev. magyar törvénykönyv.” S miután – szerinte – a tolnaiak 1573 körül már kálvinisták, nagy a valószínűsége, hogy 1560 körül vagy előtte keletkezett. „S így magyarázatát tudjuk adni a – haec axismata... Szegedi... approbat... [ezeket a tételeket Szegedi megerősíti] – kitételnek, ti. Szegedi és az inspectioja alatt lévő lelkészek egy már létező törvénykönyvet írtak alá. Ez aláírásukat vitték át azután a hercegszöllősi zsinat végzéseinek Pápán nyomott példányaiba. A régi törvénykönyv 1576-ig lehetett érvényben, a mikor a Calvin tanának elterjedése folytán szükségessé vált annak református szempontból való átdolgozása.”⁴¹⁰

Ha most ezek után a kialakult eredmények szerint időrendi sorrendbe állítjuk az említett törvénykönyveket, akkor a következő képet kapjuk:

1. A baranyai törvénykönyv az eddigi vélemények alapján valamikor 1560 előtt jött létre, de Szigeti „panaszai” (mondjuk mi így: a Szentírás maga korára vo-

⁴⁰⁷ Havran, 1900. 360. o. (36. art.)

⁴⁰⁸ Uo. 362. o.

⁴⁰⁹ Uo. 364. o.

⁴¹⁰ Uo. 364. o.

natkoztatása) alapján még régebben is keletkezhetett, és Sztárai kifejezései fogalmazódnak benne.

2. A hercegszöllősi törvénykönyv, amelyről tudjuk, hogy 1576-ban írták (át), és 1577-ben adták ki Pápán.

3. A Réczés-féle soproni kánonoskönyv, amelyről tudjuk, hogy a református-lutheránus vonal itteni szakadása után, a század utolsó éveiben született.

Havran így fejezi be tanulmányát: „a legfiatalabb a soproni, a másik kettőt közel egykorúnak kell tartanunk. Hogy ezek közül melyik a régebbi? Szerintem a kérdés a múzeumi példány 36. kánona alapján ennek javára dől el.”⁴¹¹

Ugyanezt erősíti Zoványi is.⁴¹² De ő a baranyai könyv születését illetően még régebbre megy: „Sztárainak a pécsi püspökség területén protestánssá lett egyházak püspökké választását mindjárt követőleg jött létre... szerkesztője pedig maga Sztárai lehetett.”⁴¹³

Legyen szabad sok más vélemény után a magamét is ideírnom: a Szigetitől származható idézet (a levelet 1549-ben írta) azt mutatja, hogy ezt a törvénykönyvet legkésőbb az 50-es években, de annak az elején írhatták. Ugyanerről árulkodik az 1551-es, sokat idézett Szárai-levél is.

Találtam erről néhány sort Botta István kéziratos gyűjteményében is „Baranyai kánonok” címszó alatt:

1. Kétségtelen, hogy e kánonok az eredeti baranyaira mutatnak. Maga Sztárai igen jól szervezett egyházzal dicsekszik. E szervezés kánoni rendezést is jelentett.

2. A szerzőség kérdésében „sokan hajlanak arra a szempontra, hogy Sztárai mellett a tudós Szegedi Kis István volt a tanácsadó. Ez semmiképpen sem valószínű, mert nem egy kevésbé tudós Sztárai és már akkor felette álló rektor állnak szemben egymással. Sőt éppen a jogi tudományokban vezető páduai egyetemi évek Sztárai jogi tudásában való jártasságát Szegedinél elsőbrendűnek jelzik. Ezért, akár a barsi, akár a baranyai kánonok eredetüket egyaránt köszönhatték a Sztárai püspöksége alatt meginduló kánonalkotásnak. Mindkettő lutheránus alapvetésre utal. A kérdés csupán abban állhat, hogy melyiket dolgozták át jobban a későbbi időben a változott felfogásnak és helyzetnek, problémáknak megfelelően.”⁴¹⁴

Zoványi is ezt húzza alá: „Az ötvenöt szakaszos kánonoskönyv minden valószínűség szerint ezen a vidéken (a török hódoltságon) jött létre, mégpedig az ötvenes évek közepe táján.”⁴¹⁵

És ugyanerre utal Payr Sándor is, amikor kiemel egy cikket, amelyről eddig nem volt szó: „Hajdukát... török katonákat, janicsárokat, szpáhikat, kádikat és hódzsákat nem akarjuk, hogy kövessenek, hanem minden öltözékében, magaviselet-

⁴¹¹ Uo. 364. o.

⁴¹² Zoványi Jenő: Adatok a magyar protestantizmus múltjából. XIII. A meszlenyinek, ill. Réczés-félének nevezett kánonkönyvről. ETE V.

⁴¹³ ETE V. 619. o.

⁴¹⁴ Botta István kéziratos gyűjteményéből.

⁴¹⁵ Zoványi, 1922. 334. o.

ében azt akarjuk, hogy csak a Christust kövessék...” Így szól a cikk a lelkészek és tanítók öltözködéséről és magaviseletéről.⁴¹⁶

„A győzelmet jelentő vaskaszentmártoni disputa után magától értődően tartották meg zsinatukat, fektették le egyházuk alkotmányának alapjait és választottak püspököt. Közvetlenül a vita után alakulhatott ki a baranyai püspökség, s lett episcopussá Sztárai Mihály laskói pap. Ő a hazai alapokra építve, a wittenbergi rendtartásokat és vizitációs regulákat figyelembe véve lelkésztestársaival megszerkesztette az ún. baranyai vagy 55 szakaszos kánonoskönyvet, amely alapjává lett a későbbi lutheránus és helvét kánonoskönyveknek. Ez juthatott el több más Szárai-művel együtt Huszár Gálhoz, aki szervezői munkája alapjául vehette, és Réczés János csepregi espereshez, akinek másolatában ránk maradt, s aki az eredeti „episcopus” címet az adott helyzetnek megfelelően „superintendens”-nek írta át. Az 55 szakaszos kánonoskönyvre Havran Dániel talált rá az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának Quart. Lat. 1140. számú kéziratkötetében, s bizonyítja, hogy azok baranyai eredetű kánonok. A szerzőség kérdésében azonban nem foglalt állást.”⁴¹⁷

Vagyis ebből az 55 szakaszos törvénykönyvből készíthették a 46 szakaszos hercegszöllősi, majd a 73 szakaszos soproni is. „Sztárait, mint az 55 szakaszos kánon szerzőjére annál bátrabban gondolhatunk, minthogy Sz. Molnár Albert szerint ez az első magyar lutheránus püspökünk nemcsak zoltárokat és posztillákat, hanem Agendát is írt.”⁴¹⁸

Sztárai egyházszervezői-püspöki szolgálatához tehát ez is hozzátartozott. Sőt, minden bizonnyal neki köszönhetjük a magyar reformáció első kánonoskönyvét sok más műve mellett. Szolgálatának erre a részére nemigen szoktunk gondolni, pedig legalább olyan fontos és jelentős egyházunk életében, mint más – ismert – művei. Századokon át tartó hatásáról pedig szóltunk már.

Az egyházépítő püspök

Szinte ugyanúgy kell most is „védekeznem”, mint az előző fejezet elején. Jól tudom, hogy a püspöki munkában az egyház szervezését és építését nem lehet külön tárgyalni, mert nemcsak a püspök személye, az egyház is ugyanaz, sőt a munka is. Ilyen értelemben nem is szabad az egyház szervezéséről és építéséről külön beszélni. Mégis azt ajánlom, hogy most tegyünk különbséget, s próbáljuk Sztárai püspöki munkáját is így tekinteni. Hiszen gyakorlatilag az említett hitvitákon, zsinatokon és rendtartások alkotásán túl püspöki teendőihez más is hozzátartozott,

⁴¹⁶ Payr, 1924. 629. o.

⁴¹⁷ Botta, 1989. 152. o.

⁴¹⁸ Payr, 1924. 613. o. Botta, 1989. 153. o.

nevezetesen az igehirdetések, az Agenda készítése és az ordinációk gyakorlata is. Most tehát próbáljuk áttekinteni püspöki munkájának istentiszteleti, igehirdetői és liturgiai oldalát is.

Amikor azonban Sztárai igehirdetésének témájához érkezünk, már nem hallgathatom el egyre erősödő meggyőződésemet: alapjában véve irodalmi művei is igehirdetések voltak. Ez véleményem szerint még akkor is így van, ha irodalmi munkájáról, annak gyümölcseiről külön kell majd beszélünk. Számunkra azonban Sztárai igehirdetése leginkább és elsősorban irodalmi műveiben mutatkozik meg.

Ez annál inkább hangsúlyos, mert a múlt század kutatói és a maiak közül is sokan Sztáraiban szinte csak a költőt és drámaíróként látják. Igaz, hogy őt voltaképpen az irodalomtörténet fedezte fel nekünk is. Maig is sokkal több irodalomtörténeti munka emlékezik rá, mint egyháztörténeti. Mi tehát kicsit „kiengedtük őt a kezünk közül”, sajnos. Ennek ellenére Sztárai teljes képének kialakításához, igazi megismeréséhez hozzátartozik, hogy ő elsősorban igehirdető, reformátor, egyházépítő püspök volt, s minden művét ennek szolgálatába állította, ennek „vetette alá”. Ezért ma sem szerencsés a költőt és a reformátort különválasztani. Lehet, hogy ennek az elmúlt időben megvolt a politikai, társadalmi oka, de ez ma már túlhaladott és „okafogyott” nézőpont. Erősebben fogalmazva tehát még azt is mondhatjuk – meggyőződésem szerint –, hogy ettől kezdve a dolgozat végéig Sztárai egyházépítő munkájáról lesz szó, még akkor is, amikor majd irodalmi műveit vizsgáljuk.

Az igehirdető

Amikor ehhez a témához érkezünk, szomorúan meg kell vallani, hogy tulajdonképpen egyetlen igehirdetése sem maradt ránk „igehirdetési alakban”. Igehirdetéséről mégis írni kell, mert világos, hogy szolgálatának szíve éppen az igehirdetés volt Laskótól elkezdve élete végéig. Lehetetlen Sztárait úgy emlékezni, hogy igehirdetéseiről semmit sem szólunk. Azt persze csak sajnálhatjuk, hogy egyetlen prédikációja sem maradt ránk, illetve ezidáig nem került elő, de meg kell jegyezni, hogy reformátorunk ebből a szempontból nem egyedülálló. Más magyar reformátorunk is van, akinek igehirdetéseit nem ismerjük. Azon el lehetne gondolkozni, vajon hány igehirdetést mondott el a szervezés nagy munkájában a hét év alatt, vagy azután, élete különböző állomásain. Nem tudhatjuk. De persze nem is a számok a lényegesek, hanem ahogyan mondta, és amit mondott. Arról is csak benyomásunk lehet – dokumentum nincs –, hogy korának lenyűgöző, meggyőző szavú prédikátora lehetett. Talán nem túlzás – Skaricza szavait kölcsönözve és átformálva –, hogy századának „nagy igehirdetője” is volt.

Ez után az általánosnak tűnő bevezetés után lépünk kissé közelebb az igehirdetőhöz. Hogy azok írásban is megjelentek, arról Szenci Molnár Albert már idézett mondata tudósít: „Magyarországban Sztárai Mihály... praedicatorokat or-

dinált és tulajdon kezével postillát irt eleikben és az sacramentomoc kiszolgáltatásának formáját leírta vala nekiec.”⁴¹⁹

Ugyan nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, de talán érdemes tudnunk, hogy ez a Sztáraitra emlékeztető mondat eredetileg Abraham Scultetus Posztillájából való. Ezen belül pedig egy a reformáció százéves évfordulójára írt prédikációjából: „Uy esztendői, vagy kis karatsoni praedikatizio, azaz historiai tanítás, mely czudalatoskeppen reformalta az Úr Isten az elmúlt száz esztendőben az ő anya szent Egyházát, és azt mint igazgatta, vezérlette, és mind ez ideig mint tartotta meg.”⁴²⁰

Scultetus ebben a tág perspektívájú, emlékező igehirdetésében abból indult ki, hogy a reformációt a humanizmus készítette elő. Elmondta, hogy a Luther által indított mozgalom Melanchthon, Zwingli és Oecolampadius révén terjedt gyorsan. Így került szóba hazánk is a terjedés témájában, s a minket érdeklő részben a szerző megemlékezik „Az Magyar Orszagnac Mária királyné asszonya”-ról, ezzel utalva a reformáció előtti közvetlen időkre. Magára a reformációra nézve pedig ezt írja rólunk: „Magyar Orszagban Sztárai Mihály, az mely soc Ecclesiákat reformált, praedicatorokat ordinált, és tulajdon kezével postillát irt eleikben, és az sacramentomoc ki szolgáltatásának formajat leírta nekiec. Es meg Szegedi István, Thuri Pál, Caroli Caspar, Melius Peter, Hellopoeus Bálint, Scaritza Mathé, Fél-egyházi Thomas, Tolnai Fabricius Thomas és többen egyebec.”⁴²¹

Vásárhelyi Judit ehhez hozzáfűzi: „Scultetus ezeket az értékes információkat valószínűleg a Heidelbergben tartózkodó magyaroktól szerezte.”⁴²² Mindenesetre érdekes a névsor, érződik is rajta a heidelbergi nézőpont és hatás, no meg a száz év távlat is. Nekünk pedig azért érdekes, mert a felsorolás Sztárai névvel kezdődik, az ő munkájáról szól részletesen, mintha – szerinte – a reformáció vele indult volna meg hazánkban. S ez a beállítás, meg a névsornak legalábbis az eleje, mint ha a reformáció „dunántúli szemléletét” is mutatná.

„Soc Ecclesiákat reformált” – erről volt már többször is szó munkája eddigi értékelésében, s talán érdekes, hogy egyedül nála tudjuk, hogy a „soc” mindjárt 120 gyülekezetet jelentett, majd életállomásain, és központi helyeken is „soc” gyülekezettel. Ilyen adatokat más reformátorunkról nem is tudunk. De most inkább arra figyeljünk, ahogy az emlékezés folytatódik: „tulajdon kezével postillát irt eleikben”. Scultetus ezzel nyilván Sztárai reformátori munkájának sokszínűségét, vagy „soktalentomosságát” akarja érzékeltetni. S ehhez hozzátehetjük, hogy ha Szenci Molnár erről – tőle átvéve – itthon és nekünk ír, akkor számára is evidens volt a posz-

⁴¹⁹ RMKT V. 368. o. Post. Scult. 1070. Oppenheim, 1617. Idézi Botta, 1991. 80. o.

⁴²⁰ Abraham Scultetus: *Neue Jahrs Predigt: Das ist historischer Bericht, wie wunderbarlich gott der Herr, die verschiedene hunder Jahr seine kirche reformiert, regiert und bis daher erhalten.* Heidelberg, 1618. Idézi Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Budapest, 1985. (A továbbiakban: Vásárhelyi, 1985.) 44. o.

⁴²¹ Vásárhelyi, 1985. 44. o.

⁴²² Uo. 45. o.

tilla megírása, s mások számára is, akik olvasták ezt. Még akkor is, ha ezen kívül erről több konkrétumot nem tudunk mondani.

Amikor azonban 1985-ben Téglásy Imre megtalálta Rómában Sztárai *Historia liberationis magnificj domini Francisci Perenny...* című írását, s annak Francesco Contarinihez szóló ajánlását, Szenci mondata mintha tartalommal telt volna meg. Mert – amint olvastuk – Sztárai 1543-ban Páduában, miközben Contarini megrendelését teljesíti, arról is ír, ami neki szívügye: „Ha meg mindez megtetszene, abban sem kételkedem, hogy nagyságod költségén – ne látsszék ez kérkedésnek – az általam magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek is ki lesznek nyomtatva, és akkor majd elviszem ezeket a szegény magyarok földjére... legalább titokban, saját nyelvükön olvashassák és érthessék meg mindezt...”⁴²³

Sztárai tehát tervei szerint már kész prédikációskötettel akart küldetésének indulni. Érdekes és fontos lenne tudnunk: milyen nyelvből és kinek a munkáját fordította le magyarra? A nyomtatás azonban tudomásunk szerint nem valósult meg, nagyon valószínű, hogy Sztárai végül is kéziratot hozott csak magával. Hogy Szenci Molnár, illetve Scultetus erre gondoltak volna, azt nem tudjuk állítani. A kérdés annál is érdekesebb, mert Sztárai Páduában a gyülekezetre, elnyomott népére gondolva dolgozott (vagy már azelőtt!), mintha igehirdetéseit nekik készítette volna, hogy legyen „valami” a kezükben, ami hitüket őrzi és vigasztalja őket. Scultetus (és Szenci Molnár) pedig mintha a tanítványokra, Sztárai tanulóira és munkatársaira gondolt volna, amikor így fogalmaz: „tulajdon kezével postillát írt eleikben”. Itt mintha a prédikátorok megsegítéséről, püspöki teendőinek egyikéről volna szó, mai szóval ezt homiletikai útmutatásnak is nevezhetnénk, valamilyen „mintának” abban a helyzetben, amikor a hódoltságban igen kevés volt az igehirdető, és nem lehetett magas nivójú a képzés sem. Figyelmesebb olvasásnál különbségnek tűnhet az is, hogy Sztárai „fordításról”, Szenci Molnár pedig „írásról” szól. Akár így vannak ezek, akár belemagyarázásnak tűnnek az előbb felsoroltak, tény, hogy Sztárai igehirdetéseivel, leírt prédikációival kapcsolatban már két cáfolhatatlan adatunk is van, s ebből az egyiket maga Sztárai írta 1543-ban Páduában, a másikat Scultetus fogalmazta meg információi alapján 1617-ben, a reformáció százéves évfordulóján, Szenci Molnár Albert pedig 1618-ban utal erre, illetve idéz ebből. Az viszont bizonyos, hogy mindkét forrás posztillára, az evangéliumok és levelek akoriban elterjedt magyarázataira utal.

S ha ezek nem is maradtak meg nekünk vagy eddig nem találtuk őket, azért mégis tudhatjuk, sejtethjük, hogyan prédikált Sztárai Mihály. Ezért hangsúlyoztam annyira, hogy irodalmi művei – nekünk legalábbis – alapján igehirdetések is. Ezek nemcsak gondolkozását, teológiáját tükrözik, ahogyan erre régebbi írásomban utaltam, s próbáltam azt ki is fejteni.⁴²⁴ Ezek a művek számunkra azt is

⁴²³ Sztárai, 1985. 30. o.

⁴²⁴ Keveházi László: Sztárai Mihály. Halálának 400. évfordulójára. *Theologiai Szemle*, 1975. (A továbbiakban: Keveházi, 1975.) 291–297. o.

jól dokumentálják, tükrözik, hogyan prédikált. Biztosra vehetjük, hogy szóhasználatában, fordulataiban, de tartalmában is úgy, ahogy művei mutatják. Elmondott igehirdetései és leírt művei egész biztosan összefüggnek egymással: biztos, hogy művei írásában igehirdetéseiből merített, és prédikációiban viszont művei is források lehettek.

S ha most ilyen szemmel igyekszünk műveit nézve igehirdetéseit átgondolni, azokból néhány példát ki is emelve, akkor a legelső, amit észre kell vennünk, hogy igehirdetései krisztocentrikusak voltak. Számtalan példája van ennek, nem is tudjuk mindet felsorolni. Még azt is mondhatjuk, hogy írásai „tele” vannak Krisztussal, alapjában minden műve róla szól, őt vallja. A hozott példák legyenek kevésbé ismert verseiből valók. Alig ismert, de igen jó példa erre karácsonyi éneke. Pontosabban: „Az Úr Krisztus születése ünnepére. A Natus est hodie nótájára”:

*Semmiből teremté az Úristen az embert,
De megváltá tulajdon ő magával,
Kik hisznek az ő nevében...*⁴²⁵

Véleményem szerint itt – anélkül, hogy Jézus Krisztus nevét kimondaná – az egész Újszövetség egyik legmélyebb gondolata csillan fel Sztárai igehirdetésében és teológiájában, akár Jézus „én vagyok”-igéire, akár a 2Kor 5, 19-re gondolunk: „Isten volt, aki Krisztusban megbékéltette a világot önmagával...” Pontosan ezt fejezi ki Sztárai versében ez a sor: „De megváltá tulajdon ő magával.” Igen, Isten végezte el Krisztusban a megváltást, mert az igazi krisztocentricitás mindig teocentricitás is. S ebben az is benne rejlik: Istennek így tetszett megváltásunkat elvégezni. Ezért prédikál, énekel Sztárai így később ugyanebben az énekben:

*Jézus Krisztus úgymond csak a mi közbenjárónk,
Igazságunk, urunk és életünk
valakik őbenne hiszünk.*

*Ne bízunk emberbe, érdemünkbe, téteményünkbe,
Mert nem megyünk bé az örök életbe,
Ha nem bízunk Istenbe.*

S itt nemcsak ismétlődik, de folytatódik is az előbbi gondolat: Istenben bízni és Krisztusban bízni egy és ugyanaz, s ez a kereszténység szíve. A hit lényege pedig, ahogy Luthernél is olvassuk, a fiducia. Ez pedig éppen azt jelenti, amit ír, hogy mindenről leteszünk Isten előtt, ami sajátunk. Érdemes megfigyelni a „hamis hit” láncolatát: emberben, érdemünkben, téteményünkben bízni. El lehet képzelni, hogy a 16. század katolikus Magyarországon hogyan hatott ez az igehirdetés.

⁴²⁵ RMKT V. 75–106., 107–114. o. A következő néhány idézet is innen van.

Az ember szinte csodálkozik, hogy volt olyan kor (van is?), amikor őt anti-trinitarizmussal vádolták. Persze énekei és művei akkor még nem voltak annyira ismertek. De amikor Sztárai a keresztény hit „tartalmáról” szól – ez egyáltalán nincs ellentétben az előbb említett krisztocentricitással –, mindig megvallja a Szent-háromság Istenbe vetett hitét. Nem egy éneke fejeződik be hasonlóan, mint a II. számú „Miatyánk atya Isten, Vezérünk Fiú Isten és Szentlélek Úristen” kezdetű könyörgése:

*Legyen örök dicsőség
Az Atyának ki felség,
Az Fiúnak tisztesség,
Szent Léleknek egy hívség.
Kérünk, te légy segítség,
Legyen köztünk békeesség.⁴²⁶*

Van kutató, aki azt mondja, hogy Sztárai az emberről nem beszélt olyan éles, elítélő hangon, mint sok más reformátor társa. Kétségtelen, hogy ismerünk nála érdekesebb, keményebb hangú prédikátort is. De az ő hangja is határozott, világos. Érdemes például arra az énekre figyelni, amelyik „Az poenitentiáról és hitről” szól:

*Halál vagyon mind e széles világon,
Sohol senki nem marad ez világon,
Nem változik ezüstön, vagy aranyon,
De tartozik, hogy ő egyszer meghaljon.*

*Azért küldé az Úristen szent fiát,
Meváltaná mint teremtetett áldatját,
És elvonná rólunk ő nagy haragját,
A pokolnak örökké való kínját.⁴²⁷*

Ezüst, arany (vagy a búcsúcédulák megvásárlása) semmit sem segít az emberen, akin Isten „nagy haragja” és a halál uralkodik. S a halál sem egyszerűen „sohol senki nem marad ez világban”, hanem „a pokol örökké való kínja” is. Biblikus szó ez is a halál kérdésével kapcsolatban.

Mégis igaz, hogy Sztárai nemcsak a kemény igazságot mondja meg, hirdeti az embernek, hanem mintha szolidaritást is vállalna vele, és kiutat is mutat neki.

⁴²⁶ Uo.

⁴²⁷ Uo.

*Ez nem csoda, hogy az bűnbe te esél,
De nagy csoda, hogy az bűnbe te fekszel,
Bűneidből hamar ki nem fejtezel,
És csak az egy Krisztusba nem öltözöl.*

De ezeken az általánosságokon túl ismeri a konkrét ember konkrét bűneit is. S ha már konkrétumnál van, akkor senkit nem kímél, bárkiről legyen is szó. Érde-
mes újra a már sokat idézett sorra emlékezni:

„Egyik Ákháb király a Bécsben lakozik...” „Másik Ákháb király barátból lött király...” – olvassuk a „Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból. Melyek a mostani időbeli dolgokban igen hasonlatosak” című énekében.⁴²⁸ Nyilván ilyen és hasonló kitételek, „megszólítások” igehirdetéseit is átszőtték, mondatai éppen így értek célba és lettek időszerűvé. Ha a múltból merített is, sohasem a múltból akart énekelni, szólni, hanem mindig a jelenről. S mindig igyekezett megmutatni a jövőbe vezető utat is.

Ha az előbb a fiduciáról mint a keresztény élet szívééről szoltunk, ez nála semmiképpen sem jelentett passzivitást. Nála az Istenre hagyatkozás aktivitás, tevékeny élet is. Erre utal saját fáradhatatlan tevékenysége, de erre tanított másokat is. A már idézett versek is erről beszélnek:

*Hamis életéből, hogy mindenki megtérjen,
...Beszédének tiszta szívvel engedjen,
Igazán éljen,
Egész életében az ördög ellen
Szüntelen vitézkedjen
Jó hitben legyen.*

Ugyanerről szólnak egy már idézett versének sorai is:

*Kik tisztán Ő benne bízunk,
És ekképpen minden jót cselekedjünk.*

„Vitézkedjen” – „cselekedjünk”, ez a két motiváló szó; mai nyelven a keresztény élet: küzdelem és aktivitás. Nem erről szól egész élete is?

Talán vannak, akik azt kifogásolják, hogy az idézetek inkább énekeiből, mint zsoltáraiból vagy egyéb műveiből valók. Ez tagadhatatlan, de oka is van. Hiszen a zsoltárok, bármennyire átdolgozta is őket, mégis „adott szövegűek” voltak. Hittóriás énekeinek pedig a tartalma volt adott. Megkockáztatom, hogy az énekei voltak leginkább „sajátjai”.

⁴²⁸ Uo.

Drámáiból is ugyanez a hitvallás és igehirdetés sugárzik. S talán a drámái mutatják legközvetlenebbül szóhasználatát, fordulatait, gondolatait. Éppen úgy vitatkozhatott, prédikálhatott Sztárai is, mint ahogyan drámáiban a lutheránus pap. S éppen úgy prédikálhatott, ahogyan a „Gyermek” megszólal a dráma végén. Az ember szinte hallja, ahogy a laskói templomdombon vagy különböző templomokban prédikált. Nyelvezetét persze lehet érdesnek nevezni. De ne felejtjük el, hogy a 16. században vagyunk, s hogy nála keményebb hangú prédikátorokat is ismerünk. Mindenesetre drámái szinte „példái” Sztárai prédikálásának, tartalmában és formájában is. Aki igehirdetéseivel meg akar ismerkedni, annak – amíg más nincsen – az énekei túl drámáit ajánlom olvasásra. Talán egyszer megjelenik egy dolgozat ilyen címmel: Sztárai igehirdetése – drámái alapján.

Eddig a katolikus és antitrinitárius tanítással szembeni konfliktusokról, annak igehirdetéseiben megjelenő formáiról volt inkább szó. De van kutató, aki azt állítja, hogy a következő sorok már egy másik front elleni küzdelemről szólnak:

*Tolna városában az Duna mentében,
Az igaz hitben mostan vetekednek.*⁴²⁹

Meg kell vallanom, én nem hiszem, hogy itt már a helvét iránnyal való „üt-közet” körvonalai bontakoznának ki. Már volt arról szó, hogy akik ezt vélik, egy későbbi ütközést anticipálnak. De azt vallom, hogy az igehirdető sorsához hozzátartozik a személyes megtámadtatás is. Sztárai életéből sem hiányzott ez, amit minden igehirdetőnek vállalnia kell. S el lehet képzelni, hogy a következő sorokban ez is benne rejlik:

*Hogy nem igaz pisepek, azt hazudják vala,
Császár ellen támad, azt is mondják vala,
Szent asztalt, szent pohárt eltöretett volna,
Nagy sok szent könyveket
Megégetett vala. (II. 20.)*

Persze hangsúlyozni kell, hogy itt történetileg az Athanasius elleni vádakról van szó, és nem szabad Sztárai korába áthelyezni. Mert bár Athanasiusról is furcsa, Sztáraival kapcsolatban elképzelhetetlen az „oltárrombolás” és egyebek vádja. Azt el tudjuk képzelni a 16. század Magyarországon is, hogy őt egyház- és hazaellenességgel vádolták, s legelképzeltetőbb a „nem igaz pisepek” vádja. Nem olyan értelemben, ahogyan későbbi kutatók őt „képzelt püspöknek” vélték. De olyan értelemben igen, ahogyan ezt a katolikusok állították róla és társairól is. Hiszen „az igaz papság” vitája mögött is ez húzódott meg. De számomra az a leg-

⁴²⁹ Uo.

érdekesebb, hogy Sztárai a vádak „mögé” lát – azt látja ugyanis, hogy ezek a vádak alapján nem őt támadják. Ezért folytatja így:

*Sokan vannak most is illetén káromlók,
Jézus Krisztus ellen támadott káromlók. (II. 54.)*

Vagyis újra és újra előkerül az alap: a Krisztus-kérdés. Pontosan úgy, ahogyan Luther írja a Schmalkaldeni cikkekben: ezen a kérdésen áll vagy bukik minden. Ezért írja énekében:

*Ennek tudománya igen hamis vala,
Krisztus istenségét ő tagadja vala,
Csak pusztá embernek őtet vallja vala. (I. 6.)*

Itt Ariusról van szó. S Arius „hamis tanítása” röviden és egyszerűen: „Krisztus istenségét ő tagadja vala...” De ha a helvét iránnyal való konfrontálódásra való utalást érzünk kirajzolódni ezekben a sorokban, akkor arra gondolhatunk, hogy ebben a kérdésben az úrvacsora tanítása került előtérbe. S a vita lényege röviden: jelen van-e Krisztus, és hogyan van jelen a jegyekben? Zwingli – és a későbbi helvét irány szerint is – a jegyek „emlékeztetnek” Krisztusra, szimbolizálják őt, illetve a hívők „emelkednek fel” lélekben hozzá, és így veszik a „mennyebe zárt” Krisztus testét és véré. A lutheránus tanítás szerint a mindenütt jelenvaló, feltámadott és mennybe ment Krisztus a kenyérben és borban is valóságosan jelen van szava alapján: „ez az én testem – ez az én vérem.” Sztárai szerint az úrvacsorában is Krisztus-kérdésről van szó, arról, hogy a „befoghatatlan” valósággal adja magát. Sztárai tanítása szerint aki az úrvacsorában ezt a valóságos jelenlétet tagadja, az „Krisztus istenségét” tagadja.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Sztárai igehirdetése egyszerre volt egyszerű, ha szabad: „nép-szerű”, és ugyanakkor igeszerű és „Krisztus-szerű” is.

Talán itt az ideje, hogy röviden Sztárai lutheránus voltával is foglalkozzunk. Ha idáig eljutottunk, nem tűnik elfogultságnak azt mondani, hogy azok emlegettek „helvét” vagy éppen „antitrinitárius” voltát, akik nem vagy alig ismerték őt. S talán áll ez a mondat a jelenre nézve is.

Azon reformátoraink közé tartozott, akik szívvel-lélekkel és ingadozás nélkül azonosultak Lutherrel, az ő tanításával. S úgy volt Sztárai Luther hűséges tanítványa, hogy személyesen nem is találkozott vele. Lutheránus meggyőződése határozta meg gondolkozását, de egész életét is. Ezért kellett Baranyáját elhagynia, és később ugyanezért Gyulát, Patakot is, hogy végül is a „félpápista” Pápan fejezze be életét.

Ennél a kérdésnél Payr Sándort idézzük, aki a „protestáns” világban először állította össze érveit Sztárai lutheránus volta és igehirdetése mellett. „Sztárai Mi-

hályt méltán mondotta már Bauhofer lutheránusnak, újabb életírói pedig, Nagy Sándor és Szilády Áron tévedtek, amikor őt kálvinistának akarták megtenni.”⁴³⁰

Sorba állítom Payr Sándor érveit, a magam adataival megtámasztva, kibővítve.

1. Skaricza Máté szerint Luther iratainak olvasása bírta arra (Páduában?), hogy a pápaság tévelygései szakítson. Ha a fordulat helye bizonytalan, és Skaricza beállítása kissé romantikus is, az azonban bizonyos, hogy hitvallásában és a püspökség alakításában is a wittenbergi példát követte, egész életére ez a hitvallás nyomta rá bélyegét.

2. Az is dokumentálható, hogy Józsa atya, a tolnai plébános őt és híveit mint „lutheránusokat” vádolta be 1553-ban Budán. Ebben az időben már a vádak közé tartozhatott volna a „szakramentárius” kifejezés is.

3. Luther munkájáról, jelleméről, műveiről mindig elismeréssel szólt, mint azt az Athanasiusról vagy Cranmer Tamásról szóló énekei mutatják. Az előzőben ezt olvassuk:

*Sőt az mi időnkben már az új törvénben,
Ő szent ígéjének hirdetésében
Harminchét esztendeig megtartá éltében
Jámbor Luther Mártont ő igaz hitében,
Mert bízik Istennek ő segítségében...” (1485. sor.)⁴³¹*

*Mikor bément volna az Vormáciába
Károly eleiben az egy új udvarban,
Állhatatos volt az ő szólásában,
Azért ő nem ment hátra az igazságban. (1495. sor)*

S az utóbb említett énekben így ír:

*Ezután Luther Mártont, hogy az Isten támasztá,
Ki által szent ígéjét nyilván prédikáltatá,
Az pápa tudományát vele megcsúfoltatá,
Sokkal megutáltatá:
Cranmerus Tamás ekkor harmincz esztendő vala,
És igen tanul vala.”⁴³²*

Ha ő a helvét irányhoz tartozott, akkor bizonyára Luther helyett Zwinglit, vagy inkább Kálvint említette volna így!

⁴³⁰ Payr, 1924. 491–492. o.

⁴³¹ RMNY I. 158. o.

⁴³² RMDE I. 597. o.

4. Melius éppen ezért tartotta 1565-ben „félpápastának” Pápát, Bártfával és Wittenberggel együtt. Már tisztáztuk, hogy Sztárai mikor volt Pápán, de hogy ez a „szűrés” neki szólt, azt is tudjuk.

5. Tolna-Baranyából való eljövetelének is ez volt oka.

6. A soproniak 1570-ben és 1574-ben csak mint lutheránus lelkészt hívhatták meg (minthogy akkor még Beythe is az volt).

7. Pecsétjén a feszület áll korpusszal.

8. A soproniakon kívül – írja Payr Sándor – bizalmasabb lutheránus ismerősei voltak: Somogyi Péter vágsellyei tanító, akiből ugyan református püspök lett, de akkor még „brenziánus” rektor volt. S a körhöz tartozik Bornemisza Péter püspök, Szentgyörgyi Gábor, aki Nádasdy Tamásnak és Ferencnek titkára volt. Ehhez hozzátehetjük, hogy „bizalmas” viszonyban volt a még lutheránus Szegedi Kis Istvánnal is.

9. Payr illeszti a sorba, hogy Földváry László *Az igaz papság tikorében* is több világos nyomát látja Sztárai lutheránus meggyőződésének. Payr ugyan ezt nem fogadja el, de – amint látni fogjuk még – Földvárynak volt igaza.⁴³³

A sorhoz mai szemmel még több mindent hozzá lehet tenni. De nem is ez a lényeges, hanem az a kétségtelen és változtathatatlan tény: Sztárai Mihály a reformációnak mindvégig lutheránus meggyőződésű képviselője volt. Ha eredeti igehirdetéseit még nem is olvashatjuk, vitathatatlan, hogy minden ránk maradt művéből sugárzik a lutheránus meggyőződésű, bátor és hatalmas szavú prédikátor.

Az ordináló püspök

A püspök egyházépítő munkájához nemcsak igehirdetéseit és művei tartoztak hozzá, hanem az a tény és munka is, hogy gondoskodott püspöki körében, tisztében a gyülekezetek pásztorairól is.

Ez más szóval a lelkészek képzését, ordinálását, küldését, az utánpótlásról való gondoskodást jelentette. Ennek a munkának minden bizonnyal legfrekvenciáltabb helye a tolnai gyülekezet és iskola volt. Az iskola alapítója Eszéki Imre volt, és sokat fejlesztett rajta Tövisi Mátyás is még a 40-es évek végén vagy az ötvenes évek legelején. Ezután következett Bereméni János (1551–52), majd Szegedi Kis István volt a rektor akkor, amikor Sztárai a tolnai lelkész. 1556–57 táján Thuri Farkas Pál is itt tanított. Kathona Géza szerint az iskolának ez volt a „virágkora”, és bizonyos, hogy ekkor a tanítás lutheri szellemben és Melanchthon szervezése irányában folyt.⁴³⁴ Ugyancsak Kathona adatai alapján mondhatjuk, hogy több későbbi esperes és püspök tanult ebben az iskolában. „Az általános jellegű kultúrmisszió kívül volt a tolnai iskolának egy figyelemreméltó pedagógiai vagy mondhatni pro-

⁴³³ Payr, 1924. 491–492. o.

⁴³⁴ Kathona, 1974. 23. o.

pagandaszolgálat is. Nevezetesen rövid, alig tíz évre terjedő lutheri világnézetű szakasza után a XVI. század második felében mintegy negyven éven át a helvét irány számára nevelt lelkészeket és tanítókat, akik túlnyomó része a hódoltság magyarok közt végezte szolgálatát.”⁴³⁵

Az iskolának tehát egyszerre volt egyháztörténeti és nemzeti kultúrtörténeti szerepe és szolgálata, még hozzá a török hódoltság sajátos és nehéz helyzetében. S ez az iskola volt Sztárai püspöki munkájának, lelkésképzésének bázisa. Sztárainak az iskolával kapcsolatos munkájáról konkrétumot nem tudunk. De hogy szava volt ott mint tolnai lelkésznek és baranyai püspöknek, az bizonyos. S az is bizonyos, hogy a püspök sok deákot küldhetett és ordinált, akik itt végezték tanulmányaikat. S végső fokon az is bizonyos, hogy a tolnai gyülekezet, templom és iskola nélkül nem lehet Sztárai lelkésképző és ordináló munkáját elképzelni. Nyilván ezt a törökök is észrevették, ezért aztán „éjjel és nappal fondorkodnak és cselt szőnek, hogy azokkal a papokat és iskolákat elpusztítsák”.⁴³⁶

De most koncentráljunk az ordinálás püspöki szolgálatára. Nem árt arra is emlékezni, hogy a püspöki szolgálat sem önmagáért született, hanem az „igaz papság” képzéséért és felszenteléséért. De hogyan végezte Sztárai ezt a munkát? Legjobb ebben a kérdésben őhozzá magához fordulni, pontosabban drámáihoz. Borbár bírő szájába adja a választ, s munkájának lényegét: „Miképpen minden városban főbíró tésznek, ki az esküdtekkel és polgárokkal bírjon és az városnak gondját viselje: azonképpen mindenütt a keresztyének magoknak egy püspököt, főpapot választanak, hogy a több papokkal bírjon, botránkozásokat közöttük megfeddjen és eltávoztasson, és főképpen im erre gondot viseljen, hogy mindenkoron papságra való ifjakat tanítson, és akinek tudománya, jó erkölce és jámbor híre, neve van, azt pappá tegye, akinek pedig nincsen, azt csépre, kapára igazítsa.”

„De ugyan miképpen töttenek pappá titeket?” – kérdi a drámában maga a pápa, Tamás pap pedig mint erre hivatott szinte az evangélikus püspök ordinálásról szóló agendájából idéz: „Im ekképen. A mi pispekünk begyűjtötte a körül való tudós papokat, és a népeket. Jól megkérdezett először a prédikátorok előtt a mi tudományunkról és a hitnek ágazatiról. Megtudakozott a mi éltünkéről is. Azután osztán prédikáltatott velünk egynehanszor a keresztyének előtt, úgy tött aztán papokká és elbocsátott minket, ahová a keresztyéneknek kellettünk.”

Kissé előbb, a vizsgálóhoz még ezt is hozzáteszi Borbás: „Először meglátja, hogy csak sajtáru tud, avagy diáku. Azután a hitnek minden ágazatiról jól megkérdezi, prédikáltat vele, pappá teszi és elválasztja a hova csak szükséges a keresztyéneknek.”⁴³⁷

Egyébként a már említett legrégebbi baranyai kánonoskönyv 36., a herceg-szöllősi 6., a Beythe-féle 20., s a dunántúli törvénykönyv 15., 23. és 24. cikkei szol-

⁴³⁵ Uo. 31. o.

⁴³⁶ Thuri: *Idea Christianorum* in Kathona, 1974. 69. o.

⁴³⁷ Sztárai Mihály: *Az igaz papság tiköre*. RMKT V. Budapest, 1886.

nak a lelkészavatásról. Tartalmukban nagyjából megegyeznek: „Miért, hogy Szent Pál nyilván parancsolja, hogy akik Isten anyaszentegyházában szolgálni akarnak, azok először megpróbáltassanak, se ne kereszteljen míg az ő tudománya az anyaszentegyház előtt meg nem próbáltatik. Mind azáltal ezt hozzá tesszük, hogy a senior esküvés alatt megengedheti a prédikálást egy ideig azoknak, akinek tudja mind tudományukat, mind jámborságukat.”⁴³⁸

Már arról is volt szó, hogy Sztárai az ordinálás szolgálatát nem csak saját tanítványai körében végezte. Itt is utalunk az 1562-es somorjai jegyzőkönyvre: „...János plébános az óvári Gál tanítványa, akit Tolna városában valamilyen eretnek szentelt fel...”⁴³⁹ Ezen túl konkrétan tudjuk, hogy Szegedi Kis Istvánt is ő ordinálta „nagy ünnepélyességgel több társával”. Ki tudja, hogy hány saját püspöki körzetéből származó és máshonnan ideküldött lelkészt indított szolgálatának útjára? Biztos, hogy püspöksége idején lelkészek nemzedékeit bocsátotta így szolgálatba.

S ezen a ponton kötelességem felhívni a figyelmet egy olyan felfedezésre, amelyre a jelek szerint nem sokan figyeltek fel. Doleschall Sándor kutatásáról és publikációjáról van szó.⁴⁴⁰

„Magyarhoni ág. h. ev. egyházunk legrégibb felavatási mintáját közöltük az előrebocsátottakban, közöltük az eredeti után, melyre az egyetemes levéltárban akadunk, hová más becses irománnyal együtt b. e. Dorottya főherceggasszony ajándékából került...”

Doleschall szerint ez az ordinációs rend a 16. század második felében készült, amelyben – szerinte – a püspöki cselekményeket, az ordinációt is általában a seniorok és a főseniorok végezték. De legtöbbször ekkoriban még külföldre utaztak az ordinációért elég sokáig. Thurzó György erre utal, amikor 1609-ben első ízben hívja össze a zsinatot Észak-Magyarországon – ebben az évben még sikertelenül: „Acsi non idem spiritus Dni, qui totum orbem terrarum replevit, in hac quoque mundi plaga spiraret.” (Mintha Istennek nem is ugyanaz a lelke töltene el a földnek ezen a részén, amely az egész földkerekséget betölti.) Érdekes és figyelemreméltó megjegyzés ez a „csak külföld” vélekedéssel szemben.

De amint Doleschall írja, a török hódoltságban nem volt tanácsos ily módon külföldi kapcsolatot tartani. S ezért is voltak kénytelenek Luther példájára itthon ordinálni – írja Doleschall. Véleményem szerint azonban a „kénytelenség” mellett meggyőződés is volt, olyan, ami Thurzó mondatában is rejlik. Luther Márton egyébként 1525. május 14-én ordinált először, Röhrer György volt az első általa ordinált lelkész. Ekkor és innen lett hitvallássá is, hogy az ordináció nem képezi valamely rend vagy személy kiváltságát, hanem „az egyházat illeti meg”. Ez ná-

⁴³⁸ Mokos, 1901. 6. o.

⁴³⁹ Bucko: *Reformne hnutie* in Botta, 1991. 60. o.

⁴⁴⁰ Doleschall Sándor Ede: Liturgiai ereklje. *Evangelikus Egyház és Iskola*. 1884/27–28. (A továbbiakban: Doleschall, 1884.), 219–222., 229–232. o. A másolat 107.2/EOL számon található (Evangelikus Országos Levéltár, Budapest, Üllői út 24.).

lunk először és igazán – bár láttuk, hogy Dévai is ugyanekkor kezdte az ordinálást a feljelentés szerint – Dunántúlon gyökeresedett meg és lett általános gyakorlattá. Egyébként Doleschall Sztáraitól és Szegediről szólva ezt írja: e két férfit „a református egyház magáénak vallja, de ezen superintendensek legalábbis működésük első stádiumában a wittenbergi reformáció hívei voltak, már az előttünk fekvő kézirat is eléggé tanúsítja...” Tudjuk, hogy Szegedi gondolkozásában később változás állt be, de Sztárai megmaradt Luther tanítványának, s lutheránus volta bizonyítékaként még ezt a dokumentumot is hozzá lehetne tenni Payr felsorolásához.

„Így keletkezhettek már jó korán bizonyos zsinórmértékül szolgáló felavatási minta”, olvassuk, majd Doleschall hozzáteszi: „jelenlegi alakjává csak idővel domborodott”. Ebből a szempontból is érdekes az ordinációs istentiszteleti rend címe: „Az új praedicatorok fölszentöltetésének rendje és ceremóniája, mely a mi gyülekezeteinkben, Isten igéjének folyása szerint megtartatott mindenkor és megtartatik most is.” Sajnos ezen a múlt és jelen idejű megfogalmazáson kívül nincs adatunk a keletkezésre.

Doleschall szerint az ordinációs liturgia magja: 1Tim 3 és ApCsel 20. A „Mindezenható irgalmas Úristen” kezdetű imádság és a „Mert nem juhok és ökrök – gonosz farkasok” kezdetű exhortatio pedig Luthertől van.

„Mi bírta legyen a későbbi nemzedéket a bővítésre, arra minden adat hiányában felvilágosítást nem adhatunk, valamint azon férfiú nevét sem ismerjük, kitől származott a bővített szövegnek akár első, akár végleges redactioja, az azonban alig szenved kétséget, hogy e férfiú túl a Dunán keresendő.”

Ennek okait boncolva elmondja, hogy arról a vidékről került a dokumentum a főhercegasszony birtokába. A kézirat papírján a kétfejű sas vízjegye van, tehát osztrák területről kerülhetett elő. De a legdöntőbb érv, hogy ez időben ordinációk csak Dunántúlon voltak (mi tudjuk, hogy a bihari fraternitásban is, de valószínűleg nem lett állandó gyakorlattá, mint itt). Az „Obersenior” kifejezés is Ausztriából került Dunántúlra. „De ha túl a Dunán eszközöltetett a Luther-féle mintának a bővítése, vajjon ki lehetett az a férfiú, ki ezen munkához fogott...?” Formulánk szerkesztője mindenekelőtt nem mindennapi liturgus lehetett, „ki meg nem elégedvén Luthernek meglehetősen száraz szövegével, ezt változatossá tenni igyekezett, annak élére nemcsak a Veni sanctét tévén (ami különben Luthertől van átvéve), hanem azt Te Deummal is berekesztvén s számos antiphonákkal és kollektákkal átszővén. S miután ez utóbbiaknak az ev. istentiszteleteknél a gyülekezet jelenléte nélkül nem igen van értelme, a híveknek is tevékeny részt juttatott...”

„És nemcsak finom liturgikus érzékéről, de a szerzőnek kitűnő fordítási ügyességéről is tanúskodik okiratunk. A benne előforduló számos szentírási hely és idézet a 16. században már létezett s részben nyomtatásban is megjelent egyetlen magyar bibliai fordítással sem hangzik össze... a szerző mind a hazai, mind a régi nyelveket figyelemreméltó jártassággal kezelte.” Doleschall szerint a szerző egyébként a Vulgatát követte, de a Septuagintát és a héber szöveget is kellett ismernie.

A szerző tehát jó fordító, önállóan gondolkodó ember volt, aki a német és egyéb anyagot nemcsak lefordította, hanem valósággal átültette a magyar talajba és a magyar egyházi életbe, liturgiába is. Aki ezt alkotta, annak komoly ismeretei lehettek külföldi viszonylatban, de ugyanakkor komoly gyakorlatának kellett lennie itthon is. Megvallom, engem az ragadott meg leginkább, hogy az ordinációban a gyülekezetet is aktivizálta.

Doleschall ilyen gondolatok után jut el arra a következtetésre, hogy az ordinációs rendet Sztárai Mihály nevével hozza összefüggésbe, akiről tudjuk, hogy valóban ordinált, egyházat szervezett, himnológiai jártasságáról is tudunk, drámákat is írt, liturgiai érzékéről pedig ez a rend a tanúság.

Kitérőnek tűnik itt, de mégis érdemes idézni: „őt Luther követőjének kell neveznünk”. Ellenkező esetben – írja – Huszár Gál Sztárai 1559-ben megjelent művét nem ajánlotta volna a lutheránus bányavárosi tanácsoknak, Sopronba sem hívták volna 1570-ben.

Doleschall meggyőződése szerint tehát ez az ordinációs rend Sztáraitra vezethető vissza, de valószínűleg utána „több kéz dolgozott” rajta. Ennek egyik jele talán, hogy eredetileg úgy hangzott az imádság, hogy Isten „az Pápának és Mahomet utálatosságainak véget vessen”, s később kerültek be az anabaptisták, szakramentáriusok és kálvinisták elleni kifejezések az imádságba. S mivel a Formula Concordiae is szóba kerül, ezért valószínű, hogy az utolsó redakció az 1580-as évekre esik már.

Az irat nyelvezete legalábbis kettősséget mutat, de lehet, hogy ennél több javításról, rétegről is beszélhetünk. Emlékeztet a reformáció kezdeti időszakára, de érezhető benne a 17. századi nyom is. A hangjegyek felvételét azonban Doleschall az első szerkesztőnek tulajdonítja. A Te Deum szóról szóra és hangjegyről hangjegyre egyezik azzal, ami a 16. századi Batthyány-kódexben található. A „Jövel Szentlélek” azonban csak az 1560. évből való Winkler-kódexben van meg.

A rend mostani publikálója végül megjegyzi, hogy magát a rendet többször is másolhatták, talán az utolsó Hadik (Hodikius) superintendens (†1642) másolata értékes jegyzetével.

Botta István is alaposan áttanulmányozta a rendet.⁴⁴¹ Az irat jelenlegi formájában szerinte is későbbi, de eredeti alakjában és tartalmában a magyar reformáció szinte kezdeti idejéig, sőt Lutherig mutat vissza. Régiségére utal a felszentelő személy megnevezésének sok változata: „ordináló zemel” – „az fölszentelésre való zem.” – „fősenior”, de az utóbbi – ezt Botta vette észre – mindenütt át van húzva, és „az fol zentolo zemlj.”-re javítva, egy helyen pedig megmaradt a „superintendens” elnevezés is. Szerinte mind a helyesírás, mind a kottairás régi szövegre utal. Megállapítása egybecseng Doleschalléval: „Az idézett bibliai helyek sem Sylvester, sem Pesti Gábor, sem Heltai, sem Károlyi fordításai. A rend első magyarra fordí-

⁴⁴¹ Botta, 1989. 150–154. o.

tója tehát az alapul vett régi szöveg bibliai részeit vette figyelembe, amelyeken megmutatkozik a javított Vulgata és Septuaginta hatása.”

Majd így folytatja: „Luther wittenbergi rendje és az annak alapján készült württembergi agenda szolgált forrásul a magyar papszentelési rendnek. A papokat ordináló Sztárainak volt szüksége elsősorban ilyen rendre. S ahogyan a kánonokat elkészítette, agendát írt, ugyanígy készítette el az ordináció rendjét is, amelynek alapján Huszár Gál tanítványát is felszentelte, s ez a rend Baranyából terjedt el másolatokban s bizonyára lényegtelen módosításokkal az ország nyugati részében is.”

Ha itt egy pillanatra megállunk, akkor talán érdemes azt is rögzíteni, hogy Baranyából, s minden valószínűség szerint Sztáraitól, vagy az ő közreműködésével indult tehát az első kánonoskönyv és az első ordinációs rend is, s mindkettő hatása országos és több századra kiható volt!

Sztárai Mihály ránk maradt művei általában könnyen hozzáférhetőek. Az ordinációs rend azonban, bár Doleschall 1884-ben publikálta, szinte teljesen ismeretlen maradt napjainkig. S ha igaz is, hogy alakításon, másoláson ment keresztül, azért számunkra éppen egy Sztárai-monográfiában nagyon fontos. Hiszen ha elfogadjuk, hogy Hadik (1585–1642) még másolta, akkor szinte egy századon át használatban is volt. Számomra vitathatatlan, hogy a rend baranyai eredetű, Sztárai fordítása, alkotása. Ezért is, meg azért is, mert éppen liturgiai megújulás vagy újítás korában élünk, jó lenne ezt a rendet többeknek is megismerni. Az eredeti a régi nyelvezetével természetesen levéltárunkban rendelkezésre áll. A magam részéről mai nyelvre tettem át, hogy könnyebben érthető és élvezhető legyen. Érdemes elolvasni, s talán még mai ordinációs gyakorlatunkban is segíthet, taníthat.

AZ ORDINÁCIÓS REND ► Az új prédikátorok felszentelésének rendje és ceremóniája, mely a mi gyülekezeteinkben, Isten ígéjének folyása szerint megtartott mindenkor és megtartatik ma is.

Szokás, mikor az idő engedi, hogy vagy csak egy is az ordinandusok közül, ha több nem lehetne is, az ordináció előtt prédikáljon.

Ez elvégeződván, a felszentelésre választott fősenior az oltárhoz álljon a többi seniorokkal egyetemben, és akik ordináltatni akarnak, azokat maga elé szólítsa. Ezután az egész eklézsiával és az ordinandusokkal is együtt térden állva kezdje énekelni ezt a következő könyörgést a Szentlélek Istenhez:

Jövel Szentlélek Úristen, látogasd meg a te híveidet, és őbennük szeretetednek tüztét gerjeszd fel, ki az egy igaz hitnek különböző nyelven vallására a népek között munkálkodik. Dicséret tenéked áldott Isten.

Elvégeződván, mondja a fősenior ím ezt a kollektát:

„Bocsásd ki Úristen, a te Szentlelkedet. Halleluja.”

A gyülekezet feleljen:

„És megújítod a földnek színét. Halleluja.”

Ezután imádkozzék a fősenior: „Imádjuk az Úristent! – Örök, mindenható

Isten, akinek Lelke által az anyaszentegyház minden tagja megszenteltetik és vezéreltetik, hallgass meg minket, minden rendért könyörgőket, hogy a te kegyelmességednek ajándéka által mindezek tiszta szívből szolgáljanak neked, a te szent fiadnak, a mi Urunk Jézus Krisztus által, aki teveled él és uralkodik a Szentlélek egyességében mind örökkön örökké.”

Mondja a gyülekezet: „Úgy legyen!” (Ámen.)

Ezután ismét ezt a más Collectát énekelje a főszenior:

„A Krisztus szenvedett a mi bűneinkért. Halleluja.”

A gyülekezet feleljen:

„És feltámadott a mi megigazulásunkért. Halleluja.”

Ismét a szenior imádkozzon és mondja: „Imádjuk az Úristent! – Úr Jézus Krisztus, fő és jó pásztorkunk, kérünk téged, hogy a te nyájadat engedelmességgel hallgass meg, és a te juhaidat, kiket drágálatos véreddel a keresztfán megváltottál, ne hagyd a pokolbeli ördög berohanása által megszaggyatni, ki az Atyával és a Szentlélekkel élő és uralkodó Isten vagy mindörökké.”

A gyülekezet mondja: „Úgy legyen!” (Ámen.)

És a harmadik collectát is mondja énekelve a főszenior:

„Új szívet teremts bennem Úristen. Halleluja.”

A gyülekezet feleljen:

„És az igaz lelket újítsd meg belső részeinkben. Halleluja.”

Itt is imádkozzék a főszenior és mondja: „Imádjuk az Úristent! – Úristen, ki a te híveidnek lelkeit a Szentlélek Isten világosítása által tanítottad, adjad nekünk, hogy ugyanazon lélekben igazat értsünk, és az ő vigasztalásában mindenkor gyönyörködjünk, a mi Urunk Jézus Krisztus által, aki teveled él és uralkodik a Szentlélek egyességében mind örökkön örökké.”

A gyülekezet mondja: „Úgy legyen!” (Ámen.)

Ezek után fölkelvén térdről a főszenior, a többi szeniorokkal és az eklézsiával, az ordinandusokat kérdezze ilyképpen, kik térden állva feleljenek:

„A keresztyén anyaszentegyházunk közös hitvallása szerint: Hisztek-e egy Istenben, mindenható atyában, mennynek és földnek teremtőjében?”

Feleljenek az ordinandusok: „Hiszünk.”

Ismét kérdeje a főszenior:

„Hisztek-e Jézus Krisztusban, a mindenható Atyaistennek egyetlenegy Fiában, a mi Urunkban, aki fogantatott Szentlélektől, született szűz Máriától, kínzatott Poncius Pilátus alatt, megfeszítettet, meghalt és eltemették, alászállt a poklokra, harmadnapon halottaiból feltámadt, ment a mennyekbe, az Atya jobbjára ült, onnan lesz eljövendő ítélni élőket és holtakat?”

Feleljenek az ordinandusok: „Hiszünk.”

Ismét kérdeje a főszenior: „Hisztek-e a Szentlélekben?”

Feleljenek az ordinandusok: „Hiszünk.”

Ismét kérdeje a főszenior: „Hiszitek-e az egyetemes keresztyén anyaszentegyházat, a szentek egyességét, a test feltámadását és az örök életet?”

Feleljenek az ordinandusok: „Hisszük.”

Ismét kérjé a fősenior: „Kárhoztatjátok-e és nem javalljátok az Isten ígéje és a megpróbált zsinatok által nem javallt eretnkségeket és tévelygéseket?”

Feleljenek az ordinandusok: „Kárhoztatjuk és nem javalljuk.”

Ismét kérjé a fősenior: „Hasonlóképen kárhoztatjátok-e és nem javalljátok Mohamednek és a Pápának dögletes tudományát, sok gonosz találmányait, s egyetemben a szakramentáriusok és anabaptisták káromlásait is?”

Feleljenek az ordinandusok: „Kárhoztatjuk és nem javalljuk.”

Ismét kérjé a fősenior: „Akarjátok-e a rátok bízott nyáját e tévelygésektől elidegeníteni, és készek vagytok-e a bennetek való isteni ajándék szerint mindezeknek ellene szólni?”

Feleljenek az ordinandusok: „Akarjuk és készek vagyunk.”

Ismét kérjé a fősenior: „Akartok-e kegyesen és tisztességesen élni és egyebeknek is jó példát adni?”

Feleljenek az ordinandusok: „Akarunk.”

Ezek után így szóljon a fősenior: „A mi Urunk Jézus Krisztus annak okáért, úgymint lelkünknek főpásztora és püspöke, titeket ebben a hitben és vallásban és a keresztyéni jó igyekezetben kegyelmesen erősítsen és tartson meg. Ámen.”

Továbbá így szóljon: „Mostan mi légyen a ti hivatalotok, halljátok meg.”

Így szól erről szent Pál I. Timótheus 3-ban: „Hű beszéd, hogy aki püspökséget kíván, jó hivatalt kíván az, a püspöknek pedig feddhetetlennek kell lennie, egy feleségű férfinak, józannak, mértékletesnek, szállásadónak, a tanításra illendőnek, nem részegesnek, nem rágalmazónak, nem undok nyereségkívánónak, hanem maga megbírónak, nem versengőnek, nem fösvénynek, aki az ő házának jól viselje gondját, akinek minden tisztességgel engedelmes gyermekei legyenek – aki pedig a maga házának nem tudja jól gondját viselni, mint viselje az Isten anyaszentegyházának gondját? – nem ifjú indulatúnak, hogy jó bizonyága legyen azoktól is, akik kívül vannak, hogy gyalázatba és az ördög törébe ne essék.”

„Így inti az efezusi és miletosi véneket is. Act. 20. Vigyázzatok magatokra és mind az egész nyájra, melyben titeket a Szentlélek Isten püspökökké tett, hogy igazgassátok az Isten anyaszentegyházát, melyet a maga vérével szerzett. Mert tudom, hogy az én elmenetelem után gonosz farkasok jőnek be, kik nem fognak kedvezni a nyájnak. Ti magatok közül is támadnak hamisat szóló férfiak, hogy a tanítványokat maguk után vonhassák. Annakokáért vigyázzatok, emlékezetben tartván, hogy három esztendeig meg nem szüntem éjjel és nappal mindeneket könnyhulatlással inteni.”

Ez igéből való rövid tanulság, melyet is a fősenior olvasson:

„Ez igékből értjük, atyámfiai, mit kívánjon tőlünk a mennyei Felség, kik prédikátorok és lelkek gondviselői vagyunk. Tudniillik elsőben, hogy megértsük azt, a mi szolgálatunk a Szentlélek Isten szolgálata, ő helyezett minket e szolgálatra. Másodszor eszünkbe vegyük azt, hogy kommandáltatik nekünk ez a hivatal és azért szorgalmasan vigyázzunk mind magunkra, mind az eklézsiára. Mert nem

juhok és ökrök őrizete bízott ránk, hanem az Isten ekklézsiája, amelyet drága kincsen, maga vérén váltott meg az Isten Fia. Ezt azért az Istennek tiszta igéjével legeltetni tartozunk és szorgalmasan őrizni, hogy ne rohanjanak ebbe gonosz farkasok, kik a lelkeket elidegenítik Megváltójuktól. Harmadszor értsük, hogy életünknek is mineműnek kell lennie, tudniillik, hogy az emberek előtt feddhetetlenek legyünk, emberségesen, tisztán, tisztességesen éljünk, ilyen életnek nemével a mi rendünket és Isten igéjét ékesítsük és egyebeket is jó példaadásunkkal Istenünknek megnyerjünk.

Annak okáért tinektek is, kik ez órában erre a szent hivatalra kívántok szenteltetni, hivatalotokban igen szorgalmatosoknak kell lennetek, minden gondotoknak erre kell lenni, hogy a Jézus Krisztus vérével megváltott ekklézsia a mennyei tudományban épülést vegyen, akinek fundamentuma az apostolok és próféták írásaiban van, a három közös hitvallásban, az Augustana Confessióban és annak Apológiájában, Luther Kátéiban, a Schmalkaldeni Cikkekben és Luther egyéb írásaiban, amelyek a mi Egyességünk Könyvébe is be vannak foglalva. Ezt pedig azért kell cselekednetek, hogy a hallgatók épüljenek, a juhok legeltessenek, az elveszett megtaláltassék, az eltévedt útra hozattasson, a sebesült, erőtlén beteg meggyógyíttassék, és hogy bakok és juhok között Isten igéje szerint választás tétessék.

De nemcsak legeltetnetek kell így a juhokat, hanem a farkasokat is el kell azoktól rekesztenetek, a hamis tudományt meg kell feddnetek, és amennyire hallgatóitoknak hasznos és szükséges leend, szorgalmasan kell intenetek őket, kiváltképpen pedig a Pápának és Mohamednek dögletes utálatosságait, de egyéb tévelygőknek is, kiktől a hallgatók könnyen elvonattatnak, amilyenek a szakramentáriusok, kálvinisták, anabaptisták, schwenkfeldianusok és egyebek ellen kell szólanotok és őket Isten igéjéből és a katekizmusból hamisságokról meg kell győznötök, az Isten-től vett ajándék szerint.

Hasonlóképpen tisztetek az is, hogy a nyilvánvaló bűnöket és botránkozásokat keményen feddjétek, a bűnben heverőket intsétek, dorgáljátok mind alkalmas, mind alkalmatlan időben, amint a szükség kívánja, hogy kigyomláttassanak a botránkozások, mert ez meg nem lévén, a bűnökben elveszett lelkek a tanítók kezéből várattatnak meg.

Végezetre feddhetetlen életben éljétek, kegyes és tisztességes élet tükrével járjatok nyájatok előtt, jó példaadástokkal egyebeket is kegyességre és tisztességes életre vezéreljétek, és végre az ekklézsiáért, a juhokért, az egyházi rendekért, lelki, testi áldásért imádkozván, vigyázással és szorgalmasan munkálkodjatok. Így nem lesz hiábavaló a ti munkátok az Úrban, hanem Isten kegyelméből sok lelkeket nyertek meg és szabadítottok meg az Úr Jézus Krisztusnak.

Melyeket mind kényszerítés nélkül szabad akaratotok szerint, ha készek vagytok engedelmességgel és szeretettel megcselekedni, most itt Isten színe előtt, a szentek jelenvaló egyességében és gyülekezetében, fennszóval mondjátok el."

Feleljenek itt az ordinandusok, mondván: „Készek vagyunk."

Ismét mondja a főszenior: „Készek vagytok-e erős esküvéssel is megerősíteni?"

Feleljenek az ordinandusok: „Készek vagyunk.”

Itt így szóljon a fősenior: „Ha mint magatok mondjátok, készek vagytok mindezeket hitetekkel is erősíteni, mondjátok el utánam magatok képében fennszóval az esküvésnek szokott igéjét.”

„Én, N., esküszöm szabad akaratom szerint jó lelkiismerettel az élő Istennek, mennynek és földnek teremőjének, aki Atya, Fiú, Szentlélek, egy örök Isten, hogy én az apostolok, próféták és evangélisták írásaiba befoglalt mennyei tudományt, ami röviden megvan a Nicaenumban, az Ágostai hitvallásban, Athanasius hitvallásában, és a mi hitünk ágazataiban, tisztán és igazán hirdetem az én hallgatóimnak egész életemben, valamíg erőm és hallgatóm el nem fogy, nem is távozik el attól semmi cikkben, sőt ellene mondom minden tévelygésnek, amelyek ezzel ellenkeznek, mint a szakramentáriusok, pápisták, anabaptisták és egyebek, Isten engem úgy segítjen.”

Itt a fősenior kezét az ordinandusok fejére teszi, ordinálja őket és így szóljon:

„Én is, N. szenior, tégedet tisztetem szerint ma az Isten igéjének igaz hivatott és választott hirdetőjévé nevezlek és teszek a szakramentumok kiszolgáltatására, és ezt az egyetemes keresztyén anyaszentegyház minden időbeli dicséretes szokása szerint cselekszem. Menj azért, és sáfárgodj a rád bízott Isten országa titkai felett. Az örök mindenható Űristen, a mi Urunk Jézus Krisztusnak szent Atyja vezérreljen téged szent lelkével, hogy haszonnal munkálkodhassál hivatalodnak minden dolgában.”

Az ordinálás után térdeljen le a fősenior a többi szeniorokkal és az egész ekkleziával, s így imádkozzék:

„Imádjuk az Űristent! Ó, irgalmas Isten, ki a te szent apostolod által ezzel a vigasztalással bátorítottál meg minket, hogy teneked, mennyei Atyánk kedved ez, hogy a keresztnak prédikálása által üdvözljenek azok, akik hisznek, kérünk téged alázatosan, hogy irgalmasságból ígéreted szerint ezeket az előttünk való szolgálókat, kiket a tanításnak becsületes rendjébe hívtál és választottál, kegyelmeddel, szent lelkeddel ajándékozd meg, aki által ezek megerősíttessenek és a pokolbéli ördögnek minden mestersege ellen a te kedves nyájadat akaratom szerint legeltesse, szent nevednek örök tisztességére, az anyaszentegyháznak épülésére a te szent Fiad, a mi Urunk Jézus Krisztus által. Ámen.”

Itt keljen fel a fősenior, a hallgatókat, kiváltképpen az ordinandusok mellett fáradozó személyeket szólítsa meg:

„Szerelmes atyámfiak, ím látjátok és halljátok, hogy a jelenvaló személyek a lelkipásztorságra vannak szentelve, kiknek mi legyen tisztük, eleikbe adatott. Mostan ti is tegyetek tanúságot a ti tisztetekről. Tisztetek azért tinektek is, hogy az Istennek igéjét, amelyet ezek az így elválasztott személyek köztetek hirdetni fognak tisztán és igazán, jó kedvvel és figyelmetességgel hallgassátok, a becsületes szentségekkel isteni félelemmel éljete, hiteteket Isten segítségül hívásával és kegyes életetekkel megmutassátok, és mindenkor eszetekbe tartsátok Szent Pálnak I. Thessz. 5-ben megírt mondását, ahol így szól: kérünk titeket atyámfiak, hogy ismerjétek meg

azokat, akik köztetek munkálkodnak, akik elöttetek járnak és intenek titeket, becsületben tartsátok őket és szeretettel az ő munkájukért, és békességben legyetek velük – mintha azt mondaná: meg ne bántsátok őket, gonosz hírbe hamisan ne keverjétek, ellenük ne zúgolódjatok, se hamis ítélettel őket ne terheljétek. A Zsidókhoz írt levél 13. fejezete pedig így szól: Engedelmesek legyetek azoknak, kik elöttetek vannak és tűrjétek nekik, mert ezek vigyáznak a ti lelkeitekre, mint akiknek számot kell adniok, hogy örömmel cselekedjék ezt és nem nyögéssel.

Tiszteljétek azért a tanítót, és táplálására gondot viseljétek, mert megérdemli a béres az ő jutalmát, és ugyanígy rendelte az Úr is, hogy akik az evangéliumot hirdetik, az evangéliumból éljenek is azok. Ebből mondja Szent Pál Gal. 6-ban: adakozzék pedig aki szóval taníttatik minden javából annak, aki tanítja őt. Melyet ha ti is megcselekesztek, Isten előtt kedves, emberek előtt tisztességes lesz cselekedetetek. Erre segéljen benneteket az Atya, Fiú, Szentlélek egy bizony örök Isten. Ámen.”

Ezt is megcselekedvén, még így imádkozik a fősenior térden állva:

„Imádjátok az Úristent! Mindenható irgalmas Úristen, mi mennyei Atyánk, te a te szerelmes fiadnak, a mi Urunk Jézus Krisztusnak szája által azt mondtad nekünk: az aratás bizonyára bőséges, de a munkás kevés, kérjétek azért az aratásnak Urát, hogy bocsássa ki a munkásokat az ő aratásába. E parancsolatod szerint teljes szívvel kérünk téged, hogy minekünk, kik a te szent ígédnek hirdetésére választva vagyunk, adjad a te szent lelkedet, hogy mi, a te evangélistáid, az ördög, a világ és test ellen hívek és tökéletesek legyünk, amelyből szent neved szenteltessék, országod öregbedjék és akaratom tétessék. Ezen is könyörgünk kegyelmes Atyánk, hogy a Pápa és Mohamed utálatosságainak és egyéb eretnkségeknek, melyek szent nevedet káromolják, országodat rontják, te magad vess véget, és ez mi alázatos könyörgésünket hallgasd meg és teljesítsd be a te szerelmes Fiad, a mi Urunk Jézus Krisztus által, ki veled és a Szentlélekkel él és uralkodik mind örökkön örökké. Ámen.”

Mi atyánk, ki vagy mennyekben, szenteltessék stb.

Mindezek után végre a fősenior az oltárhoz felállván ezt az áldást mondja fennszóval:

„Az Úr áldjon meg minket és őrizzen meg bennünket. Mutassa meg az Ő orcáját minekünk és legyen irgalmas hozzánk. Fordítsa mihozzánk az Úristen az ő szemeit és adjon nekünk megmaradandó békességet. Az Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek kegyelmes áldása legyen mivelünk mindnyájan most és mindörökkön örökké. Ámen.”

Ez áldás után énekelje a gyülekezet a Te Deum laudamust, azzal megyen végbe az ordináció ceremóniája:

„Téged, Úristen, téged Úrnak vallunk.”

Az ordinációról több másolat is van az Evangélikus Országos Levéltárban. A régebbinek tűnő kézzel írott és kottákat is közöl.⁴⁴² Az újabbnak tűnő már sok-

⁴⁴² EOL 1 GE la l. 16.

kal könnyebben olvasható számunkra is.⁴⁴³ Mindkettő végén latinul ott a „Forma Juramenti Ordinandorum” és a „Forma Impositionis Manuum” külön is.

Áttekinthetőbben így lehetne a hosszú liturgiát összefoglalni:

Ének
Bevezető liturgia
Kérdések – feleletek
Lekciók
Igehirdetés
Újabb kérdések
Eskü
Kézzrátétel (ordináció)
Imádság
Ajánlás a gyülekezet(ek)nek
Imádság
Miatyánk
Áldás
Záróének

„Befejezésül” érdemes Doleschall bevezető szavait elolvasni: „...ezennel nyilvánosság elé hozzuk. Tesszük ezt abban a reménységben, hogy ezáltal nemcsak a nagyon is parlagon heverő egyháztörténelmi irodalmunknak szolgálunk, hanem hogy szerény közleményünk másokat is buzdítand majd arra, miszerint a porlepte levéltárakból legalább ezen úton közrebocsáttassanak egy vagy más, eddig ismeretlen közérdekű adatot, s így módot nyújtsanak egyházunk jövődöbeli történetseinek a magyarhoni ev. egyház forrásokból merített okadatolt történetének megírására. Quod faxit Deus.”⁴⁴⁴

Talán ezen a renden keresztül is közelebb kerültünk Sztáraihoz, aki más említett források szerint agendát is írt. Meggyőződése, hogy ezt a liturgiát is bátran kapcsolatba lehet hozni vele. S már talán említenem sem kell, hogy Doleschall meggyőződése is alapos a rend elolvasása után: Sztárai lutheránus volt. Egyrészt ez világos Luther, de még inkább a hitvallások említéséből és felsorolásából. Talán ma már túl keménynek és harcos túlzásnak tűnik az általa és akkor elítélt „kálvinizmus” emlegetése, attól való távolságtartása, sőt az „eretnekségek” közti felsorolása. De lehet, hogy ez a Réczés-féle későbbi átírás betoldása már.

Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy kiterjedt kerületében, és az országban más helyen is szinte egy évszázadon át egyházunkban így szentelték fel a lelkészeket. Az ordinációs rend annak is bizonyossága, hogy így folyt a reformáció nálunk a wittenbergi irányhoz kapcsolódva, de itthon önálló liturgiát is teremtvé.

⁴⁴³ EOL 1 GE V. 5, 3. (159–176)

⁴⁴⁴ Doleschall, 1884. 219. o.

Érdemes Botta István kéziratos gyűjteményéből és erről szóló cikkéből is idézni.⁴⁴⁵ Ezek adják meg – meggyőződése szerint – Sztárai püspöki szolgálatának teljes képét. Ehhez azonban először a most olvasott rendhez kell egy megjegyzést tennünk. Az a meggyőződése, hogy az ordinálást végző személy, a „fősenior” elnevezés későbbi javítás a rendben. Már volt arról szó, hogy a királyi Magyarországon az evangélikus episcopátus nem alakulhatott ki úgy, mint a hódoltságban. Itt csakugyan a szeniorokra bízta a „főseniori” tiszte, illetve annak gyakorlását. Ezért maradt ez az elnevezés liturgiai hagyatékunkban is. De Sztárai kerületében ez teljesen másként alakult. Hiszen más írásaiiban sohasem a „fősenior” nevet használja, hanem ezeket: „püspök” – „főpüspök” – „episcopus”.

Ezért írja Botta István kéziratában, de könyvében is, hogy ebben az időben a Sztárai és egyháza által használt „episcopus” elnevezés tartalmilag pontosan megfelelt a római katolikus „episcopus” tiszteének. S Botta ehhez leírja a római egyházi jog szerinti püspöki tiszte tartalmát.

A PÜSPÖKI TISZT A CORPUS IURIS CANONICI ALAPJÁN ▀ 1. Tisztüket isteni rendelésből (ex divina institutione) viselték, ezért „Illustrimus et Reverendissimus Dei miseratione et grati episcopus” teljes cím illette meg őket. S ezért írta Somogyi Péter vágsselyei tanító is Sztárainak: „Reverendissimo... domino Michaeli Starino, Episcopo dei gratia de Tholna...” (Tegyük hozzá, Thuri is megadta neki a „Reverendus” címet.)

2. Tanítói hatalmuk alapján feladatuk a hit épségének és egységének fenntartásán őrködni. Amikor azt olvassuk, hogy Sztárai sok ekklezsiát reformált, prédikátorokat ordinált, ezek számára posztillákat írt, és amikor arról hallunk, hogy papjai számára leírta a „Sacramentomoc ki szolgatatanac formaiat”, ez mind ennek a tiszte nek vagy kötelességnek teljesítése. Akár Szenci utalására, akár a Téglásy által talált írásra gondolunk, ezek nemcsak irodalmi munkáját, hanem püspöki ténykedését is jelentik számunkra. Erre talán valóban kevesebben gondolnak. Minden műve „a hit épségének és egységének fenntartásán őrködés” – tehát püspöki szolgálat volt.

3. A püspöknek kormányzói hatalmánál fogva egyik legfontosabb kötelessége a vizitáció, egyházmegyéje rendszeres látogatása volt. Ennek a látogatásnak célja kiterjedt a tanítás, az egyházfegyelem és az egyházi javak igazgatásainak kérdéseire. Sztárai tehát, amikor a „maga Baranyáját” látogatta, püspöki tiszteben előírt kötelességét végezte. S ebben – területe kiterjedésével – „generalis superintendens” címmel Szegedi Kis István segítette és helyettesítette, akit Sztárai ordinált, de aki Sztárai püspöksége idején maga nem ordinált.

⁴⁴⁵ Botta István kéziratos gyűjteménye az írás idején özvegyénél van, talán levéltárunkban lesz helye. A másik idézett írás Botta, 1989. 151. o.

4. A római katolikus püspökök az egyházfegyelmet a Corpus iuris canonici alapján gyakorolták. Ez pedig a reformáció számára új egyházalkotmány létrehozásának feladatát is jelentette. Mindez gyakorlatilag a hitviták és a zsinatok alkalmain keresztül történt. A győzelmet jelentő vaskaszentmártoni disputa után magától értődően tartották meg zsinatukat, fektették le egyházuk alkotmányának alapjait és választottak püspököt is. Közvetlenül az előbb említett disputa után alakult meg a baranyai püspökség, s lett episcopussá abban Sztárai Mihály (1551-től már lehetséges, legkésőbb 1553-ban). Ő pedig hazai alapokra építve, ugyanakkor a wittenbergi rendtartásokat és vizitációkkal kapcsolatos rendelkezéseket is figyelembevéve lelkésztársaival megszerkesztette az ún. baranyai vagy 55 szakaszos törvénykönyvet, amely alapjává lett a későbbi lutheránus és helvét kánonoskönyveknek.

5. A Corpus iuris canonici szerint a püspöknek fenntartott jog (iura ordinis reservata) mindenféle felszentelés, tehát az ordináció, pappá szentelés is.

Mindezek alapján odáig is elmehetünk, hogy Sztárai püspöksége a római jog szerinti püspökség betöltése is volt ott, ahol összeomlott a katolikus hierarchia. Vagyis egészítsük ki a sort: a püspöki szolgálat felépítésével nemcsak Németországra és a hazai viszonyokra figyelt, hanem a múltra is. Vagyis alapjában nem „rombolni”, hanem építeni akart. S így egyáltalán nem „képzelt püspök”, hanem – ahogyan Botta befejezi sorait – „a katolikus püspök helyébe lépett evangélikus püspök volt.”

S talán így lesz kerek és teljes mindaz, amit eddig püspöki szolgálatáról leírtunk. Akkor talán azt is mondhatjuk, hogy nem egyszerűen „sokoldalú” ember volt, hanem püspöki szolgálatát akarta betölteni úgy, ahogy „vette” és értette. Ezért szervezte és építette létrejött egyházát. S talán az sem túlzás, hogy irodalmi művei ugyanezt a célt szolgálták.

A reformáció és az irodalom

Lehet, hogy exkurzusnak tűnik a cím, de a téma szervesen a dolgozathoz tartozik, nem alapos feldolgozása, hanem legalább annak felvetése. Hiszen erről nemcsak az egyháztörténet, hanem minden irodalomtörténet is pozitív módon ír.

„Hazánknak XVI. századi története a leghatározottabban ellentmond azon közönséges felfogásnak, mintha csakis a politikai hatalommal, anyagi jóléttel járhatna együtt az irodalmi felvirágzás. A magyar nemzet aligha élt szerencsétlenebb korszakot, mint amelynek kezdetét a mohácsi vész jegyzi, végét a magyar nemzet két ellenséges táborra osztó Bocskai-féle szabadságharc határolja. És amelynek minden esztendejét török, német és magyar fegyvertől kiontott honfivér festi emlékezetesen pirosra, s mégis akkor ébred fel igazán a magyar szellemi élet, ekkor születik meg tulajdonképp a magyar irodalom... a reformáció művelte ezt a csodát... ha a bibliai nép a babiloni fogságból visszatérve, egyik kezében fegyvert, a másikban építő szerszámot tartott, a XVI. század magyarját sem képzelhetjük el másképp, mint aki egyik kezében kardot ragad török és német ellen, másik kezében tollat forgat lelki üdvének biztosítására, áhítatának és hazafias érzésének erősítésére, a magyar történeti és mondai emlékek megőrzésére, a szellemi táplálék, a gyönyörködtető olvasmány után vágyó nép szükségletének kielégítésére” – olvassuk egy 19. századi irodalomtörténetben, számunkra kissé már régiesen, talán túl szépen is, de az igazságot megragadva.⁴⁴⁶

És ugyanezt olvassuk, igaz, más aspektusban és más fogalmazással: „Mindenfélé megindul az eszmecsere, a vitatkozás. A városban, faluban megjelenik a reformáció egy-egy apostola, beszédet tart, a katolikus papokat vitatkozásra hívja ki. A közönség feszült figyelemmel hallgat, izgatottan mérlegeli a szavakat, okokat, és odaítéli a győzelmet... és éppen ez, ami a reformációnak végtelen fontosságát kölcsönöz a fejlődés, a haladás történetében. Az igazság nem egy-két iskola kincse többé, az emberek közt leomlanak a válaszfalak, mindenki részt vesz a szellem munkájában, a nagy, egyetemes küzdelemben. Most már az irodalom sem a régi többé. Úgyszólván egy csapásra lép ki az osztályok sorompóiból, a gondosan elzárt falak közül, ki az életbe, a nagy tömegek elé. Van közönsége... igen sok ember maga akarja forгатni az írást és megtanul olvasni, a többi pedig lesi a szava-

⁴⁴⁶ Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története*. I. Budapest, 1890. 145. o.

kat, hogy gondolkozhassek rajtuk.”⁴⁴⁷ Talán ez is túl szép és idillikus, de sok igazságot mond ki a reformáció és az irodalom kapcsolatáról.

De nem csak a régi irodalomtörténetek írnak így. „Öntudatos polgári kultúra és irodalom Magyarországon első ízben a reformáció jegyében bontakozik ki”⁴⁴⁸ – írja a magyar irodalom kézikönyve. Érdekes volna a születő nyomdákkal és az egymás után megjelenő könyvekkel külön is foglalkozni, de ez meghaladná kereteinket. Vitathatatlan azonban: a reformáció irodalmat teremtett, sőt új irodalom született, az irodalomtörténetben is új szakaszt nyitott még akkor is, ha alapjában a reformáció irodalma hitet célzó és egyházépítő volt.

A kis bevezetés után nézzük Sztárai Mihály irodalmi munkásságát, vegyük sorra ismert és ránk maradt műveit.

Az énekköltő

„A hívek nagy részét a római szentszéktől az éneklésbeli zengéseknek édesgetése vonta vala el” – olvassuk a *Cantus Catholici*ben.⁴⁴⁹ Ez az éneklés már nemzeti nyelven „zengett”.

Az éneklésről, Sztárai énekeiről szólva azt is el kell mondani, hogy az énekeket és a zsoltárokat alig lehet egymástól elválasztani. Dávid zsoltárai akkor éppen nagyon alkalmasnak és aktuálisnak bizonyultak az éneklésre és a vigasztalásra. A zsoltárokat olvasó és éneklő hívők egy bizonyos „párhuzamot” (hasonlóságot?) fedeztek fel a zsidó és a magyar nép sorsa között. Így született meg Farkas András éneke „A zsidó és a magyar nemzetről”, amely 1538-ban került nyomtatásra Krakkóban.⁴⁵⁰ Batizi András, aki minden bizonnyal Gálszécsi István hatására tért a reformáció irányához, több éneket is írt Krisztus születéséről, Gedeonról, Zsuzsannáról, Jónásról és Izsákról. Kiemelkedik a sorból a XLIV. Psalmusa.⁴⁵¹ Szkhárosi Horvát András a „vigasztaló énekén” kívül kilenc hosszabb verset, éneket is írt. Ebből kettő kifejezetten tanító tartalmú: „Az Istennek irgalmasságáról” és „Panasza Krisztusnak, hogy ellene támadnak ez világiak” (1549), ezekhez jön még a 2. zsoltár átdolgozása.⁴⁵² Ugyanebben a sorban kell megemlíteni Thordai Benedeket és Siklósi Mihályt, az utóbbit az LIII. zsoltárral, amelyre még visszatérünk.⁴⁵³ Kecskeméti Vég Mihály, Kecskemét prédikátora (vagy főbírája), Pap Benedek és Szegedi Gergely ugyancsak kiemelkedően jelentősek a sorban.

⁴⁴⁷ Horváth Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Budapest, 1899. I. 199–200. o.

⁴⁴⁸ Sótér-Klaniczay, 1964. 311. o.

⁴⁴⁹ *Cantus Catholici*. Kassa, 1674. Idézi Farkas Lajos: Zsoltárköltészetünk Szenci Molnár Albert előtt. *Protestáns Szemle*, 1898/7. 362–374. o.

⁴⁵⁰ RMKT II.

⁴⁵¹ RMKT II.

⁴⁵² RMKT II.

⁴⁵³ RMKT II. 246–248. o.

S ezt a „sort” azért állítottam össze itt „névsorolvasás” jelleggel, hogy jobban lássuk, ebbe a vonalba illik Sztárai Mihály is. Több kutató véleménye szerint Szegedi Gergely nemcsak közvetlen elődje volt Sztárainak, hanem az énekek és zsolnártárdolgozások tekintetében példaképe is.⁴⁵⁴

Farkas Lajos előbb idézett írásában ezt írja Sztárainról: „...a magyar reformációnak egyik legkimagaslóbb alakja, a protestáns énekügy tekintetében is kiváló jelentőséggel bír.” Hozzáteszi, hogy énekeivel is a bibliai hitet akarja terjeszteni, énekei tehát alapjában építő jellegűek. Összesen 21 énekéről tudunk, ebből 16 zsolnártárdolgozás, amelyekkel majd külön is foglalkozunk. Öt fennmaradt éneke keletkezési idejéről és helyéről nem tudunk bizonyosat, de működésének kezdeti szakaszára tehetjük azokat, vagyis az 1544–1551 közötti laskói időszakra. Csak emlékeztetünk újra Halasi Bálint laskói tanító már idézett levelére (1617–1618), amelyben arról ír, hogy az öregektől úgy hallotta: Sztárai a laskói templomdombon (bizonyára a templomban is) mindig énekléssel kezdte szolgálati alkalmait. S amikor hegedűje kíséretével énekei sokakat összegyűjtöttek már, akkor kezdett prédikálni.⁴⁵⁵

Az énekek jegyzéke

„Az Úristennek való hálaadás és könyörgés, ki az evangéliumnak világos tudománya által épít bennünket az örök életre, mely dicséretet akkor szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyülekezik” – olvassuk első éneke hosszú címét, és ez mindazt is összefoglalja, amit előbb írtunk róla. Ez az ének valóban igehirdetésre „előkészítő” ének. Maga az ének nem hosszú, 8 versből, 32 sorból áll. Az ének bibliográfiáját (kéziratok, régebbi és modern kiadások) 1560-tól egészen 1700-ig pontosan összeállítva megtalálhatjuk a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* című kiadványban.⁴⁵⁶ Talán itt nekünk nem feladatunk minden adatot felsorolni.

Három karácsonyi énekét „Az Úr Krisztus születése ünnepire” cím fogja össze.

Az első ének kezdősora: „Semmiből teremté az Úristen az embert”, s a „Natus est hodie” nótájára lehetett énekelni. 8 versből és 23 sorból áll. Az ének kezdő sorainak kezdőbetűi a „Starjnus” nevet adják meg. Kiadásai a *Répertoire* szerint 1574-től 1675-ig voltak különböző énekeskönyvekben.⁴⁵⁷

A második ének kezdősora: „Miatyánk Atya Isten...” Ez hét versből áll, versei hétsorosak, s az egész ének 48 sorból áll. A kezdőbetűk a „Michael” nevet adják.

⁴⁵⁴ Botta, 1991. 441. o.

⁴⁵⁵ Ember, 1728. 662. o.

⁴⁵⁶ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Direction Iván Horváth, assisté par Gabriella H. Hubert. Edition du Nouvel Objet, Centre de Poétique Comparé. Paris, 1992. / Ad Corpus Poeticarum. / 210–211. o.

⁴⁵⁷ *Répertoire* 542–543. o.

A harmadik ének pedig így kezdődik: „Minden embereknek mi örömet mondunk.” A versek hétsorosak, s az ének szintén hét versből és 48 sorból áll. Itt a kezdősorok a „Mikhael” nevet adják.

„A poenitentiáról és hitről” címet viseli leghosszabb éneke. A 15 versszakos, 60 soros ének verseinek kezdetűiben a „Michael Starinus” név olvasható.⁴⁵⁸

Az énekek elemzésével irodalomtörténetek foglalkoznak, a legátfogóbb bibliográfiát az idézett *Répertoire* adja. Formailag ezek bőséges eligazítást adnak. De ha énekeit tartalmilag, teológiaiilag kellene összefoglalni, a summázást három szóban adhatnánk meg: ige – Krisztus – megtérés.

Ezért készít fel az ének az igehirdetésre:

*Ha ki szent országodat először keresi,
Az te beszédedet mindenben böcsüllí,
Vagy testit vagy lelkit tud tőled kívánni,
Semmiben nem léssen fogyatkozás néki.*

Az igehirdetés „tartalma” pedig Krisztus nevében foglalható össze, aki születésével, halálával és feltámadásával váltott meg minket:

*Ezért küldé szent fiát,
Ez világ megváltóját,
És megszabadítóját
Ki megalázza magát
Ádámnak ábrázatát
Felvövé ő állatját,
Szenvedé bűneink kínját.*

S aki az igében Krisztusra talál, annak életében megtörténik a megtérés csodája:

*Ez nem csoda, hogy az bűnbe te esél,
De nagy csoda, hogy az bűnben te fekszel,
Bűneidből hamar ki nem fejezel,
És csak az egy Krisztusba nem öltözel.*

„Írói munkássága nem egyéb, mint a reformáció elveinek terjesztése az irodalomban” – írja Nagy Sándor is.⁴⁵⁹ Sőt, ő egyenesen úgy látja, hogy a reformátor „költői” munkája nem egyéb, mint valamely száraz vallásos igazságnak, dogmának még szárazabb fejtegetése. (Szerencse, hogy a gyülekezetek nem így érezték!)

⁴⁵⁸ Az énekek: RMKT V. *Répertoire* 400–401. o.

⁴⁵⁹ Nagy, 1883. 22. o.

De mégis: „irodalmunk és költészetünk egyaránt sokat köszön nekik minden folytatkozásaik mellett is. Hogy irodalmunk a barátok szűk cellájából kilépett, az élettel szoros kapcsolatba jött, előhírnöke és terjesztője lett az új eszméknek, melyek más irányt adtak az emberiség történelmének, mindezt nagyrészt az egyszerű protestáns papok és iskolamesterek eszközölték... e költők sorában Sztárait nemcsak az idő, de érdem szerint is az első helyek egyike illeti meg... költői tehetsége alig haladja meg a közepszerűséget... érdeme az, hogy az úttörők között volt... Sztárai énekeiben is van valami, amiben nem versenyezhet vele egyik társa sem: s ez a dallamosság. De páratlanul áll költőnk a sokoldalúság terén is, az egész századon keresztül ő az egyetlen, ki a költészetnek mindhárom nemében munkálkodott. S az ének és drámaköltészet terén éppen legelső volt” – írja Nagy Sándor írásában.

Kötelességem megemlíteni, hogy Nagy Sándor másképp szedi az énekeket rendbe:

„Bornemisza Péter (Detrekő, 1582), Gönczy György (Várad, 1564) és az 1675-ös lőcsei gyűjtemény, és Bod Péter, Ember Pál feljegyzései alapján énekeinek jegyzéke a következő:

1. Ádventi ének: »Mi Atyánk Atya Isten.« Gönczy 154.

2. Karácsony: »Minden embernek mi örömet mondunk.« Lőcsei ék. 79.

3. Karácsony: »Semmiből teremte az Úristen az embert.« Lőcsei ék. 206. Teljesebben az Akadémiai Könyvtár egyik kéziratban levő énekes gyűjteményében. 347.

4. Az poenitentiaról és hitről. »Mennyi sokat szól az Isten az embernek.« Bornemisza ék. 45. lev.

5. Hálaadó: »Hálaadásunkban...« Uo. 60.”

Ehhez csak annyit szeretnék megjegyezni, ami a később sorra kerülő zsolta-rokra is érvényes, hogy a 19. századi kutatás még sokkal kevesebb kiadásról, megjelenésről tudott, mint a 20. század végén megjelent *Répertoire*. Ezért kiindulásul a későbbi kutatók figyelmét erre a kiadásra szeretném felhívni.

De érdemes e kutatók sorában Horváth János mondataira is figyelni: „Maga szerzette énekei közül ép gondolatmenettel, jól kikerekedett szerkezettel, tökéletes ritmusú tizenkettősökkel válik ki »Az Úristennek való hálaadás és könyörgés«, melyet a prédikációra való gyülekezéskor kell énekelni... A műezzinek Allah nagyságát hangoztató és imára hívó, vontatott kiáltásai ellenében a Duna–Dráva köze szegény magyarjai ezekből az ő esténként felhangzó énekléseiből lelket méríthettek nyomorúságukban: »Sok ínségünkben hozzád kiáltunk felséges Úristen! Mert parancsoltad, hogy megkeressünk az mi szükségünkben. Végy ki immáron ez nagy ínségből, ez idegen kézből, hogy te szent neved magasztaltassék mi nemzetségünkrol...«”⁴⁶⁰

Payr Sándor pedig így ír róla: „Ezek az énekek eleinte csak kéziratban és a nép száján terjedtek tovább, maga Sztárai volt azok legilletékesebb terjesztője, aki

⁴⁶⁰ Horváth, 1957. 62. o.

sok vidéket bejárt, és szép csengő hangjával énekelte zsoltárait.” Később azután szerinte is az 1566-os váradi és az 1569-es Szegedi Gergely-féle debreceni énekeskönyvben, majd Bornemisza gyűjteményében jelentek meg énekei. Érdekes szerinte, hogy Huszár Gál nem közölt azokból. „De azután az evangélikusok és a reformátusok egyaránt buzgón énekelték énekeit a múlt század elejéig.” S hozzáteszi, hogy a „franciskánus Kájoni János is felvette énekeskönyvébe (*Cantionale Catholicum*, 1676) több zsoltárát.”⁴⁶¹

Szilády Áron megint másra hívja fel a figyelmet. A „Hálaadás” az első unitárius énekeskönyv 458. lapján, a második unitárius énekeskönyv 342. lapján, Kájoninál pedig a 465. lapon is megvan. S szerinte a „Semmiből teremté...” ének a Huszár Gál CXCI. levelén és a „Miatyánk...” a CXCI. levelén van meg.⁴⁶²

Ezeket inkább csak azért említettem, hogy lássuk a terjedés irányait kezdetől szinte végig.

Sztárai életét, műveit ismerve meggyőződésem szerint bátran állíthatjuk, hogy minden bizonnyal ennél sokkal több éneke is lehetett, mi eddig ennyit ismerünk közülük. De ez a néhány ének is dokumentálhatja zsoltáraival és históriás énekeivel együtt, hogy joggal soroljuk őt az „énekes reformátorok” közé. Nekünk pedig akkor válnak irodalmi értékükön túl kincssé, ha meglátjuk: énekei versbe szedett és dallamosított evangéliumhirdetések.

A zsoltárátíró

„A zsoltáréneklés nagyobb szerepe protestánsaink istentiszteletében alighanem vele kezdődik, bár van, aki az ő zsoltárkultuszát Szegedi Gergely hatására véli visszavezetni” – írja Horváth János.⁴⁶³ És akikről már szoltunk az énekek kapcsán, akiket „elődöknek” is tekinthetünk, azok egy vagy két zsoltárt dolgoztak át (amiről tudunk). Sztárainak pedig 16 zsoltárparafrázisa maradt ránk. Kritikaként azt olvassuk Horváth Jánosnál, hogy ezek az átírások inkább terjengős tolmácsolások, aligha újraköltései a zsoltároknak. Így a zsoltárok szabad, lírai fordulatossága olykor eltűnik nála. Ami viszont pozitívum, hogy vannak átírataiban „elnyújtások”, vagyis a zsoltárok egy-egy pontján megáll, s ott a gondolatot elnyújtja, elmélyíti. S ezek a pontok az eredetinek sokszorozásai, színezései, korhoz alakításai. Ennek kiváló példája a 23. zsoltárból a „füves legelőkön nyugtat, csendes vizekhez terelget engem” rész, amely nála így hangzik színesen és aktuálisan: „Az ő mezeinek szép zsiros füvein szépen legeltet engem... anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugtat engem, lopótól, farkastól, hamis tanyítótól ott megtalál engem. Reggel, hogy kiviszen én előttem megyen igaz tudományával,

⁴⁶¹ Payr, 1924. 785. o.

⁴⁶² Szilády, RMKT V. 348. o.

⁴⁶³ Horváth, 1957. 63. o.

mindennapon kétszer engemet megitat ő lelki italával, lelki folyóvíznek és élő kút-főnek szép tiszta folyásával, evangéliumnak anyaszentegyházban az ő prédikálásával.” Ezen a ponton megszólal a tanító mellett a költő is, mondja Horváth János, s mi hozzátehetjük, hogy megszólal itt a gyakorló lelkipásztor is.

Ugyanezt a gondolatot húzza alá és mélyíti el a Sőtér-Klaniczay irodalomtörténet is: „Fordításai természetesen nem az eredetinek modern értelemben vett hű tolmácsolásai. Sztárai is, mint többi kortársa, a zsoltárokat keresztyén szellemben magyaráította és aktualizálta, az olyan részleteket pedig, amelyek nem illenek bele gondolatmenetébe, egyszerűen elhagyta... Az eredeti zsoltárokból gyakori a panasza a gonosz ellenségre, a hitetlen pogányra, s így ezekben különösen a török uralom alatt sínylődők találhatták meg saját érzelmeik kifejezését. Sztárai legszebb parafrázisait a 24., 26., 74., és 94. zsoltárok nyomán írta.”⁴⁶⁴

Az átdolgozott zsoltárok

1. X. Psalmus. „Ut quid Domine recessisti longe.” Dallam: „Dicsérlek téged, mennybéli Isten, én édes Teremtőm” vagy „Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala.” (A *Répertoire* ezenkívül még négy dallamot megad.)

Kezdősora: Szilády szerint „Megnyugodván ellenségétől szent Dávid próféta.” A *Répertoire* szerint: „Megnyomorodván ellenségétől szent Dávid próféta.”

A versfőkből „Michael Starius fecit” (főcit?) olvasható.

Sémája: a 16 (5, 5, 6), a 16 (5, 5, 6), a 16 (5, 5, 6). Ezzel Szkhárosinál találkozunk először annak VI. énekében Szilády szerint.

Kiadásai az 1590-es Debreceni énekeskönyvvel kezdődnek és az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvvel fejeződnek be a régebbi időben,⁴⁶⁵ Szilády hozzáteszi: „a református énekeskönyvben a jelen századig”.⁴⁶⁶

Modern kiadása: RMKT V. 75. o. A dallam kiadása: RMDT I. 196. o.

2. XII. Psalmus. „Saluum me fac Domine.” Dallam: „Boldog az olyan ember az Istenben” vagy „Mindenkoron áldom az én Uramat.” A *Répertoire* még négy dallamot megad ezeken kívül.

Kezdősora: „Szabadíts meg, és tarts meg, Uram, Isten.”

A versfőkből „Sztárai Mihál” olvasható.

A versek strukturája: a 11 (4, 4, 3), a 11 (4, 4, 3), a 11 (4, 4, 3), a 11 (4, 4, 3). Szilády szerint mint Szeremlyéninél, Kákonyinál, Tinódinál.⁴⁶⁷ Farkas Lajos szerint ez a zsoltár a török és Róma ellen készült:

⁴⁶⁴ Sőtér-Klaniczay, 1964. 348–350. o.

⁴⁶⁵ *Répertoire* 387. o.

⁴⁶⁶ Szilády, RMKT V. 342. o.

⁴⁶⁷ Szilády, RMKT V. 343. o.

*Az hitetlen és kegyetlen pogánok,
Mi környülünk járnak, mint oroszlánok,
Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek az hitetlen pogánok.*

Talán hozzátehetnénk, hogy nemcsak „ellenük íródott”, hanem a reformátori meggyőződést mutatja: a büntetés a régi egyház és vezetőinek bűneiért tört a népre.

Szilády még csak a legrégebbi kiadásokat említi előbb idézett helyén. A *Répertoire* kimutatja, hogy az első megjelenés az 1574-es Huszár Gál-énekeskönyvben volt, s onnan hosszú a sor az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvig.⁴⁶⁸

A modern kiadás: RMKT V. 77. o. A dallamok kiadása: RMDT I. 82. o.

3. XV. Psalmus. „Domine quis habitabit in tabernaculo tuo.”

Dallam: „Az igaz hitnek jó gyümölcséről.” A *Répertoire* itt is több dallamot ad meg.

Kezdősora: „Sokan vannak most olyatén emberek.”

A versfejekben „Starinvs” áll.

A versek struktúrája: a 11 (4, 4, 3), a 11 (4, 4, 3), a 11 (4, 4, 3), a 11 (4, 4, 3) (azonos az előzővel).

Farkas Lajos szerint a zsoltár fő kérdése:

*Rövid szóval: ki mégyen mennyországban,
És ki lészen az örök bódogságban?*

Hozzátehetjük, hogy alapjában ez volt az egész reformáció alapkérdése is.

Szilády még csak annyit tud kimutatni, hogy Bornemisznánál, két unitárius énekeskönyvben és Kájoninál jelent meg az ének.⁴⁶⁹ A *Répertoire* itt is hosszú sort ad meg az 1582-es Detrekői énekeskönyvtől az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvig bezárólag.⁴⁷⁰

Modern kiadása: RMKT V. 79. o. Dallamkiadás: RMDT I. 95. o.

4. XXIII. Psalmus. „Dominus regit me et nihil mihi deerit.”

Dallam: „Nektek emlékezem, jó Hunyadi Jánosról.” Szilády szerint ez pontosabban Nagybankai Mátyás 1560-ban írt históriájának „Néktek emlékezem” dala. Ha ez így igaz, akkor, mivel Nagybankai ezt 1560 után írta, ez a zsoltár is a későbbiek közé tartozhat. Farkas Lajos is ezen a véleményen van.

⁴⁶⁸ *Répertoire* 573–574. o.

⁴⁶⁹ Szilády, RMKT V. 344. o.

⁴⁷⁰ *Répertoire* 568–569. o.

A versfőkbben „Starai Mihál” olvasható.

A kezdősorok:

Szent Dávid próféta éneklő könyvének huszonharmad részében.

Bízzván az Istennek az ő reá való nagy gondviselésében.

És hálákat adván ő szent felségének mind egész életében,

Igen dicsekedik lelkében mindenkor keresztyének képében.

Sztárai költészetének talán egyik legszebb darabja ez a zsoltárátdolgozás, más verseiről már több alkalommal volt szó, például az „elnyújtással” kapcsolatban.

Szilády természetesen itt is az első kiadásokat tudja csak felsorolni (Debreceni, Bornemisza, az unitárius könyvek és Kájoni).⁴⁷¹ A *Répertoire* sora itt is hosszú és teljes az 1574-es komjátitól kezdve az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvig.⁴⁷²

Modern kiadás: RMKT V. 80. o. Dallamkiadása: RMDT I. 28. o. és RMDT II. 249. o.

5. XXVI. Psalmus. „Judica me Domine quoniam...”

Dallam: „Nagy bánatban Dávid mikoron” vagy „Néked mennyei szent...”

Kezdősorok:

Mikor Dávid vala nagy keserűségben,

Saul király előtt számkivetésben.

Felkiálta Istenhez az ő szívében.

Könyörögvén siralmas énekben.

A versfőkbben: „Michael fecit”, ami szintén jellemző Sztáraitra.

A vers struktúrája azonos a XII. és XV. zsoltárával.

Szilády szerint az ének az 1579-es énekeskönyvben van meg, azután csak a 17. századi énekeskönyvekben. Természetesen a *Répertoire* itt is hosszabb megjelenési sort ad meg.⁴⁷³

Szilády hozzászeli az előbb idézett helyen: „Mivel azonban a versfőkbben olvasható Michael fecit az egy Tuba Mihályon kívül sem Siklósi Mihályra, sem Végkecskeméti Mihályra nem vonatkoztatható, s mivel a következő XXVIII. Psalmus Michaele alatt a hagyomány szerint szintén Sztárai Mihály értendő, a Sztárai verselését jellemző inversióknál fogva, ezt is ide sorozzák.”

Modern kiadás: RMKT V. 85. o. Dallamkiadás: RMDT I. 28. o.

⁴⁷¹ Szilády, RMKT V. 344. o.

⁴⁷² *Répertoire* 581–582. o.

⁴⁷³ Szilády, RMKT V. 345. o. *Répertoire* 422. o.

6. XXVIII. Psalmus. „Ad te Domine clamabo, Deus me sileas.”

Dallam: „Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodalmunk” vagy „Mittitur ad Virginem Dei fortitudo.”

Kezdősorok:

*Mostan hozzád felkiáltok felséges Úristen,
Mert kőszálam és oltalmam vagy mindenek ellen,
Tekints reám, ne hagyj engem nagy veszedelmemben,
Mert úgy vagyok, kit temetni visznek az veremben.*

A versfőkben a „Michaele” szintén Sztárait jelzi.

A vers felépítése: a 14 (4, 4, 6), a 14 (4, 4, 6), a 14 (4, 4, 6).

Szilády megjegyzi, hogy Szkhárosi 1574-ben „Az átokról” című versét írta erre a témára.⁴⁷⁴

Farkas Lajos – kérdőjellel ugyan – „felekezeti gyűlöletről” beszél, ő az átdolgozásból ezt érzi. A vers, amelyre utal, így hangzik:

*Csodaképen környülvettek most az hitetlenek,
Kik hamisan cselekednek, átkozott emberek,
Szembe nékem szépet szólnak, de álnok az ő szívük,
Kérlek, ne hagyj el, hogy ne légyek egyik ő közülük.*

A verset átgondolva az a kérdés vetődik fel: kiben van nagyobb gyűlölet? Az eredeti zsoltár egyébként éppen ebben a vonatkozásban sokkal „erősebb” (Zsolt 28,3–5).

Szilády már idézett művében csak a sor elejét tudja még megadni, a *Répertoire* végigviszi a sort.⁴⁷⁵

A modern kiadás és a dallamkiadás megegyezik az előző zsoltárával.

7. XXIX. Psalmus. „Afferte Domino filii Dei afferte...”

Dallama: „Nagy hálaadással magasztallak téged, én Istenem.” De a *Répertoire* több dallamot is ad.

A kezdősor: „Szent Dávid próféta az Istennek nagy hatalmát látván.”

A versfőkben ez olvasható: „Starai Iahal”.

A 11 verses ének szerkezete: a 16 (6, 4, 6), a 16 (6, 4, 6), a 16 (6, 4, 6).

Szilády megjegyzi: „Ha a dallam jelzése eredeti, akkor az Németh Ferenc to-kaji kapitány énekének dallama, a reformátusok ma is éneklük.”⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Szilády, RMKT V. 345. o.

⁴⁷⁵ *Répertoire* 453–454. o.

⁴⁷⁶ Szilády, RMKT V. 345. o.

Szilády még csak a Gönczy-féle XVII. századi kiadásokban találta az éneket. A *Répertoire* is az 1602-ben kiadott Debreceni énekeskönyvvvel kezd, és a hosszú sor vége itt is az 1700-as Kolozsvári énekeskönyv.⁴⁷⁷

Modern kiadás: RMKT V. 85. o. Dallamkiadás: RMDT I. 107. o.

8. XXXII. Psalmus. „Beati quorum remissae sunt iniquitates.”

Dallam: „Szent Dávid próféta éneklő könyvének huszonharmad részében.”
(De több dallam is jelölve van.)

A kezdősor: „Sok emberek vannak e széles világon, kik tévelygésben vannak.”

A versfőkben ez olvasható: „Stanrinvs de ivsto”.

S az „igazság” és egyben „boldogság” pedig:

*...csak azok boldogok és igaz emberek,
Kiknek az Úristen irgalmasságából megbocsátotta bűnük.*

Itt megint a reformáció tanításának „szívénél” vagyunk.

Szilády a kiadványokból az 1590-es évre utal mint kezdetre.⁴⁷⁸

A *Répertoire* is ezzel kezdi a kiadványokat, és a zárás megint az 1700-as Kolozsvári énekeskönyv.

Modern kiadás: RMKT V. 86. o. Dallamkiadás: RMDT I. 28. o.

9. Psalmus XXXIV. „Benedicam Dominum in omni tempore.”

Dallam: „Boldog az olyan ember az Istenben” vagy „Meghallgassad az én imádságomat” (itt is több dallam van).

A kezdősor: „Mindenkoron áldom az én Uramat...”

Farkas Lajos szerint a központi üzenet a 8. versben van:

*Segítségül azért Istent híjátok,
Ő jóvoltát kóstoljátok, lássátok,
Igen nagy jó, azt bizonynyal tudjátok,
Benne bízó emberek mind bódogok.*

Ez megint nemcsak a versnek, hanem az egész reformációnak „központi” – egyben vigasztaló üzenete is volt.

A versfőkben „Michael Starinvs faciebat” olvasható.

A szerkezet: a 11 (4, 7), a 11 (4, 7), a 11 (4, 7), a 11 (4, 7).

Szilády hozzáteszi, hogy azonos a XII., XV. és XXVI. zsoltárok struktúrájával.

⁴⁷⁷ *Répertoire* 580–581. o.

⁴⁷⁸ Szilády, RMKT V. 346. o.

Nála a kiadások sora: Bornemisza 1590-es, 1593-as és Kájoni-kiadás,⁴⁷⁹ a *Répertoire* a sort az 1574-es komjátival kezdi, s a nagyon hosszú sor vége (29 énekeskönyv) itt is az 1700-as Kolozsvári énekeskönyv.⁴⁸⁰

A modern kiadás: RMKT V. 88. o. A dallam kiadása: RMDT I. 95. o.

10. XXXVI. Psalmus. „Dixit iniustus ut delinquat in semetipso.” Szilády így adja meg: „In te Domine speravi...”

Dallama: „Dicsérlek téged mennybéli Isten, én édes teremtmő” vagy „Szánjad Úristen, a te népednek ilyen nagy romlását” (a *Répertoire* több dallamot is ad).

A kezdősor: „Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal szent Dávid proféta...”

A versfőkben: „Starinvs faciebaa.”

A vers szerkezete: a 16 (5, 5, 6), a 16 (5, 5, 6), a 16 (5, 5, 6).

Szilády megjegyzi, hogy a X. zsoltárával azonos.

Farkas ezt a parafrázist „elmélkedőnek” véli, de az alapzsoltár is hasonló.

Szilády megjegyzése: „ma már magyarázni kell a »megaránzottam« szót. Ozorai Imre írja: »Ah pap jámbor elmegylen vala, meg aránza vala, mennyivel írné azokat.«”⁴⁸¹

Szilády itt is csak az 1590-es és 1593-as énekeskönyvekre utal.

A *Répertoire* hosszú sora 29 kiadásból áll, az 1574-es komjátitól az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvig.⁴⁸²

A modern kiadás: RMKT V. 91. o. A dallam kiadása: RMDT I. 196. o.

11. XXXVII. Psalmus. „Noli aemulari in malignantibus.”

Dallam: „Neked mennyei szent Atyánk könyörgünk” (de más dallamok is meg vannak adva).

A kezdősor: „Megnyomorult szegény keresztyén ember.”

A versfőkben: „Michael Starinvs kontra magnum orabat.”

Hozzá lehetne tenni, hogy nemcsak „contra magnum”, hanem „pro pauco” is íratott:

*Ezért bízván szenvedj, várd az Úristent,
Ne zúgolódjál, ha látod az hitetlent,
Hogy jó szerencséével ő felment,
Csalárdkodott, az Istentől messze ment.*

Erre talán azt lehetne mondani, hogy a reformáció „örök kérdése” van itt is megfogalmazva.

⁴⁷⁹ Szilády, RMKT V. 346. o.

⁴⁸⁰ *Répertoire* 439–440. o.

⁴⁸¹ Szilády, RMKT V. 346. o.

⁴⁸² *Répertoire* 561. o.

Szerkezete: a 11 (4, 7), a 11 (4, 7), a 11 (4, 7), a 11 (4, 7).

Szilády szerint a XII., XV., XXVI. és a XXXIV. zsoltárokéval azonos szerkezetű.

Összefoglalása szerint: „csak a XVII. századbeli énekeskönyvekben van meg”,⁴⁸³ a *Répertoire* már az 1574-es komjátival kezdi a felsorolást, 24 kiadást mutat fel és az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvvvel fejezi be a sort.⁴⁸⁴

Modern kiadás: RMKT V. 93. o. Dallamkiadás: RMDT I. 755. o.

12. LXIV. Psalmus. „Exaudi Deus orationem meam.”

Dallam: „Mindenkoron áldom az én Uramat” (mellette több dallam is).

Kezdősora: „Meghallgassad az én imádságomat.”

A versfőkben „Michael Starinvs” áll.

Struktúrája: a 11 (4, 7), a 11 (4, 7), a 11 (4, 7), a 11 (4, 7).

Ez a struktúra Szilády szerinti azonos a XII., XV., XXVI., XXXIV. és XXXVII. zsoltárokéval.

Ő csak a 16. századi kiadásokat sorolja fel.⁴⁸⁵ A *Répertoire* az 1574-es komjátival kezdi a felsorolást, amely összesen 32 kiadásból áll, s a végén az 1700-as kolozsvári áll.⁴⁸⁶

A modern kiadása: RMKT V. 92. o. A dallamkiadás: RMDT I. 82. o.

13. LXV. Palmus. „Te decet hymnus Deus in Sion.”

Dallama: „Cur mundus militat, sub vana gloria” (s mellette még négy dallam).

Kezdősora: „Sok jótéteményen nagyon csodálkozván.”

A versfőkben: „Starinvs fecit.”

Farkas Lajos szerint az egyik legsikerültebb parafrázis.

Szerkezete: a 12 (6, 6), a 12 (6, 6), a 12 (6, 6), a 12 (6, 6).

Míg Szilády itt is csak a 16. század végén megjelenő kiadásokat adja,⁴⁸⁷ a *Répertoire* az 1574-es komjátitól az 1700-as kolozsváriig 36 kiadást sorol fel, köztük Bibliát és imádságoskönyvet is.⁴⁸⁸

Szövegkiadás: RMKT V. 99. o. Dallamkiadás: RMDT I. 188., 190., 681. o.

14. LXXIV. Psalmus. „Ut quid Deus repulisti in finem.”

Dallam: „Sok inségünkben hozzád kiáltunk felséges Úristen” (Szilády), „Emlékezzél meg te gyarló ember a te Istenedről” (s még öt dallam a *Répertoire*-ban).

Kezdősorai:

⁴⁸³ Szilády, RMKT V. 347. o.

⁴⁸⁴ *Répertoire* 388–389. o.

⁴⁸⁵ Szilády, RMKT V. 347. o.

⁴⁸⁶ *Répertoire* 386–387. o.

⁴⁸⁷ Szilády, RMKT V. 347. o.

⁴⁸⁸ *Répertoire* 559. o.

*Sok ínségünkben hozzád kiáltunk, felséges Úristen!
Mert megparancsoltad, hogy megkeressünk az mi szükségünkben.*

A versfőkben „Starinvs” olvasható.

Szerkezete: a 16 (5, 5, 6), a 16 (5, 5, 6).

Ez az egyik legrövidebb parafrázis (16 sor). Szilády szerint sémája a X. és XXXVI. zsoltárokéval azonos, de itt a versek kétsorosak. Farkas Lajos szerint „nemzete tolmácsaként” írta ezt Sztárai, de mivel itt imádságról van szó, talán azt is mondhatnánk, „nemzete közbenjárójaként”.

Szilády csak az 1590-es kiadást és a 17. századiakat említi,⁴⁸⁹ a *Répertoire* az 1590-es debreceni kiadással kezd, a befejezés itt is az 1700-as kolozsvári, és 29 kiadást sorol fel.⁴⁹⁰

Modern kiadása: RMKT V. 101. o. Dallamkiadásai: RMDT I. 90., 99. o. RMDT II. 174. o.

15. XCII. Psalmus. „Bonum est confiteri Domino.”

Dallam: „Nagy bánatban Dávid mikoron vala” (Szilády), *Répertoire*: „Boldog az olyan ember az Istenben” (és még öt dallam).

Kezdősora: „Mely igen jó az Úristent dicsérni.”

A versfőkben: „Michael Starinvs”.

Szerkezete: a 11 (4, 7), a 11 (4, 7), a 11 (4, 7) a 11 (4, 7).

Szilády szerint azonos a XII., XV., XXVI., XXXIV. és LXIV. zsoltárokéval, „s megvan az 1593-as ék. 337. lapján és a XVII. századiakban”.⁴⁹¹ A *Répertoire* is az 1593-as Bártfai énekeskönyvvel kezd, felsorol 26 kiadást az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvig.

Mai evangélikus énekeskönyvünkben az egyetlen Sztárai-ének a 47. számmal, és „Históriás ének XVI. sz. – 92. zsoltár, Sztárai Mihály, meghalt 1575” megjegyzéssel. Szilády is megjegyzi: „az ének a mai napig is az énekeltek közé tartozik.”

Modern kiadása: RMKT V. 102. o. Dallamkiadásai: RMDT I. 95., 186. o.

16. XCIV. Palmus. „Deus ultionum Dominus.”

Dallama: „Megnyomorodván ellenségétől szent Dávid próféta” (Szilády) vagy „Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala” (*Répertoire*).

Kezdősora: „Mikor szent Dávid az főnépeknek gonoszságát látá.”

A versfőkben „Michael Stainvs contra impios” áll, s a zsoltár hangja a „főnépek” ellen valóban kemény, s a „köznép” vigasztalja. Mint a zsoltár, ez is hozzátartozott a reformáció „hangjához”.

A szerkezet: a 16 (5, 5, 6), a 16 (5, 5, 6), a 16 (5, 5, 6).

⁴⁸⁹ Szilády, RMKT V. 348. o.

⁴⁹⁰ *Répertoire* 558. o.

⁴⁹¹ Szilády, RMKT V. 348. o.

„Sémája a X., XXXVI. és LXXIV. zsoltárokéval azonos”, és „megvan a XVII. századi énekeskönyvekben, elfordítva Kájoninál...”, írja Szilády. A *Répertoire* az 1602-es Debreceni énekeskönyvvvel kezd a felsorolást, 23 kiadást említ az 1700-as Kolozsvári énekeskönyvig.⁴⁹²

Modern kiadása: RMKT V. 104. o. Dallamkiadása: RMDT I. 196. o.

Farkas Lajosnak még két összefoglaló véleményét kell idéznünk. Sztárai az első helyet foglalja el a vallásos költészet terén, de nem egyenrangú Balassival és Szencivel. Érződik viszont kiváló zenei érzéke, amelyet hihetőleg olaszországi tartózkodása alkalmával alapos tanulmányokkal párosított.

A kutatók a versek szerkezetét így összesítik:

11 tagú (4, 4, 3) hét átiratban,

16 tagú (5, 5, 4, 2) négy átiratban,

19 tagú (3, 3, 3, 4, 3) öt átiratban.

Nyelve magyaros, hiszen éppen így találta meg az utat a nép szívéhez. Azt lehet mondani, hogy énekei hosszú és ökumenikus utat jártak be. Nem ennek a dolgozatnak a témája, de érdekes és érdemes lenne egyszer ilyen kutatást is végezni: meddig, hány és milyen énekeskönyvben jelentek meg Sztárai énekei? Nyomtatásban először 1574-ben jelent meg éneke, s azután – amint láttuk – 1700-ig folyamatosan szinte minden énekeskönyvben, de más könyvekben is. És valóban ökumenikus volt ez az út: a lutheránus énekeskönyvek mellett ott voltak énekei a református énekeskönyvekben, de a katolikus és unitárius könyvekben is. A katolikusok kilenc zsoltárát, az unitáriusok kettőt vettek át (XV. és XXIII.).

A mai református énekeskönyv öt énekét őrzi (197, 254, 255, 260, 384). Evangélikus énekeskönyvünkben sajnos csak egyetlen éneke van (47). Himnológusaink bizonyára tudnak erre magyarázatot adni, mégis, azt hiszem, alapvetően szégyenkezéssel kell tudomásul vennünk ezt a tényt. De ettől függetlenül azt lehet mondani, hogy Sztárai énekeit a 16. század közepétől a mai napig énekelik, hatása tehát századokon átívelő, mai napig tartó. Ha ehhez hozzágondoljuk, hogy nem minden hazai reformátorunk énekét énekeljük máig, akkor ez is növeli jelentőségét.

A zsoltárok tartalmát tekintve Nagy Sándor véleménye helytálló, és jól foglalja össze, amikor azt írja, hogy verseiben az ún. „vallásos elem” a túlnyomó. Mi persze ezt úgy fogalmazzuk, hogy énekeivel is az evangéliumot akarta hirdetni, s ne feledjük, hogy a zsoltárok eredetileg „énekelt imádságok” voltak. De észre kell vennünk, hogy zsoltáraiban van más „elem” is. Emlékeztet a nemzeti fájdalomra, erősíti az elnyomott népet. S olykor persze polemikus élel szólal meg.

Sztárai a zsoltárokat minden valószínűség szerint latinból fordította. Erre utalhatnak a latinban megadott kezdősorok is. A zsoltárok elején az átíró általánosan megadja az eredeti zsoltáríró helyzetét, abból indul ki, de nem marad meg a múltban soha, s az utolsó versben megadja az eredeti zsoltár számát is. Ezt a mód-

⁴⁹² *Répertoire* 422. o.

szert Sztárai kezdte el, s tőle lett később általánossá. Zsoltárait nem lehet egyszerű fordításnak mondani. „Nem fordít, parafrázisokat készít. Zsoltáraiban is a keresztyén hit szolgája, a reformáció harcosa és a megalázott Magyarország gyermeke” – írja róla szépen és találóan Nagy Sándor már többször idézett írásában.

Van, amikor szinte terjengősen hosszú (XXXVII. Ps.), máskor valószínűleg rövid (LXXIV. Ps.). Olykor szinte feltűnő a merészsége, amit az eredeti szöveg mellőzéseivel tanúsít. Ilyenkor csupán az alaphangot és a hangulatot veszi át.

„A forma rendesen jobb a tartalomnál” – írja az erős, de nem igazságtalan kritikus, Nagy Sándor. Versei mégis a kor legjobb alkotásainak mondhatók. Zsoltárai és énekei hat sémában jelennek meg, s ezekből lettek a „magyar ütemek”. Van olyan szerkezete, amely ma már szokatlan, például a 12 és 7 tagú sorai, de azt mondják a kutatók, hogy széttaglalás útján ebből alakult később az, amit Balassi-féle versezetnek ismerünk. „E magyaros alakot költészetünkben először Sztárainál találjuk, talán azért tartotta Toldy olasz eredetűnek, holott, mint Arany A magyar nemzeti versidomról írt tanulmányában kimutatta, tisztán magyar ütemekből áll.”⁴⁹³

Sőt: „míg a többi költők, még a jó Tinódit sem kivéve, számlálják a szótagot, addig Sztárai zeneileg mérlegeli s finom érzékkel illeszti egymás mellé a hosszú és rövid, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokat, sőt nem riad vissza a szórend megbontásától, az inversiótól sem, ha azok árán a sor tiszta ritmusát mentheti. A zenében szerzett jártassága, s az olasz dalokon kiművelt hallóérzéke vezette. Itt s ennyiben hatott költészetünkre az olasz költészet először.”⁴⁹⁴

Sztárai Mihály volt tehát a magyar zsoltárköltészet – legalábbis egyik – elindítója, s korában a legtöbb zsoltár átültetője magyar nyelvre.

Alapvetően mégis ígét hirdetett zsoltáraival is.⁴⁹⁵ A legpregnansabb példája ennek a 23. zsoltár néhány sokat idézett sora:

*Reggel, hogy kiviszen, én előttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megítát ő lelki italával.*

Az egész témakörrel kapcsolatban még két rövid megjegyzést kell tennünk.

Van még egy ének, amelyet Sztárainak szoktak tulajdonítani. Ez pedig a „Sokan vannak mostan olyatén emberek” kezdetű ének, melynek versfőiben ez olvasható: „Starinrsie”. „Lampe ezt is Sztárai Mihályénak tartja, de tekintetbe véve azt, hogy Sztárai minden éneke megvan az 1579-es debreceni énekeskönyvben, ez pedig nincs... el nem fogadhatom” – írja Várfalvi Nagy János. Ezt az éneket szerinte Sztárai Miklós (?–1582. ápr. 18. Ótorda) újtordai unitárius pap szerezte, aki a második gyulafehérvári vitában is részt vett.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Nagy, 1883. 29. o.

⁴⁹⁴ Uo. 30. o.

⁴⁹⁵ Keveházi, 1975. 291–298. o.

⁴⁹⁶ Várfalvi Nagy János: Az unitáriusok énekeskönyvéről. *Keresztyén Magvető* VII. Első füzet. 1928. 93–126. o.

S vannak, akik az 53. zsoltár átdolgozását is Sztárainak akarják tulajdonítani, illetve felvetik ennek lehetőségét. Főként azok, akik hajlanak Siklósi és Sztárai azonosságára. Ezzel már foglalkoztunk. „Az 53. és 54. zsoltárt minden bizonnyal a létező Siklósi Mihály dolgozta át.”⁴⁹⁷

A históriás énekek szerzője

„A Batizi és Sztárai munkásságából már ismert bibliai és egyházi históriáknak éppen az 1540–1550-es évekre esett legvirágzóbb korszaka” – írja a Sötér-Klaniczay irodalomtörténet.⁴⁹⁸ Később ez a műfaj nem fejlődött tovább, sőt elszorvadt. De a „virágzás időszakában” a reformátorok által megénekelte énekeknek már nem Mária és a szentek vagy történelmi hősök voltak a szereplői, hanem témájukat az Ószövetségből vagy az egyház történetéből merítették. „Ebben találta készen a reformáció az olyan nevelő célzatú históriákat, amelyekre az Újtestamentum apró epizódokból összeállított Jézus-életrajzában nem volt alkalmas elbeszélő anyag” – írja a már idézett irodalomtörténet.

Az összesen 64 fennmaradt vallásos históriából 50 ótestamentumi tárgyú. Csak tíznek tárgya az Újszövetség tartalma, s ennek is csaknem fele az utolsó ítéletről szól. 4 pedig régebbi vagy újabb egyháztörténeti témát dolgoz fel.

Az epikai költészet tehát a reformációval új irányt és új tartalmat is kapott. Egyrészt a középkori epikához képest jóval több ilyen vers született, másrészt ezt most nem énekesek és lantosok művelték, hanem a rektorok és a reformáció lelkeszei. S nem elénekelték, hanem leírták, kinyomtatták és úgy adták a „hallgatók”, pontosabban az olvasók kezébe.

Nagyon elfogadható, amit Arany János írt, még akkor is, ha nagyon kemény kritikának tűnik. Hiszen Arany nemcsak értője, hanem nagyon magas szintű művelője is volt ennek a műnemnek, az epikának. „Mit szóljak a XVI. század verselóiról, a Tinódiak, Ilosvaiak epikai talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költő szólamhiánya idézi első feljajdulásomat. A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt a legkisebb érzékük sem volt.”⁴⁹⁹

Nem akarom a reformátorokat mentegetni, nem szorulnak rá. De Arany János végül is nem őket emlegeti. Ez persze minden bizonnyal nem azt jelenti, hogy szemében ők az epikus műfajok gyakorlásában talán az említetteket felülmúlták volna. De ők nem akartak mást tenni, mint ebben a formában is az evangéliumot megszólaltatni. Ehhez felhasználták az énekköltészetet, tehát a líra mellett az epikát is, sőt mint később látni fogjuk, még a drámát is. Szemükben a tartalom volt a

⁴⁹⁷ MPEL Siklósi-szócikk. 543. o. Maga a szöveg: RMKT IV. 1883.

⁴⁹⁸ Sötér-Klaniczay, 1964. 352. o.

⁴⁹⁹ Arany János: *A magyar nemzeti versidom. „Naiv eposzunk.”* Sorozatszerkesztő: Ráth Mór. Budapest, 1804. /A Magyar Nemzet Családi Könyvtára, 74./ 65. o.

lényeg, a műnem, műfaj pedig erre alkalmasnak látszó eszköz. Pontosan úgy, ahogyan ezt Nagy Sándor is észrevette: „A cél azonban itt is a reformátori volt, éppúgy, mint az előbb tárgyalt lírában... a vallási cél volt az irányadó szempont úgy a tárgy megválasztásában, mint kidolgozásában.”⁵⁰⁰

Nézzük végig most Sztárai műveit ebben a műnemben.

A históriás énekek

AZ ISTENFÉLŐ ELEÁZÁR PAPRÓL ÉS AZ KEGYETLEN ANTIOCHUS KIRÁLYRÓL VALÓ HISTÓRIA MACAB. 6.⁵⁰¹ ■ „...egy mű, melyről Szilády Áron ezt írja: versfejei a szerzőre nézve semmi felvilágosítást nem adnak, s így legfeljebb a találgatás értékével bírna hozzátételünk, ha a nyelvből és verselésből kiindulva valamelyik ismert énekszerzőnek akarnók tulajdonítani.”⁵⁰²

A szerzés idejéről a befejező vers tudósít:

*Nem régen költötték ezeket bé éneken,
Az Úr születése után ennyi esztendőben,
Mikoron írának az ezer ötszázban,
És negyvenhat esztendőben.*⁵⁰³

A történet Antiochus (Epiphanes) uralkodása idejére esik:

*Ki Jeruzsálemet igen elpusztítá,
...pogán, kegyetlen király...*

A pozitív hős Eleázár pap, akit Antiochus bálványimádásra akar csábítani, konkrétan a zsidóknak tiltott disznóhús evésére.

*Eleázár hallá, az királynak mondá:
Ez tanácsot király, vallon neked ki adá?
Hogy te zsidókat régi törvényekből
Már elszakasztanád.*

Eleázár és hét fia végül is kínos, kegyetlen mártírhalált szenvednek, és ilyen módon:

⁵⁰⁰ Nagy, 1883. 34. o.

⁵⁰¹ RMNY I. 108. o. RMKT II. 317–324. o.

⁵⁰² Nagy, 1883. 35. o.

⁵⁰³ RMNY I. 225. o.

*Az nagy Úristennek országába menének,
Nagy példát hagyának ők a keresztyéneknek,
Hogy mi is ezképen az keresztyén hitnek
Ótalmazó lennénk.*

Vannak, akik a vers születését a szövegben jelzettel ellentétben 1544-re teszik, így a Sötér-Klaniczay irodalomtörténet⁵⁰⁴ és Botta István is.⁵⁰⁵ Magam elfogadom a versben megjelölt időpontot, hiszen Sztárai időmegjelölései általában pontosak, miért írt volna más időpontot éppen itt?

Ennél azonban fontosabb, hogy az előbb említettek mindketten török környezetbe teszik a vers születését, „ahol nyilván nem volt ritka eset, hogy egyesek anyagi, hatalmi vagy egyéb okok miatt mohamedán hitre tértek” – olvassuk a Sötér-Klaniczay irodalomtörténetben. S ugyanez az írás a konzekvenciát is levonja: „Eleázár és hét fiának példája tanulság lehetett minden török szolgaságban élő magyarnak az igaz hit mellett való megmaradásra. S ezzel tulajdonképpen már Sztárai Mihály környezetében, sőt küzdelmében is vagyunk, azokban az években, amikor a török előzőnlötte Dunántúlt.” Továbbgondolva ezt a kérdést, talán még azt is lehet mondani, nem bizonyos, hogy a muzulmán hitre való áttérés volt a fő probléma, hanem esetleg „csak” bizonyos szokások átvétele, amire a disznóhús evésének kérdése is utalhat. Isten törvénye nemcsak az áttéréstől, hanem az „idomulástól” is óv. Az eltérés vagy áttérés, elszakadás „kicsiben” kezdődik, ami talán még „vonzó” is lehet! Isten akaratához kell ragaszkodni az „idegen környezetben” és a nehéz napokban még akkor is, ha ez szenvedéssel jár, ez a vers üzenete. S ez bizony mindenkor aktuális üzenet Isten népének. Így érti a verset Horváth János is: „Eleázár példája az igaz hithez ragaszkodó embernek, kit a pogány királytól való kínzatása sem bírt rá, valamint hét fiát sem, hogy vallása tilalmát megszegve disznóhúst egyék.”⁵⁰⁶

Szilády Áron, akinek eddig „tartózkodó” véleményét olvastuk, ennél tovább is megy: „Mindamellet meg kell jegyezni, hogy Sztárai Mihály, kiről tudjuk, hogy zeneszerző is volt, 1552-ben erre a dallamra írta Judith és Holofernes históriáját, nem lehetetlen, hogy ő rejtőzik a névtelenség mögött.”⁵⁰⁷

Nagy Sándor is levonja a konzekvenciát: „E műnek nemcsak versformája és dallama emlékeztet Juditra, hanem előadási módja, bekezdése is. Judit éneke így indul:

*Régi nagy időkbe vala a Syriába
Egy hatalmas király oly nagy kazdakság(á)ban,*

⁵⁰⁴ Sötér-Klaniczay, 1964. 349. o.

⁵⁰⁵ ÚMIL III kötet. Botta István Sztárai Mihály-szócikke.

⁵⁰⁶ Horváth, 1957. 67. o.

⁵⁰⁷ RMNY I. 348. o. RMKT V. 114–135. o.

*Ki mind ez világot hódoltatja vala,
Nagy hatalmasságában.
Nabuchodonozor neve vala királynak...*

Eleázár históriája pedig így kezdődik:

*Régen és törvényben vala Jeruzsálemben
Egy hatalmas király ő nagy kevélységében,
Hogy ki az zsidókat mind öleti vala,
Ő nagy kevélységében.
Az királynak neve az Antiochus király...*

És itt vannak a tőle megszokott inverziók is:

*Mert ha ti énnékem szómat nem fogadjátok,
Az Úr Istenemet és ha ti nem szolgáljátok..."*

Nagy Sándor az előbb idézett helyen még azt is hozzáteszi, hogy ez az első mű sikerültebb, mint a többiek. Kathona Géza szerint az ének először a Hoffgreff-énekeskönyvnek Ee 4a – Gg 1/b lapjain jelent meg, azután Debrecenben 1574-ben.⁵⁰⁸ Ugyanezt a témát később Dézsi András, Bornemisza Miklós és Zombori Antal is feldolgozta.⁵⁰⁹

Végül is bátran elfogadhatjuk, hogy az Eleázár papról szóló ószövetségi történetből merített éneket valóban Sztárai Mihály írta. Sőt: időben ez volt első epikai műve, amellyel népét éppen akkor, amikor a török a Dunántúl nagy részét elfoglalta, a hit harcában való megállásra buzdította.

HISTORIA EZSDRÁS HARMADIK KÖNYVÉRŐL ► A régebbi kutatók erről a versről még nem tudtak. Stoll Béla érdeme a megtalálás és a publikálás 1959-ben.⁵¹⁰ Stoll Béla tulajdonképpen egy énekeskönyvet talált, amellyel kapcsolatban ezt írta: „eddig sajátos módon elkerülte figyelmemet, pedig 1908 óta az Orsz. Széchenyi Könyvtárban van.” Az írásnak, pontosabban mai formája létrejöttének „története” van: négy személynek volt abban szerepe. Az első, a legkorábbi kéz 1615–1616 között Bölönben (Háromszék) írt bele a szövegbe GK. jelzéssel, a szöveget Bölöni János Zsigmondnak ajánlva. Innen a „Bibliai énekeskönyv” elnevezés is. A második kéz 1616 után írt a könyvbe. 1618–19 között dolgozott a könyvön egy

⁵⁰⁸ RMNY I. 348. o.

⁵⁰⁹ Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténet. II. A magyar irodalom a XVI. században.* Budapest, 1930. (A továbbiakban: Pintér, 1930.) 309. o.

⁵¹⁰ Stoll Béla: Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959. 520–523. o. Az eredeti: Országos Széchenyi Könyvtár, Oct. Hung. 642.

harmadik személy is, majd egy negyedik ismeretlen következett. S ez az utolsó (és talán nekünk a legfontosabb) kéz ezt jegyezte fel: „Finis in Kereztur sicolorum Anno Domini Milesimo Sexcentissimo vigesimo J. B. Z.” Az egészsből az is látható, hogy a különböző bejegyzések nem kronológiai sorrendben követik egymást. Maga az énekeskönyv 103 énekot tartalmaz. 12 éneke benne volt az 1607 körül megjelent unitárius énekeskönyvben is. Balassi „Bocsásd meg, Úristen” kezdetű híres éneke is ebből került az énekeskönyvbe. Mindezek a tények és a hely (Böln, Székelykeresztúr) arra utalnak, hogy a kézirat unitárius volt. Több, számunkra ismeretlen ének is van benne, s köztük az, amiről szólunk: „Historia 3. Esdr. 3. Melodiam quaere” felirattal.

Az ének 34 versszakos (háromsoros versekkel, a tagolás szokatlan: a 12 (6, 6), a 12 (6, 6), a 17 (5, 6, 6, 6)). A versfőkben „Michael Starinv” olvasható.⁵¹¹

A vers indítása megadja a történeti keretet: „írja az Esra pap ezt az ő könyvében” – amikor „csoda nagy hatalmas az Darius vala, ki az Persiaban pogány császár vala”. A vers valójában egy nagy lakoma leírása. Ezen a lakomán három bölcs ifjú énekel, mindegyik „megénekel”, dicsér valamit. Az első a jó bort:

*Az jó bornak, úgymond, nagy hatalma vagyon,
Hogy ő mindeneket megbolondíthasson,
Császárt és árvát, szegényt és gazdagot együvé számláljon.*

A második fiatal a császárt dicsőíti:

*Urak, sok emberek ez világon vagyunk,
Kik nagy sok marhákkal gazdagsággal bírnak,
Azért mindezek csak az egy császárnak mindnyájan szolgálunk.*

A harmadik ifjú az asszonyról énekel:

*Úgy vagyon az, urak, az császár hatalmas,
Azonképpen esmeg az jó bor hatalmas,
De az asszonyállat mind bornál, császárnál, higgyétek, hatalmasb.*

Csak hogy ez az ifjú itt nem áll meg:

*Az igazság, urak, nagyobb mind ezeknél,
Erősb és hatalmasb, bornál és császárnál, mert vagyon Istennél.*

S a következtetés ebből:

⁵¹¹ Répertoire 381. o.

*Ezt a nagy Úristen megíratta nekünk,
Hogy az igazságnak mindnyájan engedjünk,
Hogy mi mindnyájan az igazság által örökké élhessünk.*

Szól a végén a szerzési időről és a szerzőről is:

*Ezer ötszáz után az negyvenkilenben,
Az Sztaray Mihály szerzé ezt versekben.
Az igazsághoz való szerelmében és reménységében.*

Ezsdrás papot pedig így jellemzi – magához hasonlóan:

*Írja az Ezsdrás pap ezt az ő könyvében,
Régi nagy időben még az ó törvényben,
Az igazsághoz való szerelmében és reménységében.*

Így talán az sem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az ének nem egyszerűen az „igazság dicsérete”, amely minden más „hatalom” felett van, hanem az „igazság szerelmében és reménységében” akarja a rábízottakat megerősíteni a próbás, nehéz időkben. 1549 egyébként a nyírbátori egyezmény éve, amely egyrészt „rögzíteni” akarta a „hatalmakat” (Ferdinánd és Fráter György egyezkednek), másrészt éppen ezzel lett az „egyensúly” labilis (új seregek vonulnak fel hazánkban mind Habsburg, mind török részről). Más szóval a vers olyan időben igyekszik hallgatóit és olvasóit az igazság „szerelmeseivé és remélőivé” tenni, amikor ebből nem sokat lehet látni és tapasztalni.

Stoll Béla megjegyzi, hogy a versfők szövege nem teljes, a „Starinvs” utolsó betűje és verse is hiányzik. Sőt: „Ezsdrás 3. apokrif könyvének 3. és 4. fejezetével való összevetés is azt mutatja, hogy itt a szövegből valami hiányzik, bár Sztárai nem szedett versbe mindent, amit a forrásában talált és olvasott.”

Végül meg kell jegyezni, hogy a kutatók Stoll Béla felfedezése után általában „Ézsaiás próféta harmadik könyvéről” szólnak (Kathona Géza, Botta István és mások is), de itt – szerintem – valakinél valamikor elírás történt, és azután az „Ézsaiás” próféta került rossz másolásokban egymás után jegyzékekbe és publikációkba is.

SZENT ILLYÉSNEK ÉS ÁKHÁB KIRÁLYNAK IDEJÉBEN LÖTT DOLGOKBÓL ■ Ez a címe a következő bibliai éneknek, de a teljes címhez még hozzátartozik: „Az igaz keresztyéneknek kevés számokról, háborúságokról és győzelmekről, és az hitetlenek koronként való sokaságokról, jó szerencséjéről és veszedelmekről, szent írásból mostan szerzett ének.” Itt következik a már kiemelt főcím,

amit pedig még ez követ: „melyek a mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosak.” III. Regum. 16.⁵¹²

Nem feladatom Illés próféta történetének elmondása, bízom abban, hogy ismerős. De már a megadott címből is nyilvánvaló, hogy Sztárai sem egyszerűen a történetet akarja elmondani, hanem csak aktuálisnak látja (Illés magára marad, így látja, de Isten meghagyott „hétezret” magának!), sőt aktualizálni akarja ebből az aspektusból: az igazi keresztények mindig kevesen vannak, és háborúságot kell szenvedniök a „sokaságtól”, akik nemcsak sokan vannak, hanem „otthon” is vannak ebben a világban. Sok-sok zsoldárnak ugyanez a problémája (az ember szinte meg is kérdezi: a zsoldáros szerző miért nem onnan merített?). De az idézett fejezet a Királyok könyvéből pregnánsan erről szól. Ez a probléma nemzedékeken át eleven és fájó tapasztalat maradt. Sztárai és nemzedéke is így láthatta a dolgokat, ezért tartja fontosnak erről is írni. Fogalmazhatunk bátran úgy is, hogy ez a vers nemcsak tapasztalatból, hanem lelkipásztori gondolkodásból is fakadt: segíteni kell a „kisebbségen”.

Ebben a versben jelentkezik a sok reformátornál és a katolikus íróknál is feltűnt, nemzedékeken át tartó éles vitatéma: ki az oka a ránk zúdult bajoknak?

*Felele Szent Illyés: nem én háborgatom,
De te nemzetséged és te háborgatod,
Mert elszakadtatok az nagy Úristentől,
Ótalmat vártatok az bálvánistentől.*

A politikai aktualitásról már többször is volt szó: „Egyik Ákháb király az Bécsben lakozik... másik Ákháb király barátból lött király.” Csak megismétlem, amit az előző énekkel kapcsolatban írtam: abban az évben vagyunk, amikor Ferdinánd és Fráter György a nyírbátori egyezményt megkötötték.

De nézzük a két egyházi tábor:

*Ez két Ákháb után nagy sokan barátok,
Kik az Krisztus ellen most tanácsot tartnak,
Az hamis papoknak az kik zsoldot adnak,
Hiszem az Úristent, véllek szégyent vallnak.*

*Mert nagy sok Illyések mostan támadtanak,
Kik az Krisztus által Istenben bíztanak,
Hamis papok ellen prédikállottanak,
Nagy sokat őbennek immár megöltének.*

⁵¹² RMKT V. 114. o. Dallam: RMDT I. 14 o. Répertoire 452–453. o.

S az adatokat eláruló záró vers:

*Ezer után ötszáz és negyvenkilencben,
Az Sztáray Mihály ezt szerzé versekben,
Tar papokkal való itkezetiben,
És Istenben való jó reménységében.*

A versfőkben „Michael Starinvs” áll. Versei négysorosak, soronként 12 tagból állnak. A *Répertoire* így adja meg a szerkezetet: a 12 (6, 6), a 12 (6, 6), a 12 (6, 6), a 12 (6, 6).

Ami a kiadásokat illeti, Szilády a Hoffgreff-gyűjteményre utal, amelyben „Csi-kai Istvánnak ugyanezen tárgyról szóló éneke után (RMKT II. 155–158. o.)” van meg, ezenkívül utal a Bornemisza-énekeskönyvre és a Decsi- és a Lipcsei-kódexekre.⁵¹³ A *Répertoire* ezeken kívül első kiadásként egy 1556-ost említ meg: „Historiac melyeket a Szent Bibliából...” címmel Kolozsvárról. Összesen öt nyomtatott kiadást sorol fel (tehát a kódexeken kívül), 1556-tól 1619-ig.⁵¹⁴

Nagy Sándor kritikája szerint a műből hiányzik az egység, s nyersen adja a tárgyat. Kidolgozásában nem tudja vagy nem akarja költői színvonalra emelni tárgyát, mintha csupán a tanúság kedvéért írná az egészet. Hozzáteszi, hogy ez a leggyengébb, de érdekes módon a legolvasottabbnak tűnő műve a szerzőnek.

Szilády hozzáteszi, hogy izgalmas voltánál fogva Illés története általában az olvasottabb történetekhez tartozik. Sztárai idejében pedig különösen aktuális lehetett, ezért olvashatták nagyon sokan. Amíg Nagy Sándor azon tűnődik, hogy „e népszerűség megfeythetetlen”, hadd tegyük hozzá a mi véleményünket, hogy az elnyomott nép (a reformáció népe és a magyar nép) nem a „műfaj” kedvéért olvas-ta, hanem éppen a „tanúság” volt, ami belőle megragadta, és abból merített vigasztalást. Véleményem szerint itt van a „népszerűség” kulcsa.

Horváth János ezt már világosabban látja és teljesen elfogadhatóan írja: „Terjedelmesebb és nehezen áttekinthető a Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról c. éneke, melyet 1549-ben írt »tar papokkal való itkezetiben«. ...az egészet előadja a bibliai szöveg rendjében, megállapodás, taglalás nélkül, mert célja nem az, hogy szép, szerves költői egészet alkosson a bibliai történet anyagából, hanem, hogy a Biblia egy könyvét megismertesse, tanulságokat vonjon le belőle hívei számára. Nem marad el a történet allegorikus és korszerű értelmezése sem: Illyés a világ kezdetétől mindig az üldözött, hív keresztyéneknek [Ábel is az volt!], az özvegyasszony az Anyaszentegyháznak a megszemélyesítője, ki szálláson tartja a ker. prédikátort. Korszerű irányzatosságát már címében is jelzi: »ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosak«-nak mondván a versben előadandókat. Ma is sok Ákháb van, ki tar [katolikus] papokban bizakodik, s bálványokat imádtat

⁵¹³ Szilády, RMKT V. 350. o.

⁵¹⁴ *Répertoire* 453. o.

velük... Mikor ezt írta, élt még mindkét „Ákháb”: Ferdinánd is, György barát is, azt a három versszakot, mely a reájuk való célzást tartalmazza, nem is közölte egyetlen énekeskönyvbéli változata sem a versnek, csupán az 1574-i debreceni önálló kiadása. A hódoltságbeli prédikátor az „igaz hit – hamis hit” egyetlen osztályozó szempontjából nézte a végvárokon túlról a magyar haza állapotjait s urait. Polemikus célzata kedvéért (Katona Lajos vette ezt észre) a bibliai szöveg önkényes megváltoztatását is megengedte magának. Ákháb ugyanis a bibliai szöveg szerint Illyés próféciájától megrettenve bűnbánatot érzett, s ezért Isten elhalasztotta a büntetést. Sztárai másképp mondja: »Ruháját szaggatá, fejét befedezé, nagyokat bőjtöle, álnok szűvel járva, kiért az Úristen néki nem bocsáta.«⁵¹⁵

Érdemes itt kissé megállni: Sztárainak ezt az énekét tehát a királyi Magyarországon egy ideig rövidítve olvasták, énekelték, jobbnak látták kihagyni a „két Ákhábra” vonatkozó verseket. Ez azt is jelentette, hogy Sztárai a hódoltságban szinte következmények nélkül írhatta ezt, ám a királyságban és Erdélyben egészen más volt a helyzet! Ez azonban talán mégsem jelentette azt, amit Nemeskürty István így fogalmazott: „...a török oltalmában vígan hegedülget Sztárai Mihály a falusi templom előtti padon, ahogy azt még régesrégén, talán igaz se volt, ifjúkorában Padovában tanulta... Sztárai mester büszke szellemi-politikai függetlenségében egyaránt odamondogat a bécsi és erdélyi fejedelmeknek.”⁵¹⁶ Nemeskürty István tisztelet és szereti Sztárai Mihályt, erről tanúskodnak más könyvei. Éppen ezért Sztárait nem kell „megvédeni” Nemeskürtytől ezért a két könnyed mondatért. S ma már a páduai útra sem lehet mondani, hogy „talán igaz sem volt”, s azt sem lehet állítani, hogy Sztárai mintegy felelőtlenül odamondogatott a két uralkodónak. Jobban eligazítanak minket ebben a vonatkozásban Horváth János már idézett mondatai, s mutatják a veszélyt is. Sztárai bírálata elsősorban nem politikai töltésű, hanem mint az „igaz hit” elkötelezettje, mindent ebből a szempontból nézett. Ebből a szempontból pedig egyformán fájdalmas volt neki a „tar papokkal” együttműködő „Ákháb”, mint az a „tar pap”, aki a törökkel is egyezkedik. Számára mindkét út elsősorban nem politikai vétek, hanem „bálványimádás” volt. S különösen akkor, ha ezek meg is egyeznek. Hiszen a nyírbátori egyezmény értelmében Erdély a tiszántúli részekkel (Partium) visszaszáll Ferdinándra, aki viszont kárpótlásul a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket ajánlotta fel János Zsigmondnak. Fráter György pedig az egyezmény értelmében maradt Erdély kormányzója. Mi pedig tudjuk, hogy ebből később újabb véres összecsapás támadt. Vagyis nem valószínű, hogy ezt látva Sztárai „vígan hegedülget”, hiszen a két fejedelem nemzetük fölött hajolt össze. Ezeket a sorokat az igazság és a fájdalom mondatja vele, arról nem is beszélve, hogy a két katolikus úr egyaránt a reformáció ellensége.

⁵¹⁵ Horváth, 1957. 67–70. o.

⁵¹⁶ Nemeskürty István: *Önfia vágta sebéit*. Budapest, 1975. (A továbbiakban: Nemeskürty, 1975.) 559., 561. o.

Az egész ének üzenete ennél sokkal több, mélyebb és az ószövetségi történet kereteiben is evangéliumi: Isten „kicsiny” népét meg tudja tartani. De talán az említett szomorú aktualitás is hozzájárult a vers írásához.

AZ HOLOFERNES ÉS JUDIT ASSZONY HISTÓRIÁJA⁵¹⁷ ► „Ez a legszebb – a bibliai énekek közül – főképp a történet érdeméből, melyet verse a Vulgata szerint híven tolmácsol. De az erőteljes beszéltetés, Judit imádságainak és hálaadó énekeinek magyarban is lendületes kidolgozása, öltözetének – mikor Holoferneshez indul – igénytelen eszközökkel is pompázatos festése: a magyar verselőt di-cséri” – írja Horváth János.⁵¹⁸

Maga a történet, a zsidó nép Judit asszony általi szabadulása az asszír birodalom elnyomó törekvéseiből minden valószínűség szerint ismerős. De ennek az éneknek is vannak „kicsengései”.

Az Isten választott népéről:

*Felele Alior, az hadnagynak ezt mondá:
Az nép az egy Istent csak tiszteli, imádja,
Minden segedelmét és minden ótalmát
Az egy Istentől várja.*

Ezért van ez a nép Isten kezében – ami egyszerre „ótalom” és intés is:

*Tudd meg azért uram, ha vagyon nékik vétkek,
Mellyel megbántották hatalmas Isteneket,
Bátor rájuk menjünk, mert kezünkbe adja,
És őket meggyőzhetjük.*

De ugyanezekből a mondatokból a mostani baj oka is kiolvasható. Mert:

*Hogyha pedig nincsen, nékiek nem árthatnak,
Mert ő Istenekkel minékünk meg kell vívnunk,
Ki megótalmazza, és ott mindnyájunknak
Csak szégyent kell vallanunk.*

Ezért hirdeti Sztárai itt is és minden más írásában – minden reformátorral együtt – az egyedüli kiutat, megoldást, illetve pontosabban az idevezető utat:

*Vétkeztünk Úristen, hamisan cselekedtünk,
De te kegyelmes vagy, megkegyelmezz münékünk,*

⁵¹⁷ RMKT V. 140. o. A dallam: RMDT I. 18. o.

⁵¹⁸ Horváth, 1957. 67–68. o.

*Te magad verj minket, ne csúfoljon műnket
Az pogán ellenségünk.*

De így és ugyanezt tapasztalhatja Isten mai népe is:

*Mindnyájan dicsérjük Urunkat, Istenünket,
Ki el nem feledi az ő benne bízokat,
És ki énáltalam megbizonyította,
Az ő irgalmasságát...*

*Mert csak az Isten az, ki a hadat megveri,
És ellenségünket hatalmával megtöri...*

S ezt még hangsúlyozottan aláhúzza, de most már aktuálisan:

*Ezt az nagy Űristen megíratta münékünk,
Hogy ő benne legyen minden mi bizodalmunk,
És ő lészen nekünk az mi nagy bajvívónk,
Hatalmas ótalmazónk.*

De Isten szabadítása sokkal több, mint a politikai szabadság:

*Megszabadít minket minden ellenségünkötől,
Ördegtől, pokoltól, az örök kárhózzattól,
Hogy örök életet vegyünk mennyországban
Az ő Istenségétől.*

Többet idéztem ebből az énekből, mint általában. De a szépségen túl szerettem volna az üzenetet is megmutatni, az igehirdetést a versben, amelyre mindig vissza kell térni, és fel kell rá figyelni. Nyilván minden igehirdetésében és irodalmi műveiben is ugyanúgy szólította meg a rábízottakat, hallgatóit, Isten színe elé állította őket, s hirdette nekik az egyetlen megoldást: az evangéliumot.

De még figyeljünk utolsó, „adathozó” versére is:

*Az ezer és ötszáz ötvenkét esztendőben.
Az Sztárai Mihály ezt rendelé éneken,
Az nagy Űristennek csodatételével
Való emlékeztben. Ámen.*

Érdemes ehhez a Sőtér–Klaniczay irodalomtörténet idevágó mondataira figyelni: „Sztárai, aki hódoltsági területen él, nyíltabban alig fogalmazhatta meg énekének törökellenes élet.” Más szóval nemcsak „odamondogat” védett területről, ha-

nem bizony még kockázatot is vállalva erősíti népét, és mutatja nekik a kiutat ebben az évben: a szabadító Istenhez kell térni és benne kell bízni.

Mert – az évre visszatérve – az említett irodalomtörténet még folytatja gondolatait: „A szereztetés évéből [1552], valamint Sztárainak abból a záró megjegyzéséből, hogy versét »az nagy Úristen csodatételével való emlékezőtben« írta, nem lehet-e vajon arra következtetni, hogy énekével a maroknyi egri védők csodával határos győzelmét üdvözlölte?”⁵¹⁹

1552-ben elesett Temesvár, Drégely, sok vár pedig megadta magát a török főtámadásban. De ugyanebben az évben a szeptember 15-től október 18-ig tartó hiábavaló egri ostrom után Ahmed szégyenszemre elvezette seregét Eger alól! Ez a vár Észak-Magyarország hadászati kulcsa volt akkor. A következő években a török már nem vezetett nagyobb támadásokat. Sztárai a török elnyomás alatt aggódva figyelhette népe sorsát. S ha „sub rosa” is, de megint kifejezte – mint 1549-ben, most 1552-ben is – akkor fájdalmát, most örömet és háláját.

Az ének megtalálható a Lipcsei- és Lugosy-kódexben, nyomtatott kiadásai pedig az 1556-os kiadású „Historiac amelyeket a Szent bibliabol...” című könyvben és az 1582-es Detrekői énekeskönyvben.⁵²⁰

A versek szerkezete: a 13 (6, 7), a 13 (6, 7), a 13 (6, 6, 7). Más szóval két tizenhármassal, egy tizenkettes és egy héttagú sorból állanak. A negyedik sor visszatérő ríme az első és második sorral egyezik, míg a harmadik a szabad sor, azonban gyakran mind a négy sor összerímel, néha pedig egyik sem, olykor pedig a harmadik sor éppen a rím kedvéért áldozza fel szabadságát. Sztárai után a két Szegedi, István és Gergely kedvelte ezt a versszerkezetet.⁵²¹

A bibliai tárgyú énekek után következnek még az egyháztörténeti énekek, művek. Az egyik a 4. századba visz vissza, a másik egészen friss, szinte „aktuális” eseményt dolgoz fel. De persze itt sem egyszerűen az események megéneklése a döntő, mint látni fogjuk. Hozzátehetjük: talán még Sztárai egyháztörténeti szemlélete is kibontakozik előttünk. A régi és újabb események okulásunkra, erősítésünkre történtek – vallja. Énekei az egyháztörténet helyes és biblikus kezelésére tanítanak ma is.

HISTORIA DE VITA ATHANASII ALEXANDRIAE EPISCOPI FIDELISSIMI. AD NOTAM: RÖTTENETES BŰN LÁM VOLT A FÖSVÉNYSÉG⁵²² ► Az ének tartalma az ismert Krisztus-vita, Athanasius és Arius küzdelme vagy az egyház küzdelme a tiszta tanításért a központi Krisztus-kérdésben. Az eseményekre talán nem kell itt kitérni: a „győztes” a sokszorosan üldözött Athanasius és a „vesztes” Arius, akinek tanítása veszedelmesen terjedt. A kérdés veleje: Krisztus

⁵¹⁹ Sótér-Klaniczay, 1964. 349. o.

⁵²⁰ Szilády, RMKT V. 354. o. *Répertoire* 533. o.

⁵²¹ Szilády, RMKT V. 354. o.

⁵²² RMKT V. 157. o. Dallam: RMDT I. 747., 756. o.

örökkévaló Isten vagy pedig egy, még ha első is, a teremtmények sorában? Persze Sztárai éneke célzatos és aktualizált egyháztörténet. Ha az ember ezt az éneket figyelmesen elolvassa, az is feltűnik, hogy a szerző mennyire aprólékosan és részletekbe menően ismerte ezt a kort, utánanézett a dolgoknak. S nemcsak a történet ismeri, hanem a hátteret, a kereteket is. S az egyháztörténetnek ezt a fázisát nem csak ismeri, de értékeli is. Mert egyrészt:

*Konstantinus császár vala uralkodván,
Az keresztyéneket nagyon oltalmazván.*

Érinti persze a megelőző kort, az üldözés idejét is. Felsorolja azokat a püspököket, akik szenvedtek, mártírok lettek. Másrészt ugyanezt a kort így is látja – ebben szinte „modern”:

*Csakhamar terjede Istennek igéje,
Mindenütt hirdtetetik az Úr Krisztus neve,
Mellyel az sátánnak kitelék ideje,
És azon a sátán igen megijede,
Álnoksággal azért naggyal felfegyverkezék.*

Más szóval: a sátán most nem kívülről, hanem belülről indította meg bomlasztó támadását. Arius „dögének”, eretnekségének lényege:

*Ennek tudománya ilyen hamis vala,
Krisztus istenségét ő tagadja vala,
Csak pusztá embernek őtet vallja vala,
Isten eszkézének őtet mondja vala,
És úgy teremőnek, váltónak mondja vala.*

Ez ellen persze küzdeni kell, az ének erről szól. Ugyanakkor azt is vallja:

*Sok válságot hoztok ez visszavonással,
Mikor ti egyesek nem vagytok egymással,
Sőt egymásra vagytok szidalmazással,
Perrel és patvarral sok rágalmazással,
Ti személyeteknek utálatosságával.*

Azért – és ez a lényeg – az „igaz hit” is megszületett:

*Igaz istenséggel öröktül született,
Az Atya Istentől és nem teremtetett,
Sőt az egész világ tőle teremtetett,*

*Egy lévén állatjával, nekünk jelentetett,
Az ki mennyországból miérettünk leszállott.”*

Az ének egyébként nemcsak Athanasius és Arius vitájára, küzdelmének idejére szorítkozik, hanem elkíséri az egyház történetét Konstantinus utódait is felidézve, egészen Valensig, és aztán Ambrosius egyházatyáig, hiszen az ügy igazán akkor zárult le (ha lezárult). Vagyis – és ezt Sztárai is jól látja – egy-egy egyháztörténeti eseménynek nemzedékekre, századokra szóló hatása lehet, pozitív, de negatív értelemben is. S itt sem áll meg a szerző, hanem megérkezik saját koráig (mint minden igazi egyháztörténet):

*Sőt az mi időnkben, már ez új törvénben,
Ő szent ígéjének hirdetésében,
Harminczhét esztendeig megtartá élteben
Jámbor Luther Mártont ő igaz hitében,
Mert bízik Istennek az ő segítségében.*

Érdekes volna tudni: mire vonatkoztatja a 37 esztendőt? 1517-től semmiképpen sem. Viszont 1546–37=1509. A szerzetes egyszer már volt is Wittenbergben, 26 éves ekkor. Innen számítja „igaz hitét”? Amikor már Staupitz hatása kezd erősödni életében? Hiszen igaz, hogy Staupitzot „lelki atyjának” nevezi. Persze itt bizonytalanságban vagyunk, mert egyrészt talán már az is kérdés, hogy 1483-ban született-e, másrészt Sztárai tévedhetett is számításával.

A vers imádságba torkollik, s itt már csakis és teljesen a jelenről és korának kérdéseiről van szó:

*Megtarts minket kérünk az egy igazságban,
Az egy igaz hitben, Krisztus vallásában,
Bátoríts meg minket sok háborúságban,
Kikkel minket sátán ostrom ez világban,
Mert tudja, hogy különben nem vihet pokolban.*

Ami pedig a szerzést és a szerzőt illeti:

*Ezer ötszáz ötven és hét esztendőben
Az éneknek két részét az Duna mentében,
Egy nyomorult ember rendelé versekben,
Isten adja néki, legyen egészségben,
Hogy munkálkodhassék az harmadik részben.*

És hasonló a harmadik rész vége is:

*Tolna városában az Duna mentében,
Az ezeröttszázban és az ötvenhétben,
Egy nyomorult ember ezt írta versekben,
Nevét megjelenté az első részében,
Kiből dicsértessék a nagy Isten. Ámen.*

Sztárai Mihály tehát ezt az éneket Tolnán írta, 1557-ben. Mindkét záróversben – erről volt már szó – így jelöli magát: „egy nyomorult ember”. Igaz, hogy egyik sora így folytatódik: „légyen egészségben”, de még ez sem azt jelenti, hogy most talán beteg lenne. Inkább a kapott vádak teszik „nyomorulttá”:

*Sok hazugságoknak az egyik ez vala,
Hogy nem igaz pispek, azt hazudják vala,
Császár ellen támadt, azt is mondják vala,
Szent asztalt, szent pohárt eltöretett volna,
Nagy sok szent könyveket megégetett vala.*

Ne feledjük, itt az Athanasius elleni vádokról van szó. De „hogyan nem igaz pispek” – bizonyára vele kapcsolatban is elhangozhatott. Hiszen a samarjai idézett jegyzőkönyv is alapjában erről szól, amikor az ottani lelkésszel kapcsolatban ezt írja: „valamilyen eretnek szentelte fel Tolnán”. S lehet, hogy az egyház- és államellenesség is elhangozhatott, hiszen vissza-visszatérő vád volt akkor és később is: „eretnek” és „rebellis”.

Innen nézve még figyelemreméltóbb és érdekesebb, ami a versfőkből olvasható: „Michael Starinus de vita doctissimi ac beatissimi Athanasii Aleksandriae episcopi fidelissimi christianis universis sem imprimis his optimis ac ornatissimis civibus Tuluensibus veritatem evangelicam professis fideliter scribit et canit et suam interim fortunam si licet parva componere magnis eandem esse ostendit et sua eisdem servitia cum summa fide commandat.” (Midőn Sztárai Mihály a tudós és boldog Athanasius, a leghívebb alexandriai püspök életéről ír és énekel minden kereszténynek, de különösen e legjobb és legékesebb, az evangéliumi igazságot való tolnai polgároknak, megmutatja, ha a kis dolgokat össze lehet hasonlítani a nagyokkal, hogy neki is ugyanaz a sorsa [mint Athanasiusé], és nekik ajánlja legnagyobb hittel szolgálatait.) Ebből a szövegből teljesen világos tehát, hogy az éneket ki és kinek írta. Az is nyilvánvaló, hogy az ének Athanasius püspökről szól, aki a keresztény világ legtudósabb, leghűségesebb és legboldogabb püspöke volt Alexandriában. De mindezeknél lényegesebb a megénekelt igazság, mint más műveiben is. Érdekes éppen ezzel kapcsolatban Pintér Jenő megállapítása: „Szent Atanás életét katolikusellenes felfogással, de a hírneves egyházatya megbecsülésével beszélte el. A protestánsok elítélték a katolikusok szentek iránt tanúsított rajongását, az első keresztyén századok pátriárkáit azonban tisztelték, mert felfogásuk szerint a régi egyházatyák az evangéliumi hit egyszerűségében őrizték meg

Jézus Krisztus egyházát.” Ma talán ezt úgy fogalmazhatnánk meg: a reformáció nem minden régi tagadása, hanem az eredeti hit újrafelfedezése volt. Sztárai is magáénak vallotta Athanasiuszt és a Nicaenumot is. Ennyit az „igaz hitről”, az ének lényegéről és igazi tartalmáról.

De az is világos a versfőkben olvasottakból, hogy Sztárai énekét Tolna város polgárainak, méghozzá azoknak írja, akik ott az igaz evangéliumhoz hűségesekek. Őket akarja tanítani és igaz hitükben erősíteni. Vagy talán figyelmeztetni, hogy azt el ne hagyják. Az idevágó szép jelzői nem a „captatio benevolentiae” célját szolgálják, hanem inkább azt hivatottak hangsúlyozni, hogy őket ilyennek szeretné lelkipásztorként megőrizni, ezért is küzd értük.

Amit pedig a versfőkben még magáról ír, az is figyelemreméltó. A „nyomorult ember”-ben inkább magáról és talán általában az emberről vallott hitvallása, alázata rejlik. S éppen idetartozik, amit itt ír: „hogy ha a kicsit a nagyhoz hasonlítani lehet”. Van persze mondata szerint különbség az igehirdetőkben („kicsik” és „nagyok”?), de van hasonlóság is sorsukban. Ezért írja Nagy Sándor: „Ő Athanasiusban nem a IV. századbéli keresztyén egyház nagy teológusát, hanem az igaz hit elszánt bajnokát, a vallásos meggyőződés rendíthetetlen hívét igyekszik rajzolni – tehát ugyanazt az alakot, melynek az ószövetségi Illés és Eleázár is képmásai – s ebben a sorban küzd Sztárai is a 16. században...”⁵²³ Talán szabad kiegészíteni, hogy azért Sztárai azt is látta Athanasiusban, hogy tudós volt („doctissima”), de mély hitéhez valóban hűség és szilárdság is párosult. S ezért választja ő – akit más „századunk nagy teológusának” nevez – példaképévé, s így állítja oda másoknak is követésre. De folytathatnánk a sort, ezért beszél Mózesről és Lutherről is egyszerre. S ebbe a sorba állítja magát is, mert akik ebbe a sorba kerültek, egyszerre „nyomorultak” és rendíthetetlenek.

Ezzel az énekkel kapcsolatban felvetődhet még a kérdés: „kik volnának az ő áriánusai?”⁵²⁴ Sztárai már nem volt Baranyában, amikor az antitrinitarizmus itt felütötte fejét. Az „ariánusokat” tehát nem ebben az irányban kell keresnünk. Sztárai „képletesen” szól. Szilády azt állítja, hogy Sztáraiban a baranyai püspökségtől való megválás fájdalma szólal meg: „Minthogy a szerző magát Athanasius képében szerepelteti, Arius, Eusebius alakjában csak Meliust képzelhetjük” – írja.⁵²⁵ Ebben az a gondolat rejtőzik – amely nem valószínűtlen –, hogy már a Baranyából való távozás mögött is a nagy ellenfél, Melius áll. Tudjuk, hogy személyesen is összecsaptak, de amint erről szó volt, ez később történt. S 1557-ben véleményem szerint még Szegedivel sem állt ellentétben, bár ezt többen állítják. Így látja Horváth János is: „az a gyanúsítás, hogy Meliusban látta volna a maga Áriusát, tartathatlannak bizonyult.”⁵²⁶ Horváth szerint Sztárai itt csak általában gondolt hit-

⁵²³ Nagy, 1883. 39. o.

⁵²⁴ Horváth, 1957. 72. o.

⁵²⁵ Szilády, RMKT V. 358. o.

⁵²⁶ Horváth, 1957. 70–72. o.

vitázó ellenfeleire, „hacsak hódoltságból kiköltözése és Athanasius száműzetése között nem érzett valami előttünk rejtve maradó párhuzamot” – olvassuk nála. S az bizonyos – számomra legalábbis –, hogy Baranyából elköltözése nem önként történt, vehette „száműzetésnek” is. De ehhez hozzá kell tenni, hogy mostani tudásunk szerint 1557-ben még csak a laskói költözésre gondolhatott, bár van, aki már ezt is „visszavonulásnak” véli. Véleményem szerint Sztárai itt valóban a hitvitákra, az azokban kapott vádakra gondolt, s talán a tolnaiakra is ekkor, akiknek már elégük volt a vitából.

Az elbeszélő ének megírására a szerző alaposan felkészülhetett, amint tárgyi ismereteiből, a vers megírásából kitűnik. Szilády szerint Joannes Aretinus művén kívül Rufinus és Epiphanius *Historia ecclesiastica tripartitáját* is használta forrásul, s ezt más kutató is megerősíti.⁵²⁷

Versének felépítése a *Répertoire* szerint: a 12 (6, 6), a 12 (6, 6), a 12 (6, 6), a 12 (6, 7).⁵²⁸ Más fogalmazás szerint versei egyetlen rímbe végződő, négy 12-es és egy 13-as szótagú sorból állanak. Dallama: „Rettenetes bűn, lám, volt a fősvénység”, de kutatók szerint ez nem valószínű, mert az a vers más szerkezetű. A debreceni 1573-as kiadásáról tudunk.⁵²⁹

HISTORIA CRANMERUS TAMÁS ÉRSEKNEK AZ IGAZ HITBEN VALÓ ÁLLHATATOSSÁGÁRÓL, KI MIKOR AZ PÁPA TUDOMÁNYÁT HAMISOLNÁJA, ANGLIÁBAN MÁRIA KIRÁLYNÉ ASSZONY ÁLTAL SZÖRNYŰ HALÁLT SZENVEDETT⁵³⁰ ► Ha az előző énekek a régmúltba tekintenek vissza, ez most egészen a közelmúltból meríti példáját, sőt az az idő, amiről énekel, még szinte jelennek számít. S ha az előzőekben azt láthattuk, hogy Sztárai jártas az egyház régi történetében is, most az tűnhet fel, mennyire figyel más egyházak életére saját korában. Így kezdődik az ének:

*Mostan való időben, ezer ötszáz ötvenhatában,
Az Ánglia országnak tengernek szigetében
Nagy sok keresztyéneket megégetnek tűzben,
Világ dühösségében,
Az kik nem bíznak vala az pápa szentségében,
Hanem csak egy Istenben!*

Az előző vers Cranmer halála évét adja meg. A következőkben pedig születéséről tudósít:

⁵²⁷ Szilády, RMKT V. 358. o.

⁵²⁸ *Répertoire* 453. o.

⁵²⁹ *Répertoire* 453. o. Kiadása: RMNY 323. o.

⁵³⁰ RMKT V. 241. o. Dallam: RMDT I. 749., 756. o.

*Cranmerus Tamás érsek egyik közülek vala,
Ki az Krisztus nevéért akkor szenvedett vala,
Jámbor nemzete vala, ez világra jött vala,
Hogy immár írának vala,
Ezer négyszányolcban és kilenc esztendőben,
Mátyás királ éltében.*

Cranmer Tamás tehát 1489–1556 között élt. Innen azután a további terminusokat már nem évszámokban, hanem Cranmer életkorával határozza meg:

*Hogy immár gyermekségből felnevekedett vala,
És tizennégy esztendő korában jutott vala,
Az Cantuáriában tanulni bément vala,
Hol fű oskola vala.*

*És harmincöt esztendő, hogy immáron ő vala,
fű doktorrá lött vala.*

Érdekes a szerző által felvázolt szellemtörténeti háttér is:

*Azonközben Erázmus szép könyveket ír vala,
Kinek ő deáksága nagy csodálatos vala,
Papokat, barátokat, az gyenge apácákat
Nagyon gyomlálja vala,
Kinek az ű köneit jámbor Cranmerus Tamás
Igen olvassa vala.*

*Ezután Luther Mártont hogy az Isten támasztá,
Ki által szent igéjét nyilván prédikáltatá,
Az pápa tudományát véle megcsúfoltatá,
Sokkal megutáltatá:
Cranmerus Tamás akkor harminc esztendő vala,
És igen tanul vala.*

Dátumokban megadva tehát Sztárai szerint Cranmert 1519-ben érte el Luther hatása (előtte pedig Erasmusé), és 1524-ben lett doktorrá.

S innen indult az ismert történet „Herkules” (VIII. Henrik) személyes életében, az egyházban és Angliában, amelyet ismerünk. Cranmer tanácsára két határozat születik:

a) „Ne legyen azért neki (a pápának) többé semmi hatalma az Anglia országban...”

b) „Az pápának adóját senki az Angliában több de ne merné...”

A királyi tanácsadóból fogoly lesz, s kezdődik Cranmer szenvedésének története. Közben az uralkodók váltják egymást (Sztárai ezt is pontosan, név szerint követi). Azután Cranmer egy pillanatra megtörik a szenvedésben, visszavonja tanítását, majd mégis bűn- és szilárd hitvallással fejezi be életét. Külön érdekesség, hogy Sztárai mennyi ismert és kevésbé ismert nevet sorol fel az angol egyházi életből, kiemelve azokat, akik szenvedtek Krisztus ügyéért.

Így jutunk el a befejező következtetéshez:

*Tanulságul az Laskón ezt beírták versekben,
Ezer ötszáz hatvanban az nyomorult esztendőben,
Hogy minden hű keresztyén tekintsen az tükerben,
Bízzék csak Istenben.
Az Úristen megtartsa az még szinte akarja,
Világ dühességében.*

Érdekes, hogy itt az esztendő a „nyomorult”. 1560-ban vagyunk. Már Ferdinánd a császár, Erdélyben pedig János Zsigmond az uralkodó. A bécsi udvar Erdély után nyújtja kezét, már „jól” ismert Balassa Menyhért neve. De még mindig nem lehet látni az „alagút végét”. A „véres” hatalomért folyó és reformációellenes küzdelem pedig Európa-szerte folyik, lám, Angliában is, mutatja meg Sztárai itt-hon, s egyben erősít is ebben a harcban.

A leírtak után – ebben a helyzetben – Sztárai két konzekvenciát von le, s mindkettő figyelemre méltó. Az egyik: „minden hű keresztyén tekintsen az tükerben.” Mert nem egyszerűen Cranmer megingására és végül is megállására emlékeztet. Többről van itt szó az ige szavával: „aki áll, vigyázzon, hogy el ne essék.” A nehéz, kísértéssel járó időben először is „tükerbe” (az ige tükrébe) s önmagába tekintsen mindenki, vagyis önvizsgálatot kell tartani. A másik tanulság pedig: a kísértés idején az ember „bízzék csak Istenben”. Mert a világ „dühességében” egyedüli megtartónk ő. S ha mindezt egyetlen szóban kellene összefoglalni, ez a szó a címben van adva: állhatatosság. Ami bibliai értelemben nem más, mint a hitben való megállás. Sztárai utolsó énekének tárgyalásánál megint leszögezhetjük, hogy szinte mindegyikben egyetlen témáról, az igaz hitről van szó. Ennek erősítésére született ez az ének is.

Nagy Sándor ezt írja a versről: „a protestáns felekezetek tagjai – bárhol éltek is – egymással erkölcsi szolidaritásban éltek – ez elég magyarázatul szolgálhat annak, hogy költőnk nemcsak tudomást szerez a Gray Johanna kormánya alatt beállt erőszakos reactionról, hanem négy évvel az esemény után meg is éneklí reformátor társának bukását.”

S folytatja: „Én költőnk művét eredetinek tartom, mint többi elbeszélő költeményét. A németeknél az angol egyház történetét versekbe foglalta ugyan egy névtelen költő, de ennek művét Sztáraink már csak azért sem használhatta, mert ez is az övével egy időben, 1560-ban jelent meg, s hogy angol, vagy francia verset dol-

gozott volna fel, nem valószínű, a német nyelvet ismerhette, de más nyelvet nem.”⁵³¹ Pintér Jenő szerint Sztárai forrása John Foxe prózában írt latin nyelvű egyháztörténeti munkája volt, ez 1559-ben jelent meg Bázelenben.⁵³² Ezt erősíti Horváth János is, és hozzáteszi: „...ez teszi érthetővé, hogy ilyen egészen modern és földrajzilag távoli eseményt énekelt meg. Látni azonban, hogy a reformációs mozgalomnak nemcsak hazai [a két királyságbeli] fejleményeiről volt tudomása, hanem [Sztárai] tudós szolidaritással figyelte a messze külföldi eseményeket is. A török hódoltságbeli magyar író nem volt fallal elrekesztve a hazai és külföldi rokonaitól.”⁵³³ Summázva, többféle vélemény van arról, hogyan jutott Sztárai ehhez az anyaghoz. Van, aki azt mondja, hogy az angliai eseményekről valamilyen röpcédulák jelentek volna meg. Magam részéről arra hajlok, hogy Pintér Jenő véleményét fogadjam el, Foxe latin nyelvű írása eljuthatott hozzá, és azt használni is tudta.

A vers szerkezetét a *Répertoire* így írja le: a 14 (7, 7), a 14 (7, 7), a 14 (7, 7), a 7, a 14 (7, 7), a 7.⁵³⁴ Más szóval ez azt jelenti, hogy a 107 versszakból álló versek szerkezete: három tizennégy- (kétszer hét)tagú sor után egy héttagú, majd megint egy tizennégy- (kétszer hét)tagú után egy héttagú sor fejezi be a versszakot. A szerző ezt a formát találta alkalmasnak arra, hogy amint a versfőkben írja: „Michael Starinus de vita Thomae Cranmeri archiepiscopi cantuariensis fidelissimi perpetuae memoriae ergo fideliter fecit.” Vagyis hogy örök emléket állítson az érseknek, azt hűségesen „énekelgetve”.⁵³⁵

Amikor Sztárai epikája tárgyalásának a végéhez érünk, érdemes Nagy Sándornak, a komoly kritikusnak és irodalomtörténésznek hosszabb idézetét is elolvasnunk:

„Sztárai tehát munkáját lírával kezdte el, s e téren kiváló. Másfél századig használták énekeit (mi már tudjuk, hogy még tovább), s a többi énekszerző csak őt követte, szinte tanítványai voltak. – Az elbeszélő költeményei nem ilyen sikerültek, de igen elterjedtek és olvasottak. Ezt Achab három kiadása bizonyítja legjobban.

Nyelvén egyik vidék tájszólása sem érezhető. Inkább közeledik az egységes irodalmi nyelvhez, mely ekkor kezd kifejlődni. Rendesen kora nyelvén szól s a nép hangján. Általában verses műveiben a nyelvbűvár nem sok érdekeset talál, de a stilista és költő sok jót tanulhat belőle.

Különös figyelmet érdemelnek inversioi, melyek költői nyelvének legkitűnőbb tulajdonságát képezik s költőnk zenei hallását és tiszta nyelvérzékét bizonyítják. E tekintetben felülmúlta minden kortársát. Különös érdeme, hogy ebbeli törekvése mesterkedéssé soha nem válik, erőltetett mondatokat soha nem találunk nála.”

⁵³¹ Nagy, 1883. 41. o.

⁵³² Pintér, 1930. 76. o.

⁵³³ Horváth, 1957. 76. o.

⁵³⁴ *Répertoire* 456. o.

⁵³⁵ *Répertoire* 455. o.

Néhány példa:

„Istenem, Uram, miért én tőlem ily nagy távol állasz.” (X. Ps.)

„Idvezítő, szabadító, mert vagyok...” (XII. Ps.)

„Jó életben aki magát foglalja...” (XV. Ps.)

„Testi és lelki mi életünknek tőled függ ereje.” (XXXIV. Ps.)

„Sokkal inkább azért ők gonoszkodnak.” (LXIV. Ps.)

„Antiochus király mikor ülne székiben...” (Eleázár)

„Távol hogy meglátá, ottan megszólítá...” (Ákháb)

„Mindent, hogy megbüntess, téged erre bocsátott.” (Judit)

„...juta elindulván kapujára városnak...” (Judit)

„Az ő társaságát ha hátra nem hagyod...” (Athanasius)

Nem véletlen tehát, hogy az igehirdetőt így nevezik a szakértők: „költőnk.”

A DRÁMAÍRÓ

„1550-ben Kolozsvárott [a felirat szerint »Krakkóba, Kerekotzki Ferenc által, 1550.«, tehát hamis impresszummal] megjelent egy színdarab, aminek a címét a ránk maradt, pár lapos töredék nem tartalmazza, s amit így, jobb híján »A papok házasságáról« szóló komédiaként tartunk számon. Szerzője egy Baranyában, török területen élő protestáns lelkész, az ifjú korában Itáliában tanult Sztárai Mihály, a bibliai oktatóénekek költője, a magyar reneszánsz líra virágba borulásának egyik nagy előkészítője. Sztárai 1550 nyarán egy baranyai faluban török döntőbírák előtt sikeres hitvitán vett részt, és alighanem ezt a mérközést dolgozta fel színdarabjában. [Ha ugyan nem éppen erre az eseményre készülve írta, s talán elő is adták, éppen Vaskaszentmártonban.]

Sok minden meglepő ebben a darabban.

Először is megjelenésének ideje. Előbb adnak ki magyar színművet, mint világi lírai verset, vagy mint prózai regényes elbeszélést! Természetesen mondhatnánk, hiszen a darab vallásos témát dolgoz fel, a protestantizmus ügyét szolgálja, s az mindennél előbbrevaló. Ez igaz. De hogy a vallásos ideológia drámai formában jelentkezik, azt bizonyítja, hogy Magyarországon kedveltek és ismertek voltak a színjátszás ősi, kezdeti fajtái, különben ezeket a protestantizmus nem használta volna fel, nem bújta volna ebbe a kész formába. Az mindenképpen biztos, hogy a színjáték előbb vert nálunk gyökeret, mint az elbeszélő próza, hiszen mire az első reneszánsz szépprózai elbeszélések megjelennek (1573), addigra négy drámánk is van.

A másik Sztárai-darabot a beszercebányai polgároknak ajánlotta a könyvnyomtató. De figyelemreméltó e műnek és vele a Magyaróvárott 1559-ben Huszár Gál által kiadott másik Sztárai-darabnak, az Igaz papság tükörének szereztési helye is: a török hódoltság területén Baranya vármegye. Íme tehát a két első ránk hagyott magyar színművet török területen írák, s egyikük azonnal eljut Erdélybe, Kolozsvárra, ahol rögtön kinyomtatják, a másik pedig Habsburg Ferdinánd országába, egy kezdő nyomdász műhelyébe, aki szintén siet kiadni, amint kezébe kerül. Nagy figyelmeztetés ez, hogy ne képzeljük az országot szellemileg megosztottnak, egymástól elzártnak, egymásról nem tudó mikrokozmoszok együttesének.”⁵³⁶

Ezek Nemeskürty István igen figyelemreméltó gondolatai a magyar dráma

⁵³⁶ Nemeskürty, 1975. 77–78. o.

megszületéséről. S ennek a sornak az elején megint a sokoldalú Sztárai Mihály áll. Meg vagyok győződve arról, hogy több drámát is írt, mint amennyi ránk maradt. De figyeljük a ránk maradtakat, vegyük sorra a kérdéseket, amelyeket felvetnek.

Magukat a drámákat nem tudom és nem is akarom úgy ismertetni, mint eddigi műveit, nehéz is volna ezek tartalmát leírni. De egyrészt bőven fogunk azokból is idézeteket olvasni, másrészt a drámák is hozzáférhetőek, azok helyét is meg fogom adni. S a tartalom kérdései is elő fognak kerülni. Fontosabbnak látom azonban azokkal a kérdésekkel szembenézni, amelyeket azok felvetnek. Persze lehet, hogy nem tudunk minden problémát érinteni. S mindjárt bevezetésül azt is meg kell írnom, hogy olvasmányaim alapján a legtöbb publikáció talán éppen a drámákkal kapcsolatosan jelent meg, ezért a legfontosabbakra szorítkozom.

Comoedia lepidissima matrimonio sacerdotum⁵³⁷

Amint erre utalás történt, egy töredékről van szó, és a címet is e megmaradt töredékrészről kapta az írás.

A töredék summája: a szerző mind a Bibliából, mind az egyháztörténetből disputáció formájában bizonyítja, hogy a házasság Isten rendelése és jó ajándéka. A darab szereplői: két bíró – Antal és Borbás –, két pap – Tamás és Bereczk –, a pápa, a vikárius és a Gyermekek. A darabnak tehát „hét szereplője” van, de távolról sem a mai értelemben, és olyan eseményei sincsenek, amelyeket megszoktunk és elvárunk.

„Ismét kedig teljességgel csak ötszáz ötvenhárom esztendő, hogy teljességgel elvették a papoktól feleségeket” – mondja Tamás pap az egyháztörténetre utalva, a Szentírásból pedig 1Kor 9-re hivatkozik: „Avagy nem szabad-e úgymond, minékünk feleségünket vélünk viselnünk, miképpen Péternek és Jakabnak?”

Érdemes még a mű összefoglalására, a „Gyermekek” záróbeszédére figyelni: „Az egyik pártnak beszédéből megérthette tü kegyelmetek, mely nagy vakságba és tudatlanságba legyenek azok, kik a tetetes szüzességet még lelkeknek ismereti ellen is meg akarják oltalmazni... A másik pártnak beszédéből megérthette kedig kegyelmetek, mely erős fundamentuma és bizonsága legyen az igaz házasságnak a szent írásban... hogy minden tévelygést hátra hagyván, tisztán az ő szent akaratját kövessük. Ámen.”

A mű felfedezéséről ezt írja Szilády Áron: „A töredék (csupán 1., 4. és 5. levele van meg, s ezen végződik), mely valamikor könyvtárlából került ki, már 1854 előtt Toldy Ferenc birtokában volt. A Magyar Költészet Története első kiadásában ennyit mond róla: »...egy prózai satira a katolikus papok nőtlenségét gúnyolja beszélgetés alakjában.« Csak amikor a »Comoedia de Sacerdotio« is előkerült (Apponyi Albert könyvtárából), akkor vette észre Toldy, hogy mindkét munka Sztárai

⁵³⁷ RMKT V. Budapest, 1886.

raitól származik. 1868. július 27-én ismertette őket az Akadémia I. osztályának ülésén.”⁵³⁸ A kettő ugyanis vitathatatlanra tette a közös szerzőt, mert ennek sok nyoma van: többek közt a szereplők azonossága, az utóbbi utal az elsőre, a töredékre, s a nyelv is ugyanaz, meg a kifejezések is.

Arról már szoltunk, hogy a dráma egyháztörténeti háttere az 1550-es vaskaszentmártoni zsinat, amelyről más forrásból is tudjuk, hogy a vita témája alapjában a papok házassága és a bűjt kérdése volt.

Horváth János megjegyzi, hogy a papok házasságának problémáját az Athanasius-ének is megemlíti, a téma már a niceai zsinaton is felmerült. „A kérdés, ezúttal is, gondolt-e már arra? Drámái elveszett részei adhatnák meg a feleletet.”⁵³⁹

Nagy Sándor szerint „Toldy helyesen véli, hogy a mű életképi vonásokat tüntet fel, s talán éppen költőnk valamelyik hitvitájának, a »tar papokkal« történt konfliktusának költői feldolgozása. Lehet némi hasonlóság a költő egyénisége és Tamás pap jelleme között. De anélkül, hogy Tamásban egyetlen egyéni vonás is volna. Nem lehet mondani költőnkéről, amit Tamásról mond a darab.”⁵⁴⁰

Comoedia lepidissima de sacerdotio authore Michaele Starino, Altiniensis Ecclesiae Ministro⁵⁴¹

A teljes címhez még ez is hozzátartozik: „Az igaz papságnak tiköre, melyet Sztárai Mihály mester mostan szerzett. Azt is megtalálod Atyámfia keresztyén e kis könyvecskének végében, mimódon és főképpen mire választják az igaz keresztyének a lelkipásztorokat, s mi okáért vonszák le is némelyekről a szentegyházi szolgaságot. Psal. II. Qui habitat in coelis irridebit eos et Dominus subsanabit eos.”

De ugyancsak érdekes és fontos a könyv „fülszövege”, ajánlása is: „A semneci, cremneci és besztercei bölcs tanácsoknak, és mind az egész Magyarország bányáin lakozó Krisztus híveinek, hívséges szolgálatát ajánlja a Krisztus Jézusban. – Nemcsak a Mátyusföldét és Csallóközét fosztá meg az Oláh érsek a nagy Istennek ígéjétől és a Krisztustól szerzett sakramentumok igazán való kiszolgáltatásától, hanem, amint értem, immár a ti tartományotokban is haddal kezdte meg a szegén kiföldi plébánosokat kergetni és nyírni: mintha a megnyomorodott Magyarország fejenyírt emberek nélkül igen szűkös volna, kinek a mint szent Ézsaiás mondja (Esa. V. propterea Captivus ductus est populus meus, qui non habuit

⁵³⁸ Szilády, RMKT V. 352–353. o. Amikre utal: Toldy Ferenc: *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig.* 1867. I. Összeállította, szövegét gondozta: Szalai Anna. Budapest, 1987. 193. o. Toldy Ferenc: *Értekezések.* 1867. 69. o.

⁵³⁹ Horváth, 1957. 77. o.

⁵⁴⁰ Nagy, 1883. 46. o.

⁵⁴¹ RMNY I. 158. o. RMKT V. 210–240. o.

scientiam [Ezért fogságra megy népem, amelynek nincs ismerete. Ézs 5,13. Mai fordítás: ezért fogságba megy népem, bár még nem tudja.]), a tudatlanság miatt lett akképpen romlása. Annakokáért e Sztárai Mihálynak könyvére találkozáskor, melyben ő efféle nyiredeknek hasznát megmagyarázza és megmutatja. Hasznos dolognak vélem a keresztyéneknek üdvösségére, hogy kinyomassék. De mivelhogy ti inkább akartatok az igazság mellett megmaradni és az Istennek szerelmében lenni, hogynemmint az Római paptól való félelmetekben a ti városaitokban ötet százára bocsátnyi, méltó, hogy e könyvecske a Magyar nemzetnek a ti nevetek alatt menjen ki, hogy ti hozzátok képest, egyebek is tökéletesen megmaradjanak az igazság ismeretében és vallásában. Vegyétek jó néven azért, és oltalmaztatók magatokat ennekutána is a ragadozó farkasoktól. Tartson meg a nagy Isten benneteket, Huszár Gál, az óvári egyházi szolgáló.”

Huszár Gál tehát „találkozáskor” Sztárai mester könyvével, a bányavárosi keresztyéneknek ajánlja azt, még hozzá ott, ahol Oláh Miklós érsek püspöki „megvizsgálásának” processusát indította el, ami más szóval a lutheránusok leküldetését célozta. Valójában az történt, hogy Oláh érsek 1557-ben Nagyszombatba idézte a bányavárosok papjait, hogy igazolják szabályos felszentelésüket, iktatásukat. Az itteni lelkészek nem tettek eleget az idézésnek, mire az érsek Ferdinándtól rendeletet eszközölt ki a római egyház hittételeinek elfogadása tekintetében. Cubicularius (Kammerknecht) Ulrik selmezbányai lelkész tájékoztatta Derecskey János Hont megyei archidiakónust, hogy ők az Ágostai hitvallás alapján állnak és maradnak is. A római cikkeket nem tudják elfogadni. 1558-ra az érsek zsinatot hívott össze Znióváráljára, de a lelkészek megint távolmaradtak. S ezután még egy Pozsonyba idéző levél hívásának sem tettek eleget. Sőt a római tételek elfogadása helyett azt válaszolták a „De ministerio Evangelii” című fogalmazványukban, hogy a felszentelendőnek nem kell a főpaphoz mennie, hanem a kézrátételt hívó lelkész-től nyerje el, Wittenbergben vagy ahol az evangéliumot igazán hirdetik. (Emlékeztetni szeretnék az 1560-as vizitációs körlevélre, amely szerint egy mátyusföldi papot „valamilyen eretnek szentelt Tolnán”.) Erre azután Ferdinánd és Oláh érsek már úgy válaszoltak, hogy az eretnekeket el kell űzni.⁵⁴²

Ekkor és ilyen helyzetben küldte a bányavárosi evangélikusoknak Huszár Gál Sztárai drámáját, amelynek témája pontosan az igaz papság vitás kérdése volt. Érdekes hozzátenni ehhez: úgy tűnik, hogy Huszár Gál (akiről tudjuk, hogy Sztárai püspökségét elismerte, s hozzá küldte a felszentelendőket) és bizonyára a bányavárosi lutheránusok is elfogadták és „perdöntőnek” tartották a könyvet, s a vita eldöntésére alkalmasnak a szerzőjét. Így lehetett Sztárai neve ismertté a hódoltságon kívül az ország más részeiben is.

Ez volt a könyv megjelenésének története, de úgy is mondhatnánk – az első, baranyai szolgálata után – a második szolgálata a Felvidéken. Mert a könyv kérdése eddigre országossá lett: ki az igazi pap?

⁵⁴² Botta, 1991. 117–118. o.

Erről olvasunk már a prológosban is: „Nagy hálákat adjunk az Atya mindenható örök Istennek, tisztelendő uraim jó polgárok és polgárasszonyok, hogy minket e mai napon összevegyűjtött az igaz papságnak értelmére és tanúságára, mely mondatik igaz isteni szolgálatnak és az Úristennek titok dolgainak sáfárságának, az ő szent igéjének igazán való prédikálásának és az ő szentséginek igazán való szolgáltatásának.” Két lényeges dolgot olvasunk itt: az igaz papság nem külső, hanem belső, tartalmi kérdés. Ez a tartalom pontosan megfelel az Ágostai hitvallás idevágó cikkének.

Maga a darab a ránk maradt másik töredékre utalással kezdődik: „Borbás bíró: Mi dolog az Antal bíró? ismét nem tetszik-e tenéked a papok házassága?” – Antal: „Ám immár mind papokká lesznek a diákok?”

S ezzel indul is a vita: régen is diákokból lettek a papok, de felszentelték, megnyírták, megkenték őket. Most azonban ez nem így megy. Pontosabban a külsőségek hiányoznak. Erre válaszol öntudattal Borbás: „mert még mi is papok vagyunk azért, mert a fejünket meg nem nyírták.” S most kezdi a tanítást: „kétféle papság van a szentírásban, egyik belső, a másik kiüsző.”

„A belső, lelki papság semmi nem egyéb, hanem az igaz keresztyénség.” És amint a főpapoknak, magának Jézus Krisztusnak, a Főpapnak, minden keresztyének papsága hármass tartalmú: áldozás, prédikálás és imádkozás. Az áldozás valójában az igazság, a megigazulás, Isten dicsérete és a jó cselekedetek „áldozata” is. Ehhez jön a másik kettő: „...a mi Urunk népének prédikálunk ki-ki... imádkozunk kedig mindnyájan egymásért.”

De továbbmenve: „noha minden hív keresztyén pap és prédikátor az ő házábanál, de azért ugyan nem lehet a keresztyén anyaszentegyház papok... és prédikátorok nélkül.” És „ezeknek főképpen való tisztük a prédikálás és tanítás... Másod főtisztük... a szentségeknek igazán való osztogatása... harmadik főtisztük az Istennek igéjéből való megoldozatnak hatalma... negyedik főtisztük az átkozás hatalma, hogy megpirulván megtérjenek és idvözüljenek... annak utána több tisztük is legyen, hogy jámbor életűek legyenek... jó példát adjanak... háborúságoknak elszenvadására készek legyenek...”

„De ki teszi pappá őket?” – kérdi Antal bíró. Mire Borbás így felel: „az Úristen a keresztyénekkel egyetemben. De miképpen minden városban főbíró téznek... azonképpen mindenütt a keresztyének maguknak egy püspököt és főpapot választanak, hogy a több papokkal bírjon, botránkozásokat közöttük megfeddjen és eltávoztasson, és főképpen ím erre gondot viseljen, hogy mindenkoron papságra való ifjakat tanítson, és akinek tudománya, jó erkölce és jámbor híre, neve legyen, azt pappá tegye...”

„S miképpen teszi pappá?” – hangzik a következő kérdés. S a válasz: „...először meglátja, hogy csak sajtárul tud, avagy diákul. Azután a hitnek minden ágairól jól megkérdezi, prédikáltat vele, pappá teszi és elválasztja, ahová szükség a keresztyéneknek.” Ugyanerre a kérdésre van később egy másik felelet is. „Ím eképpen. A mi pispökünk bégyűjtötte a körül való tudós papokat, prédikátorokat

és a keresztyén népet. Jól megkérdezött először a prédikátorok előtt a mi tudományunkról és a hitnek ágazatiról. Megtudakozott a mi életünkéről is. Azután osztán prédikáltatott velünk egynehánszor a keresztyének előtt, úgy tött osztán pappá és elbocsátott minket a hová a keresztyéneknek kellettünk.”

S most maga a pápa kérdez: „Hol az ördögbe vagyon ez a ti pispektök? – Nem ördögbe, hanem Erdélyben. Ett is lehet kediglen, hogyha a keresztyének akarják és Isten szerint választják.” Ezután következik 1Tim 3-ból a püspöki tiszt leírása.

A vitában persze a római papok szolgálata is előkerül, s Tamás mind a Szentírásból, mind az egyháztörténeti könyvekből, Gergely pápa rendelkezéseiből és a Breviáriumból kimutatja, hogy a „tar papság” ellopja az igét. A pápának pedig szemére veti: „elégednék meg a római püspökséggel”.

S miután ezeket „eligazítják”, Antal bíró is belátja: „ne tartsunk immár efféle néma ebeket.” – „Bizony ne, hanem jámbor papokat és tudós prédikátorokat, kikkel egyetembe az Űristen az ő szent országába végyen minket” – mondja Borbás. S a dráma Máté 15-ből való idézettel fejeződik be: „Omnia plantatio, quam non plantavit pater meus coelestis, eradicabitur.” (Minden palántát, amelyet nem az én mennyei Atyám ültetett, ki fognak gyomlálni. Mt 15,13)

A drámák teológiája

Ezt a kérdést vesszük elő elsőként a drámákkal kapcsolatban a tartalom és a tanítás ismertetése után. Azért is, mert a többi problémák megbeszélése és a műfaji kérdések megtárgyalása mellett ez a kérdés eddig nem került elő a drámák kutatása történetében. S azért is, mert számunkra alapvető kérdés a kiindulás, minden más ebből következik véleményünk szerint.

Vegyük tehát szemügyre röviden az ismertetett drámák teológiai hátterét. Azért is, mert a szerző meggyőződése szerint itt teológiai igazságokról van szó, amelyek a gyakorlatot, az akkori egyházi életet mindkét oldalról meghatározták. A gyakorlat tehát ötvöződött a teológiával – és ez nem csak akkor volt így. A kérdés csak az: milyen teológia határozta meg az egyház gyakorlati életét?

„Sztárai – az irodalomtörténet tudtára – két úgynevezett comoediát írt, egyet a papok házasságáról, egyet az igaz papságról. A gyakorlati életnek alig volt kérdése, a mely a vallási küzdelmek zajában több fontossággal merült volna fel, mint a papság problémája. A régi hit szolgálai, az új hit apostolai egyaránt ezen a réven kérnek hitelt és követést, mindegyik fél az Isten igaz követének hirdeti magát és a közösségek vallása sokáig alig egyéb egyik vagy másik pap diadalánál. Az erősebb elűzi a gyengébbet, és tanítja a maga tudományát. A nép pedig halad utána bizalommal. Előbb azonban tudni akarja, kinek hiszen, saját szemével kívánja látni a különbséget, mely az új tanítót a régitől elválasztja. Nem csoda, hogy egy tapasztalt térítő különös fáradságot szentelt erre a tárgyra, és róla írja legközvetlenebb hatású művét. A sokaságnál mindenek fölött szemet szúrt a papok házassodása,

legelsőben is ennek a jogosságát akarja igazolni... második műve... nem egyéb az első folytatásánál, melynek hőseit feltámasztja, problémáját tovább fejleszti” – olvassuk Horváth Cyrillnél.⁵⁴³

Mindezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy mind a római papoknak, mind a reformátoroknak ez igazán egzisztenciális kérdésük volt: melyikük hát az igazi pap, ki Isten igaz képviselője? Hozzátehetjük, szomorúnak tűnhet, hogy a vita mai füllel talán durva nyelvezetű is volt. Nagy Sándor odáig jutott, hogy nem is ajánlotta ezt a művet mindenkinek. De a kérdés nemcsak egzisztenciális, hanem alapvetően teológiai volt, Isten ígéje mérlegén kellett eldönteni, nem indulattal. Ha így nézzük, akkor felmerül a következő kérdés: honnan vették a vitázók az anyagot?

Ezért még mielőtt a vita teológiai tartalmáról szólnánk, érdemes utánanézni: honnan, miből meríti Sztárai az argumentációs anyagát? Mire támaszkodik?

Ezen a ponton Latzkovits Miklós értekezésére szeretném felhívni a figyelmet. Mások is írnak erről a kérdésről, de nem ilyen alaposan, és – talán szabad így mondani – nem ilyen modernül.⁵⁴⁴ A dolgozatban azt olvassuk, hogy a margináliák többsége a hitvita során idézett bibliai anyag pontos meghatározása. S ezeknek fordítása minden bizonnyal magától Sztáraitól van (amint erről az ordinációs liturgiánál is szó esett). Ezeket a bibliai helyeket most talán nem idézzük egyenként, az említett dolgozatban elérhetőek. S azt is mondani kell velük kapcsolatban, hogy az idézetek pontosak és mindig tartalomhoz illőek. Vagyis talán így lehetne summázni az eddigieket: Sztárai alapvetően és elsősorban a Szentírásból merítette mondanivalója és vitája anyagát. Számunkra már ez is komoly és fontos jelzés. Vagyis amit állít, annak igei alapja van. Két esetben a szerző Nagy Gergelyre hivatkozik a margón, leveleire: „LIB(er) és EPIS(tolarum), másrészt bibliamagyarázatára: HOMI(liarum), ez pedig pontosabban Gergely: Lukács evangéliuma kommentára volt.” A darab végén, azzal kapcsolatban, hogy Péter apostol miképpen küldte el Rómából Ravennába Apollinarist, még a Breviáriumot (Esztergomi Br.) is használja, amely – Latzkovits szerint – 1480-ban Velencében, majd Nürnbergben is megjelent. Vagyis Sztárai úgy vitázik ellenfeleivel, hogy ismeri azok készletét is, és gondoskodik a többletinformációt tartalmazó apparátuselemről is. Mégpedig azért és úgy, hogy ezeket társainak is segítségül adja, figyelmükbe ajánlja, hogy őket is „felszerelje”. Érdemes felfigyelnünk Sztárai ilyen irányú olvasottságára, háttéranyagára is. Az irodalomtörténetek – természetesen – általában világi könyvekre utalnak, amikor forrásait megjelölik. Nekünk azonban kötelességünk észrevenni Sztárai teológiai, „egyházi” olvasottságát, forrásait is.

Ami pedig a drámák teológiai tartalmát illeti, induljunk ki magából a szövegből: „Mert nagy sokan vannak ez mostani időben, kiknek utálatos az igazság és

⁵⁴³ Horváth Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Budapest, 1899. (A továbbiakban: Horváth, 1899.) Ebben Bayer József: *A magyar drámai irodalom történetéről*. I. Budapest, 1899. 204–205. o.

⁵⁴⁴ Latzkovits Miklós: *Régi magyar dráma és szöveggyűjtemény*. PhD. értekezés. Szeged, 1997. Leőhelye: Szegedi Tudományegyetem Könyvtára.

kellyemetes az hamisság, böcsületes a hamis tudatlan papság és utálatos az igaz és Isten igéjét hirdető papság, szerelmetes a vakság, nem kellemetes az világosság, tanúság és az isteni igazság.” – Tudjuk, és az igazság kedvéért ezt is el kell mondani: nagyjából hasonló különbségtétel és ítélet elhangzott már az egyházzól és papságról a középkorban is. Ezzel el kell ismernünk, hogy reformkísérletek mindig voltak az egyházban. De az is tény, hogy a régi vitakérdésre a reformációban új válasz is született: „Tudjuk, hogy az egyház azoknál van, akik az Isten igéjét helyesen tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki – nem pedig azoknál, akik az Isten igéjét nemcsak rendeletekkel igyekeznek elhallgattatni, hanem még meg is ölik azokat, akik a helyes és igaz tanítást hirdetik, ezek iránt még az egyházi törvények is elnézőbbek, még ha vétenek is valamit a törvények ellen” – írja a Konkordia könyv, precízen fogalmazva ugyanerről a kérdéstről.⁵⁴⁵

„Sztárai világosan felismerte egy új papi rend megteremtésének szükségességét, amelyhez szerinte bizonyos belső és külső egyházi szervezeti feltételek egyaránt kívánatosak” – fogalmaz az Evangélikus Hittudományi Egyetem levelező hallgatói tagozatának egyik záróvizsgai dolgozata nagyon jól, s külön öröm, hogy az új nemzedék „felvette” a Sztárai-témát.⁵⁴⁶ Ugyanebben a dolgozatban olvassuk, hogy bár a peregrináció azelőtt is ismert volt (hazánk tanulni vágyó ifjúsága magas számban látogatta a középkori külföldi egyetemeket), most azonban ehhez képest is ugrásszerűen megemelkedett a külföldre, elsősorban természetesen Wittenbergbe utazók száma... S így „szembetűnő volt a változás a korábbi papokhoz, barátokhoz képest, akik közt – elvétele ugyan – még az analfabétizmus is előfordult. Ők pedig most mindenre elszántan, a nép nyelvén, magyarul olvasták a zsolnárokat, prédikáltak, ismertették a Krisztusról szóló igaz tanítást mindenkinek” – olvassuk a dolgozatban. Másként, Sztáraival fogalmazva: „deákokból lettek papok” – mint ő maga, Sztárai is.

Az már teológiai kérdés, ahogyan Sztárai az egyetemes papság kérdését megfogalmazza. Talán furcsának tűnhet, hogy átveszi az „áldozás” fogalmát. De hiszen tudja, hogy az egyházban „áldozópapok” szolgálnak. S a fogalmat nem elveti, hanem egészen új, bibliai tartalommal tölti meg (ez egyébként az egész lutheri reformáció alapállása): az „áldozás” a megigazulás, Isten dicsérete és jó cselekedetek. Ez az igazi „áldozás”. Ilyen teológiai felfogásban minden keresztyén „áldozópap”! S ehhez az egyetemes papsághoz hozzátartozik még a környezetben való „predikálás” (mai szóval bizonyágtétel) és az imádság a ránk bízottakért. S ha ez újnak hatott is, éppen Sztárai mutatja ki, méghozzá az igéből, hogy itt valóban nem új dologról van szó, hanem az eredeti újrafelfedezéséről.

⁵⁴⁵ Konkordia könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai. I. Budapest, 1957. 226. o.

⁵⁴⁶ Lázárné Kilián Szilvia: *Evangélizáció irodalommal. Sztárai Mihály teológiája az Igaz Papság tüköre című drámája alapján*. EHE LHT [Evangélikus Hittudományegyetem levelező hittanári szak] záróvizsgai dolgozat. Orosháza, 2000. (A továbbiakban: Lázárné, 2000.) A dolgozat az egyetemen található.

Ugyanilyen teológiai alapot ad a „kiűző papság” tartalmának is. A prédikálás természetesen régtől ismert és elismert feladat volt. Ez az, amit a reformáció „nyilvános” hivatalként felfogott megbízásnak is mond. Ennek kell most megújult tartalommal folytatódnia. Ez pontosan az, amire Súlyom Jenő is utalt, hogy megváltozott a tanítás tartalma. A „szentbeszédekből” igehirdetés lett. A szentségekkel kapcsolatban pedig: az úrvacsora „osztogatásának” helyes módja azt kívánja, hogy kenyérben és borban adni, nem „ellopva” az egyik részt a hívektől, hiszen az Úr „vére” is mindenkinek adatott ajándék. A keresztelezésről azért nem szól külön, mert ebben a kérdésben nem volt vita. Érdekes azonban a „kiátkozás” kérdésénél megállni, mert ez furcsa, talán botránkoztató is. Itt nem másról van szó, mint a kulcsok hatalmának gyakorlásáról, más szóval az oldozásról és kötözésről. Ezt az első keresztények is gyakorolták (1Kor 5,11). Érdekes ezen a ponton az Apológiára figyelni: „A megátalkodott bűnösöknek és a szentségek megvetőinek kiközösítését is hirdetik [ti. a mieink]. Ez megfelel az evangéliumnak és a régi egyházi kánonoknak is.”⁵⁴⁷

A következő, s talán központi kérdés a püspöki tiszttartalmának megfogalmazása a drámában. „Sztárainál kulcsfontosságú létkérdés volt a püspöki intézmény helyzetének rendezése” – írja Horváth János.⁵⁴⁸ Ezen a ponton érdemes megállni azért is, mert egyesek szerint Sztárai „önmagának” akarta megerősíteni, illetve kiterjeszteni a püspöki hatalmat. Ez az „itt is lehet” drámabeli kifejezés félreértelmezése és félremagyarázása. Kétségtelen, hogy Sztárai ebben a kifejezésben Tolnára utal, még hozzá abban az érdekes helyzetben, hogy laskói pap, alsóbaranyai püspök Tolnában még nem gyakorolta ezt a tiszteletet. S el kell ismerni, hogy a kérdésben Sztárai egzisztenciája is benne volt, ilyen értelemben valóban egzisztenciális kérdés volt a számára. A fő kérdés azonban, amely eddig is hajtotta a misszióban és a 120 gyülekezet alapításában: az evangélium és a tiszta tanítás továbbterjesztése. S ahogyan terjedt az evangélium és születtek a gyülekezetek, egyre inkább szükség volt egy összefogó tisztre és szolgálatra. Ezek tehát – ilyen szempontból – gyakorlati kérdések is voltak.

Mindennél azonban sokkal fontosabb a kérdés teológiai tisztázása. A római egyház már a középkor eleje óta tanította a püspöki hatalom krisztusi eredetét, persze azért hozzá kell tenni, hogy ennek már az ókorban is voltak megnyilvánulásai, gyökerei: „ahol a püspök, ott az egyház.” A trienti zsinat ehhez hozzátette, hogy a püspöki hatalom és méltóság minőségileg más és több, mint az áldozópapoké. S megszületett az apostoli successió gondolata, éppen az ordinációval kapcsolatban.

A reformáció viszont éppen ezzel ellenkezve – hiszen nincs igei alapja, és azért is, mert nem akart kiszakadni – kezdetben nem is állított püspököket. Ezért aztán sokáig – Magyarországról is – külföldre mentek az egyetemet végzett fiata-

⁵⁴⁷ Konkordia könyv 27. o.

⁵⁴⁸ Horváth, 1957. 74. o.

lok az ordináció ügyében, vagy rögtön az egyetem elvégzése után még külföldön – ez volt a ritkább eset – felszenteltették magukat. S ennek teológiai alapja az a meggyőződés volt, hogy ott kell az ordinációt elvégezni, ahol az evangélium hangzik. Az ordinálás „tartalma és hatalma” tehát teológiailag kifejezve nem egy püspök személyéhez, hanem az evangéliumhoz és a Szentlélek munkájához – meg a gyülekezethez – van kötve. Csak későbbi lépés volt, hogy éppen elsősorban az ordinálás miatt megjelent a püspöki szolgálat nálunk is. De a püspököt ekkor sem felülről küldik, hanem a gyülekezetek választják erre a szolgálatra. S ahol az evangélium terjed, ott új egyház születik. Így jutunk el oda, hogy „itt is lehet kedig, hogy ha a keresztyének akarják és Isten szerint választják”. Más szóval: „mindenütt a keresztyének maguknak egy püspököt, főpapot választanak, hogy a több papokkal bírjon, botránkozásokat közöttük megfeddjen és főképen ím erre gondot viseljen, hogy mindenkoron papságra való ifjakat tanítson...”

Vagyis megérik a helyzet arra, hogy legyen egy választott vezető. Az is fontos, hogy ez a tisztség sem küldés, hanem választás útján tölthető be, méghozzá „Isten ígéje szerint”. Ebben az is benne rejlik, hogy a választásnak is az ige alapján, tisztán kell mennie, és akit választanak, azt is az ige mérlegén mérjék meg. S a választott püspök tiszte: „bírási” a többi pappal, vagyis azok vezetése és fegyelmezése és a botránkozások elvesztése. Igen fontos tartalma a püspöki tisztnak: gondoskodni a lelkészutánpótlásról. S ennek jelentése hosszú sor: fiatalok tanítása, azok vizsgáztatása, ordinálása és kiküldése. Íme, így rajzolódik ki a püspöki tiszt tartalma, amely „szükséglet” is, de annak teológiai alapja kell legyen, összevontan „teológiai szükségnek” is nevezhetnénk. Persze ebben a dolgozatban a 16. századi magyarországi helyzetről, pontosabban Sztárai Mihály püspöki szolgálatáról van szó.

Botta István szavaira hivatkozom a kérdés lezárásául. Huszár Gálról írt művében olvassuk ezt: „Nem tartozik tárgyunkra a dráma elemzése, azért csupán azokból a teológiai, egyházszerkezeti fejtegetésekből emelünk ki néhányat, amelyek eligazítást kívánnak nyújtani: az egyetemes papság, az egyházi rend, az önálló püspökség kérdésében, amelyekben Sztárai és Huszár Gál is nyilván azonos nézetet vallottak. Ezek az Ágostai hitvallás és az Apológia XIV., s a Schmalkaldeni cikkeknek a »Felavató és meghívó«-ról szóló cikkeik fejtik ki az egyszerű hallgatóság nyelvén, hol népszerű kérdés-felelet, hol hosszabb oktatói-tanítói formában.”⁵⁴⁹

A dráma tehát egyszerre tisztázta a gyakorlati és a teológiai kérdéseket, amelyeket meg kellett oldani, vagy amelyek kérdésként a népből is felmerülhettek, még inkább az ellenfél oldaláról. Más szóval: az előttük álló gyakorlati lépéseket és egyházkormányzati problémákat vizsgálta meg a drámákban teológiailag és az ellenféllel konfrontálva.

⁵⁴⁹ Botta, 1991. 120. o.

A drámák egyháztörténeti háttere és keletkezési ideje

Az előbb tárgyalt kérdésekben – bár nálunk először Baranyában alakult meg a püspökség a maga teljességében – az első lépések nem itt történtek, az első határozatok nem itt születtek meg. Amit tehát egyháztörténeti háttérnek nevezünk, az nem más, mint az időben előbb vagy azonos időben tartott hazai zsinatok tartalma és határozatai. Ezek elemzése nem tartozik a dolgozathoz, de azok határozatai elemzés nélkül fontosak a mi szempontunkból is.

Az első erdői zsinat (1545) határozata a mi kérdésünkben így hangzik: „Kárhozzatjuk mindazokat, akik az egyházat a püspöki sorrendi utódsághoz kötik, mintha ők az evangélium többi szolgáinál isteni jog szerint előbbrevalóak volnának, és mintha az egyház emberi intézmény volna. Kárhozzatjuk azokat, akik azt mondják, hogy azoknál, akiknek sorrendi jogutódsággal kormányzó püspökeik nincsenek, sem felavatás, sem lelkészség, sem semmi egyházszervezet nem volna...”

Az óvári zsinat (1554) így határozott kérdésünkben: „...superintendenseket és főpapokat kell tenni a tudományban és szertartásban való egyetértés és tisztes fegyelem végett.”

A második erdői zsinat (1555) határozata: „...az erkölcsök és életök az ő hivatalukhoz méltó legyen a Krisztus és az apostolok parancsa szerint, hogy a népet nemcsak tudományukkal, de életükkel is oktassák, nehogy, akiket szóval tanítanak, példáikkal megrontsák.”

És ugyanez a zsinat így határoz az ordinációról: „Szent Lélekkel és bölcsességgel teljes férfiakat alkalmazzanak ne a heverésre, hanem az egyházszolgai munkákra. A felavatandók először vizsgáltsassanak meg, képeztesse ki, és az igehirdetésre az egyház kegyes és tudós előljáróinak közbizonyítványára becsületesnek ki.”⁵⁵⁰

Talán érezzük ezeknél a határozatoknál, hogy a nevezett zsinatok mindig az aktuális kérdésekkel foglalkoztak, mindig az adott helyzetet tükrözik, s ahogy egyre inkább „bomlanak ki” a kérdések, úgy foglalkoznak velük. Mondhatnánk: adott történeti szituációt vizsgálunk, és arra keresik a teológiai válaszokat.

De ezek azt is jelzik, hogy Sztárai Mihály nem elszigetelten, nem egyedül küzdött ebben a kérdésben, ti. az egyház szervezésében. Bizonyára ő is tudott, hallott ezekről a határozatokról. S az eddigiekhez most hadd tegyük hozzá: nemcsak külföldre, a németországi reformáció lépéseire figyelt, hanem tudott a hazai fejleményekről is. Így kell érteni a sokszor félreértett mondatot: „itt is lehet kedig...”

De igaza van Miklós Ödönnek, aki ezt írja: „Sztárai Mihálynak, a dunántúli reformáció neves vezérének talán a legnagyobb érdeme volt a protestáns egyház

⁵⁵⁰ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1882. 14., 31., 36., 42. o.

szervezkedésének megindítása a török hódoltság területén. Amivel nemzeti szempontból nagy jelentőségű munkát végzett, mert a hódoltság protestáns egyházi szervezete másfél évszázadon át egyedül őrizte a magyar jogrendet ezeken az országrészekben.”⁵⁵¹

Arról már többször volt szó – Thury Etele dolgozta fel idézett írásában –, hogy a vaskaszentmártoni hitvita volt az első nagy lépés (1550), ahol a papok házassága és a börtölés kérdései előkerültek. És Vaskaszentmártonban – írja ehhez Miklós Ödön előbbi írásában – „a házasságnak az új papság erkölcsi életében leendő beiktatása volt a vita célja.” Itt tehát ezek voltak a döntő, nagy lépések. S időben így csatlakoztathatjuk az előbb idézett zsinatokhoz is.

Még egyszer érintenünk kell az „itt is lehet” kérdést a püspökválasztással kapcsolatban. Már tudjuk: a volt pécsi római katolikus püspökség területén született meg a lutheránus püspökség Baranyában. Tolna még nem csatlakozott ehhez. Ezért – e rész meghódítása ügyében – hangzik az „itt is lehet” utalása. Itt azonban ekkor még Józsa barát is küzdött az új ellen, s annak bevezetése nem ment könnyen. Emlékezzünk: a temetői kápolnából került az evangélikus gyülekezet istentisztelete a központi templomba, de egy darabig még közös használatban volt a templom. Abban azonban nincs igaza Miklós Ödönnek, hogy itt nem sikerült a reformáció és a püspökség megalapítása. Botta Istvánnak kell igazat adnunk: itt is kiépült a püspökség. S Thuri Pál rektor, Somogyi Péter tanító „episcopus Dei gratie de Tholna” titulussal illetik őt. Huszár Gál is ide küldi tanítványait ordinációra. Valószínűleg 1558-ban Tolna is betagozódott a lutheránus püspökségbe.⁵⁵²

De arra is figyeljünk, hogy amikor a drámában az „itt is lehet” ajánlást olvassuk, akkor Sztárai Erdélyt ajánlja a hallgatók, pontosabban a „pápa” figyelmébe. S amikor olvassuk, hogy lehet itt is, akkor a dráma tendenciájához és küzdelméhez képest ez nagyon szerény ajánlat, majdnem csak célzás.

Zoványi Jenő még Wiener Pált sejtí mint első erdélyi lutheránus püspököt. Wiener születési idejét nem tudjuk, 1554-ban helt meg. Laibachban volt kanonok, de amikor a reformáció tanítását elfogadta, elűldözték onnan, Nagyszebenbe menekült, ahol született. 1549-től itt prédikátor, 1552-től első pap, majd 1553. február 6-tól lutheránus püspökként szolgált valóban. Kathona Géza ehhez hozzáteszi: „Ma már kétségtelen, hogy nem Wiener Pál volt az erdélyi szászok első püspöke. A püspöki tisztelet 1545-ben a medgyesi zsinaton állították fel... ekkor választották meg első püspöküket, Ramser Mátyás nagyszebeni plébánost, a szebeni káptalan dékánját, akinek 1546. október 16-án bekövetkezett halála után Altenberger Bertalan lett a nagyszebeni plébánosságban s a lutheránus püspöki tiszteletben az utóda. Csak az ő elhunytja után következett harmadiknak püspökül Wiener Pál.”⁵⁵³

⁵⁵¹ Miklós Ödön: Sztárai drámáinak egyháztörténeti háttére. *Protestáns Szemle*, 1942. 21–26. o.

⁵⁵² Botta, 1991. 120. o.

⁵⁵³ Kathona, 1974. 56., 203. o. Akitől az adatokat veszi: Erich Roth: *Die Reformation in Siebenbürgen*. I. Köln–Graz, 1962. 166–173. o. II. Köln–Graz, 1964. 4–9. o.

Itt kell rátérnünk a dráma keletkezési idejének tárgyalására. Kathona Géza az előbbiből azt a következtetést vonja le, hogy – és ez természetesnek tűnik – Sztárai már 1553 előtt is tudhatott az erdélyi püspökségről, tehát a drámáját előbb is írhatta. Ezen a ponton szeretnék Latzkovits Miklós idézett dolgozatára visszatérni, aki így ír: „Miért beszél akkor Tamás pap kizárólag Erdélyről? [S nem Baranyáról is!] Nézetünk szerint ennek logikus magyarázata egyedül csakis az lehet, hogy a dráma korábban keletkezett, amikor Baranyában még nem volt evangélikus szuperintendencia. Ha igaz tehát Botta tanulmányának alapgondolata, hogy tudniillik Sztárai mint Baranya első evangélikus szuperintendense 1551-től látta el a püspöki tiszteket, akkor a darabnak 1551 előtt kellett íródnia. A fentiek értelmében a papok házasságáról szóló töredék 1544 és 1550 között íródott, Az igaz papság tiköre pedig 1545 és 1550 között, szintén Laskón. Megítélésünk szerint körülbelül ez az, ami biztonsággal állítható.”⁵⁵⁴

Ezzel szemben sokan hivatkoznak azokra az adatokra, amelyeket Sztárai maga ad meg a drámában: „Ím mostanában kedig ezerötszáz ötvenkilenc esztendőben írnak.” Miklós Ödön szerint ez tévedés, illetve Huszár Gál a szerzés éve helyett a nyomtatás évét írta be a szövegbe 1559-ben. De maga Sztárai is tévedett, s erre is Miklós Ödön mutatott rá, amikor a Gergely pápa trónra lépésétől számított időt 590 évben határozta meg. Ha 1048-hoz 590-et adunk, az eredmény 1638 lenne. Viszont ha 509-et adunk hozzá, akkor az eredmény 1557. Aki ehhez tartja magát, annak véleménye szerint a (második) dráma 1557-ben született, tehát a megjelölt évben. S az első töredékben fennmaradt dráma keletkezési idejét 1550-re teszik (Vaskaszentmárton).

Magam arra hajlok, hogy Latzkovits Miklós megalapozott állítását fogadjam el igaznak, azzal a tágabb időmegjelöléssel, ahogyan írja. Így a két darab minden valószínűség szerint Sztárai első munkás időszakában, Laskón születetett 1545 és 1550 között. Az 1557-es dátum számomra már túl későinek tűnik a felvetett kérdésekhez képest, illetve akkor már mások voltak a fő problémák.

Még az egyháztörténeti háttérhez tartozik, hogy több kutató a drámát „pernek” véli. Sok minden utal valóban a drámában egy processziós eljárásra, ahogyan az ügy a bírák közötti vitától egészen a pápáig eljut. De ha perről volna szó, akkor ahhoz a védelem is hozzátartozna. Ehhez a problémához írja Kardos Tibor: „Sztárai két drámája támadó, forradalmi mű, nem pedig hitvédelem. A mezővárosok öntudatos szabad parasztjai akarátát tolmácsolja, vallási követeléseinek ad hangot, bátran, nyíltan, művésziiesen. Felhasználta a vallásos színjáték, az antik színjáték iskolai gyakorlatát, de színpadán a nép jelent meg, a népi színjátszás komikus alakjai.”⁵⁵⁵

S a leírt drámák további „történetéhez” még annyit tegyünk hozzá, hogy Az igaz papságnak ma két példánya ismert. Az egyik a már említett Apponyi-könyv-

⁵⁵⁴ Latzkovits, 2000. 3–4. o.

⁵⁵⁵ RMDE I. 161. o.

tárból került az MTA Ráth-féle gyűjteményébe. A másik Stuttgartban van. Botta István írja, hogy ebben a kiadásban már megjelent két 30x30 mm-es iniciálé is.

De ezek a kérdések, főként Kardos Tibor gondolatai már további kérdéseket vetnek fel.

A drámaírás forrásai és előzményei hazánkban

Ha „első” magyar drámáról szólunk, ez máris felveti a kérdést: volt-e ennek nálunk előzménye, mikor, milyen és hol?

Ebben a gondolatkörben is a régebbi kutatók állásfoglalásából induljunk ki. Szilády Áron gondolatmenete alaposnak tűnik.⁵⁵⁶

Azt írja, hogy Gyulai Pál⁵⁵⁷ és Ábel Jenő⁵⁵⁸ vették észre először a magyar dráma eredetének kérdését. Mindketten megállapították, hogy a gyökerek nálunk nem túl mélyek. Ősvallásunkban sem születtek dramatikus cselekmények, mint az sok helyen megtörtént. A liturgiai készletünkben sem fejlődött ki a misztériumdráma, legalábbis nem lett jellemző. „A magyar betlehemes játék csak olybá tekinthető, mint valamely oltár mögött újabb korba nyíló virág letört ága” – írja. A húsvéti játékokra azonban már a Pray-kódex (1228) utal. Azután Telegdi 1580-as *Ordinarius*ában olvasunk ezekről a körmeneti leírásban. A passiójátékokról még többen emlékeznek. Ez maradt meg leginkább a templomokban és az iskolákban is. Ezt átvette a reformáció táborá, ennek több nyoma is van.

Szilády szerint nálunk a „szellemi és művészeti” törekvések helyett inkább a harci játékok voltak divatban. Az igriceket, regösöket, síposokat viszont az egyháziak általában nem jó szemmel nézték, főként a farsangi multságokat ítélték el.

Mindez elég kevés adat itthonról. Ezért Szilády külföldre is tekint. A 15. században Itáliában indult egy új folyamat, s a vallásos mellett megjelent a világi színműirodalom. Éppen X. Leó pápa volt ennek nagy pártfogója. Az egyház és a színpad békés barátkozása a humanista főpapok műpártolása révén született, s ebbe robbant be a reformáció.

Szilády hozzáteszi, hogy Sztárai Páduából (ő még a mohácsi csata előtti időre gondolt) a zeneművészet mellett a színművészet ismeretét is magával hozhatta. A népies alakok nála a páduaiak komédiaírójára, Angelo Beolco Ruzzantére (1502–1542) emlékeztetnek. De Sztárai valószínűleg ismerhette Plautust és Terentiuszt is.

A reformáció első színművészeti próbálkozása Niklaus Manuel berni költő és festő *Der Todtenfresser* című műve volt 1522-ből. A papságot gúnyolta a gyámsisék miatt. S ezután még több ilyen darab is született. Ebből a sorból kiemelkedik Majus giesseni tanár darabja, s „a tűzre Reuchlin, Erasmus, Hutten is dobtak

⁵⁵⁶ Szilády RMKT V. 324–342. o.

⁵⁵⁷ *Magyar Népköltészeti Gyűjtemény*. I. Pest, 1872. 513. o.

⁵⁵⁸ *Századok*, 1884. 22. o.

fát”, de Luther az, akitől fellobbant a tűz, amelyen a pápa átka sem fog, s ő is csak bosszankodik a rossz tanács miatt: „Derhalben nach vollendunge dyses sprichs, yederman tzu gelachter bewegt worden.” (Ezen mondat elhangzása után mindenki nevetésre fakadt.)⁵⁵⁹

Tudjuk, hogy Luther és Melanchthon szívesen fogadták Plautus és Terentius darabjait. Melanchthon írt is erről, s mindketten együtt vallották: jók ezek az előadások, nem kell félni tőlük. Kálvin másként viszonyult ezekhez a dolgokhoz.

Szilády konklúziója: Sztárai idejében a protestáns nézet még nem ítélte el a színjátszást, annak iskolai vagy templomi változatát sem. 1562-ben a Debreceni hitvallás nyilatkozott először a „látványosságok” ellen. Ehhez azonban hozzá kell tennem, hogy itt nem szabad „protestáns nézetről” szólni, hanem meg kell különböztetni a lutheránust és a kálvinistát. Mert lutheránus elítélésről a későbbiekben sem tudunk (hacsak nem megyünk egészen a pietizmusig).

Kardos előbb idézett könyvében ehhez még hozzáteszi: „Sztárai a magyar renaissance kori vígjáték reformációs alakjainak megteremtője, de darabjaiban félreismerhetetlen a ferencesek által terjesztett devociós színjáték emléke is.”⁵⁶⁰

Érdemes ezen a ponton Nemeskürty Istvánra is figyelni: „Annyi bizonyos, hogy legalább háromféle színelőadás létezett. Egyiket iskolásgyerekek adták elő, tanulságul megjelenítve a Bibliát vagy valamilyen ókori történelmi eseményt. Ennek fejlettebb változata, amikor egyetemi diákok klasszikus autorok átdolgozását viszik színre [Magyar Elektra]. A másik a politikai pamflet lehetett, olyasmi, amilyent oly dokumentumszerű hűséggel örökített ránk Shakespeare a Hamletben... Ilyen lehetett a Grittit gúnyoló tréfa... Bornemisza nevezetes csínyje, amikor kassai diákként angyal képében rájlesztett a várkapitányra... E műfaj magasabb szintű változata a Komoedia Balassi Menyhárt árulásáról. Végül volt az egyházi színjáték, a passiótól a feltámadásig...”⁵⁶¹

Hogy ezekből Sztárai pontosan mit ismert, mit nem, sajnos nem tudjuk, legfeljebb csak sejtjük. Lehet, hogy mind külföldről, mind a hazai anyagból merített példákat.

Hogy világosabban lássunk, ahhoz újabb kutatók véleményét is ismernünk kell. Különösen Pirnát Antal véleményére érdemes figyelnünk.⁵⁶²

„A XVI. századi drámai emlékeink – Sztáraitól Balassiig – formai, műfaji sajátágaik szempontjából élesen elhatárolódó korpuszt alkotnak. Nemcsak a középkori színjátszás világától választja el őket igen éles határvonal, hanem – Constantinus és Victoria kivételével – a következő század színműveitől is.” 12 magyar reneszánsz mű (Sztárai két munkája, Bornemisza Elektrája, Komédia Balassi Meny-

⁵⁵⁹ Szilády, RMKT V. 336. o.

⁵⁶⁰ RMDE I. 160. o.

⁵⁶¹ Nemeskürty, 1975. 82–83. o.

⁵⁶² Pirnát Antal: *A magyar reneszánsz dráma poétikája*. Szerk.: Komlós Tibor. Budapest, 1969. /Reneszánsz füzetek./ Különlenyomat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1969. 5. számából. 527–556. o.

hért árultatásáról, a Debreceni disputa, az ún. Nagyváradi komédia, Szegedi Lőrinc: Theophania, a Segesvári töredék, Balassi Bálint Szép magyar komédiája és Jephthe-fordítása, az elveszett magyar Euripides-fordítás, Constantinus és Victoria), ezek a két utóbbi kivételével szinte 1550–1590 között születtek. S feltűnően sok, ha arra gondolunk, hogy a következő 150 év alatt milyen kevés magyar dráma született.

„A nyomtatásban való terjesztés arra vall, hogy a XVI. századi magyar lírátorok szemében a poétika szabályai szerint megalkotott drámai szöveg az esetleges előadásától függetlenül is értéket képviselt, s szerzőjének irodalmi rangot biztosított. Ugyanakkor azonban azt is érdemes emlékezetünkbe idézni, hogy valamennyi XVI. századbeli magyar drámanyomtatvány unikum, s a műfaj emlékeinek megközelítően egykori másolata még nagyobb ritkaság.” Ez azt is mutatja, hogy az értékelők száma alacsony lehetett.

A 16. századbeli reneszánsz drámák sajátosságai:

1. A cselekmény elképzelhető, túlvilági vagy mitológiai alakok nincsenek vagy alig vannak, allegorikus figurák nem szerepelnek. (Sztárai drámáinál ez kérdéses!)
2. Általában ötfelvonásosak (itt vannak kivételek).
3. Jelölésük: comoedia vagy tragoedia.
4. Prologusuk és „summájuk” van (kivételek itt is vannak, főként átirásoknál).
5. A Segesvári töredék kivételével minden dráma szövege prózában íródott.
6. Interludiumok nincsenek bennük.

Érdekes, ami a „tikör” címre utal. Már Szenci Molnár írta róluk: oly játékok, amelyek mindent mintegy tükörben mutatnak.

Pirnát szerint ezek a drámák nem a középkori színjátszásra támaszkodnak, hanem humanista irányúak alapjaikban. S ezért írja Sztáraival kapcsolatban is: „A humanista drámaelméletből hazánkban közkinccsé annyi válik, amennyi az iskolai oktatás részét képezi, és minden jel szerint a protestáns iskolákban kezdődik a humanista típusú magyar nyelvű dráma kialakulása.” S az iskolákkal kapcsolatban: „egyedüli fórumok, ahol rögzített, irodalmi szövegekre támaszkodó színjátszási gyakorlattal számolhatunk.”

Sziládynak ahhoz a véleményéhez, hogy az 1562-es Debreceni hitvallás a „látványosságokat” betiltotta volna: a tilalom csak az erkölcsi szempontból kifogásolható játékokra vonatkozott.⁵⁶³

S ezután szól Pirnát Antal „Sztárai irodalmi előképeiről”:

a) Idetartoznak az 1520-as évek délnémet és svájci farsangi játéakai, amelyek már a reformáció szolgálatában állanak.⁵⁶⁴

b) A délnémet farsangi játékok között vannak „procés” típusú darabok, amelyek párhuzamba hozhatók Sztárainál a Kardos Tibor által helyesen megfigyelt „per” jellel.

⁵⁶³ A hitvallás határozata: RMKT V. 337–338. o.

⁵⁶⁴ Kindermann, Heinz: *Theatergeschichte Europas*. II. Salzburg, 1959. 267–301. o.

c) De Sztárai comoediái tudatosan a humanista poétika szabályai szerint szerkesztett művek. Erre utalnak színhelyei, az inszcenálás, a dramaturgiai elvek megvalósítása.

Példaként hozza fel Donatust: „comoedia per quattuor partes dividitur: prologus, protasin, epitasin, catastrophá.” (A komédia négy részre oszlik: prologusra, protasisra, epitasira és catastrophára.) Minden valószínűség szerint Sztárai a humanista iskolából merített, konkrétan a Terentius-kommentárból. Igaz, hogy epilógus Terentiusnál nem volt, de Plautusnál igen. Az is figyelemre méltó, hogy ezeknek az említett daraboknak „népszerűsítése” Melanchthon nevéhez fűződik hazánkban is, aki szintén komoly humanista hatásokat kapott.

Ha summázni akarjuk, azt kell mondanunk, hogy Pirnát Antal véleménye szerint Sztárait leginkább a humanizmus hatott darabjai szerkesztésében, gunyos tartalmában is. Véleményem szerint ez nincs ellentétben azzal, hogy itthoni hatások is érthették az alapvetően humanista gyökereken túl.

Ennyit röviden el kellett mondanunk nemcsak a különböző véleményekről, hanem inkább azokról a hatásokról, amelyek Sztárai Mihályt drámái megírásakor érthették, előzményekről, amelyek alakították munkáját. Talán még annyit, hogy ez is mutatja: a rektorból lett püspök mennyire nyitott volt, mennyi hatás érthette, amelyeket azután drámaiban is az evangélium, pontosabban a reformáció szolgálatába állított.

A drámák célja

Erről is szólnunk kell, mert véleményünk szerint Sztárainál ez legalább olyan fontos, mint a háttér vagy a gyökerek.

Ez a kérdés már Nagy Sándor fogalmazásában is benne van: „Drámái csak külformáért nevezhetők annak... nem ifjak, hanem felnőtt hallgatóság számára írta. A költő nem a szívre, hanem az értelemre próbál hatni, szóval ugyanaz a reformatori cél, mely eddigi műveiben volt. Cselekvényt nem alkot, hanem hitvitát tart személyei között, olyan szellemben, amint önmaga is gyakran vitázott a »tar papokkal«.”⁵⁶⁵

Nagyjából így írt Horváth János is, de megállapításainak új elemei is vannak: „Az övéi sem a mai értelemben vett, gyönyörködtetni óhajtó színművek, hanem gyakorlati eszközök a hitvitázó és egyházszervező reformátor kezében. Némely utalásaiból következtetve valószínű, hogy több hasonlót is írt, s akkor vállalkozása nemcsak újdonságával, hanem arányaival is meglepőbbnek látszik... Sztárai és kora szempontjából a darab főérdeke a teológiai elem volt, a tudomány, amelyet terjeszteni kívánt a katolicizmus ellenében, vád és oktatás alakjában.”⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Nagy, 1883. 78. o.

⁵⁶⁶ Horváth, 1957. 78. o.

A Sötér-Klaniczay *Irodalomtörténet* drámatörténeti fejezetének írója, Varjas Béla a dolgot gyakorlati szempontból nézi: „Sztárai drámáit előadásra szánta, s erre módja is volt, hiszen nemcsak Sárospatakon, de Laskón és Tolnán is vezetett iskolát, s a tanulókkal előadhatta darabját.”⁵⁶⁷ Ehhez talán csak annyit kell hozzátenni, hogy akkor még élt a pataki hagyomány, mi azonban tudjuk, hogy módja lehetett erre Siklóson is, ahol mint rektor dolgozott. Ez persze bizonytalan, mert arra jutottunk, hogy első ránk maradt darabjait Laskón írta. De aki Laskón így gyakorolta, nem lehet, hogy volt már siklósi előgyakorlata is?

Az nem vitás senkinek sem, hogy Sztárai darabjait valóban előadásra szánta, nyilván voltak is ilyen előadások. Amikor a „Gyermek” megszólítja az összegyűlt polgárokat és polgárásszonyokat, s a tisztelendő urak mellett megszólítja a település vezetőit is, akkor szinte magunk előtt látjuk a „közönséget”.

„Sztárai Laskón való tartózkodása idején munkatársaival, a környéken élő és dolgozó reformátorokkal együtt hét év alatt mintegy 120 gyülekezetet alapított, s ily módon egy koreszme, a néphez közelálló ideológia, erőteljes szellemi mozgalom központjává tette Laskót. A helységnek Sztárai odaköltözése évében, 1544-ben, ahogy erre az adózók névsorát, a deftert közlő Szilády Áron figyelmeztet, mintegy 1200 lakosa lehetett. Ez a lélekszám évszázadok óta alig változott ugyan, de a reformáció korában, méghozzá török hódoltsági területen, akkor komoly, jelentős központot képezett. A mai falu akkor mezőváros volt, a hajdan Vörösmart, Csuzza és Hercegszöllös előtt is folyó Duna partján álló Laskó, a mai értelemben vett színházi kultúrához szükséges feltételeket – szervezettség, közönségalkotók, előadók – nyilván nem nyújthatta. Ám tudva, hogy önmagáért való, céltalan irodalmi mű, kivált drámai alkotás alig képzelhető el pusztán amiatt, hogy ott és akkor íródott, Sztárai műve megenged olyan következtetéseket is, hogy A papok házasságáról szerzett igen jeles komédiát előadták Laskón vagy valahol a környéken.”⁵⁶⁸

Ennek alátámasztására egyik gondolatként felvethető, hogy Sztárai drámájának szereplői közt van Antal bíró is. Az említett defter szerint Sztárai Laskón tartózkodása idején Varga Antal volt éppen a bíró. S a kezdetben ott iskolamesterként is dolgozó Sztárai valóban támaszkodhatott a „Gyermekre”, illetve az iskolában tanuló fiúkra és leányokra. Igen valószínű, hogy a drámát (drámákat) Laskón és környékén elő is adták.

De minden bizonnyal nemcsak a nézett, hallgatott, hanem az olvasott drámák közé is tartoztak művei. Mind Huszár Gál, mind Heltai Gáspár gyors kiadásai is ezt támasztják alá. S bizonnyal mindketten – mint általában a kiadók – ettől még olvasótáboruk bővítését is várták. Persze azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a 16. században vagyunk, és az előbb idézett Pirnát Antal szerint túl sokan

⁵⁶⁷ Sötér-Klaniczay, 1964. 357. o.

⁵⁶⁸ Gerold László: Színházi kultúránk és drámaírástunk kezdetei. *Hungarológiai Közlemények* 1972/10. 77–84. o.

nem olvashatták a drámákat, vagyis az olvasótábort ne a mai viszonyokra gondolva képzeljük el.

De a drámák olvasottságára adatunk is van. Legalábbis Szilády Áron már idézett művében éppen Az igaz papsággal kapcsolatban ezt írja: „A Disputatio Debreceniensis, comoedia válaszutina illustrata, melyet Jakab Elek fedezett fel s tett közzé (Koszorú, 1879. II. 343.) világosan mutatja, hogy »Az igaz papság tiköre« nyomán és után készült.”⁵⁶⁹ Erre szerint a dráma hangvétele, a zsarnokoskodó papok kigúnyolása is utal. De leginkább a komédia egy mondatát idézi, amelyben a meggyőzött fél így szól: „Íme, én is beszélek uraimékkal az disputáció után, én is csépre, kapára hajtom a miéinket.”⁵⁷⁰ Ez valóban utalás lehet Sztárai darabjára, talán még idézetnek is felfogható, vagyis aki így ír, olvashatta Sztárai darabját.

A dolog mégsem ilyen egyszerű. S itt szeretnék Balázs Mihály írására utalni.⁵⁷¹ „A magyar drámával foglalkozó szakirodalom sok korábbi megfigyelését élesebb megvilágításba helyező megközelítésünk újszerűnek tekinthető, jóllehet a mű deákos elevegenségét hangsúlyozó Firtos Ferenc, vagy az erre még nagyobb nyomatékot helyező Esze Tamás⁵⁷² közel került ahhoz, hogy a vágáns irodalomban keresse szemléletének és poétikai eszközeinek forrását. Elhalványította azonban ezt az a törekvés, hogy Sztárai Mihály darabjaiból vezessék le a mű sajátosságait, Pirnát Antal pedig, aki drámapoétikai szempontból igen megalapozottan bírálta ezt az elképzelést, s másfelől a Comoedia Balassi Menyhért árultatásáról nagy gyónás jelenetét a legdirektebb kapcsolatban hozta a Curione által is közölt Julius exclususszal, a Válaszuti komédia ábrázolási technikáját inkább antik forrásokból, nevezetesen Arisztophanészból eredeztette.”⁵⁷³ Később pedig ugyanezzel kapcsolatban ezt olvassuk: „Az eddigi szakirodalom a dráma alapötletét, a protestáns tábor pápistaként való szerepeltetését, Péter pápáék lefestésének több elemét, valamint a végkifejletet Sztárai Mihály műveinek hatására vezette vissza. E hatás feltételezése különösen Esze Tamás koncepciójában vált elengedhetetlenül fontossá, hiszen – mivel úgy vélte, hogy a darab szerzője Sztárai drámáit csak Baranyában ismerhette meg – a kimutatható rokon vonásokat fontos érvnek tekintette a Válaszuti komédia pécsi keletkezése mellett. A keletkezési hely kérdését, valamint a drámapoétikai elvek ügyét egyelőre félretolva máris megállapíthatjuk, hogy a megfigyelt egyezések, a nagyhangú, erőszakos, tömlöccel és börtönnel fenyegető zsarnokoskodás leleplezése szinte topikussá vált a reformáció első esztendeinek eu-

⁵⁶⁹ Szilády RMKT V. 377. o.

⁵⁷⁰ RMKT IV. 333–340. o. A témáról bővebben: Lázárné, 2000. A szakdolgozat kiegészítése néhány irodalomtörténeti (formatörténeti, műfajtörténeti, stílustörténeti) szemponttal. Orosháza, 2000. A dolgozat megtalálható: Evangélikus Hittudományi Egyetem.

⁵⁷¹ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. Budapest, 1998. /Humanizmus és reformáció./ (A továbbiakban: Balázs, 1998.) 161. o.

⁵⁷² Firtos Ferenc: *A debreceni disputa. Hitvitázó dráma a XVI. századból*. Budapest, 1917. Lásd még Horváth, 1899. 240–242. o. Esze Tamás: *A debreceni disputa*. 431–472. o.

⁵⁷³ Balázs, 1998. 147. o.

rópai irodalmában, így ennek az eszköztárnak a jelenlétét nem tanácsos kizárólag Sztáraitra visszavezetnünk.”⁵⁷⁴ Egyébként Válaszuti György 1571. december 17-én még bizonyíthatóan Kolozsvárott az iskola seniora volt, ez valószínűsíti a kolozsvári keletkezést. Sőt: Válaszuti 1572 nyarán került Pécsre, a darabot pedig 1572. április 13-án mutatták be, s így a „tiszántúli eseményekre rájátszó dráma banyai keletkezése szinte kizártnak tekinthető”. Ráadásul a kutatók nagy része úgy vélte, hogy Sztárai drámái „előadva” terjedtek leginkább. S amint erről már volt szó, Pirnát Antal véleménye más, legújabbban pedig Latzkovits Miklós mutatta ki a drámák inkább kéziratossá vagy nyomtatott formában való terjedését.⁵⁷⁵

Talán kitérőnek tűnik mindennek leírása. De egyrészt azt mutatja, hogy minden véleményt meg kell hallgatni ítéletalkotás előtt. S nem szabad „kedvenc” elméletünkhöz ragaszkodni, bármilyen szépnek tűnik, ha az igazság más eredményt mutat. Ami pedig magát Sztárait illeti, be kell látnunk, hogy nem lehet mindent az ő hatására visszavezetni. S végül a darabok terjedését illetően: azok két úton, „hallgatva” és „olvasva” terjedhettek. Hallgatva talán a keletkezési hely közelében, olvasva pedig a távolabbi vidékeken.

De a leglényegesebbet ezen a ponton még nem mondtuk ki, legalábbis meggyőződésünk szerint. Ez pedig az, hogy a drámák célja végső soron nem is a vita, vagyis az igazság tanítása terjesztése, bár ez életbevágóan fontos volt, hanem az eredeti és „belső cél”: az evangélium (verbum crucis) hirdetése és terjesztése.

Úgy is mondhatnánk: Sztárai minden bizonnyal korának kiemelkedő hatású prédikátora volt, de korát megelőzte abban a tekintetben, hogy minden módon, adottságának, tehetségének teljes palettáját felhasználta az egyetlen célra: az evangélium hirdetésére, terjesztésére. Ezért örültem az említett záróvizsgai dolgozat címének: „Evangélizáció irodalommal”. Szerintem ez a fogalmazás felel meg legjobban Sztárai intenciójának. Minden módot, lehetőséget és alkalmat erre használt fel. Szeretnék itt utalni arra, amit missziói munkájával kapcsolatban már olvastunk: nyomában iratmissziói tevékenység indult. Ha igaznak fogadjuk el az irodalomtörténet legújabb állítását, hogy írásai – legfőképpen drámái – olvasva, kéziratban vagy nyomtatásban terjedtek, akkor ezt mai szóval iratmisszióknak mondhatnánk. Nagyon őszintén örülünk, ha az irodalomtörténet egyik vagy másik darabját „gyöngyszemnek” ítéli, munkáját pozitívan értékeli. A mi látásunk szerint azonban ezek is „cserepedények”, amelyekben a „kincs” rejlik.

Nemeskürty István szomorúsága, hogy „az a pompás kezdeményezés, melyet Sztárai után Bornemisza és Balassi neve fémjelez, nem folytatódott.”⁵⁷⁶ De talán nem túlzás azzal zárni drámáival kapcsolatos gondolatsorunkat, hogy a nyitósor elején Sztárai Mihály állt.

⁵⁷⁴ Uo. 160 o.

⁵⁷⁵ Latzkovits Miklós: *Argumentum és prologus a régi magyar drámában. Irodalomtörténeti Közlemények* 1995. 586–594. o.

⁵⁷⁶ Nemeskürty, 1975. 464. o.

HISTÓRIA PERÉNYI FERENC KISZABADULÁSÁRÓL⁵⁷⁷

Ma már tudhatjuk – hála Istennek –, hogy Sztárai műveinek ismertetésénél az előző ponton nem szabad megállni. Ez az az írás, amelyet legkésőbb ismertünk meg, de eddigi ismereteink szerint időben legelső írása, „besorolhatatlan” mű. Egyik eddigi műfaji kategóriába sem tudjuk beerőltetni. Még akkor is, ha már eddig is szóba került több alkalommal, röviden meg kell emlékeznünk erről az írásról is.

Az eredeti cím: „Historia eliberationis Magnificj domini Francisci Perenny, filij Magnifici domini Petri Perenny, primatis Hungariae, atque perpetuj comitis Abauariensis, Per Michaelem Starinum Hungarum conscripta. Ad zoilum, fac procul hinc fugias a nostris zoile scriptis, Non tibi sed claris scribimus ista uiris.” (Nagyságos Perényi Péter úr fia, nagyságos Perényi Ferenc úr, Magyarország prímása és örökös abaújavári ispán kiszabadításának története. Az ócsárlóhoz: Írásunktól messze fuss, te ócsárló, nem neked, hanem nagyszerű férfiaknak írjuk ezeket.) S a szerzés ideje is világos a kísérőlevél dátumából: „Padovában, az Úr 1543. esztendejében, november 24-én.”⁵⁷⁸

Az íráshoz egy levél is tartozik: „A velencei Francesco Contarini nagyságos urat, tisztelt pártfogóját üdvözlö a magyar Sztárai Mihály.” Voltaképpen ajánlólevélnek mondhatjuk a későbbi írás elé. Ebből a levélből tűnik ki, hogy Sztárai Contarini megrendelésére írta meg a szabadulás történetét, de már a levélből is „kitetszik”, hogy Sztárai nem egészen azt írja, amire „rendelést” kapott, és nagyobb céljai vannak. Ebből a levélből ábrázolódik ki leginkább a küldetés, amelyre Sztárai készül: magyarjainak, a török által lesújtottaknak elvinni az evangéliumot. Erről volt már szó, de enélkül nem tudnánk arról, hogyan készült a nagy hivatásra!

Ismétlés, de legalább summázzuk mindazt, ami „átírja” Sztárai életét a régebben kialakult képpel szemben:

1. „Nem akárkiktől, hanem magától nagyságos Perényi Ferenc úrtól vettem ezt, akinek kiszabadulása után nevelője lettem.”⁵⁷⁹

⁵⁷⁷ Sztárai Mihály: *Historia Perényi Ferenc kiszabadulásáról*. Válogatta, a szöveget gondozta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Téglásy Imre. Budapest, 1985. /Magyar Ritkaságok./

⁵⁷⁸ A könyv lelőhelye: Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia. Jelzete: Cod. Marc. Lat. XIV. 292 (4636) (Miscellaneo) 264 r – 282 v. A latin szöveg az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1985-ös évfolyamában.

⁵⁷⁹ Sztárai, 1985. 30. o.

2. „Kinek ily szerencsés visszatérte alkalmából ezt a verset költöttem Vas Mihálynak, a siklósi várnagynak, amikor én siklósi iskolamester voltam...”⁵⁸⁰

3. „...megírom talán valamikor, ha csekély képességeimet jobban kiművelem majd itt a ti egyetemeten...” – írja tehát 1543. nov. 14-én.⁵⁸¹

Az első nagy következtetés tehát, hogy Sztárai Mihály „deák értelmiségi” volt, persze sok társával együtt. Semmi nem mutat (pataki) szerzetesi múltra. S a második, hogy „nevelőként” járt Páduában 1543-ban. Ezekről már sok szó esett. De egyrészt idetartoznak, másrészt Szakály Ferencsel valljuk, hogy a reformáció történetnek egyik legnagyobb „felfedezése” ez.

S a szabadulás történetéhez, amelybe egyébként színesen ír le, hozzátartozik még egy rész: „Az Ó- és Újtestamentum párhuzamos helyei Perényi Pétertől, miket Augustin Hirschfogel még több képpel és írással bővített és kinyomatott.” Erről is esett már szó, Perényi Péter fogságában készítette, bizonyára maga vigasztalására is.

Hozzátehetjük, hogy főként a kísérőlevél, de maga a szabadulás története is érdekes, mert nemcsak az eseményt olvashatjuk „másodkézből”, hanem az egészet átszövi Sztárai „történelemszemlélete” is, persze csak kora eseményeiről. Ezt azonban érdekes olvasni, ez az, amit ma így szoktak nevezni: történelem alulnézetből.

Persze elfogult is. „Apologetikus” írás, Perényit védi, aki ezért a „vitatott” emberek közé tartozott. De elég sok ilyen „elfogult” írás⁵⁸² jelent meg ekkoriban, sőt talán igazán objektív írásról nem is tudunk.

Téglásy Imre kiadásához hozzátartozik még egy fontos rész: „Levelek, jegyzőkönyvek” címmel. Ez pedig rengeteg háttérinformációt ad ebből a korból. Ezekben a levelekben olvashatunk – mai szóval – a kor pletykáiról is, de rengeteg értékes és komoly adatot is kapunk a korhoz. S a kor leírása így teljes és egész.

Valóban hálásak lehetünk azért, hogy Téglásy Imre rátalált ezekre az írásokra és kiadta azokat. Jelentősége nagyon nagy, még akkor is, ha ebben az írásban – itt – talán kevesebbet írtam róla.

⁵⁸⁰ Uo. 50. o.

⁵⁸¹ Uo. 30. o.

⁵⁸² Például Zay Ferenc: *Az Lándor fejevár elvesztésének oka e vót és így esött*. Szakály Ferenc utószavával. Budapest, 1980. /Bibliotheca Historica./ [Mindszenti Gábor]: *Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról*. Utószó: Makkai László. Budapest, 1972. /Bibliotheca Historica./ stb.

SZTÁRAI MŰVEINEK KELETKEZÉSI KRONOLÓGIÁJA

1. Posztillás kötet fordítása 1543 (?)
2. Historia eliberationis... 1543
3. Papok házasságáról 1544–1550 között
4. Énekei 1544-től
5. Zsoltárai 1544-től
6. Eleázár 1544–1546
7. Igaz papság tiköre 1545–1550 között
8. Ezsdrás könyve 1549
9. Illyés – Ákháb 1549
10. Holofernes és Judit 1552
11. Athanasius 1557
12. Cranmer Tamás 1560
13. Vitaírások Meliusszal 1563

Időpont nélkül tudunk még Agendájáról, abban az ordinációs liturgiáról. A Baranyai kánonoskönyvről sem feledkezhetünk el. Említendő a Szenci Molnár által hivatkozott posztillás könyve is. Levelei közül az írottakat ismerjük, de egészen bizonyos, hogy számtalan levelet írt, amelyekről (még) nem tudunk. De könnyen elképzelhető, hogy az említetteken kívül más írásai is voltak.

BEFEJEZŐ VAGY VITAINDÍTÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Meg sem kísérlek valamiféle summázást írni. Annyit talán szabad mondanom, hogy szerettem volna Sztárai Mihály korát, életútját, szolgálatát és műveit ismertetni. Szerettem volna a „monográfia” szabályainak megfelelően eljárni. Még inkább szerettem volna mindazt, amit összegyűjtöttem róla, egyetlen kötetbe sűriteni. A kutatások régi és új szemléletét „szinopszisba” állítani, persze itt többről van szó, mint „együtt látásról”. Időnként dönteni is kellett. Megkísértem az igazság megkeresését.

De összegzésről nincs és talán nem is lehet szó. Helyette most csak egészen röviden leírom, amit nekem Sztárai Mihály alakja, szolgálata jelentett. Talán úgy is mondhatnám, hogy néhány konklúziót szeretnék levonni, tanulságokat a magam és talán mások számára is. Tudom, hogy vannak olyan pontjaim, amelyekkel mások vitába fognak szállni. Ez nem baj, sőt jó dolog.

Mire tanít Sztárai Mihály alakja, élete és szolgálata?

A monográfia átolvasása után talán nem hat szólamnak és túlzásnak sem tűnik, hogy Sztárai Mihály – legalábbis az egyik – legsokoldalúbb reformátorunk. Tisztában vagyok azzal, hogy melléje másokat is oda lehet állítani. Egyik vagy másik vonásban talán kiemelkedőbbeket is. De a sokoldalúság tekintetében ő áll az élen. Nemcsak igehirdető, hanem igen szervezőképes vezető ember is. Püspöki szolgálatát is teljesen „betöltötte”. Tudunk posztillájáról, agendájáról, kezünkben minden valószínűség szerint az ordinációs liturgiája. S akkor még nem szólunk a baranyai kánonokról, de még mindig nem állhatunk meg. Irodalmi téren is a legsokoldalúbb munkása századának. Nemcsak jelentős az irodalom minden ágában (líra, epika és dráma), hanem ezekben is ott van az élen. S akkor még mindig nem szólunk életútjáról, arról, hogy energiája – csalódásai és hányattatásai ellenére – szinte kimeríthetetlen volt. Óriási ajándék, hogy a reformáció idejében ilyen embereket kaptunk. De talán – még egyszer – közöttük is a legsokoldalúbb, „soktálemumos ember” Sztárai Mihály.

Első püspökeink közé is tartozik, ha hazánkban nem is ő az első. Tudom, hogy Erdélyben Ramser Mátyás 1545-től állt az erdélyi szászok élén mint püspök. Tudom, hogy ebben az időben másutt is szóba került a püspökválasztás kérdése. De a királyi Magyarországon ez nem fejlődhetett ki. A török hódoltság területén viszont megalakult a püspökség, és teljes tartalmában kifejlődött, erősödött. Mikortól? Pontos választ erre sajnos még ma sem tudunk adni. Lehet, hogy 1551-től,

Zoványi Mokos Gyulával együtt korábbi időpontot is megenged. De 1553-tól egészen bizonyosra vehetjük a „Michael Sztarai episcopus” aláírásból és mások megszólításából. Én tehát nem félek leírni: hazánkban, a magyarok között, éppen a török hódoltság területén, de azután másutt is elismerten ő volt az első lutheránus püspökünk. Püspöki munkáját, annak elismerését sokkal komolyabban kellene vennünk és tanítanunk is. Mintha még ma is félnénk ettől!

Az utóbb talált dokumentumok nemcsak Sztárai Mihály életrajzát írták át, hanem véleményem szerint szolgálatának komolyan vétele átirná egész hazai egyháztörténetünket is, elsősorban persze a reformáció történetét. Botta István egyik mondatára kell itt utalnom: ha komolyan vennénk Sztárai szolgálatát, akkor egyháztörténetünket már nem „zsolnai szemmel”, hanem „dunántúli szemmel” néznénk. Sőt még ezt a szójátékot is megkockáztatom: nem „zsolnai”, hanem „tolnai” szemmel! De ez távolról sem játék a szavakkal, hanem hazai egyháztörténetünk új szemlélete. Mert hazai egyházunk történetét valóban más szemmel kellene néznünk, „ha nem a zsolnai zsinat utáni kerületi határok alapul vételével, hanem az ezt megelőző fejlődési szakaszban kívánjuk nyomon követni” – írja Botta István. S ez valóban új szemléletet adna. Túl kellene jutnunk azon a gondolkozáson, hogy „elkéstünk” a szervezéssel, és az csak 1610-ben kezdődött el. Ez a monográfia ennek tanúsága, bizonyítéka is szeretne lenni. Hiszen a Dunántúl alsó részének püspöki területté szervezése kétségtelen tény, és nemcsak egyházi, hanem nemzeti szolgálat is volt. Mintha még ma sem akarnánk igazán észrevenni, hogy Baranyában és környékén 1551-től valóságos kerület alakult, sőt ahol Sztárai megfordult, ott mindig a szervezés kérdése került elő! Nem igaz, hogy a szervezés ideje a 17. századra esett, pontosabban arról van szó, hogy akkor a szervezés egy másik fázisba került. De az indulás a 16. század közepén megtörtént. Számomra ez kétségtelen tényé lett Sztárai szolgálatának megismerésével.

Nem „illemből” írom, hogy kutatásom végül is folytatást kívánna. Talán azt sikerült megmutatni, hogy a pataki hagyományt le kell tennünk. De akkor mi van a „siklósi hagyománnyal”? Ha fiatalabb lennék, ott keresnék tovább. De úgy is mondhatnám: Sztárai életének vége eléggé kirajzolódott, persze nem a halála pontos körülményeire gondolok. Inkább arról lenne szó, hogy Sztárai életének elejét kellene kutatni, s azon a területen és abban az irányban, amelyet ő maga is megad. Ezt a részt érzem a leggyengébbnek ebben a monográfiában is. Ezért sóhajtok úgy, ahogy a Sztárai-kutatás kezdődött: „bárcsak valaki a Sztárai ügyét felvenné!”

Tisztában vagyok azzal, hogy írásom, konklúzióim vitát is indíthatnak. Bevallom, ezt szeretném is. Ez a könyv „nagyképpen” életművem is. Mintegy harminc esztendeig érlelgettem, kerestem, kutattam. Amit ma tudunk, talán ott van a könyvben. De szívből kívánom, hogy hazai egyháztörténetünk, reformációnk története, s benne a Sztárai-kutatás története is folytatódjék, teljesüljön.

Ezért is hozom ide a lábjegyzetek kiegészítéséül, a Sztárai-bibliográfia ki-teljesítéséül azokat az írásokat, könyveket, amelyekből magam közvetlenül nem idéztem.

EGYHÁZTÖRTÉNETI ÍRÁSOK

- Batizfalvi István: *A magyarországi protestáns egyházak története*. Budapest, 1888.
- Bucsai Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Ev. Verlag, Stuttgart, 1959.
- Budai Ézsaiás: *Magyarország históriája*. 3. kiadás. Pest, 1883.
- Gál Lajos: *Protestáns lelkipásztor a XVI. században Magyarországon*. Tiszaföldvár, 1942.
- Jánossy János: Huszár Gál és Sztárai Mihály. *Lelkipásztor* 1951/1. 14–22. o.
- Marton János: *A sárospataki református főiskola története*. Sárospatak, 1931.
- Matúz László: Sztárai Mihály. *Evangelikus Élet*, 1967. február 26.
- Ottlyk Ernő: *Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történetében*. Budapest, 1965.
- Pataki József: *Tolna megye történeti emlékei*. Kézirat. Szekszárd.
- Pruzsinszky Pál: *Hitünk hősei a XVI. században*. Budapest, 1914.

IRODALOMTÖRTÉNET

- Alszegehy Zsolt: *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig*. Budapest, 1914.
- Bayer József: *A magyar drámai irodalom története*. Budapest, 1987.
- Bernát Lajos: A protestáns iskoladrámákról. *Protestáns Szemle*, 1902.
- Bodnár Zsigmond: *A magyar irodalom története*. Budapest, 1891.
- Császár Ernő: A magyar protestáns zoltárköltészet a XVI. és XVII. században. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1902/1. 35–46. o.
- Dombi Béla: *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI–XVII. században*. Budapest, 1932.
- Gál Lajos: *Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században*. Tiszaföldvár, 1940.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1909.
- Toldy Ferenc: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Pest, 1896.

Függelék

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

- Balázs, 1998 = Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. Budapest, 1998. /Humanizmus és reformáció./
- Borovszky, 1896 = Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I. Budapest, 1896.
- Botta, 1978 = Botta István: *Melius Péter iffúsága*. Budapest, 1978.
- Botta, 1989 = Botta István: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. *Theologiai Szemle*, 1989/3. 150–154. o.
- Botta, 1991 = Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Budapest, 1991.
- Doleschall, 1884 = Doleschall Sándor Ede: Liturgiai ereklje. *Evangelikus Egyház és Iskola*. 1884/27–28., 219–222., 229–232. o.
- Ember, 1728 = Debreceni Ember [Lampe] Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. 1728.
- Esze, 1973 = Esze Tamás: *Sztárai Gyulán*. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. Debrecen, 1973.
- ETE = Bunyitai Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. Budapest, 1902–1912.
- Földvály, 1894 = Földvály László: *Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja*. Budapest, é. n. [1894.]
- Gerézdi, 1962 = Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest, 1962.
- Gulyás, 1933 = Gulyás József: *Sárospatak és vidéke*. Budapest, 1933. /Magyar városok monográfiája./
- Gyöngyösi, 1830 = Gyöngyösi Benjámin: Sztárai Mihály Baranyai Reformátornak Apológiája – vagyis az új arianizmus gyanúja alól való kimentése. *Tudományos Gyűjtemény*, 1830/5.
- Havran, 1900 = Havran Dániel: Ismeretlen protestáns egyházi rendtartás a XVI. századból. M. N. M. Qu. lat. 1140 sz. kötet. *Protestáns Szemle*, 1900/5. 357–365. o.
- Holub, 1911 = Holub József: *A tolnai reformáció történetének rövid vázlata*. Szekszárd, 1911.
- Horváth, 1899 = Horváth Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Budapest, 1899.
- Horváth, 1957 = Horváth János: *A reformáció jegyében*. Budapest, 1957.
- Ipolyi, 1875 = Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály élete*. Budapest, 1875–1878.
- Jakus = Jakus Lajos: *A kemény erkölcsű Sztárai*. Kézirat.
- Jankovich, 1829 = Jankovich Miklós: A Sociniánusok eredetéről, Magyarországban volt Ecclesiájukról. Különösen Pétsi Prédikátorjok Válaszúti Györgynek Kewei Skaricza Máthéval 1588. eszt. tartott Disputatiojáról értekezik W. J. M. *Tudományos Gyűjtemény*. Pest, 1829/6.
- KEE = ETE
- Karácsonyi, 1896 = Karácsonyi János: *Békés vármegye története*. I. Kiadja Békés vm. közönsége, 1896.

- Karácsonyi, 1923 = Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon, 1711–ig*. I. Budapest, 1923.
- Kanyaró, 1906 = Kanyaró Ferenc: *Melius ismeretlen és elveszett művei*. *Magyar Könyvszemle*, 1906.
- Károlyi, RMK I. = Károlyi Péter: *A halálról, feltámadásról és az örök életről*. RMK I. 116. o.
- Kathona, 1974 = Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, 1974. / *Humanizmus és reformáció* 4. /
- Keveházi, 1975 = Keveházi László: Sztárai Mihály. Halálának 400. évfordulójára. *Theologiai Szemle*, 1975/9–10., 291–298. o.
- Kiss, 1882 = Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1882.
- Latzkovits, 2000 = Latzkovits Miklós: *Mikor és miért írta Sztárai Az Igaz Papságnak Tikörét? Irodalomtörténeti Közlemények*, 2000/3–4. 376–392. o.
- Lázárné, 2000 = Lázárné Kilián Szilvia: *Evangélizáció irodalommal. Sztárai Mihály teológiája az Igaz Papság tiköre című drámája alapján*. EHE LHT [Evangélikus Hittudományegyetem levelező hittanári szak] záróvizsgai dolgozat. Orosháza, 2000.
- Melius, RMNY I. = Melius Juhász Péter: *A két Sámuel könyvének és a két királyi könyveknek igazán való fordítása magyar nyelvre*. RMNY I. 236–237. o.
- Miklós, 1936 = Miklós Ödön: *Valóban két Sztáray Mihály élt-e? Protestáns Szemle*, 1936/10. 378–384. o.
- Miklós, 1942 = Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942.
- Mokos, 1901 = *A Hercegszöllősi Kánonok*. Más egyházi kánonokkal egybeveté Mokos Gyula. Budapest, 1901.
- MPÉL = Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977.
- Nagy, 1883 = Nagy Sándor: Sztárai Mihály. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1883/7., 8–9. 785–803., 969–997. o.
- Nemeskürty, 1975 = Nemeskürty István: *Önfia vágta sebeit*. Budapest, 1975.
- Pach, 1985 = Pach Zsigmond (szerk.): *Magyarország története*. II. Budapest, 1985.
- Payr, 1910 = Payr Sándor: *Egyháztörténeti emlékek (a dunántúli ág. hitv. ev. egyh. kerület történetéhez)*. I. Sopron, 1910.
- Payr, 1917 = Payr Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története*. I. *A reformáció kezdeteitől az 1681. évi soproni országgyűlésig*. Sopron, 1917.
- Payr, 1924 = Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. I. Sopron, 1924.
- Pintér, 1930 = Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténet*. II. *A magyar irodalom a XVI. században*. Budapest, 1930.
- Répertoire = *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Direction Iván Horváth, assisté par Gabriella H. Hubert. Edition du Nouvel Objet, Centre de Poétique Comparé. Paris, 1992. / *Ad Corpus Poeticarum*. /
- Révész, 1863 = Id. Révész Imre: *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*. Pest, 1863.
- Révész, 1938 = Ifj. Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen, 1938.
- RGG = *Religion in Geschichte und Gegenwart*. 1te Aufl. Frankfurt am Main, 1908–1914. 4te Aufl. Tübingen, 1998–
- Ribini, 1787 = Ribini, Johannes: *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae*. I. Pozsony, 1787.

- RMDE = *Régi magyar drámai emlékek. XVI–XVII. század. I–II. S. a. rend.* Kardos Tibor – Dömötör Tekla. Budapest, 1960.
- RMDT = *Régi magyar dallamok tára. I–II.* Budapest, 1958–1970.
I. Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. sz. magyar dallamai.* Budapest, 1958.
II. Papp Géza: *A XVII. sz. énekelt dallamai.* Budapest, 1970.
- RMK = Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár (1473–1711).* I–III. Budapest, 1879–1898.
- RMKT = *Régi magyar költők tára.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1877–
I. *Középkori magyar verseink.* Szerk. Horváth Cyrill. Budapest, 1877.
II. *XVI. századbeli magyar költők művei. 1540–1575.* Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1880.
IV. *XVI. századbeli magyar költők művei. Nagybankai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán, Tolnai György, Három névtelen, Ilosvai Selymes Péter. 1540–1575.* Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1883.
V. *XVI. századbeli magyar költők művei. Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály. 154?–1560.* Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1886.
- RMNY = *Régi magyarországi nyomtatványok / Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum.* I–III. Budapest, 1971–2000.
I. 1473–1600. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos munkája. Budapest, 1971.
II. 1601–1635. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla munkája Fazakas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos, Vásárhelyi Judit közreműködésével. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc. Budapest, 1983.
III. 1636–1655. Összeáll. Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit. Szerk. Heltai János. Budapest, 2000.
- Ruzsán, 1966 = Ruzsán Lajos: *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. századokban.* In: *Szigetvári Emlékkönyv, Szigetvár 1566-os évi ostromának évfordulójára.* Budapest, 1966.
- Schiess, 1912 = Schiess, Traugott: *Briefwechsel der Brüder Ambrosius und Thomas Blauerer. 1505–1567.* III. Freiburg, 1912.
- Schulek, 1939 = Schulek Tibor: *Bornemisza Péter (1535–1584).* Sopron–Budapest–Győr, 1939.
- Sólyom, 1933 = Sólyom Jenő: *Luther és Magyarország.* Budapest, 1933.
- Sőtér–Klaniczay, 1964 = Klaniczay Tibor – Sőtér István (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig.* I. Budapest, 1964.
- Szabó, 1916 = Szabó József: *Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában.* Debrecen, 1916.
- Szakály, 1995 = Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció.* Budapest, 1995. /Humanizmus és reformáció 23./
- Szegedi Kis, 1585 = Szegedi Kis István: *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine.* Basel, 1585.
- Szilády, RMKT V. = Szilády Áron: Sztárai Mihály. RMKT V. Budapest, 1886. 293–369. o.
- Sztárai, 1985 = Sztárai Mihály: *Historia Perényi Ferenc kiszabadulásáról. (Perényi Péter élete és halála.)* Válogatta, gondozta, a jegyzeteket írta: Téglásy Imre. Budapest, 1985.
- Szűcs, 1981 = Szűcs Jenő: *Sárospatak reformációjának kezdetei.* In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* II. Budapest, 1981.
- Szűcs, 1984 = Szűcs Jenő: *Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről. Az 1531-es évszám eredete.* In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* III. Budapest, 1984.
- Tarczay, 1930 = Tarczay Erzsébet: *A reformáció Horvát-Szlavónországban. Theologiai Tanulmányok 3.* Debrecen, 1930.

- Thury, 1908 = Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I. Pápa, 1908.
- Thury, 1913 = Thury Etele: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. *Protestáns Szemle*, 1913/7–8. 425–439., 475–487. o.
- Tóth, 1941 = Tóth Endre: *A pápai református egyház története*. Pápa, 1941.
- Trócsányi, 1914 = Trócsányi Zoltán: Egy XVI. századi nyomtatványtöredék. *Akadémiai Értesítő*, XXV/1914.
- TT = *Történelmi Tár*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1878–1911.
- ÚMIL = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. I–III. Főszerk.: Péter László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
- Vásárhelyi, 1985 = Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Budapest, 1985.
- Zoványi, 1908 = Zoványi Jenő: Sárospatak reformációja. *Századok*, 1908/9. 806–817. o.
- Zoványi, 1910 = Zoványi Jenő: Sárospatak reformációja és a róla szóló hamis tudomány. *Debreceni Protestáns Lap*, 1910. ápr. 23.
- Zoványi, 1922 = Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Genius kiadás, Budapest, 1922. Reprint: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1986.
- Zoványi, 1940 = Zoványi Jenő: Sztárai Mihály sárospataki lelkészége és ebbéli társai. *Irodalomtörténet*, 1940/3. 163–165. o.
- Zoványi, 1977 = Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

Abádi Benedek 71, 183
Ábel Jenő 288
Agárdi Mihály 66
Ahmed pasa 265
Alaghy János 150
Albert porosz herceg 187
Albrecht brandenburgi őrgróf 40
Aldona Bernát 138, 140
Altenberger Bertalan 125, 286
Anonymus, III. Béla király jegyzője 58
Apponyi Albert 276, 287
Arany János 253, 254
Arany Tamás 147
Assisi Szent Ferenc *lásd* Ferenc

B

Bakay Kornél 110
Bakócz Tamás 28
Bakonyi Albert 144, 191
Balassa Menyhért 36, 272
Balassi Bálint 252, 253, 258, 290, 294
Balázs Mihály 83, 84, 291
Balsaráti Vitus János 78, 154
Bánóczy István 78
Baranyi Ilona 139
Barcza József 14
Barta Gábor 31
Bartholomaides László 62
Batizi András 35, 52, 239, 254
Bauhofer György 127, 161, 167, 168, 223
Béla, III. (1148–1196) magyar király 58
Béllyei Tamás 123
Benczédy István 36
Bereméni János 110, 113, 123
Bertalanffy Pál 77, 78

Beythe István 134, 165, 168, 224, 225
Biró Márton 78
Blaurer Ambrus 200, 207
Blaurer Tamás 200
Bod Péter 138, 242
Bornemisza János 28
Bornemisza Miklós 257
Bornemisza Péter 24, 78, 107, 145, 156, 157, 162, 165, 168, 169, 171, 188, 204, 211, 224, 242, 243, 245, 246, 249, 261, 294
Botta István 16, 25, 51, 60, 62, 79, 100, 111, 120, 132–134, 140, 150, 156, 157, 162–165, 168, 169, 172, 189, 191, 198, 199, 207, 214, 228, 236, 237, 256, 258, 284, 286–288, 299
Bölöni János Zsigmond 257
Brandenburgi György *lásd* György
Brenz, Johannes 132, 133
Brodarics István 28, 29, 186
Bucer, Martin 200
Bucsár Ferenc 180
Bucsay Mihály 93
Budai Ézsaiás 48, 51
Bullinger Henrik 88, 102, 121, 133, 153, 183, 200, 201, 207
Burgo, Andrea da 40
Búzás Mihály 107

C

Calvinus, Johannes *lásd* Kálvin János
Ceglédi Egyed 69
Columna, Guido de 48
Consul, Stefan 184
Contarini, Francesco 56, 60, 61, 81, 83, 84, 177, 178, 217, 295
Corvin János 136

Corvin Mátyás *lásd* Mátyás
 Cranmer, Thomas 124, 127, 131, 134, 223,
 270–273
 Cruciger, Caspar 119
 Czeplédy Ferenc 78, 154, 156, 157
 Cubicularius [Kammerknecht] Ulrik 278

Cs

Császár György 78
 Csécsi János, ifj. 75
 Csécsi Miklós 49, 51
 Csikai István 261
 Csorba József 50, 51

D

Dalmata, Antonio 184
 Dávid Ferenc 133
 Debreceni Ember [Lampe] Pál 75, 99, 126,
 127, 142, 160, 209, 242, 253
 Derecskei János 278
 Dervis pécsi bég 202–204
 Dévai Bíró Mátyás 25, 52, 54, 62, 78, 79, 108,
 148, 160, 188, 194, 197, 227
 Dézsi András 183, 257
 Dézsi Balázs 69
 Divald Kornél 68
 Dobai András 35, 78, 93
 Dóczy János 29
 Doleschall Sándor 226–229, 235
 Donatus, Aelius 291
 Dorottya főhercegasszony *lásd* Mária Do-
 rottya
 Dózsa György 28

E

Ecsedi József 21
 Egervári László 48
 Ember Pál *lásd* Debreceni Ember Pál
 Endericus Máté 61
 Endre, II. (1177?–1235) magyar király 68
 Enyingi Török Bálint *lásd* Török Bálint
 Erasmus, Rotterdami 41, 288
 Erdélyi József [Józsa] tolnai plébános 111,
 113, 114, 130, 170, 205, 223, 286
 Esze Tamás 13, 17, 19, 21, 124, 129–131, 136,
 137, 141–146, 150, 154–157, 165, 206

Eszéki István 144, 191
 Eszéki Zigerius [Szigeti] Imre 93, 101, 103,
 104, 108–110, 113, 122, 123, 126, 127,
 179–183, 197, 201, 206, 212, 214, 224

F

Faber Stapulensis, Jacobus [Lefèvre d'Étap-
 les, Jacques] 108, 123
 Farkas András 239
 Farkas Lajos 240, 244–252
 Fejértói János 88, 102, 183, 201
 Fekete Csaba 85
 Félegyházi Tamás 35, 36, 86, 216
 Ferdinánd, I. (1503–1564) magyar–cseh ki-
 rály, német–római császár 29, 30, 36,
 41, 43, 53, 57, 61, 62, 67, 70, 79, 84,
 120, 136, 138, 140, 156, 167, 180, 184,
 198, 199, 259, 260, 262, 272, 275, 278
 Ferenc, Szent, Assisi 68
 Flacius Illyricus, Matthias 93, 104, 109, 110,
 123, 179, 180, 201
 Florimundus Raimundus [Florimond de
 Raemond] 62, 168
 Foxe, John 275
 Földváry László 54, 99, 224
 Frangepán Beatrix 136
 Fráter [Martinuzzi] György 139, 259, 260,
 262
 Füleki András 75

G

Gálszécsi István 31, 36, 85, 97, 137, 239
 Gáthi Demeter 68
 Gerengel Simon 166
 Gerézdi Rabán 57–59
 Gizdavith [Gyzdawith] Péter 163
 Gönci [Gönczy] Fabricius György 35, 36,
 54, 75, 86, 242, 248
 Gönczy Máté 195
 Gray, Jane [Johanna] 272
 Gulyás József 35, 36, 67, 68, 78

Gy

Gyalui Torda Zsigmond 108, 141, 154, 180,
 183, 201
 Gyöngyösi Árva Pál 19

Gyöngyösi Benjámín 17, 19–21, 50, 51, 126
 Gyöngyösi Dániel 19
 György brandenburgi örgróf 28, 40, 136,
 137, 187
 Gyulai István 123
 Gyulai Pál 288

H

Haan Lajos 23, 126, 136, 142
 Hadik [Hodikius] János 228, 229
 Halasi Bálint 104, 114, 127, 141, 143, 240
 Havran Dániel 211–214
 Hebler Mátyás 133, 150, 151
 Heltai Gáspár 52, 71, 110, 123, 133, 148, 228,
 292
 Henrik, VIII. (1491–1547) angol király 271
 Hercegszőlősi Gáspár 122
 Hofhalter, Raphael [Rudolf] 147
 Holub József 108, 109
 Honterus János 52
 Horváth Cyrill 281
 Horváth János 24, 70, 125, 149, 242–244,
 256, 261–263, 269, 273, 277, 283, 291
 Hunyadi Mátyás *lásd* Mátyás
 Huszár Gál 25, 120, 121, 132, 142, 147, 162,
 163, 165, 214, 228, 229, 243, 245, 275,
 278, 284, 286, 287, 292

I

Illési Bálint 159
 Ilosfalvi Benedek 153
 Ilosvai Selymes Péter 254
 Imre (1174–1204) magyar király 66
 Ince, III., pápa 68
 Ipolyi (Stammer) Arnold 50, 51, 103
 Iratosi János 74–76
 István, I. [Szent] (975?–1038) magyar király
 179
 István, V. (1239–1272) magyar király 68
 Istvánffy István 36
 Istvánffy Miklós 31, 36, 47, 48, 158
 Istvánffy [Istvánfi] Pál 35
 Izabella (1519–1559) magyar királyné, I. Já-
 nos felesége 30

J

Jagelló Izabella *lásd* Izabella
 Jakus Lajos 170–172
 Jankovich Miklós 16–21, 51, 97
 János, I. *lásd* Szapolyai János
 János, II. *lásd* János Zsigmond
 János Zsigmond (1540–1571) erdélyi feje-
 delem 18, 31, 262, 272
 Janus Pannonius 57
 Józsa *lásd* Erdélyi József

K

Kájoni János 243, 245, 246, 249, 252
 Kákonyi Péter 101
 Kálmáncsehi Sánta Márton 71, 78, 125, 142
 Kálvin János 18, 117, 179, 200, 209, 212, 223,
 289
 Kanizsay Dorottya 53
 Kanyaró ferenc 147
 Karácsonyi János 65, 67, 68, 137, 138, 140
 Karády Pál 142
 Karancsi Mihály 123
 Kardos Tibor 58, 287–290
 Károli Gáspár 216, 228
 Károlyi Boldi Sebestyén 133
 Károlyi Péter 148, 149, 169, 206, 207
 Kassai Kristóf 67
 Kászim budai pasa 109
 Kathona Géza 25, 71, 85, 86, 106–108, 110,
 111, 115, 117–119, 122, 124, 125, 150,
 181, 183, 185, 190, 224, 257, 259, 286,
 287
 Katona Lajos 262
 Kecskeméti Vég [Végkecskeméti] Mihály
 239, 246
 Kelemen, VII., pápa 186
 Kerecsényi László 138, 140, 141, 146
 Kerekotzki Ferenc 275
 Keserű Bálint 24
 Kézai Simon 58
 Klaniczay Tibor 24, 106, 244, 254, 256, 264,
 292
 Kopácsi István 35, 37, 48, 51, 52, 69, 71–78,
 134, 152–154, 157, 195
 Kun László *lásd* László

L

- Lajos, I. [Nagy] (1326–1382) magyar–lengyel király 66
 Lajos, II. (1506–1526) magyar–cseh király 28, 32, 33, 40
 Laskai István 123
 Laskai János 141, 143
 Laskai Osvát 68
 Laskói Monedolatus Péter 35
 László, IV. [Kun] (1262–1290) magyar király 48, 58
 László, V. (1440–1457) magyar–cseh király 106
 Latzkovits Miklós 91–94, 124, 125, 281, 287, 294
 Lefèvre d'Étaples, Jacques *lásd* Faber Stapulensis, Jacobus
 Leó, X., pápa 288
 Luther Márton 18, 40, 55, 60, 62, 67, 69, 72, 76, 89, 98, 115, 133, 136, 148, 163, 166, 172, 182, 186, 193, 202, 204, 207, 216, 218, 222, 223, 226–229, 232, 235, 289
 Luxemburgi Zsigmond *lásd* Zsigmond

M

- Macarius (Bódog) József 201, 207
 Mágócsi Márton 67
 Mágócsy Gáspár 140, 146
 Magyari István 182
 Makkai László 106
 Manuel, Niklas 288
 Mária (1505–1558) magyar–cseh királyné, II. Lajos felesége 28
 Mária Dorottya főhercegasszony, József nádor felesége 226
 Martinuzzi György *lásd* Fráter György
 Mátyás (1443–1490) magyar király 32, 57, 108
 Mayláth István 31, 183
 Mayláth Ferenc 84
 Melanchthon Fülöp 34, 61, 72, 108, 122, 132, 134, 153, 168, 183, 193, 201, 207, 216, 224, 289, 291
 Melius Juhász Péter 18, 21, 25, 79, 110, 127, 132–134, 142, 144, 145, 147–151, 159, 163, 165, 169, 189, 206, 216, 224, 269

- Mező Ferenc 138, 146
 Miklós Ödön 24, 125, 161, 170, 192–199, 207, 208, 210, 211, 285–287
 Miksa, I. (1527–1576) német–római császár, magyar–cseh király 29, 35, 156, 184
 Mokos Gyula 159, 209, 210, 299
 Motrerus Mátyás 110
 Murád török bég 53
 Musculus, Wolfgang 200, 201
 Müller Kristóf 200
 Münzer, Thomas 22

N

- Nadányi János 137
 Nádasdy Ferenc 224
 Nádasdy Tamás 151, 224
 Nagy Gergely 281
 Nagy Lajos *lásd* Lajos
 Nagy Sándor 23, 47–52, 70, 72, 88, 113, 124, 126–129, 142, 161, 167, 169, 170, 179, 223, 241, 242, 252, 253, 255, 256, 261, 269, 272, 273, 277, 281, 291
 Nagybankai Mátyás 245, 246
 Nemeskürty István 24, 262, 275, 289, 294
 Németh Ferenc 247
 Novanus Ferenc 167

O

- Oecolampadius, Johannes 216
 Oláh Ilona 167
 Oláh Miklós 88, 163, 278
 Ozorai Imre 69, 71, 137, 249
 Ozorai Tamás 137

P

- Pálffy Géza 30, 31
 Pálóczy Antal 29, 49, 51, 61, 66, 67, 70, 71, 76, 77, 92
 Pálóczy János 66
 Pálóczy Katalin 49
 Pálóczy László 66
 Pálóczy Simon 66
 Pap Benedek 239
 Pápai Páriz Ferenc 74, 76, 159
 Pastoris Ferenc 78

Pathai [Patai] P. Sámuel 36, 53, 54, 86, 93–98, 108, 111, 123, 141, 143, 197, 199
 Patócsy [Pathóczy] Ferenc 136, 137, 140
 Paxy Anna 112
 Payr Sándor 23, 90, 99, 100, 119, 122, 123, 164–167, 180, 213, 222–224, 227, 242
 Pázmány Péter 31, 36, 37, 48, 76, 182
 Pécsváradi Gábor 73, 77
 Pemflinger Márk 158
 Perényi Ferenc 25, 55–57, 59, 61, 63, 79, 82, 84, 92, 93, 173, 295–296
 Perényi Gábor 29, 52, 74, 75, 152–155, 157, 172
 Perényi Imre 29, 30, 35, 53
 Perényi Péter 29, 30, 31, 33–37, 52–57, 67, 68, 70, 73–75, 77, 78, 81–84, 92, 295
 Perhát séllyei vajda 202, 203
 Pesti Gábor 228
 Pesti Gáspár 35, 78
 Pharerus Gergely 168
 Pintér Jenő 71, 72, 268, 273
 Pirnát Antal 92, 289–291, 294
 Piso, Jacobus 40, 41
 Pius, IV., pápa 180
 Plautus, Titus Maccius 288, 289, 291
 Polgár Mihály 51
 Prodanisinus György 101, 201, 204, 205

R

Ramser Mátyás 125, 286, 298
 Ráskai György 49
 Ráskai (Literatus) Mihály 49, 66
 Ráskai Pál 66
 Réczés János 164, 210, 213, 214, 235
 Révay Ferenc 112
 Révész Imre, id. 15, 62, 78, 79, 149
 Révész Imre, ifj. 24, 42, 192
 Ribini, Johannes 93, 181
 Rotterdami Erasmus *lásd* Erasmus
 Röhrer György 226
 Ruzsán Lajos 107
 Ruzzante, Angelo Beolco 288

S

Sándor István 21
 Schreiber Farkas 185
 Schulek Tibor 24, 187

Schwendi Lázár 156, 172
 Scultetus, Abraham 216, 217
 Sibolti Demeter 123, 143, 151
 Siklósi András 154, 156
 Siklósi [Szilvási] Mihály 35, 52, 53–55, 56, 69, 76–78, 85, 86, 93, 156, 239, 246, 254
 Siklósi Miklós 209
 Sinay Miklós 35, 48, 51
 Sinnyei Gerzson 36
 Skaricza Máté 15, 17, 55, 60, 61, 63, 64, 71–73, 75, 110, 114, 115, 117, 126, 129, 130, 132, 133, 138, 142, 145, 190, 191, 196, 198, 204, 205, 207, 215, 216, 223
 Sólyom Jenő 41, 42, 179, 182, 193
 Somogyi Péter 119, 121, 132, 134, 189, 224, 236, 286
 Sozzini, Fausto 17, 18
 Sozzini, Lelio 17
 Sőtér István 24, 244, 254, 256, 264, 292
 Stoll Béla 257, 259
 Stöckel Lénárd 52
 Sylvester János 52, 228

Sz

Szabó Gyula 21, 22
 Szabó József 154
 Szakály Ferenc 16, 53, 55, 57, 61, 106, 184, 296
 Szalay József 128, 167
 Szalkai László 29
 Szántai Lukács 153
 Szántó Konrád 68
 Szapolyai [Zápolya] György 29
 Szapolyai [Zápolya] János (1487–1540) erdélyi vajda, később magyar király 29, 30, 32, 33, 36, 70, 78, 83, 136
 Szatmárnémeti Mihály 35
 Szegedi Gergely 239, 240, 243, 265
 Szegedi György 127
 Szegedi Kis István 15, 21, 52, 60, 71, 78, 94, 110, 113, 115–122, 123, 126, 127, 129–134, 138, 144–146, 181, 183, 188, 190, 191, 196–199, 212, 213, 216, 224, 226, 227, 236, 265, 269
 Szegedi Lőrinc 290
 Szegedi Máté 61, 99, 164, 165
 Szegedi Picus Ferenc 183

- Székely István 69
 Szenci Molnár Albert 85, 178, 196, 214–217, 236, 252, 290, 297
 Szentantali Gergely 104, 179
 Szent Ferenc, Assisi *lásd* Ferenc
 Szentgyörgyi Gábor 224
 Szerémi György 73, 104, 158
 Szerémi Illés 104, 113, 116, 141, 180
 Szeremlyéni Mihály 167
 Szigeti Imre *lásd* Eszéki Zigerius Imre
 Szigeti Jenő 84, 85
 Szikszai Fabricius Balázs 74, 75, 79
 Szikszai Fabricius Demeter 136, 138, 141
 Szikszai Hellopeusz Bálint 159
 Szilády Áron 23, 48, 49, 51, 61, 72, 77, 81, 86, 90, 95, 102, 104, 113, 114, 124, 127, 128, 130, 141, 142, 145, 159, 179, 223, 243–245, 247–252, 255, 256, 261, 269, 270, 276, 288, 289, 290, 292
 Szilágyi Benjámin István 85, 96, 143
 Szilvási Mihály 35
 Szirmay Antal 48, 49, 51, 72, 78, 127
 Szkhárosi Horvát András 69, 239, 244, 247
 Szombathy János 49, 75
 Sztárai Máté 48
 Sztárai Miklós 523
 Szulejmán (1520–1566) török szultán 30, 31, 53, 61
 Szűcs Jenő 14, 15, 23, 26, 47, 51, 52, 69, 74, 76, 77, 92, 142
- T**
 Tarczay Erzsébet 186, 187
 Téglásy Imre 25, 32–34, 51–52, 61, 81–86, 92, 217, 236, 296
 Telegdi Miklós 103, 288
 Temesvári Pelbárt 68
 Terentius Afer, Publius 288, 289, 291
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 111
 Tétényi István 111, 170
 Tétényi Miklós 111, 170
 Tinódi Lantos Sebestyén 253, 254
 Thallóczy Bánffy Ferenc 169
 Thordai Benedek 239
 Thuri Farkas Pál 27, 37–39, 107, 122–124, 131, 132, 134, 152, 181, 189, 190, 216, 224, 236, 286
 Thury Etele 158, 160, 200–204, 210, 286
 Thurzó Elek 158
 Thurzó György 226
 Thurzó Margit 136, 137
 Toldy Ferenc 22, 50, 51, 126, 142, 253, 276
 Tolnai Fabricius Tamás 78, 216
 Tolnai F. István 159
 Tolnai [Tuknai] Miklós 88, 126, 142, 170
 Tomori Pál 29, 68
 Torda Zsigmond *lásd* Gyalui Torda Zsigmond
 Tóth Dániel 51
 Tóth Endre 159, 162
 Tóth Ferenc 48, 51, 127, 128, 159, 160, 167
 Török Bálint 31, 84, 158, 159, 160, 167, 183
 Török Ferenc 159, 163
 Török István 159, 209
 Tövisi [Mucceius, Mutzerus] Mátyás 103, 108, 110, 113, 123, 141, 224
 Trócsányi Zoltán 149
 Truber, Primus [Trubar, Primož] 94, 184, 185
 Tuba Mihály 246
- Ulászló, II. (1490–1516) magyar–cseh király 28, 32, 35
 Ungnad, Hans 184, 185
- V**
 Varga Antal 292
 Varjas Béla 292
 Vas Mihály 56, 64, 93, 296
 Válaszúti György 17, 294
 Várfalvi Nagy János 253
 Vásárhelyi Judit 216
 Végkecskeméti Mihály *lásd* Kecskeméti Vég Mihály
 Verancsics Antal 136
 Verebélyi György 78
 Verebényi Gáspár 73
 Veresmarti Illés 123, 143, 144, 191, 197, 209
 Veress Endre 60
 Vergerio di Capodistria, Pier Paolo 184
 Villanus Hofer János 167
 Vizaknai Gergely 71

W

Wese, Johannes 77

Wiener Pál 125, 286

Z

Zigerius Imre *lásd* Eszéki Zigerius Imre

Zombori Antal 257

Zoványi Jenő 15, 23, 24, 36, 52, 55, 73, 74,
80, 91, 100, 102, 106, 108, 113, 123–
125, 144, 147, 149, 151, 153–156, 164,
190–192, 198, 199, 205, 206, 213, 286,
299

Zrínyi Miklós 209

Zwingli, Ulrich 133, 216, 222, 223

Zs

Zsigmond (1368–1437) német-római császár, magyar király 53

Zsilinszky Mihály 9, 24

HELYNÉVMUTATÓ

A

Abaújszántó 122
Augsburg 166, 184, 198, 200

B

Balázsfalva 21
Bars 210, 211
Bártfa 144, 163, 224
Báta 70, 102, 205
Bázel 72, 200, 273
Bécs 30, 88, 102, 156, 183, 262
Békés 137, 138
Bélavár 31
Belköz 102, 205
Bern 200
Besztercebánya 275
Bodrogkeszi 65
Bordeaux 62
Bölön 257, 258
Buda 30, 84, 108, 110, 111, 113, 114, 170, 197, 201

C

Cegléd 138, 144, 197

Cs

Csanád 137
Csepreg 151, 165, 214
Csúza 90, 292

D

Darnóc 102, 205
Debrecen 110, 126, 139, 141, 142, 146, 147, 150, 158, 159, 180, 194, 196, 209, 243, 244, 246, 248, 251, 253, 257, 262, 270,
Detrekő 242, 245
Drávasztára 51, 76, 173

Drégely 265
Dubrovnik [Raguza] 180

E

Eger 30, 136, 147, 150, 198, 265
Eperjes 183
Erdőd 94, 95, 209, 285
Erdut 187
Eszék 39, 89, 90, 178, 195
Esztár 48, 51
Esztergom 53, 68, 121, 198

G

Galata 183
Genf 17
Gönc 209

Gy

Győr 120, 163
Gyula 23, 126, 129, 131, 136–151, 157, 160, 170, 173, 205, 206, 222, 223
Gyulafehérvár 253

H

Heidelberg 216
Hercegszöllős 90, 101, 107, 197, 210, 211–213, 225, 292
Hetény 102, 205

I

Isztambul *lásd* Konstantinápoly

K

Kácsfalu 146
Kádárta 160
Kálmáncsehi [Kálmánca] 109, 127, 132, 134, 197

Karlovac [Károlyváros] 180
 Kassa 189
 Kecskemét 110, 239
 Kéménd 102, 205
 Kisszeben 152
 Kolozsvár 123, 180, 244–246, 248–251, 261, 275, 294
 Komjáti 162, 210, 246, 249, 250
 Konstantinápoly [Isztambul] 30, 181–183
 Kopács 76
 Körösladány 142
 Körösszeg 111
 Kőszeg 110
 Krakkó 30, 36, 37, 49, 50, 137, 239, 275

L

Laibach *lásd* Ljubljana
 Laskafalu 146
 Laskó 16, 18, 21, 54, 86, 89, 90–105, 107, 113, 116–121, 125, 126–135, 141–143, 146, 161, 163, 170, 171, 173, 178, 180, 186, 188, 194, 196, 215, 221, 240, 270, 272, 283, 287, 292
 Lipcse 152
 Lippa 140
 Ljubljana [Laibach] 184, 286
 Loreto 73, 83
 Lőcse 242

M

Marburg 133
 Medgyes 125, 286
 Mezőtúr 122
 Mohács 28–30, 31–33, 35–37, 40, 41, 60, 61, 67, 70, 71, 73, 75, 79, 83–87, 102, 107, 127, 128, 158, 166, 178, 205, 288
 Mosonmagyaróvár 95, 110, 120, 124, 275, 278, 285

N

Nagyharsány 107
 Nagyszeben 286
 Nagyszombat 68, 278
 Nagyvárad 69, 111, 133, 134, 150, 242, 243
 Nándorfehérvár 32
 Németújvár 165
 Nürnberg 62, 281

Ny

Nyírbátor 259, 260, 262

O

Óbuda 68
 Olaszliszka [Liszkaolaszi] 65
 Oppeln 262
 Ótorda 21, 253
 Ozaly 180

P

Pádua [Padova] 17, 19, 28, 33, 49–51, 55, 60–64, 65, 70–72, 76, 79, 83, 86, 87, 92, 112, 168, 173, 177, 178, 217, 223, 262, 288, 295, 296
 Pápa 52, 108, 127, 128, 144, 145, 149, 157, 158–165, 167–170, 173, 205, 212, 213, 222, 224
 Penc 170
 Perecse 48
 Pécs 17, 22, 53, 97, 99, 107, 110, 117, 119, 120, 195, 202–204, 213, 286, 294
 Pest 57, 68
 Pozsony 68, 119, 278
 Ráckeve 88, 107, 144, 170, 197

R

Raguza *lásd* Dubrovnik
 Ratibor 262
 Ravenna 281
 Róma 25, 217, 281

S

Sajószentpéteri 122, 124
 Sárospatak 14, 15, 30, 49, 50, 54, 55, 61, 65–80, 81, 85, 96, 122, 124, 131, 132, 144, 146, 151, 152–157, 160, 170, 172, 173, 195, 205, 222
 Sárvár 164, 165
 Sátoraljaújhely 35, 54, 85, 86, 152
 Selmezbánya 278
 Siena 17
 Siklós 35, 52, 53–59, 63, 65, 77, 79, 83, 90, 93, 106, 173, 177, 178, 292
 Simontornya 107
 Somorja 212

Sopron 108, 127, 128, 161, 162, 165, 166–168, 170, 211, 224, 228
 Speyer 201
 Strasbourg 201
 Stuttgart 288

Sz

Szeged 53, 110
 Székelykeresztúr 258
 Székesfehérvár 30, 53, 108, 195
 Szekszárd 70
 Szigetvár 195, 209
 Szikszó 69
 Szilvás 54, 76
 Sztára (Baranya megye) *lásd* Drávasztára
 Sztára (Zemplén megye, ma Szlovákia) 48, 51

T

Tarcal 133, 134, 152
 Temesvár 30, 265
 Terebes 35, 54, 77
 Tokaj 247
 Tolcsva 67
 Tolna 25, 38, 70, 72, 85, 93, 96, 101–104, 106–125, 126, 127, 129–132, 135, 141, 142, 144, 163, 168, 170–173, 179, 189, 197, 205–207, 212, 221, 224, 226, 268, 278, 283, 286, 292
 Tordinci [Tordafalva] 180, 186, 187
 Toronya 195
 Tübingen 184
 Túr 38

U

Újtorda 253
 Urach 184

V

Vágsellye 121, 203
 Valkó 20, 35, 101, 106, 186, 187, 195
 Valpó 53, 179, 180, 195, 200, 205
 Várad *lásd* Nagyvárad
 Varasd 180
 Vaskaszentmárton [Drávaszentmárton] 102, 185, 195, 196, 199, 200, 202–204, 206, 208, 214, 237, 275, 277, 286, 287
 Velence 83, 184, 281, 295
 Vörösmart 90, 93, 101, 104, 107, 109, 123, 179, 201, 204
 Vukovár 20, 101, 179, 180, 186, 187, 195, 200, 205

W

Wallenstein 185
 Wittenberg 17, 18, 20, 40, 52, 54, 62, 71, 78, 86, 93, 101, 103, 108, 109, 119, 120, 122, 132, 136, 137, 144, 152, 163, 166, 173, 183, 192, 199, 201, 206, 212, 214, 223, 224, 227, 229, 235, 237, 267, 278, 282

Z

Zágráb 90, 180
 Znióváralja 278
 Zürich 88, 161, 183, 200, 201, 207

Zs

Zsolna 299

1950 Ft

ISBN 963 9571 32 6

1544-től kezdődik a török pusztítása helyén Sztárai reformációja, egyház-építése ott és akkor, amikor sok katolikus pap elmenekült onnan. S hét év alatt százhusz gyülekezetet alapít, szervezi egyházmegyéjét, kerületét, és 1551-től, de legkésőbb 1553-tól már „episcopus Michael Starinus” – Sztárai Mihály püspök, méghozzá igen szervezett kerülettel. Járja a gyülekezeteket, összeszerkeszti az első „kánonos könyvet”. Minden bizonnyal tőle indult ez első ordinációs liturgia, amit megtaláltunk az Evangélikus Országos Levéltárban és a könyv is ismerteti. Tart évi zsinatokat és a török hozzájárulásával szervezi nyilvános vitáit, ahol – mint írja – ellenfelei teknő alá bújnak félelmükben („teknő alatt pap vagyon, három asszony ül azon”). Misszionáriusi tűzzel terjeszti az igét Szlavóniáig, talán tovább is, mert meggyőződése: a török csak így győzhető le, és nemzete csak így tartható meg.

Ebben a könyvben nemcsak Sztárai küzdelmes élete, állomásai tárulnak fel, hanem a kötet részletesen feldolgozza összes ránk maradt énekét, históriás énekét, és behatóan tárgyal drámáiról is. Ez a mű nemcsak olvasmányos ismertetés és egyháztörténeti munka, hanem a további olvasásra, kutatásra is bátorít.

